İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi (1857 – 1921)

Doktora Tezi

Yusuf Sabri Şimşek

Aralık 2023

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi (1857 – 1921)

Doktora Tezi

Yusuf Sabri Şimşek

Danışman

Prof. Dr. Adem Ölmez

Aralık 2023

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Yusuf Sabri Şimşek tarafından hazırlanan "Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi (1857-1921)" başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Adem Ölmez

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. İsmail Hakkı Kadı

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Nurettin Gemici

İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Recep Karacakaya

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ercüment Asil

İbn Haldun Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 21/ 12 / 2023

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnotlarda kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Adem Ölmez

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Yusuf Sabri Şimşek

ÖZET

Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi (1857-1921)

Şimşek, Yusuf Sabri

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Adem Ölmez

Aralık 2023

Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminde ortaya çıkan kurumların birçoğu günümüz Türkiye'sine aktarılmıştır. Ayrıca Osmanlı modernleşmesi olarak adlandırılan olgunun kapsamı sadece Osmanlı Türkiye'sini kapsamamaktadır. Bu olgu Orta Doğu ve Balkanlar başta olmak üzere diğer toplumları da kapsamaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki siyasetini ve toplumunu şekillendiren kurumların monografilerinin akademik olarak çalışılması oldukça önemlidir. Ayrıca dünyadaki devletlerin pek çoğunun 19. yüzyılda modernleşmeyi deneyimledikleri düşünüldüğünde, Osmanlı kurumlarının çağdaşlarıyla kıyaslanması dünyadaki konumunu belirlemek açısından daha da önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın amacı modernleşme döneminde Osmanlı eğitimini idare eden kurum olan Maârif Nezâretini, bu kurumun tepe noktasındaki yöneticileri olan nâzırları inceleyerek anlamaya çalışmaktır. Nâzırların eğitimleri, kökenleri, tayinleri, sosyal ağları ve yönetimleri incelenerek Osmanlı eğitim idaresine odaklanılmıştır.

Çalışmada prosopografi yöntemini kullanılmıştır. Bu yöntem otuz dokuz nâzırı daha iyi kıyaslayabilme kabiliyeti sunmuştur. Verilere dönüştürülen bilgiler şekiller ve tablolar yardımıyla görselleştirilerek, anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Çalışmanın kaynağını oluşturan ana malzeme *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı* içerisindeki Osmanlı arşivleridir. Bunun dışında birçok tez, makale kitap ve ansiklopediden yararlanılmıştır.

Araştırmalarımız sonucunda maârif nâzırlarının monolitik bir yönetici profiline sahip olmadığı anlaşılmıştır. Dönemin ihtiyaçları, patronaj ilişkiler ve bağlantıların bir sonucu olarak nâzırların da profilleri değişmektedir. Geleneksel ve modern dönemlerin kesişme kümesini oluşturan Tanzimat dönemi nâzırları entelektüel kapasiteleri yüksek, birçok dil bilen kimselerdir. Nezâretin kuruluşundan II. Abdülhamid döneminde kadar geçen süredeki nâzırların kurumlarda ve bürokraside ortak geçmişe sahip olmaları, birbirleriyle olan bağlarının güçlü olmasını sağlamış ve eğitim politikalarında ortak bir görüşe sahip olmalarını imkan vermiştir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarından sonra nâzırların entelektüel kapasiteleri düşmüştür. Bu dönemde maârif bürokrasisinde tecrübe kazanmış olmak veya ideolojik aidiyet tayinlerde tercih sebebi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Maârif Nezâreti, Maârif Nâzırları, Eğitim, Osmanlı Eğitimi, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

Rulers Of Ottoman Educatıon: Mınısters and Educatıon Admınıstratıon (1857-1921)

Şimşek, Yusuf Sabri

Ph. D. Thesis, Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Adem Ölmez

December 2023

Many of the institutions that emerged during the modernization period of the Ottoman Empire were transferred to today's Türkiye. In addition, the scope of the phenomenon called Ottoman modernization does not only cover Ottoman Türkiye. This phenomenon includes other societies, especially in the Middle East and the Balkans. For this reason, it is very important to study the monographs of the institutions that shaped the politics and society of the Ottoman Empire in the 19th century academically. In addition, considering that most of the states in the world experienced modernization in the 19th century, the comparison of Ottoman institutions with their contemporaries becomes even more important in terms of determining their position in the world. The aim of this study is to try to understand the Ministry of Education, which was the institution that administered Ottoman education during the modernization period, by examining the ministers, who were the top managers of this institution. The education, origins, appointments, social networks and administrations of the ministers were examined and the Ottoman educational administration was focused.

Prosopography method was used in the study. This method offered the ability to better compare thirty-nine ministers. The information converted into data is visualized with the help of figures and tables, making it easier to understand. The main material that forms the source of the study is *the*

Ottoman archives within the Presidency of The Republic of Türkiye Directorate of State Archives. Apart from this, many theses, articles, books and encyclopedias have been used.

As a result of our research, it has been understood that the ministers of education do not have a monolithic managerial profile. As a result of the needs of the period, patronage relations and connections, the profiles of the ministers are also changing. Ministers of the Tanzimat period, who form the intersection of the traditional and modern periods, are people with high intellectual capacities and who speak many languages. The fact that the ministers from the establishment of the ministry until the reign of Abdulhamid II had a common background in institutions and bureaucracy ensured their strong ties with each other and allowed them to have a common view on education policies. After the first years of the Second Constitutional Monarchy(II.Meşrutiyet), the intellectual capacities of the ministers decreased. In this period, gaining experience in the education bureaucracy or ideological affiliation was preferred in determinations.

Keywords: Ministry of Education, Ministers of Education, Education, Ottoman Education, Ottoman Empire.

ÖN SÖZ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde Doktora programı esnasında aldığım derslerin konuları arasında Osmanlı eğitim tarihine dair okuduklarım ilgimi çekmekteydi. Doktora tez yeterlilik sınavını başarıyla geçmem sonrasında tez çalışması hakkında istişarelerde bulunduğum danışmanım Prof. Dr. Adem Ölmez'in eğitim tarihi alanında çalışmalar yapmış olması bu alana yönelmemde etkili oldu. Nihayetinde hocamın yönlendirmesi ve bilimsel yöntem teklifi sonrasında maârif nâzırlarını konu edinen bu çalışmaya başlamaya karar verdik. Nihayetinde çalışmanın konusu "tez önerisi" halini aldı.

Doktora çalışması yapılabilmesi için monoton ve zor bir süreçten geçilmektedir. Benim doktora sürecimde yalnızlık da bunlara eşlik etti. Hem küresel pandemi hem de bireysel ve bölgesel sorunların süreci daha da karmaşıklaştırdığını belirtmeliyim. Bunlara rağmen birtakım kişiler ve kurumlar bu sıkıntıları aşmamda etkili oldu. Çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen, hatalarımı gidermemi sağlayan ve monoton doğası olan tez sürecinde danışmanlığının yanı sıra dostluğunu da hissettiren danışman hocam sayın Prof. Dr. Adem Ölmez'e şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca doğru zamanda yapıcı eleştirileriyle ve kritik katkılarıyla tezin olgunlaşmasında pay sahibi olan tez izleme komitesi üyelerine de teşekkür ederim. Prof. Dr. Recep Karacakaya Osmanlı arşivlerinde bakmam gereken dosyaları işaret ederek ve arşivde çalışma yöntemini açıklayarak arşivden daha etkin faydalanmamı sağlamıştır. Dr. Öğr. Üyesi Ercüment Asil ise yöntem üzerine deneyimlerini paylaşarak, tezin olgunlaşmasında katkısı olmuştur. Tez çalışması süresince akademik paylaşımlarıyla gelişimimi teşvik eden ve bu monoton süreci dostluğuyla renklendiren Dr. Öğr. Üyesi İsmail Asoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Tez

çalışmasına yöntem açısından katkı sağlayan Prof. Dr. Abdülhamid Kırmızı'ya, prosopografik yöntemin önemi ve buna duyulan ihtiyaç hakkında tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Benjamin Fortna'ya ve eğitim tarihi çalışmalarında sosyoloji alanındaki çalışmaların önemini vurgulayan M. Mert Sunar'a da teşekkürlerimi sunarım. Yine bu süreçte maârif tarihi alanındaki yayınları ve entelektüel bilgilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. İsmail Hakkı Kadı ve Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye şükranlarımı sunarım.

Bu meşakkatli sürecin arka planında çalışanlardan da bahsetmek isterim. Sürecin tüm krizlerine katlanarak ve çocuklarımızın bakımını usanmadan yerine getirerek bu sürecin gerçek mimarı olan eşim Gülay Nurbanu'ya özellikle şükran borçluyum. Yine bu süreçte maddi ve manevi yardımcı olarak uzun ve meşakkatli bir süreçte yanımda olan ve hedefime ulaşmamda bana yardımcı olan annem Raziye Şimşek ve babam M. Zeki Şimşek'e teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamda bazı kurumların katkısını da ihmal edemem. Kapsadığı koleksiyonlar ve büyük malzeme dışında öğrenciye sıcak bir çalışma alanı sunan *İslam Araştırmaları Merkezi*(İSAM) çalışanlarına ve çalışma imkanları ve malzeme açısından geniş imkanlar sunan *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı*(BOA) çalışanlarına da teşekkür ederim. Tezin ortaya çıkmasında önemli bir pay da burs veren kurumlara aittir. Bu açıdan bana destek olan *Kredi Yurtlar Kurumu*'na ve beni *100/2000 Projesi* ile destekleyen *Yüksek Öğretim Kurumu'na* teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER TABLOSU

BEYANLAR ..... **iii**

ÖZET ..... **v**

ABSTRACT ..... **vii**

ÖN SÖZ ..... **ix**

İÇİNDEKİLER TABLOSU ..... **xi**

KISALTMALAR ..... **xvi**

GİRİŞ **1**

Modernleşme Teorileri Bağlamında Eğitim **4**

Dünyada Eğitimin Merkezileşmesi **9**

Avrupa'da İlköğretim Zorunluluğu **13**

Osmanlı Eğitiminin Değişimi ve Nâzırların Önemi **16**

Sınırlılıklar **19**

Yöntem ve Kaynaklar **20**

1. OSMANLI'DA MODERN EĞİTİMİN GELİŞİMİ **27**

1.1. Tanzimat Öncesi Modern Eğitimin Durumu **29**

1.2. Tanzimat Döneminde İlk Eğitim Kurumları **33**

1.2.1. Meclis-i Umûr-i Nafia'nın Faaliyetleri **33**

1.2.2. İlk Rüşdiyelerin Kurulması **35**

1.2.3. Mekâtib-i Rüştiye Nezâretinin Kurulması **36**

1.2.4. Meclis-i Maârif-i Muvakkat ve Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti **36**

1.3. II. Abdülhamid Döneminde Maârif **41**

1.4. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim **44**

1.5. Mütareke Döneminde Eğitim **45**

2. NÂZIRLARIN EĞİTİMİ **47**

2.1. Formel Eğitim Alan Nâzırlar **48**

2.1.1. Medrese Eğitimi Alan Nâzırlar **49**

2.1.2. Medresede Eğitim Gören Nâzırların Aldıkları Diğer Eğitimler **53**

2.1.3. Modern Mekteplerde Eğitim Gören Nâzırlar **55**

2.2. İnformel Eğitim Alan Nâzırlar **65**

2.2.1. Özel Eğitim Alanlar **67**

2.2.2. Kalem/Büro Eğitimi Alanlar **69**

2.3. Nâzırların Bildikleri Yabancı Diller **72**

2.4. Nâzırların Eğitim Gördükleri Şehirler **78**

2.5. Nâzırların Eserleri **82**

2.5.1. Nâzırların Eser Sayıları **82**

2.5.2. Nâzırların Eser Verdikleri Alanlar **87**

2.5.3. Nâzırların Eserlerinin Eğitim Politikalarına Etkisi 95

3. NÂZIRLARIN KÖKENLERİ 99

3.1. Sosyal Kökenleri 99

3.1.1. Doğum Yerleri 105

3.1.1.1. Osmanlı Devleti'nin Avrupa Vilayetlerinde Doğan Nâzırlar 106

3.1.1.2. Asya – Anadolu Vilayetlerinde Doğan Nâzırlar 108

3.1.1.3. Adalarda Doğan Maârif Nâzırları 109

3.2. Mesleki Kökenleri 113

3.3. Yaptıkları Görevler 121

3.4. Maârif Kökenli Nâzırlar 142

4. NÂZIRLARIN TAYİN VE AZİLLERİ 150

4.1. Tayinler ve Ödüller 151

4.1.1. Tayinleri Etkileyen Şartlar 152

4.1.1.1. Tehdit ve Sadakat Etkisi 152

4.1.1.2. Yurt Dışı Tecrübesi 154

4.1.1.3. Nazırların Yaşları 159

4.1.1.4. Maârif Geçmişleri 164

4.1.1.5. Bürokratik Etkiler 165

4.1.1.6. Finansal Etkiler 168

4.1.1.7. Vekaleten Tayinler 168

4.1.2. Ödüller 169

4.1.2.1. Nişanlar 171

4.1.2.2. Yabancı Devlet Nişanları 175

4.1.2.3. Rütbeler 179

4.1.2.4. Madalyalar 183

4.1.2.5. Maaşları 187

4.2. Aziller ve Cezalar 192

4.2.2. Azilleri Etkileyen Şartlar 193
4.2.2.1. İsteğe Bağlı Ayrılanlar 193
4.2.2.2. İsteği Dışında Ayrılanlar 194
4.2.3. Cezalar 196
4.2.3.1. Tutuklanan, Sürgün Edilen ve Ölen Nâzırlar 197
4.2.3.2. İhanetle Suçlanan ve Sürekli Sürgün Edilen Nâzırlar 198
4.3. Görev Süreleri ve Performansları 200
4.3.1. Orta – Kısa – Uzun Görev Süresi Grupları 203
4.3.2. En Uzun Görev Süresine Sahip Nâzırlar 203
5. NÂZIRLARIN NEZÂRET YÖNETİMLERİ 209
5.1. Eğitim Yönetimleri 210
5.1.1. Nâzırlar ve Mektepler 210
5.1.2. Eğitim Politikaları 221
5.1.3. Maârifi Düzenleme Çabaları 223
5.2. Nâzırların Kültürel Çalışmaları 226
5.2.1. Evrensel Sergiler 226
5.2.2. Müzecilik ve Kütüphaneler 228
5.3. Nâzırların Şikayetleri 230
5.3.1. Birbirini Şikayet Eden Nâzırlar 230
5.3.2. Okullardan Şikayet Eden Nâzırlar 233
5.3.3. Şikayet Edilen Nazırlar 237
5.4. Nâzırlar ve Raporlar 238
5.4.1. Eğitimle İlgili Raporlar 238
5.4.2. Nâzırlar Hakkında Raporlar 241
5.4.3. Diğer Raporlar 242
6. NÂZIRLARIN HİYERARŞİK İLİŞKİLERİ ve SOSYAL AĞLARI 244

6.1. Nazırların Hiyerarşik İlişkileri 244
6.1.1. Yolları Kesişen Nâzırlar 244
6.1.2. Nâzırların Altlarıyla İlişkileri 246
6.1.3. Sultanla İlişkileri 248
6.1.3.1. Performans Odaklı İlişki 249
6.1.3.2. Nâzır-Sultan Arasında Güven Problemi 250
6.1.3.3. Sadakat Merkezli Sultan-Nâzır İlişkisi 250
6.1.3.4. Sultan-Nâzır İlişkilerinde Samimiyet 251
6.1.4. Nazırların Görevleri 252
6.1.4.1. Sultanla ilgili Görevler 253
6.1.4.2. Nezaret Dışı Görevleri 253
6.1.4.3. Protokolle İlgili Görevleri 254
6.1.4.4. Nâzırların Ekonomiyle İlgili Çalışmaları 255
6.2. Nazırların Sosyal Ağları 257
6.2.1. Yeni Osmanlılar ve Maârif Nâzırları 258
6.2.2. Jön Türkler ve Maârif Nâzırları 259
6.3. Nâzırların Akademi ve Cemiyet Üyelikleri 261
SONUÇ 268
KAYNAKÇA 272
EKLER 291

KISALTMALAR

A.]MKT.MHM.. : Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

A.]MKT.NZD.. : Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı

A.}DVN.MHM.. : Sadaret Divan-ı Mühimme Evrakı

A.g.e. : Adı Geçen Eser

A.g.m. Adı Geçen Makale

A.g.t. : Adı Geçen Tez

B.M.M. : Büyük Millet Meclisi

BEO : Babıali Evrak Odası

BEOAYN.d… : Babıali Evrak Odası Defterleri

BOA : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

C..AS.. : Cevdet Askeriye

C..AS.. : Cevdet Askeriyye

C..İKTS : Cevdet İktisad

C..MF.. : Cevdet Maârif

DH. SAİDd… : Dahiliye Defterleri Sicil-i Ahval Dosyası

DH.EUM.VRK..: Dahiliye Defterleri Evrak Odası Kalemi Dosyası

DH.MKT.. : Dahiliye Mektubi

DPT : Devlet Planlama Teşkilatı

HAT.. : Hatt-ı Hümâyun

HH.. : Hazine-i Hassa

HH.İ… : Hazine-i Hassa İradeler

HR.MKT.. : Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemi

HR.SFR.04..: Hariciye Nezâreti Paris Sefareti

HR.SFR.3… : Hariciye Nezâreti Londra Sefareti

HR.TH.. : Hariciye Nezâreti Tahrirat

HR.TO.. : Hariciye Nezâreti Tercüme Odası

HRT.h.. : Haritalar

HSD.AFT.. : Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrakı

İ..BH.. : İrade Bahriye

İ..DH.. : İrade Dahiliye

İ..DUİT.. : İrade Dosya Usulü

İ..HR.. : İrade Hariciye

İ..HUS.. : İrade Hususi

İ..MF.. : İrade Maârif

İ..MMS.. : İrade Meclis-i Mahsus

İ..MVL.. : İrade Meclis-i Vâlâ

İ..RSM..: İrade Rüsumat

İ..ŞD.. : İrade Şurây-ı Devlet

İ..TAL.. : İrade Taltifat

İTC : İttihad ve Terakki Cemiyeti

MAD.d.. : Maliyeden Müdevver Defterler

MB.İ… : Mabeyn-i Hümâyun Evrakı İradeleri

MF.İBT.. : Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi

MF.MKT.. : Maârif Mektubi Kalemi

MVL.. : Meclis-i Vâlâ Mazbataları

ŞD.. : Şurây-ı Devlet

TFR.I..KV.. : Teftişat-ı Rumeli Evrakı Kosova Evrakı

TFR.I..MKM.. : Teftişat-ı Rumeli Evrakı Makamat Evrakı

Y..A… : HUS..Yıldız Hususi Maruzat

Y..EE.. : Yıldız Esas Evrakı

Y..MTV.. : Yıldız Defterleri Mütenevvi Maruzat Dosyası

Y..PRK.ASK.. : Yıldız Askeri Maruzat

Y..PRK.AZJ.. : Yıldız Arzuhal Jurnal

Y..PRK.EŞA.. : Yıldız Perakende Arşivi

Y..PRK.MF.. : Yıldız Maârif Nezâreti Maruzatı

Y..PRK.TKM.. : Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

Y.PRK.ML.. : Yıldız Maliye Nezâreti Maruzatı

YB.021.. : Yabancı Arşivler Makedonca Arşivi

GİRİŞ

Modern[1] devletin kurumlaşma ve kanunlaşma aşamalarını izlemenin onlarca yolundan birisi de genel olarak eğitimin, özel olarak ise eğitim kurumlarının dönüşümünü incelemektir.[2] Eğitim çıktılarıyla geleceğe atıf yapan bir doğaya sahiptir. Bu sebeple modernleşmeye katalizör hizmeti sunduğu düşünülen bir özelliğe de sahiptir. Ancak literatürde, modernleşmeye hizmet ettiği varsayımıyla daha çok eğitim kurumları üzerine çalışmalar yapılmıştır. Veya Maârif Nezâretini de içine alan genel bir eğitim tarihi külliyatını doğurmuştur. Bu varsayımın doğruluğu veya yanlışlığı bir yana, eğitim idaresi ihmal edilmiştir. Bu konudaki az sayıdaki çalışma ise daha çok nezâretin teşkilatına dairdir.[3] Eğitim idaresi dışında, maârif nâzırlarını bütüncül bir yaklaşımla ele alan bir çalışma ise yoktur.

Modern dönemde eğitim idaresinden kastedilen en önemli kurum *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*dir. Maârif Nezâretinin[4] hem Osmanlı modernleşmesinin bir katalizörü olması hem de modernleşmenin hız kazandığı Tanzimat dönemi ve sonrasında etkinlik göstermesi, bu kurumu modernleşme teorileri şablonlarının baskısına maruz bırakmıştır.[5] Erken cumhuriyet döneminden başlayan bu anlatılar, Osmanlı eğitimini ve özellikle Maârif Nezâretini sonraki on yıllarda evrensel

[1] Modernleşme kavramını Parsons'ın tanımına benzer şekilde "yapısal farklılaşma" anlamında kullandık. Tanım için Bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 509.
[2] Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* , 508.
[3] Teyfur Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995).
[4] Bundan sonra Maârif-i Umûmiyye Nezâreti ismi "Maârif Nezâreti" olarak da kullanılacaktır.
[5] Bu bakış açısına bir örnek için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi,* c.11, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 18

tarihçilik içerisinde biricikliğini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle 20. yüzyılın ortalarında örneğini Eisenstadt'ta gördüğümüz bazı akademisyenler "modernleşme" kavramını "ilerlemecilik" kavramıyla eşleştirdiler. Bu anlatıya göre kurumlar, toplumlar ve insanlar yaptıkları şeyi o an yapmak için değil de bir sonraki aşamayı ortaya çıkarmak için örgütlenmekteydiler. Bunun sonucunda ortaya bir gelişimler şeması çıktı; bunu tarihe de uyarlayarak gelişmiş ve gelişmemiş toplumlar ve kurumlar anlatısını beslediler. Kuşkusuz bu yeni yaklaşımın etkileri sadece eğitim tarihi çalışmalarını etkilemedi. İnsan yaşamının farklı alanları bundan etkilenmiştir. Bu yaklaşımın temel dinamikleri sanayileşme, sekülerleşme, dinsel gerileme ve bireysel haklar etrafında şekillenmekteydi. Bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak Batı'ya ayrıcalık tanınmış ve diğer coğrafyalar ise ona yetişmesi gereken alıcılar olarak resmedilmiştir. Öte yandan ilerleyen dönemde modernleşme teorileri, nüfus bilimciler ve ekonomi tarihçileri tarafından eleştirildiler. Sosyologlar ise bu teoriye karşı İran devrimi ve ABD'de Evanjelist eğilimin artışını delil olarak sundular. 1980'lere gelindiğinde ise sosyal bilimciler birçok farklı başlıkta bu teoriyi tartışmaya başlamışlardı. Senegal veya Endonezya modernleşmesinin benzer dinamikler üzerinden işlemediği artık gizlenememekteydi. Bunun sonucunda ise "çoklu moderniteler" yaklaşımı güç kazanmaya başlamıştır. Özellikle otoriter modernleşme örnekleri olarak Alman, Rus ve Çin bilim çevrelerinin uzun zamandır yaptıkları gibi otoriter modernleşme yaklaşımını bir model olarak sunmaları tartışmaları daha da ileri bir noktaya taşımıştır. Postmodern yaklaşımların ortaya çıkmaya başlamasıyla işin rengi oldukça farklılaşmaya başladı. Bruno Latour "insan toplumu hiçbir zaman modern olmadı" söylemini geliştirip, burjuvanın hakimiyeti anlatılarının karşısına insani hissedişi koyarak; duyguların ve büyülerin dayanım gücüne işaret ederek modernleşme teorilerine felsefi bir meydan okuma başlatmıştı. Benzer dönemde E. Gellner[6], Alan Macfarlane[7] ve D. Landes[8] "insanlığın son adımı olan modernliği" bir bilmece olarak gördükleri fikirlerinde ısrar etmişlerdir. Böylelikle "zamanı en iyi derecede kavramak" anlamında kullanılagelen

[6] Ernest Gellner, *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History* (Londra: Chicago University Press, 1988)
[7] Alan Macfarlane, *The Riddle of the Modem World: of Liberty, Wealth and Equality* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002).
[8] David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: W. W. Norton & Company, 1999).

modernleşme kavramı "insanın kendisinin modernliğe eriştiği fikrine ve hissine" dönüşmüştür.

Tüm bunlardan hareketle, dönemlerin ihtiyaçlarına göre biçim almış ideolojilerin[9] iç tutarlılıkları adına geliştirdikleri söylemleri sonucunda Maârif Nezâretinin "ne olduğu, nasıl yönetildiği ve dönem içerisinde etkisinin büyüklüğü" sorunu ortaya çıkmaya başladı. Tarihin ne olduğu sorunu, tam da burada çalışmamızın konusuyla bir kesişim kümesi içerisine girmektedir. Zira tarihi ortaya çıkaran aşamaları anlamak bu soruna bir katkı sağlıyorsa, bunun üzerine tartışılması faydalı olacaktır. Şöyle ki insanoğlunun var olmaya başladığı ilk dönemlerde antik anlamda tarihin meydana çıktığını söylemek oldukça zordur. İnsanın var oluşu sonrasında psikolojisinin şekillenişi, dil ve bilişsel beceriler kazanması, daha sonra sosyal örgütlenmeyi başarması, tüm bunların devletleri ve kurumları oluşturması nihayetinde her aşamasında insan merkezli bir değişimin aşamalarıdır.[10] Buradan yola çıkarsak tarihin kendisi de aslında bir değişimdir. Tarih bilimi bir anlamda değişimlerin tarihidir. Bu değişime sebep olan en önemli unsur devletten ziyade küçük toplumsal birimlerdir. Temelinde insan olan bu yapıların değişimi en nihayetinde toplum ve devletin değişimleriyle de sonuçlanabilir. Tarihin geleneksel anlamıyla siyasi tarihler olarak algılanması, var olan değişimin devlet merkezli çalışılmasını ortaya çıkarmıştır. Modern anlamda eğitimin bir millileştirme, endoktrinasyon, disiplinizasyon ve ilerleme aracı olarak ortaya çıkması da bu değişimin tarihsel zaman içinde bir dönemini temsil eder.[11] Siyasi tarihlere odaklanılmasının bir başka sonucu da Maârif Nezâretinin dönem içerisinde oynadığı rolün anlaşılamaması olmuştur ve bu diğer kurumlar için de geçerlidir. Nezâretin teşkilatına, genel eğitim tarihlerine ve nâzırlar hakkındaki çalışmalara rağmen, nezâretin işleyiş biçimini yansıtır çalışma hemen hemen hiç yoktur. Biz ise nâzırların niteliklerine, ilişkilerine sorunlarına, şikayetlerine, kökenlerine, eğitimlerine vs. odaklanarak nezâretin gerçekten dönem açısından ne ifade ettiği ve bu ifadenin oluşumunda nâzırların rollerini ve özelliklerinin önemini anlamaya çalıştık. Bu amaçla ilk önce modernleşme, ilerleme, batılılaşma, gerileme, altın çağ vb. anlatıları

[9] İdeolojilerin zihinlere ve anlatıların şekillenmelerine etkileri için Bkz. Warren, Mark. "Ideology and the Self." *Theory and Society* 19, no. 5 (1990): 599–634. http://www.jstor.org/stable/657565.
[10] Gisela Kaplan, Evolution of human language: duetting as part of prosociality and cognition, Frontiers in Ecology and Evolution, 10.3389/fevo.2023.1004384, 11, (2023).
[11] Christopher Alan Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 31.

tartışacağız. Ardından eğitimi ve nâzırları sorunsallaştırarak bağlamında değerlendireceğiz.

Modernleşme Teorileri Bağlamında Eğitim

Baki Tezcan, revizyonist çabaların Osmanlı tarihçiliğine uygulanmasına işaret eden *The second Ottoman Empire: political and social transformation in the early modem world* adlı çalışmasında, 17. yüzyıla dair ilgi çekici bir soruyla başlar: "Nasıl oluyor da 1649'da I. Charles'ın katledilmesiyle sonuçlanan İngiltere iç savaşını ve 1688'de onun oğlu II. James'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan 1688 devrimini meşruti monarşi yolunda atılmış adımlar olarak okurken; 1648 Osmanlı sultanı İbrahim'in katledilmesini ve 1687'de oğlu IV. Mehmet'in tahttan indirilmesini gerileme döneminin unsurları olarak değerlendiriyoruz". Bu probleme Baki Tezcan'ın cevabı, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik yapının, sınıf dinamiklerinin ve sonunda iktidar ilişkilerinin neredeyse tümüyle bir dönüşümü olarak okunabilir mi? şeklinde olmuştur. Bu ufuk açıcı soru belki de salt[12] Osmanlı tarihçiliği açısından devrimsel niteliktedir. Ve belki de salt tarihçiliği bir derece bitirdiği de söylenebilir.[13] Bu sorular daha da farklı soruları akla getirebilir. Viyana'yı kuşatan Osmanlı bir şekilde şehri alamıyor. Ancak neden hemen sonrasında gerileme veya duraklama dönemine giriveriyor.[14] Buna karşın neredeyse tüm kolonyal imparatorluğunun kalbi olan Amerika kıtasındaki kolonilerini 18. yüzyıl sonunda kaybeden İngiltere herhangi bir gerileme veya duraklama/duraksama anlatısına konu olmuyor.[15] Veya neden Fransa, Osmanlı'dan hiçbir şey örnek alamaz, benimseyemez veya uyarlayamazken; neden Osmanlı bir anda koca vilayet sistemini

[12] Kelime sıfat öğesi olarak kullanılarak "içine, kendisine yabancı hiçbir şey karışmamış" anlamını taşır. "Salt Kelimesi", Türk Dil Kurumu, 25 Eylül, 2023, https://sozluk.gov.tr. Metinde ise "tarih disiplini içinde kalarak, diğer disiplinlerden yararlanılmamış" anlamında kullanılmıştır.

[13] Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, , (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 10-17; Alp Eren Topal, "Osmanlı Tarihine Yeni Bir Çatı İnşa Etmek: Baki Tezcan ve İkinci Osmanlı İmparatorluğu", *TYB Akademi,* sy.5 (2013), 151-154.

[14] Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries.", *Journal of World History* 10, no. 1 (1999): 179–201, erişim Mart 2023, http://www.jstor.org/stable/20078753.

[15] İngiltere politikalarını yeni tarihçilik diyebileceğimiz bir açıdan ele alan bir çalışma için bkz. Anıs Ahmad, "The Muslım Reawakenıng in The 19th Century Pak-Hınd Sub-Contınent: An Overvıew", *Hamdard Islamicus 45*, sy.1 (2022) 14.

Fransa *departmen*t sisteminden kopyalıyor.[16] Genç cumhuriyetin ilk on yıllarında bu ve buna benzer anlatılar oldukça yaygın olması, çoğunlukla antik rejim oluşturmak ve dünü unutturma çabalarına bağlanır. Batı hediyesi bir modernleşme her şeyden önce olayların biricikliğini ve olguların doğasını anlamamızı oldukça zorlaştırıyor. Benzer anlatılar Batı dışında kalan coğrafyalar için de kullanılmıştır. Örneğin Hindistan'ın Delhi şehrinin 1857'de aniden düşmesinde oryantalist çabaların ve misyoner faaliyetlerinin önemli etkisi bugün artık yadsınmıyor.[17]

Kanunlaşma ve kurumlaşma olarak niteleyebileceğimiz modernleşme sürecini yalnız Batı Avrupa ülkeleri mi deneyimlemiştir? Aynı evrensel zaman içerisinde olsun olmasın Doğu Avrupa, Rusya, Çin, Japon ve Osmanlı memleketleri bu modernleşme deneyimini Batı Avrupa'dan kopyalayarak mı benimsemişlerdir? Türkiye akademyasının öncül tarih yazımı örnekleri bu açıdan önemlidir.[18] Bu çalışmalarda modernleşme paradigmasının sunduğu *ileri-geri, batılı(Batıcı)-muhafazakar, medreseli-mektepli, mülkiyeli-ilmiyeli* dikotomilerini ve sonradan dönemlendirme[19] sorunları olarak karşımıza çıkacak olan Osmanlı Devleti'ni kesin hatlarla dönemlere ayırmak alışkanlığını sıklıkla gözlemleyebiliriz.[20] *Yükseliş-çöküş* anlatısını *modern-gerici* şablonları, onu da *meşrutiyetçiler-mutlakiyetçiler*, modernler-mürteciler vs. paradigmaları takip etti.[21] Burada şunu sormadan geçemeyeceğim; olguları mı şablonlara, yoksa şablonları mı olgularla ilişkilendiriyoruz? Amacımızın yukarıda bahsi geçen sorulara apaçık cevaplar

[16] Nitelikli bir eleştiri için bkz. Carter Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014).
[17] Ahmad, (2022). "The Muslim Reawakening in The 19th Century Pak-Hind Sub-Contınent". 10-33.
[18] Osmanlı modernleşmesinin Batı Avrupa sekülerleşmesi üzerinden okunduğu bir örnek için Bkz. İ, Kumek, "Niyazi Berkes: Yaşamı, Eserleri Ve Osmanlı-Türk Modernleşmesi Üzerine Görüşleri". *Akademik Düşünce Dergisi*. sy.4 (2021): 107-124. Avrupa merkezcilik ve modernleşme paradigmalarını Wallerstein'in yorumları çerçevesinde eleştiren bir örnek için Bkz. İsmail Çağlar, "Türk Modernleşmesi Literatürünün Avrupamerkezcilik Penceresinden Değerlendirilmesi 3" . *İnsan ve Toplum Degisi*, sy.6 (2013): 135-154.
[19] Dönemlendirme zorlukları ve bu konudaki çözüm önerileri için Bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 13-15.
[20] Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması Çileli Bir Yolda İlerleyiş*, Derleyen: Mehmet Erdoğan (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 47.
[21] Gerileme paradigmasının etkili bir eleştirisi için Bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, , (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 10-17. Mutlakiyetçiler ve meşrutiyetçiler önermesi için Bkz. Erdem Sönmez, *Ahmet Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012). İlerleri Geri paradigmasının örneği için Bkz. Fahrettin Altun. "Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, Cilt, sy.1 (2004): 439-474. Diğer paradigmaların eleştirisi için Bkz. Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyası'nda Yol İzleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

üretmek olmadığını baştan belirtmem gerekir. Amacımız modernleşme(bazen batılılaşma) kuramı şablonlarının Osmanlı devletinin siyasi, ekonomik, eğitim, toplumsal ve kurumsal yapısına benimsetilmeye zorlanmasının ne şekilde tartışıldığını anlatabilmektir.

Benzer bir tartışma eğitim tarihine de uyarlanabilir. Avrupa devletlerinde yeni eğitim kurumlarının kurulumunda yaşanan sorunlar ve eğitim idarelerinin deneme yanılma yöntemleri bilinmesine karşın, benzer sorunları Osmanlı Devleti yaşadığında ve bunlara çözüm önerileri geliştirdiğinde, bu durum organizasyondaki gerilik ve modernleşmede aksaklık olarak değerlendirilmektedir. Bu anlatı yıllar yılı Avrupa merkezci bir bakışın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı son dönem entelektüelleri üzerinde ve cumhuriyetin ilk dönemi uygulamaları ve metinlerinde bu anlatının etkisi olmuştur. Biz de bu anlatıların eğitim tarihi üzerindeki etkilerini anlamaya çalışacağız. Burada belki de önemli soru, Osmanlı Devleti eğitim kurumlarını ve eğitim idaresini modern bilim geleneğiyle sentezlemeye çalışırken Avrupa'da neler oluyordu? Bu anlatının nasıl şekillendiği ve ne gibi eleştirilere maruz kaldığını inceleyerek, neden Osmanlı eğitim yönetimini çalıştığımızı da gerekçelendirmiş olacağız.

Modernleşme kuramı uygulanan çalışmaların ve imparatorluklar üzerine yapılan tarihçiliğin ayrıştırıcı bir özelliği olan kuruluş, yükseliş, altın çağ, duraklama, gerileme ve yıkılış kurgusu, lise kitaplarından üniversitelere kadar Osmanlı tarih yazımının ana paradigmasını ve büyük anlatısını oluşturmaktadır. Antik rejim üretme ve uluslaşma sürecine meşruluk kazandırma yolunda bu kuramın üretilmesi ve Batı'nın ürettiği modernleşme kuramıyla uyum içerisinde hareket etmesi sonuç olarak bir medeniyet sorununa dönüşmüştür. Özellikle medeniyetlerin parçalı hale geldikleri ve diğer üstün medeniyetler tarafından yutuldukları tezi bu kuramın önemli parametrelerinden biridir.[22] Medeniyet çatışmasını doğuran önemli bir etken ise ülkelerin tarihlerini bölümlere ayırmaktı. Bu net hatlarla ayrılmış, yaşanmışlık ve bitmişliklerle örüntülenen bir çerçevede sunuluyordu. Eğer farklı kavram ve kurumların, ileri ve geriliğin, din ile bilimin, batılılaşma ile gericiliğin vs. bir arada var oldukları gibi bir anlatı sunulmuş ise bu dual(ikilikli) bir anlatı kabul edilerek

[22] Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order* (New York: Simon and Schuster, 1996), 82-83.

dışlanıyordu. Genellikle bir ilerleme ve sonunda ulus devletin ortaya çıkışı şeklinde betimlenen bu anlatılar, Osmanlı Devleti ve sonrasındaki Türkiye Cumhuriyeti için de geçerlidir. Örneğin içerik yönünden tüm zenginliğine rağmen Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli eseri 18. yüzyıl sonrası bütün olayları çağdaş ulus devletin inşası amacıyla yapılan teleolojik bir yaklaşımla kurgulamıştır. Buna karşın revizyonist tarihçilik çabalarıyla, yukarıdaki anlatılara karşı yeni bakış açıları geliştirilmeye başlanmıştır.[23] Bu revizyonist çalışmalardan Osmanlı tarihçiliği de nasibini aldı. Çok sayıda tarihçi Osmanlı gerilemesini ele alırken bunun Avrupa karşısında askeri yenilgiler ve toprak kayıplarıyla açıklandığında bir anlamı olduğunu açıkladılar.[24] Bir yandan da *altın çağ* paradigmasına karşı çıkışlar oldu. Bunu, gerileme olarak nitelendirilen dönemde ortaya çıkan belirtilerin dünyanın farklı bölgelerinde de gözlemlendiği gerekçesini sunarak, Osmanlı tarihinin karşılaştırmalı çalışmalar yapılarak evrensel tarihe dahil olmasını teklif ettiler.[25] Bu çabaların bir başka amacı da disiplinler arası yardımlaşmayla klasik siyasi tarihçiliğin ötesine geçerek sosyoloji, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarının teorilerini kısmen de olsa tarih disiplinine uygulayabilmekti.[26] Gerileme paradigmasını her şeye rağmen savunmaya devam eden Bernard Lewis'in eserlerine atıf yapmanın Batı akademik çevrelerince gülünç karşılanıyor olması, yeni tarihçilik anlayışlarının geldiği nokta ve gerileme paradigmasına bakış açısının ne olduğunu göstermesi açısından iyi bir örnek olabilir.[27]

Ancak sorun gerileme paradigmasına bir karşı çıkışla çözülmüş olmuyor. Bunun yanında tüm kaynakların yeniden revizyonist bir bakış açısıyla ele alınması ve yeni bakış açıları geliştirilmesi gerekiyor. Ancak gerileme paradigması üzerinden yapılan çalışmaların hacminin büyüklüğü göz önüne alındığında bazı hipotezlere olan ihtiyaç daha da belirginleşiyor. Bunun yanında klasik dönemleştirmelere karşı

[23] Örnek için Bkz. Marshall Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018).
[24] Gerileme paradigmasına karşı derleme bir çalışma için bkz. Altun, "Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında", 439-474.
[25] Erken modern dönem karşılaştırmalı çalışmalara örnek içi bkz. Virginia Aksan ve Daniel Goffman der., *Erken Modern Osmanlılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011).
[26] Topal, "Osmanlı Tarihine Yeni Bir Çatı İnşa Etmek: Baki Tezcan ve İkinci Osmanlı İmparatorluğu", 151-154.
[27] Topal, A.g.m., 151-154.

yeni dönemleştirme teklifleri ve bu dönemler üzerinden kırılma noktaları ve süreklilikleri takip etmeyi sağlayan değişkenleri/ölçütleri ortaya koymaları gerekiyor.

Geç Osmanlı dönemi çalışmaları gerileme paradigmasını bir şekilde yansıtır. Farkında olunsun ya da olunmasın 19. yüzyıl üzerine çalışanlar, önceki yüzyılları hala donuk metaforuyla indirgenmiş şekilde ele alıyor. Bu yaklaşıma göre III. Selim döneminde başlatıldığı öne sürülen modernleşme çabaları öncesiz bir şekilde donuk haliyle bir kabın içerisinde durmaktadır. 18.yüzyıl üzerine çalışanlar için de bu durum pek farklı olduğu söylenemez. Bunların çalışmalarına göre 19.yüzyıl bambaşka, öncesiz ve sonrasız bir modernleşme çağıdır. Özellikle 19.yüzyıl, Batı ile karşılaşan ve geriliğinin farkına varan Osmanlı'nın monolitik bir şekilde Avrupa'ya verdiği bir tepki olarak ele alınıyor. Bu şekilde bakıldığında ise ortaya çıkan yeni kurumlar bazen bir sefirin sefaretnamesine, bazen de sultanı hipnotize eden kudretli bir devlet adamının bireysel çabalarına indirgeniyor. Bu gelişmeleri en azından kronoloji şekilde verebilen bazı betimsel çalışmalarda kurumların yeniden yapılandırılması veya kurumların alt kurumlarını doğurması ve kökleşmesi gözlemlenebiliyor. Ancak dediğimiz gibi sorun burada yatmıyor. Sorun, geç dönem Osmanlı kurumları özelinde baktığımızda bu kurumlar bürokratik bir süreç içerisinde ele alınarak, bağlamına oturtulan ve kıyaslamacı bir yaklaşımla yeniden değerlendirilmesi gerekiyor.

Modernleşme olgusunu deneyimleyen diğer tüm ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitimdeki değişimlerle siyasal gelişmeler bir bütünlük gösterir. Hem iç hem de dış politik gelişmeler eğitim alanındaki gelişmeleri etkilemiştir. Bu değişimin merkezinde ise devletin sınırları içerisinde yapılan tüm eğitim faaliyetlerini bir sürecin sonunda ya doğrudan eğitim hizmeti vererek ya da denetleyerek gerçekleştiren Maârif Nezâreti vardır. Osmanlı klasik çağında medreseler, Enderun ve sıbyan mektepleri dışında eğitim kurumu bulunmazken, askeri alandaki modernleşme[28] (kurumlaşma ve kanunlaşma anlamında[29]) ile yeni eğitim kurumları ihtiyacı doğmuştur. İlk önce askeri teknik/mühendislik (deniz, kara) alanında okullar açılmış; ardından Askeri Tıbbiye ve Askeri Harbiye

[28] Kazamias, Osmanlı modernleşmesinin Türkçe literatürde "Osmanlı İslami kurumları, kavramları ve hayat tarzının, seküler bir cumhuriyete geçişi" olarak tanımlandığını belirtir. Andreas Kazamias, *Education and The Quest for Modernity in Turkey* (Londen:George Allen & Unwin LTD, 1966), 17.
[29] Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri* (İstanbul: Klasik Yayınları), 1-7.

modern(seküler) tarzda okullaşma hız kazanmıştır. Daha sonra bu askeri okullara nitelikli öğrenci yetiştirmek amacıyla askeri özellikli rüştiyeler kurulmuştur. Askeri alanda bu değişimler yaşanırken Yeniçeri Ocağı'nın kardırılmasından sonra ivme kazanmış olan bürokratik merkezileşme, kalemlerde ve nezâretlerde kalfa olarak hizmet verecek memur ihtiyacını artırmıştır.[30] Bu sebeple kurulan *Mekteb-i Maârif-i Adliyye* ve *Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye* bu amaç doğrultusunda kurulmuş ve ilerleyen on yıllarda hem merkezi bürokrasiye hem de nezâretlere önemli devlet adamları yetiştirmiştir.[31]

Dünyada Eğitimin Merkezileşmesi

19.yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine bağlı olarak, eğitim devletin denetimi altına girmiştir. Bu süreçte eğitim devletin kamu yatırımlarıyla desteklenen bir hizmet alanı haline gelmiştir. Modernleşme süresince, önceki dönemin din merkezli geleneksel ve cemaatlerin elinde olan eğitiminin yerine kamusal, örgün ve formel eğitim geçmiştir. Eğitimin devlet tarafından organizasyonu düşüncesi ve ilk eğitimin parasız olmasının gerekliliği Fransız Devrimi döneminde ortaya çıkmıştır. Modern devletin dayanaklarından olan ordu ve bürokrasi yanında üçüncü bir kuvvet olarak eğitim öne çıkmıştır. Bunun yayında eğitimin, ilerleme, kalkınma ve topluma etki etmenin en önemli aracı durumuna dönüşümü Osmanlı dışı örneklerde de gözlemlenebilir.

Siyasal birlik, toplumsal uyum ve sadakat açısından eğitim bir ideolojik aygıt, disiplinizasyon ve endoktrinasyon[32] aracı olarak kullanılmıştır. Eğitimin modernleştirilmesi sürecinde iktidarlar kendilerine olan bağlılığın sağlanmasında dini/geleneksel değerlerden yararlanmışlardır. II. Abdülhamid, III. Napolyon ve III. Aleksandr dönemi benzeri bazı dönemlerde eğitimde dini öğelerin fazlalığı göze

[30] Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim,", *TALİD* 6, sy.12 (2008): 9-84

[31]Bu kurumdan birçok nitelikli memur yetişmesine karşın belki de en çok dikkat çeken kişi Ziya Paşa'dır. Daha sonra Yeni Osmanlı hareketinin önemli simalarından birisi haline gelecek olan Ziya Paşa *Mekteb-i Ulum-i Edebiyye*'de eğitim görmüş sonrasında Beyazıt Rüştiyesine devam etmiştir. Daha sonra Sadaret Mektubi Kalemi'ne girmiş ve bürokraside yükselmiştir. Abdullah Uçman, "Ziyâ Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.44 (Ankara: TDV Yay., 1989), 475-479.

[32] Vatandaşların mantık kuralları çerçevesinde karar almalarını engelleyecek biçimde, onlara nasıl hareket etme ve düşünmelerini gösteren bir ideolojidir. Esma İgüs, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyetinin Eğitim Yapıları Üzerinden Okunabilirliği", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , sy.9 (2014): 82-90.

çarpabilir. Bu bir istisna değildir. Ancak hedef olarak görülüp görülmediğine bakılmaksızın formel eğitim pozitivist/materyalist düşüncenin yaygınlaşmasına yardımcı olabilir. Avrupalı örneklerine kıyasla Osmanlı Devleti eğitimin modernleşmesi süresinde dini bir dirençle fazla karşılaşmamıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nde Avrupa benzeri hiyerarşik ve örgütlü bir kilisenin bulunmaması ve dini otoritenin siyasi otoriteye bağlı olması etkili olmuştur. Örneğin İngiltere'de Hristiyan mezheplere ait okullar, seküler içeriğinden dolayı kamu okullarına uzun süre direnç göstermişlerdir. Osmanlı'da ise İslam toplumu ve ulema sınıfından ziyade tepki gayrimüslim cemaatlerden gelmiştir. İlk başta devletin zorunlu seküler ilköğrenimine karşı olan gayrimüslim cemaatler, sonrasında kendi cemaatleri tarafından açılan bu tarz okulları savunmuşlardır.[33]

Avrupa'daki eğitimin modernleşmesi, tarihsel olarak farklı ülkelerde farklı zamanlarda yaşanmıştır. Modernleşme her devlet için aynı ve bir anda başlayan ve biten bir süreç değildir. Avrupa devletlerindeki modernleşmenin öncüllüğünün hala geçerli kabul edilmesi, modernleşmenin transfer edilmek zorunda olduğu anlamına gelmemektedir. Bazen rekabetçi bir süreç, devletlerin kendilerine has doğalarıyla harmanlanarak gayet modern bir yapı da ortaya çıkarabilir.[34] Ancak genel olarak, modern eğitim sistemleri ve fikirleri, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıktı ve yaygınlaştı. Örneğin, Almanya'da modern eğitim sistemi 18. yüzyılın sonlarına doğru ve 19. yüzyılın başlarında ortaya çıktı. Bu dönemde Johann Heinrich Pestalozzi ve Friedrich Froebel gibi eğitim reformcuları modern eğitim yaklaşımları ve metodolojileri önerdiler. 19. yüzyılın ortalarına kadar, Almanya'nın modern eğitim sistemi dünya çapında bir model olarak benimsendi.[35] Benzer şekilde, Fransa'da modern eğitim sistemi, 19. yüzyılın başlarında Napolyon Bonapart tarafından kurulan liselerle(*lycée*) başladı.[36] Bu liseler(*lycée*) standartlaştırılmış bir müfredat,

[33] Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 1-2.
[34] İbrahim Kaya, *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler*: *Türk Deneyimi* (İstanbul: İmge, 2006), 35; Isa Blumi, *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen 1878-1918* (The Isis Press, 2003), 66.
[35] F. B. Bowers, v. T. Gehring, "Johann Heinrich Pestalozzi: 18th Century Swiss Educator and Correctional Reformer. *Journal of Correctional Education* 55, sy.4 (2004): 306-319.
[36] Antik Yunan döneminde Platon'un kurduğu okulun ismi Akademi, Aristo'nun kurduğu okullara ise Lise'dir(*lycée)*. Dean W. J., Bankes, "The Model Platoon School." *The Journal Of Education* 97, 3 (1923): 63–65.

devlet denetimi ve öğrencilerin sınıflara göre seçilmesi gibi özellikleriyle modern eğitim sisteminin öncüleri oldular.

İngiltere'de ise modern eğitim sistemi, 19. yüzyılın ortalarında mecburi eğitim yasalarının kabul edilmesiyle başladı. Bu yasalar, çocukların eğitim görmesini zorunlu hale gelmesini sağladı ve okulların standartlaştırılması ve denetlenmesi gibi düzenlemeleri içeriyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde 1867 yılında İngiltere'de hala eşitlikçi bir eğitim yoktu. Bu ülkede bazı gösterileri de beraberinde getirmişti. Orta ve üst sınıftan insanlar işçi sınıfının çocuklarına yardım etmiyorlardı. Burada dönüm noktası 1867 Paris Sergisi oldu. Burada ülkelerin teknik ilerlemelerinin gözlenebilir olması ve ülkelerin eğitim ağlarını ve yapılarını tanıtmaları etkili oldu. Almanya hem teknik eğitiminin gelişmiş olması hem de evrensel standartlarda ilköğrenime sahip oluşuyla öne çıkmıştı. Ne var ki eşitlikçi eğitime geçme sürecini İngiltere oldukça geç bir dönem sayılabilecek bir dönemde 19. yüzyılın sonunda ulaşabilmiştir. Alt yapı, binalar, temel gıdalar, nüfusun aşırı artışı ve sosyal yapıdaki eşitsizliği azaltacak kurumların yetersizliği sebebiyle İngiltere kamusal eğitiminde birçok sorunla baş etmek zorunda kalmıştır. Danimarka eğitim sistemi de benzer zorluklar geçirmiştir.[37]

Hollanda'da ise eğitimin modernleşmesi, Napolyon orduları tarafından işgal edilmesinden sonra diğer devletlerden farklı bir biçimde olmuştur. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Napolyon Bonapart'ın kardeşinin Hollanda'yı işgali sonrasında yeni bir idare kurulmuş ve buranın idaresi kardeşi Lodewijk Napolyon verilmiştir. Bu andan sonra Hollanda Batavian Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. Bu zamandan sonradır ki eğitim bir sistem olarak ele alınmış ve devletin kamusal görevi olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Yani Hollanda eğitiminin modernleşmesi aslında Fransa işgaliyle oluşmaya başlamıştır.[38]

Asya kıtasının doğusunda eğitimin modernleşmesi ve eğitim idaresinin oluşması kastedildiğinde Japonya ve Çin devletleri incelenmelidir. Bunlardan Japonya eğitimi incelendiğinde eğitim idaresindeki gerçek atılım sürecinin *Meiji*

[37] Marius B. Jansen v. Lawrence Stone, "Education and Modernization in Japan and England.", *Comparative Studies in Society and History 9,* sy.2 (1967): 208-32.
[38] Ina ter Avest, Cok Bakker, *Religion and Education in the Dutch Pillarized and Post-Pillarized Educational System, Religion and Education in Europe* (New York: Waxmann Minster, 2007), 203-205.

iktidarı döneminde olduğunu anlıyoruz. Japonya Eğitim Bakanlığı 1871 yılında kurulmuş ve ilk yöneticisi Shimpei Eto olmuştur. Bakanlığın faaliyetleri neticesinde geleneksel eğitim kurumlarında eğitim görmekte olan çocuklar bakanlığa bağlı okullara yönlendirilmiştir. Japonya'da *Terekoya* adı verilen tapınak eğitimi, yerini modern okullardaki eğitime bırakmıştır. Bunun yanında okuma yazma kampanyaları başlatılarak eğitimin yaygınlaşması sağlanmaya çalışılmıştır. Avrupa'dan eğitim uzmanları getirilerek ve Avrupa'ya öğrenci gönderilerek dönemin bilimi yakalanmaya çalışılmıştır. 1872 yılında yayımlanan eğitim reformu ile özellikle ilköğretimin yaygınlaşması hedeflenmiştir. Osmanlı'nın eğitim reformu yaptığı yıllara yakın bir dönemde girişilen bu çabalar sonucunda 1881'da ortaokullar ve 1886'da ise liseler yaygınlaşmaya başlamıştır.[39] Osmanlı maârif nâzırlarının hazırlanmasında yoğun çaba harcadıkları eğitim yıllıklarının[40] benzerlerine Japonya'da da rastlanılır. Osmanlı eğitim yıllıklarının yayımlandığı dönemde *Meiji Restorasyonu* çerçevesinde eğitim yıllıkları ve istatistikleri 9 cilt olarak yayımlanmıştır.[41] Bu istatistiklerden çıkan raporlarda erkeklerin % 43'ü, kız öğrencilerin ise %10'u eğitime katıldığı görülmüştür. Yine Osmanlı Devleti'nde meslek ve bilim okullarının kurulmasına benzer biçimde, *Meiji* döneminde okullar oldukça çeşitlenmiştir.[42]

İran'da Nasereddin Şah'ın(1846-1896) iktidara gelmesinden sonra eğitimde modernleşme çabaları başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki nezâretlere benzer *vezaretler* kurulmaya başlanmıştır. Kamu eğitimi adına yapılan ilk düzenlemeler bu dönemde olmuştur. *Telgraf ve Maden Bakanlığı* içerisinde teşkilatlandırılmaya başlanılan eğitim işlerinde istenilen verim alınamayınca *Vezaret* seviyesinde yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Yine Nasereddin Şah döneminde kurulan *Vezaret-i Ulûm*(İlimler Bakanlığı) eğitim işlerinden sorumlu tek kurum haline gelmiştir. İran'da daha önceden kurulmuş olan *Dârülfünun* isimli okulun başında müdür olan Ali Kuli Mirza ilk Vezir(bakan) olarak atanmıştır. Eğitim işleri

[39] Milton Walter Meyer, *Japonya Tarihi Hanedanlık Döneminden Günümüz Japonya'sına*, trc. Lizet Deadato (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014), 160.
[40] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1897, 1898, 1899, 1900, 1902, 1903); Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn* (İstanbul İletişim Yayınları, 2005), 104.
[41] Jansen v. Lawrence Stone, "Education and Modernization in Japan and England.", 208-32.
[42] Jansen v. Lawrence Stone, A.g.m., 208-32; Barton Hacker, "The Weapons of the West: Military Technology and Modernization in 19th-Century China and Japan", *Tecnology and Culture 18*, y.1 (1977): 43-55.

bakanlık seviyesinde teşkilatlandırılsa da istenilen başarı bir türlü sağlanamamıştır. Yeni tarzda açılan ilk eğitim kurumu 1897 yılında Tahran'da açılan *Medrese-i Rüştiye*'dir. Osmanlı Devleti'nde rüştiye tarzındaki ilk mekteplerin 1838 yılında kurulduğu düşünülecek olursa, bu oldukça geç bir tarihtir.[43]

19.yüzyılda toplumun devlete olan sadakatinin önemli bir unsuru olan ilkokulun zorunlu olması ve buna bağlı olarak eğitimle ilişkili bir komisyon ve sonrasında bakanlık kurulması ve laikleşmeye başlaması Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Japonya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı devletlerinde birbirlerine yakın tarihlerde ve karşılıklı etkileşimlerle olmuştur. Buna karşın eğitimin düzene sokulması ve devamlılık kazanması uzun yıllar tüm bu ülkelerde sağlanamamıştır. Örneğin Fransa'da eğitim, 1870 yılında *Sedan Savaşı*'nda Prusya karşısında aldıkları ağır yenilgiye kadar tam olarak düzene koyulamamıştı.[44] Sanıldığının aksine Osmanlı'da eğitim işleriyle ilgilenen bir daire ve sonrasında nezâretin kurulması çağdaşı olan birçok ülkeden önce olmuştur. Merkezi yönetimde eğitim işlerinden sorumlu bir dairenin kurulması fikri 1838 tarihinden gündeme gelmiş, eğitim bakanlığı ise 1857'de kurulmuştur. Eğitimi çok yönlü ele alarak düzenleyen *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* ise 1869 tarihinde yayımlanmıştır.[45]

Avrupa'da İlköğretim Zorunluluğu

Avrupa'da ilk eğitim bakanlığı 1773-1794 arasında Polonya'da kurulmuştur. Polonya'nın ilk bölünmesi 1772'de gerçekleşti. Bölünen ülkede ilk kez olarak parlamentoya karşı sorumlu bir eğitim komisyonu oluşturuldu. Bu şekliyle Avrupa'nın ilk eğitim bakanlığı olarak kabul edilir. Aşağıda uzun uzun ele alınacak öğretmen eğitimi sorunlarının yanı sıra, komisyonun düşünce ve faaliyetleri, günümüzün en çok tartışılan sorunlarından en az üçüne dayanıyordu. Bu sorunlar, ulusun oluşumunda eğitimin rolü, eğitim sisteminin merkezileşmesi ve müfredatta yenileşme problemidir. Polonya'nın 18. yüzyılın sonunda Avrupa haritasından kaybolması göz önüne alındığında, komisyonun ilerici tutumlarının ve ileri görüşlü planlarının ufuk açıcı ve etkili olmayışı anlaşılabilir. Komisyonun Avrupa eğitiminin

[43] Melike Sarıkçıoğlu, *XIX. ve XX. Yüzyıl Başlarında İran'da Eğitim Reformları(Kaçarlar Dönemi)* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2020), 72.
[44] *Şehbal*, No:25, (15-08-1920).
[45] Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, 1-2.

evrimi üzerindeki etkisi sınırlı olsa bile, onun çalışmaları tarihçiler tarafından ilgiyle karşılanmaktadır. Tarihin o anında *Ulusal Eğitim Komisyonu*'nu doğuran üç gelişme yaşandı. 1) Birçok Polonyalı, başarısızlığın ve çöküşün sebebi saydıkları sivil ve kültürel standartları yükseltmek adına gayret gösteriyorlardı. Stanislaw Konarski'nin kurduğu Seçkinler Okulu(*Collegium Nobilium*) objektif ve modern tarzda bir müfredata sahipti ve vatansever gençler yetiştiriyordu. 2) Fransız aydınlanma dönemi yazarlarının etkisidir. Bu aydınlar ülkenin karakteri olarak eğitim reformlarını gösteriyorlardı. Ancak ve ancak modern eğitime olan bağlılık sayesinde temelde bir şeyler değişebiliyordu ve bunun propagandası yapılabiliyordu. 3) 1773 yazında, eğitim açısından tüm güçlü *Cizvit* düzeninin Papa XIV. Clement tarafından dağıtılması bir çeşit avantaja dönüştü ve eğitim hizmetlerini yenilemek ve eğitimi yeniden dizayn etmek için bir fırsat doğmuştu. 1764'te kurulan Polonya ve Litvanya ortak yönetimi(*CommonWealth*)[46] Rusya ve Habsburg Prusya'sı arasında sıkışan Polonya yönetimini adeta eziyordu. Bu sebeple Kral Stanislaw August Poniatowski(1764-95) *Polonya Eğitim Komisyonu*'nun nihai halini almasını istiyordu.[47]

Osmanlı Devleti dahil olmak üzere Avrupalı devletlerin pek çoğunda formel eğitim başat gitmiştir. İlk örneklerinden Fransa'da 1793 yılında zorunlu eğitim getirilmiş ancak 1802 yılında vazgeçilmiştir.[48] 1819 yılında eğitimin zorunlu hale geldiği Almanya'da ise parasız eğitime ancak 1888 yılında geçilebilmiştir. İngiltere'de *Protestan* mezhebi başta olmak üzere neredeyse tüm mezhepler ve onlara bağlı okullar tarafından kamusal eğitime din eğitimi yapmadığı gerekçesiyle direnç gösterilmiştir. Ancak 1870 *Gladstone refomları*(*Education Act*) sonrasında yaygın eğitime güçlü bir hamle yapılmıştır.[49] Fransa'da 1824 yılında eğitim işleriyle ilgili bir daire kurulmuştur. Bu dairenin ismi *Kilise İşleri ve Kamusal Maârif Bakanlığı* olmuştur. Sonrasında içişleri bakanlığına bağlı bir daire olarak yoluna

[46] İngiltere'nin ekonomik iş birliği amacıyla kurduğu *Commenwealth of Nations* farklı bir oluşumdur.
[47] 19. yüzyıl'ın ortalarında Polonyalı ve Macar göçmenlerin; özellikle mühendislik eğitimi görmüş olanlarının arka planında nasıl bir eğitim olduğunu tespit eden önemli bir eser için bkz. R. Szreter, "Europe's First Ministry of Education and the Problem of the Supply of Teachers", *British Journal of Educational Studies 22*, sy.2 (1974): 182–190.
[48] Herbert Passin, *The Japan Educational System Education and Politic Development* (Princeton: Princeton University Press, 1965).
[49] Norman Rich, *The Age of Nationalizm and Reform 1850-1890*, (New York: Norton&Company inc, 1970), 113-114.

devam etmiş olan bu kurum uzun yıllar eğitim ve mezhep işlerini bünyesinde barındırmıştır.[50] Bağımsız olarak bir eğitim bakanlığının kurulması ise ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. İtalya ve Rusya'da eğitim bakanlığı 1890'lı yıllarda kurulmuştur.[51] Avusturya'da 1850 yılında bir eğitim bakanlığı mevcuttu. Başında ise eğitim yoluyla Avusturya ulusçuluğu fikrinin yayılmasını amaçlayan Josef Alexander Freihher von Helfert vardı. 1854 yılında *Viyana Üniversitesi*'nde *Avusturya Tarihi Araştırmaları Enstitüsü*'nü kurmuş, kolejler ve üniversiteler aracılığı ile ulus olarak Avusturya fikrini yaymaya çalışmıştır. Osmanlı'da ise aynı tarihlerde *Encümen-i Daniş* kurulmuştur.[52] Japonya'da ise 1872 Meiji restorasyonu sırasında evrensel değerlere dayanan zorunlu eğitim düzeni kurulmuştur.[53] Çin ise bu saydığımız örnekler arasında geç sayılabilecek bir tarihte 1862 yılında ilk modern devlet okulunu kurmuştur. Buna karşın eğitim sisteminde köklü değişikliler 1902-1903 yıllarında yapılmış, eğitim bakanlığı ise 1906 yılında kurulmuştur.[54]

Amerika'da kamusal eğitimin uygulanması 1830 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Okullarda "three R" şeklinde kısaltılan okuma, yazma ve aritmetik eğitimi veriliyordu. Bu derslerin yanında tarih, coğrafya, gramer ve retorik (belagat) dersleri veriliyordu.[55] Burada okullardan kasıt ücretsiz eğitim veren devlet okullardır. Hemen hemen aynı yıllarda Osmanlı başkentinde kurulan, modern devlet okulları olarak sınıflandırdığımız *Mekteb-i Ulum-i Edebiyye*, *Mekteb-i Maârif-i Adliyye* ve rüştiyelerde amaç, içerik anlamında ABD'deki kamu okullarında verilmek

[50] Osmanlı Devleti'nde de benzer şekilde 1857'ye kadar maârif idaresi kurumları hem isim değiştirmiş hem de statüleri değişmiştir.
[51] Rusya'da eğitim enstitüleri ve eğitim konsülleri 19.yüzyılın başından itibaren var olmasına ve eğitimin 11 eyalete yayılmasına karşın, organize bir eğitim bakanlığının kurulması yüzyılın sonunda olmuştur. The Russian Ministry of Public Education, *The Russian Ministry of Public Education at The World's Columbian Exposition* (St. Petersburg, 1893), 1-4.
[52] *Encümen-i Daniş*'in kuruluşu ve *Kavaid-i Osmani*'nin encümenin açılışındaki takdimi için; Osmanlı tarih kitaplarının yöntem anlamında dışına çıkan genel bir Osmanlı tarihi yazımı girişimi için Cevdet Paşa'nın görevlendirilişi ve *Tarih-i Cevdet*'in yazılmaya başlanması için Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c.1-12 (Ankara: TTK, 1991), 13; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 245.
[53] Passin, *The Japan Educational System: Education and Politic Development*, 272.
[54] Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, 1-2.
[55] Nancy Kober v. Diane Stark Rentner, *History and Evolution of Public Education in The US*, (George Washington Universty Center on Education Policy, 2020), 9-17.

istenen içerikten farksızdır.[56] Amerika'daki parasız devlet okullarında formel eğitimin yanında güçlü bir ahlaki eğitim verilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ise eğitimin zorunlu oluşunu gösteren ilk yasa 1824 yılında Sultan II. Mahmut zamanında yayınlanmıştır ancak uygulanamamıştır. Belirtmem gerekir ki getirilen zorunluluk laik devlet okulları için değil, sıbyan mektepleri içindir. Bu eğitimin merkezileşmesi veya tek elden idare edilmesi değildir. Zira bu okullar vakıf ve medreselerin denetimindeki okullardır. Aynı dönemde Osmanlı parasız devlet okulları ve mahalle mekteplerinin müfredatlarına bakıldığında yoğun bir ahlaki eğitimin varlığı göze çarpar. Bu durum ilerleyen on yıllarda da değiştiği söylenemez. Sadık Rıfat Paşa'nın bizzat hazırladığı *Ahlak Risalesi* ilk kez modern mekteplerde okutulmuştur. Sonrasında meslek okullarında ve neredeyse tüm okul müfredatlarında ahlak eğitimi devam etmiştir.[57] Zühtü Paşa'nın maârif nâzırlığı döneminde (1891-1902) bizzat paşanın kendisi mekteplerde okutulması için bir ahlak kitabı kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu tarihi coğrafya açısından Mısır eğitiminin modernleşmesi önemlidir. Burada kaşımıza Mehmet Ali Paşa çıkmaktadır. İlk kez Fransa'ya öğrenci göndermiş ve birçok yüksek okul kurmuştur. Şehirlerde ve kasabalarda ilkokullar açmıştır. Merkezi yönetim içerisinde ise bakanlık seviyesinde olmasa da bir eğitim dairesi oluşturmuştur.

Osmanlı Eğitiminin Değişimi ve Nâzırların Önemi

Osmanlı modernleşmesinin, modernleşme literatürünün ortaya çıkardığı kavramlar setiyle açıklanmaya çalışılması, kendi içinde birtakım sorunlar doğurmaktadır. Modernleşme teorileri Avrupa devletleri ve sömürgelerini merkeze alarak şekillenen bir yapıya sahiptir. Buna karşın Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinden farklı bir modernleşme hikayesine sahiptir. Avrupa kendisine özgü şartları neticesinde, siyasi, kurumsal ve sosyal açıdan modernleşen bir kıtadır. Osmanlı Devleti'nde ise modernleşmeye yönelik adımlar bizzat sultandan başlayarak tepe noktasındaki idari yöneticiler tarafından atılmıştır. Bu sebeplerden dolayı, modernleşme teorileri, Osmanlı modernleşmesini ve eğitimin modernleşmesini

[56] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 19-32.
[57] *Salname-i Maârif-i Umûmiyye* (1903), 400-440.

açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bir başka nokta ise modernleşme teorilerinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı devletlerinin tarih, toplum ve siyasi gelişmeleri tanımlama çabası için kullanılmasıdır. Bunlar arasında sayılabilecek siyasi dengelenme, modernleşme, az gelişmiş toplumlar, kurumların gelişmesi gibi kavramlar, 19. yüzyılda Batı'nın diğer toplumlar üstünde gelişmişliğini anlamlandırmak ve açıklamak için kullanılmıştır. Bu anlayış Osmanlı modernleşme literatürünü de etkileyerek, Osmanlı'nın kendi içinde var olan özgün modernleşme arayışlarına da perde olarak, Batı modellerine uyumu/uyumsuzluğu ölçeğinde başarılı ve başarısız değerlendirmelerine konu edilmesi neticesini doğuruştur. Buna karşın 1970-1980 yıllarında gelişme gösteren "intibak paradigması", pozitivist ve çatışmacı paradigmanın ve diğer anlatıların karşısına, Osmanlı modernleşmesini de konu edinen alternatif bir arayış olarak doğmuştur.[58]

Bu çalışmada ise, Osmanlı modern eğitiminin tepe nokta yöneticileri olan maârif nâzırlarının modernleşmenin problem veya konularından olduğu varsayımından hareket edilmiştir. Buna binaen, Osmanlı eğitiminin modernleşmesinin kendisine has dinamiklere ve beklentilere sahip olduğundan hareketle nâzır profilinin şekillendiği ifade edilmektedir. Eğitim politikalarının ve eğitimde merkezileşmenin bir sonucu olarak nâzır profili de değişiklik göstererek dönemin şartlarının etkisiyle şekillenmiştir. Nâzırlar arasında seküler yönleri öne çıkanlar olduğu gibi medresede eğitim alanları da mevcuttur.

Dünya eğitimde modernleşmeyi yaşayan diğer devletlerle aynı tarihsel dönem içerisinde Osmanlı Devleti de bunu tecrübe etmiştir. Bu süreçte diğer örneklerde olduğu gibi eğitim idaresini üstlenen kurumlar hem ön plana çıkmış hem de bütçeleri artırılmaya başlanmıştır. Bunun getirdiği bir sonuç olarak eğitime ve onu idare eden kuruma yüklenen misyon da artmıştır.

Osmanlı eğitiminin modernleşmesi sürecinde Maârif-i Umûmiyye Nezâretinin stratejik bir konumda olduğu açıktır. O ana kadar Evkâf Nezâretine bağlı olan rüştiye mektepleri doğrudan nezâretin sorumluluk alanına geçmiştir. Nezâretin kuruluşundan kısa bir süre sonra ilk sivil meslek okulları da hizmet vermeye başlamıştır. Bu dönemde sayıları hızla artan bir başka yapı da Maârif Nezâretine

[58] Aynur Erdoğan, "Yurt Dışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013), 20-30.

bağlı olarak kurulan komisyonlardır. Bu komisyonlar yetkin bilgi ve analiz sunan uzman görüşleriyle karar alıcı iradeyi komisyonlarda birleştirerek, yeni tarzda mekteplerin açılmasına hizmet etmişlerdir. *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi*'nin yayınlanmasıyla birlikte Maârif Nezâreti teşkilatı ve eğitim kurumları bir bütünlük içerisinde ele alınarak yeniden dizayn edilmiştir. Bu sebeple artan öğretmen ihtiyacı için yeni öğretmen okulları kurulmak suretiyle, eğitimdeki sorunların bir derece önüne geçilmek istenmiştir. Bundan bir süre sonra ise Evkâf Nezâretine bağlı olan sıbyan mektepleri de Maârif Nezâretine bağlanarak, nezâretin eğitim üzerindeki hakimiyeti güçlendirilmiştir. II. Abdülhamid döneminde tüm Maârif Nezâreti tarihinin en uzun görev süresine sahip nâzırlar, eğitim politikalarına istikrar kazandırmışlardır. Bu dönemde sivil mühendislik okulları ve onlarca başka çeşit okul eğitime başlamıştır. Avrupa devletleriyle eğitime yönelik istişarelerin devam ettiği bu süreçte Prusya prosedürleri transfer edilerek *Darülfünun* kurulmuştur. Önceden eğitim veren birçok okulun buraya bağlanması sonucu, ilk kez bilimsel devamlılık yapılabilecek, periyodiklerin getirildiği bir dönem başlamıştır. Daha sonradan eğitimde atılan adımlar, yukarıda bahsi geçen temeller üzerine inşa edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde, I. Dünya Savaşı'na kadar eğitimin niteliği ilk defa bu denli güçlü bir vurguyla basında tartışılmaya başlanarak, maârif nâzırlarıyla röportajlar yapılmıştır. Eğitimin niteliği, yaygınlaşması ve Avrupa'daki okullarla kıyaslanması tartışmalarının hiç bitmediği bu dönemde, dünya savaşıyla birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Savaşın getirdiği şartların doğal seyri içinde ekonomi bozulmuş, nâzırlar, bürokratlar ve öğretmenlerin maaşları ya ödenememiş ya da oldukça azalmıştır. İşgal yıllarında ise istikrarsız hükümetler dönemi, nitelikli eğitim politikaları geliştirmeyi olanaksız kıldığı gibi, Maârif Nezâreti tarihinin en istikrarsız, en kısa süreli nâzırlarının nezârete tayinleri ve azilleriyle sonuçlanmıştır.

Hiç şüphesiz konu Maârif Nezâreti olduğunda, maârif nâzırları bu kurumun en tepe noktasında yetkili olmalarıyla, eğitimi modernleştirmede, eğitim politikaları geliştirmede, idare becerilerinde, patronaj ilişkileriyle ve entelektüel becerileriyle konunun merkezine yerleşmektedirler. Bu sebeple de kurumu temsil kabiliyetlerinde, sorun çözme becerilerinde, eğitime katkılarında, şikayetlerinde vs. kişisel özellikleri ön plana çıkmaktadır. Biz de bu çalışmamızda, nâzırların niteliklerinin eğitimi şekillendirdiği, bilimsel yatırımlara dönüştüğü, sultanın zihnini eğitimin önemine

sevk ettiği, sorunları yönetme kabiliyetlerinin eğitim idaresinde kalış sürelerini etkilediği hipotezlerinden yola çıkarak, merkeze nâzırları aldık.

Prosopografi yöntemi kullandığımız çalışmamızı tablo ve grafiklerle zenginleştirdik. Bunu yapmamızdaki amaç 39 nâzırın verilerini, metin üzerinden kıyaslamaları, ortaklıkları ve zıtlıklarını daha kolay biçimde anlamaya hizmet etmektir. Bir çeşit harita yöntemi gibi de anlaşılabilecek bu metot, çalışmamız sırasında bize önemli kolaylıklar sağlamıştır. Prosopografi yönteminin doğası gereği, nâzırların her birine ayrı ayrı değil de bütüncül olarak odaklanarak, yöntemin getirdiği avantajları en doğru biçimde yansıtmaya çalıştık. Nâzırları altı ana bölümde anlamaya ve açıklamaya gayret ettik.

Sınırlılıklar

İncelediğimiz dönemin Maârif Nezâretinin kuruluş ve sona eriş yılları arasında olmasından dolayı (1857-1921), Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü tüm dönemlerin eğitimini ele almadık. Böyle bir çalışma, eğitim tarihi alanında olgular izlenerek ve hipotezler ortaya atılarak, ancak başka çalışmaların konusu olabilir. Maârif Nezâretinin faaliyet gösterdiği süre içerisinde eğitimi düzenleme çalışmalarında diğer nezâretlerin zaman zaman Maârif Nezâretine yardımları olmuş olabilir. Bu durum Osmanlı'nın diğer kurumlarını da içermektedir. Ancak bahsettiğimiz konu yine başka çalışmaların konusudur.

Nezâreti incelerken maârif nâzırını merkeze aldığımızı belirtmiştik. Bunun bir sonucu olarak mümkün olduğunca nezâretin geçirdiği süre içerisinde görev alan diğer bürokrat ve nâzırları tezimize dahil etmedik. Sadece nâzırlara etkisini tespit ettiğimiz veya nâzırlarla ilişkisinin sonuçları olmuş olan insanları tezimize dahil ettik. Nâzırların önemli bir kısmı bir şekilde yurt dışında görev yapmış, sürgün kalmış veya hayatının bir kısmını orada geçirmiştir. Buna bağlı olarak maârif idaresine, sosyal ağlarına, eğitimlerine veya tayinlerine tesir ettiğini tespit ettiğimiz bilgileri tezimizde analiz ederek sentezledik.

Yöntem ve Kaynaklar

Maârif Nezâretinin idaresini, maârif nâzırlarının biyografilerine odaklanarak çalışmamızdan dolayı, nâzırları merkeze alan bir yaklaşım geliştirmemiz gerekti.[59] Bunu yaparken, en uygun yöntem olarak düşündüğümüz prosopografik araştırma yönteminden yararlandık. Yöntemi kullanarak çalışmalar yürüten bazı akademisyenler yöntemle ilgili tanımlarda bulunmuşlardır. Lawrance Stone'un tanımına göre, belli bir grup tarihsel aktörün yaşamlarının incelenmesiyle, ortak özelliklerinin araştırılmasıdır.[60] Ridder Symoens'a göre ise ortak bir noktaya sahip bir nüfus grubunun (mesleki köken, sosyal aidiyet, coğrafi kökenler vb.) özelliklerini tanımlayan kolektif bir biyografidir. Bir anketten başlayarak, iyi tanımlanmış bir grup insan hakkında biyografik veriler toplanır. Bu verilere dayanarak tarihsel sorulara yanıtlar aranır.[61]

Bu yönteme kullanarak bilgilerin analizini yaparak verilere dönüştürdük. Sonrasında bu verileri kendi içinde analiz ettik. Bu analizleri sınıflandırdık ve kıyaslamaya başladık. Bu kıyaslamalar sonucunda oluşan tablolar ise grafiklere aktarıldı. Bu grafikler tezin büyük kısmına dağılmış şekilde bulunmaktadır. Bunu yapmamızın gerekçesi ise prosopografik çalışma disiplininin doğasından kaynaklanmaktadır. Bu yöntem kıyaslamalarla ve ölçümlerle yapılmaktadır ve ortaya mümkün olduğu kadar tablo ve grafik çıkmaktadır. Prosopografik araştırma yöntemi kullanmamızda tarih disiplini araştırmalarında sağladığı avantajların da önemli bir etkisi oldu. Bu yöntem tarih çalışmalarındaki tekil bulgular veya küçük bir örnek grubundan yola çıkılarak genellemeler yapılması sorunlarının önüne geçebilmek için çözüm önerileri sunmaktadır.[62] Bu sorunları giderebilmek adına çalışmamızda daha büyük ölçekte bir veri grubu kullanarak korelasyonlar oluşturduk. Bireysel

[59] D. Orlovsky'nin II. Alexander dönemi Rus İmparatorluğunun dönüşümünü İçişleri Bakanlığı üzerinden prosopografik bir yöntemle inceleyen çalışması: Daniel Orlovsky, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia 1801-1881,* (Cambridge: Harvard University Press, 1981).
[60] Lawrence Stone, "Prosopography" *Daedalus* 100, sy.1 (1971): 46–79.
[61] H. De Ridder Symoens, "Prosopographical Research in the Low Countries concerning the Middle Ages and the Sixteenth Century", *Medieval Prosopography,* 14.2 (1993): 27-120.
[62] K. Verboven v. M. Carlier, v. J. Dumolyn, *A short manual to the art of prosopography.* in Prosopography *Approaches and Applications (A handbook)* (Linacre College, 2007), 35-70..

bulgulardan ziyade bütüne ait tarihsel bulguları verilere dönüştürerek sentezledik.[63] Nâzırların mesleki bilgilerini görsel grafik ve tablolarla analiz etmeye çalıştık.

Bu gerekçelerden dolayı maârif nâzırlarının biyografisini anlatmadık. Yaşam öyküsü sunmadık. Ya da maârif nâzırının sadece Maârif Nezâretinde geçirdiği süreyi baz alarak bunun çıktılarını aktarmadık. Bunun yerine, nâzırların belli bir alandaki ortaklık ve zıtlıklarını tespit ederek buradan maârif yönetimine gelmesine, eğitim politikaları belirlemesine, entelektüel geçmişlerinin eğitime bakış açılarına etkisine, doğum yerleri ve mekanlarının kültürüne katkısına, eğitimlerinin kariyerlerine ve maârif yönetimine etkisine, eğitim politikaları belirlerken veya maârif yönetiminde yaşadığı zorluklar ve kolaylıkların kariyerleriyle ilişkisine, maârifi idare etmelerinde ne gibi dezavantajlar veya avantajlar yaşadıklarına vb. odaklandık. Böylece genel olarak Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemini idare eden kurumun bir haritasını çıkarmış olduk.

Çalışmamızda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivleri'ni temel kaynak olarak kullandık. Bahsi geçen arşivlerdeki DH. SAİDd… (*İrade-i Dahiliye Sicil-i Ahval*) dosyaları nâzırlar hakkında oldukça fazla bilgiyi bize sundu. Bunun yanında Maârif Nezâretinin 1892, 1898, 1899 ve 1903 yıllarında yayınladığı *Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiye* yıllıklarını kullandık. Yine Osmanlı Devleti'nin 1850'den itibaren yayınladığı devlet yıllıkları olan *Salnâme-i Devlet-i Âl-i Osman* koleksiyonundan faydalandık. Yukarıda ismi geçen arşiv fonları dışında birçok farklı fonu araştırdık ve bunlardan bir kısmını kullandık. Çalışmamızda arşiv fon ve kayıtlarını esas almamıza karşın, amacımız belgenin götürdüğü yere giden bir ürün ortaya çıkarmak değildir. Veya amacımız nâzırlara ait tüm arşiv kayıtlarının transkripsiyon veya özetlerini metne aktarmak da değildir. Bilakis belgeleri envanter olarak kullanarak teorimiz açısından gerekli gördüğümüz ve iddiamızı güçlendirdiğini düşündüğümüz yerlerinde kullandık.

Arşiv kayıtları dışında dönemin süreli yayınlarından da faydalandık. Bunlar arasında *Resimli Gazete, Servet-i Fünûn, Tasvir-i Efkâr, Alemdâr, Peyam-i Sabah, Ceride-i Askeriye, İkdam, Kalem, Le Voleur, Mecmua-i Fünûn, Musavver Medeniyet, Şehbal, Takvim-i Vekâyi* ve *Tanin'*i sayabiliriz.

[63] Prospografi yöntemine dair yaklaşımlar için bkz. Stone, "Prosopography", 46–79.

Bunların dışında Osmanlı Devleti'nin eğitimi veya eğitiminin modernleşmesiyle ilgili birçok kitap yayınlanmıştır. Bunların en önemlilerinden olan Mahmut Cevad'ın hazırladığı *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât*ı isimli çalışma Maârif Nezâretinin son zamanlarında yazılmış kısmen arşiv kaynaklarına dayanan önemli bir çalışmadır. Bu çalışma nezâretin kuruşunu, gelişimini ve önemli olaylarını ulaşabildiği arşiv belgeleri yardımıyla açıklamaya çalışmıştır. Tüm iyi niyetine rağmen ulaşabildiği arşiv belgelerinin sınırlı olması ve kaynak çeşitliliğinin az olmasından dolayı, kronolojide büyük atlamalar yapmıştır. Ayrıca kitap kendi içinde nâzırları veya kurumları dönemlendirme sorunları yaşamıştır. Tüm bunlara rağmen döneminde yazılmış bir başvuru kaynağıdır. Selçuk Somel Akşin'in *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi* (1839-1908) adlı çalışması, adında geçtiği gibi Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi olgusunu anlatarak bir giriş yapmasının yanında, çalışmanın ana konusu Osmanlı eğitiminin otorite ve disiplinizasyon aracı olarak nasıl kullanıldığı sorusu ve cevapları üzerine kuruludur. Çalışmanın ikinci yarısı taşra eğitim idaresinden bahseder. Benjamin Fortna'nın *Mekteb-i Hümâyun* isimli çalışmaları Osmanlı dönemi eğitiminin yayılması, ders içeriklerinin değişimi, modernleşme ve okullaşmayla ilgili kapsayıcı bilgiler sunmaktadır. Bayram Kodaman'ın *Abdülhamid Devri Eğitim* Sistemi ve Faik Reşit Unat'ın *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* adlı çalışmaları Osmanlı eğitimini modernleşen bir çizgide ele alan çalışmalardır. Osman Nuri Ergin'in *Türk Maârif Tarihi* isimli çalışması Osmanlı eğitiminin modernleşmesini okullar üzerinden incelemiştir. Osmanlı eğitiminin modernleşmesini oldukça kapsamlı inceleyen bir başka çalışma ise Ahmet Ö. Alkan'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim" isimli makalesidir. *Meclis-i Umûr-i Nafia'nın* layihasından başlayarak kronolojik olarak konuyu ele almıştır. Ayrıca Tanzimat'tan itibaren eğitimi yönlendirmede etkisi olan bir unsur olarak zamanın ruhu ve ideolojilerini örnekleriyle açıklamaya çalışmıştır. Eğitim tarihini köşe noktalarıyla kapsama iddiasıyla yazılmış çalışmalar arasında Mustafa Ergün'ün *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri* ve Nafi Atuf'un *Türkiye Maârif Tarihi* isimli çalışmalarını sayabiliriz. Ayrıca Adnan Şişman'ın Osmanlı Devleti'nden yurt dışına gönderilen öğrencileri incelediği "Mekteb-i Osmanî*" (1857-1864)* adlı bir makalesi ve *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler (1839-1876)*

adlı bir kitabı vardır. Yine Adem Ölmez'in "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme" ve "Osmanlı Devleti'nin Kosova'da Kan Davalarını Önleme Çalışmaları*"* adlı makalelerinden, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler* ve *93 Harbi'nden 31 Mart Olayına Kadar Gazi Ethem Paşa ve Dönemi* isimli kitaplarından faydalandık.

Osmanlı okullaşma süreçlerinin araştırılmasında Mehmet Ö. Alkan'ın DPT için hazırladığı *Osmanlı Eğitim İstatistikleri* isimli çalışmasını ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nin yayınladığı *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme* başlıklı kronolojik eserini kullandık. Ayrıca Osman Nuri Ergin'in *Türk Maârif Tarihi* adlı beş ciltlik külliyatı Osmanlı okullarını merkeze alarak bir kronoloji oluşturduğu için, okullaşma konusunda bu eserden de istifade ettik. Bu eserler okulları, vilayetlere göre veya okul cinslerine göre sınıflandırıp istatistikler oluşturarak veriler ortaya koymuşlardır. Ya da okulların kuruluş tarihlerine göre bir kronoloji oluşturarak bir anlatı yapmışlardır. Bizim çalışmamızın böyle bir amacı yoktur. Çalışmamızın okulları incelemesindeki amaç nâzırların bu okulların kurulmasındaki etkileridir. Sonuç olarak halk eğitiminin giderek Maârif Nezâretinin sorumluluk alanına giren bir şekle bürünmesi, nâzırların meslek okullarından, yüksek mekteplere kadar okul çeşitleriyle ilgilenmelerine sebep olmuştur.

Maârif nâzırlarının entelektüel yönlerini ve dönemin Osmanlı düşünce dünyasını etkileyen fikir akımlarını anlayabilmek için Şerif Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* Ebuzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi* ve Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı çalışmalarından istifade ettik.

Dünya genelinde eğitimin modernleşme biçimlerini anlamak için birçok makale, tez ve kitaptan yararlandık. Bunlar arasında Mehmet Ö. Alkan'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim* isimli dergi makalesini, Bowers, F. B., & Gehring, T.'nin "Johann Heinrich Pestalozzi: 18th Century Swiss Educator and Correctional Reformer" isimli dergi makalesini, Bankes, Dean W. J.'nin "The Model Platoon School" isimli makalesini, Jansen, Marius B., and Lawrence Stone'un *Education and Modernization in Japan and England* başlıklı çalışmasını, Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından 1893 Columbia Evrensel Sergisi için hazırlanan *The Russian Ministry of Public Education at The World's Columbian Exposition*

çalışmasını ve Szreter, R.'nin *Europe's First Ministry of Education and the Problem of the Supply of Teachers* isimli makalesini ve diğer birçok kaynağı sayabiliriz.

Çalışmamızda birçok tezden yararlandık. Bu tezler araştırmamızın konusunu oluşturan nâzırlar üzerine, genellikle tekil olarak ele alınmış biyografi alanındaki çalışmalardır. Bazen de söz konusu nâzırın memuriyet hayatındaki bir olay veya dönemi incelemişlerdir. Bu çalışmalar arasında nadiren de olsa bir nâzırın maârif nâzırlığı dönemini inceleyenleri vardır. Ancak hiçbiri bizim bütüncül ve ölçümlere dayanan çalışmamıza benzer değildir. Ve çalışmamızın sorunlarına cevap verebilecek bir içeriğe sahip değildir. Bunlar arasında Ali Budak'ın "Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa" isimli yayınlanmış doktora tezini, Hasan Ali Çakmak'ın "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1815-1883)" isimli yayınlanmamış doktora tezini, Alpaslan Fener'in "Hadd-i Hudud-i Saltanat-i Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-i İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı" adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezini, Esma Vildan Türkan'ın "Emrullah Efendi'nin Maârif Nâzırlığı (1910-1912)" isimli yayınlanmış yüksek lisans tezini, Salih Erol'un "19.Yüzyıl Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa" isimli yayınlanmış doktora tezini, Eyüp Cücük'ün "Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmet Kemal Paşa" isimli Yayımlanmış Doktora Tezi doktora tezini, Fatih Tuncay'ın "Mustafa Fazıl Paşa'nın Sıyasi ve İdari Görüşleri" isimli Yüksek Lisans Tezini, Kübra Tolak'ın "Abdüllatif Suphi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri" isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezini, Teyfur Erdoğdu'nun "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı" isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezini ve Oğuzhan Alpaslan'ın *"19. Yüzyılda Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı: Ahmet Vefik Paşa"* isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezini sayabiliriz. Yukarıda saydığımız çalışmaların dışında maârif nâzırları hakkında bilgi veren birçok makalelerden de yararlandık.

Osmanlı modernleşmesini ve bürokrasinin değişimini incelemek için Abdülhamit Kırmızı'nın *Abdülhamid'in Valileri,* Findley'in *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform* ve Akyıldız'ın *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* isimli çalışmalarından yararlandık. Bu dönemde Osmanlı kurumlarının yöneticilerinin isimlerini tek çalışmada toplayan Sinan Kuneralp'in *Son Dönem*

Osmanlı Devlet ve Ricali-Prosopografik Rehber isimli çalışmasından da istifade ettik.

Bütün bu çalışmalar Osmanlı eğitim tarihi alanına katkı sağlamışlardır. Bizim çalışmamız ise tüm bu çalışmalardan farklı olarak maârif nâzırlarına odaklanmıştır. Nezâretin işleyişini ve değişimini anlamak için de kurumun en tepe noktasında yöneticilik yapan nâzırlara incelemiştir. Bu sayede, prosopografi yöntemini de kullanarak kurumun bir haritasını çıkartmayı amaç edinmiştir.

Araştırmalarımızı analiz edip, daha sonra sentezleme sürecine geçtik. Bunun sonucunda ortaya çıkan veriler ışığında çalışmamızı altı ana bölüme ayırdık.

Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının gelişimi ve çeşitlenmesinden, neticesinde ise eğitimi yönetecek kurumların ortaya çıkma sebeplerinden bahsedilmiştir. Nâzırların idarecilik yaptığı Maârif Nezâretinin teşkilatlanma süreci oldukça uzun ve gayretli devlet adamlarının çabalarıyla dolu bir süreçtir. Bu sürecin içerisinde maârif nâzırlarının da büyük payı olduğunu tespit ettik. Özellikle Tanzimat döneminde görev yapan nâzırlar, nezâret kurulmadan önceki eğitim kurumlarda, maârif teşkilatlarında ve okullarda görev almışlardır. Maârif Nezâretini dönemlere göre başlıklandırarak incelediğimizde gördük ki özellikle II. Abdülhamid döneminde nâzırların görev sürelerinin uzaması ve istikrar kazanması hem eğitim idaresine ve nâzırlara hem de taşra eğitiminin yaygınlaşmasına olumlu yansımıştır.

İkinci bölümde nâzırların eğitimlerini, formel ve informel eğitimleri, yabancı dil bilgileri ve telif eserleri adı altında dört ana başlıkta inceledik. Nâzırların eğitim aldıkları okullar, bunların çeşitleri ve entelektüel kazanımlarının eğitim politikalarına doğrudan yansıdığını tespit ettik. Yabancı dil bilgileri ise özellikle Avrupa devletleriyle olan ilişkilerde belirleyici faktör olmuştur. Nâzırların bir başka etki oldukları alan ise eser telifleridir. Hem Osmanlı entelektüel ortamının şekillenmesinde hem de doğrudan bilim ve ders kitaplarıyla eğitimin şekillenmesinde etkisi olmuştur.

Üçüncü bölümde sosyal, mesleki maârif geçmişi, göreve gelme yaşları ve doğum yerleri kökenlerine göre nâzırı inceledik. Nâzırı merkeze aldığımız

çalışmamızda nâzırların meslekler, aileler, soy kütükleri ve doğdukları mekanlar bağlamında ortaklıkları ve zıtlıkları anlamaya çalıştık.

Dördüncü bölümde nâzırların nezârete tayinleri ve nezâretten ayrılmalarına etki eden faktörleri inceledik. Nâzırları Yurt Dışı Seyahat ve Görevleri, Kariyerleri ve Diğer Görevleri, sergilere katkıları, maaşları, nezârete atanma prosedürleri, seçilimlerini etkileyen şartlar, görev süreleri, nişanları, rütbeleri ve madalyaları, raporları ve diğer nezâretler açısından inceledik. Nezarete tayin ve nezâretten ayrılmasına ortam hazırlayan birçok sebebi araştırdık. Burada sultanla veya yönetici kadroyla olan yakınlıkları, sadakat ilişkileri, maaşlarının nâzırın görev sürelerine etkilerini inceledik.

Beşinci bölümde nâzırların nezâreti nasıl yönettiklerini tespit edebilmek için eğitime katkıları, nezâretteki ve nezâret dışı görevleri, birimleriyle olan ilişkileri, sorunları, şikayetleri ve düzenlemelerini inceledik ve bölümler haline getirdik. Nâzırın görevinin mekanik bir iş olmadığından yola çıkarak, hangi sorunları yaşadığını anlamaya çalıştık. Nâzırların görevleri süresince nelerden şikayet ettiklerini inceledik. Bürokrasiyi yönetebilme becerileri olan nâzırları, otoriter nâzırları ve sultanın güvenini kazanabilen nâzırları araştırdık.

Nâzırların sosyal ağları hem eğitim politikaları hem de ilişkilerindeki gücü anlamamız açısından oldukça önemlidir. Bu bölümde Yeni Osmanlı ve Jön Türkler'le, sultanla ve akademi/cemiyetlerle nâzırların ilişkisini inceledik. Nâzırların nezâreti teşkilatlandırmaları, eğitim politikaları üretebilecek bir vizyona kavuşabilmeleri ve sultanın güvenini kazanabilmelerinin eğitim politikaları üretebilme kabiliyetlerindeki önemini araştırdık.

1. OSMANLI'DA MODERN EĞİTİMİN GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti'nde geleneksel eğitim kurumları olan medreseler, modern okulların yaygınlaşması sürecinde modern okullarla yan yana hizmet vermişlerdir.[64] 1838'de ilk defa eğitim vermeye başlayan rüştiye mekteplerinin kontrolü için kurulan *Mekâtib-i Rüştiye Nezâreti, Evkâf Nezâreti* bünyesinde hizmet veriyordu.[65] Ancak bu kurum klasik anlamında bakanlıklar seviyesinde bir statü ve yapılanmaya sahip değildi.[66] Bu nezâret *Mekteb-i Maârif- i Adliyye* ve *Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye* isimli sivil bürokrasiye çırak yetiştirmek için yeni açılan iki okulu denetliyordu.[67] 1849 yılında kurumun başındaki Esat Efendi *Meclis-i Vâlâ* üyeliğine atanınca bu nezâret kaldırıldı. Sultan Abdülmecid döneminde ise eğitim işlerini istişare amacıyla *Meclis-i Muvakkat* kurularak ülke genelindeki eğitim bir bütün olarak

[64] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 15.
[65] Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 386.
[66] Unat'a göre dönemin nezâreti terimi bugünkü anlamında kullanılmıyordu. Devletin küçük birimlerine dahi nezâret denilebiliyordu. *Tophane-i Amire Nezâreti* örneğinde olduğu gibi. Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: MEB, 1964), 18.
[67] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 16.

değerlendirilmeye başlandı. Bu meclisin kararlarına göre, eğitim sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve yüksek eğitim olmak üzere üç kademeden oluşacaktı.[68] Bu meclisin tavsiyesi üzerine eğitim işlerini daha kapsamlı ele alınabilmesini sağlamak amacıyla *Meclis-i Maârif-i Umûmiyye* oluşturuldu.[69] Ancak eğitim yönetimi hali hazırda kapsamlı bir şekilde teşkilatlandırılabilmiş değildi. Ne var ki bu gelişme hem eğitimin sekülerleşmesi hem de bir eğitim bakanlığının kurulması için atılmış önemli bir adımdı. Çünkü din eğitimi veren ya da bilimsel içeriğinin yanında din eğitimi de veren kurumların idaresiyle, seküler eğitim veren okulların idaresi ilk defa iki ayrı yönetim altında teşkilatlandırılmaya başlanmıştı. Böylece dini eğitim de veren medreselerin yönetimi Şeyhülislam'a verilmiş; seküler okulların yönetimi ise *Meclis-i Maârif-i Umûmiyye* ve *Babıali* tarafından yönetilmeye başlanmıştı.

Bir süre sonra daha kapsamlı bir yönetime ihtiyaç duyularak 1846'da *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* kurulmuş ve seküler eğitim kurumları tek yönetim altında birleştirilmiştir.[70] Bu kurumun sorumluluk alanında 1848'de kurulan *Darülmuallimin*, rüştiye okullarının müfredat programları ve denetimi, idadi formunda kurulmuş okulları sayabiliriz. 1851 yılında ise hem rüştiye mekteplerine müfredat üretmek hem de açılması planlanan *Darülfünun* için bilim kitapları yazmak için çeviri faaliyetinde bulunması planlanan *Encümen-i Daniş* kuruldu. 1856 yılında yayımlanan *Islahat Fermanı* ise Gayrimüslimlerin okul kurmalarını hızlandırmıştı. Gayrimüslimlerin okullarının hızla artmasının sonucunda *Babıali*'nin Müslümanların da yararlanabileceği devlet okullarını desteklemesi ve yeni okullar açması gereksinimi ortaya çıktı. Bu şartlarda özellikle gayrimüslimlerin eğitimlerini düzenleme işlerini görüşmek üzere, *Mecli-i Muhtelit-i Maarif* kuruldu. Tüm bu çalışmalar için *Mekâtib-i Umûmiye Nezâretinin* yetersiz gelmesi sonucu 1857 yılında

[68] Sultan Abdülmecid'in Meclis-ı Vâlâdaki konuşması üzerine mesele değerlendirilmiştir. "Dinen ve dünyeviyen herkese lâzım olduğu üzere izâle-i cehl-i tebaa ile tahsil-i ulûm-u dînîye ve iktisâb-ı maârif, nâfia kaziye-i mühimmiyesinin mevkuf bulunduğunu vesailin icray-i iktizasına bakılması" şeklinde nutuk veren sultan eğitim konusuna önem gösterilmesini emretmiştir. Konu Meclis-i Vâlâ'da mesele mütalaa ve müzakere edilmiştir. Buna göre ilk başta mahalle mektepleri düzenlenmesi gerektiğinden ona göre bir nizâm kaleme alınması için ilmiye, seyfiye, kalemiye erbabından oluşan bir Meclis-i Muvakkat oluşturulmuştur. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 27-28.

[69] Meclisin yeni getirdiği sistemde maârif üç kademeye ayrılmıştı. Sıbyan, rüştiye ve Darülfünun olarak tasarlanan bu sistem ilerleye4n yıllarda değişikliğe uğramıştır. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 55,69.

[70] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA), *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme* (İstanbul: BİON Matbaacılık), 2014.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti kuruldu. Bu tarihten sonra kurumun başına bir nâzır atandı[71] ve *Heyet-i Vükela*'da temsil edilmeye başlandı.[72]

Nezâretin kurulmasından sonra sivil mekteplerin eğitiminden sorumlu olmuş ve bir süre sonra Gayrimüslim mekteplerini ondan sonra da ecnebilerin kurduğu mektepleri denetimine almaya başlamıştır. Ancak *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti* sadece eğitim kurumları açmak ve öğretmen yetiştirerek atamalarını yapmaktan sorumlu da değildir. Özellikle *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi*'nden sonra matbaadan müzelere, tercümeden müfredatlara, vilayetlerdeki maârif teşkilatlarına kadar faaliyet alanı genişlemiştir. 1838 yılındaki Meclis-i Umûr-i Nâfia'nın layihasında eğitim ve ilerleme arasındaki ilişki ilk defa açık bir şekilde vurgulanmıştır.[73] II. Meşrutiyet döneminden itibaren ise ülkenin kalkınması ve ilerlemesi misyonunu *Maârif-i Umûmiyye Nezâretine* yüklenmiştir. Azınlıkların isteklerinden, öğretmen atamalarındaki yetersizliklere, en ücra köylerde okul açılmasından sanayi mektepleri sorunlarına kadar oldukça saçaklanmış bir yapı nâzırların sorumluluk alanına dönüşmüştür. Nezâretin teşkilatlanması işgal dönemine kadar devam etmiş, sonrasında cumhuriyet döneminde Maârif Vekaleti'ne dönüştürülerek işlevini yerine getirmeye devam etmiştir. Bu bölümde Osmanlı'da eğitimin modernleşmesini ve gelişimini, eğitimi yönetmek için düzenlenen kurumlar üzerinden inceleyeceğiz.

1.1. Tanzimat Öncesi Modern Eğitimin Durumu

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, seküler okulların kurulma döneminde ortaya çıkan ihtiyaçlar karşısında belli aşamalardan sonra geliştirilmiş kurumların bir sonucudur. Bu dönemde Avrupa etkisinin de artmasıyla müfredatlar geleneksel eğitimle harmanlanarak düzenlenmiştir. 19. yüzyılda bilim, sanayi ve teknik alanlarındaki gelişmeler sonucunda devletin yeni ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaçlar sonucunda ilk başta girift hale gelen bürokrasinin memur ihtiyacını karşılamak ve askeri personel yetiştirmek amacıyla kurulmaya başlanan mektepler,

[71] Abdurrahman Sami Paşa (1857-1861).
[72] Mehmet İpşirli, "Bâbıâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c.3 (Ankara: TDV Yay., 1991), 386-389.
[73] Cumhur Başkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı(BOA), Hatt-ı Hümâyun(HAT), 293/17474-A, 1827.

ihtiyaçların çeşitlenmesiyle sayıları da artmıştır. Bu bölümde Tanzimat öncesinde maârifi teşkilatlanmaya iten sebepleri ve oluşturulan yapıları inceleyeceğiz.

Modern mekteplerin kurulmaları ve gelişimleri 17. Yüzyılda Osmanlı ordusunun aldığı mağlubiyetlerle ilişkilidir. Özellikle *Eğri Savaşı*'nda düşman askerinde tüfeklerin etkin kullanımlarının görülmesi üzerine askeri ıslahat çabaları hızlanmıştır. Bu soruna çare arayan Genç Osman'ın dramatik bir şekilde öldürülmesi ıslahatların hızlı ilerlemesine engel olmuştur. IV. Murat döneminde Koçi Bey'in paralı askerlikten vaz geçilmesine yönelik tavsiyeleri benzeri örneklerle askeri alandaki ıslahatlara yönelik bir amaç oluşmuştur. Ordu eğitiminin modernleşmesi için ilk girişim olan Bostancı Ocağı'nda üç yüz asker eğitim almasına rağmen Patrona Halil İsyanı'ndan dolayı bu girişim sonuçsuz kalmıştır.[74]

İlk modern mektepler ise Mühendishanelerdir. 18. yüzyıl boyunca yaşanan savaşlarda Osmanlı Devleti'nin nitelikli subaylarını kaybetmesi sonucunda bu mühendishanelere olan ihtiyaç fark edilmeye başlanmıştır. 1868 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı topçu birliklerinin Ruslar karşısında teknik açıdan geri durumda olduğunun anlaşılmıştır. Özellikle 1770 yılındaki Çeşme deniz savaşında Osmanlı Donanmasının yenilgiye uğraması sonucunda askeri alanda nitelikli personel ihtiyacı artmıştır. Bunlardan dolayı teknik bilgi ve uygulama sahası sunan bir mühendis mektebi inşasına karar verilmiştir. 1775 yılında açılan *Mühendishane-i Bahr-i Hümâyun*'dan sonra Fransa'daki örneklerinden yola çıkılarak *Mühendishane-i Berr-i Hümâyun* 1795 yılında Hasköy'de kurulmuştur.[75]

Bu kurumlar hakkında kanunname yayımlanarak müfredatı, okula alma süreçleri ve mezun olduktan sonra çalışacakları yerler anlatılıyordu.[76] Bu okullar

---

[74] Adem Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusundan Alaylılar ve Mektepliler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 2-14.

[75] Bu okullara Fransa mühendishanelerinin etkisi için Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne 1776-1826* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995).
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.31 (Ankara: TDV Yay., 2020), 515-516.
TDV İslâm Ansiklopedisi; Kemal Beydilli, "Mühendishâne-İ Bahrî-İ Hümâyun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

[76] Hasköy'de ve Tersâne-i Âmire'de vâki' bundan akdem inşa olunan mühendishâne-i hümâyûnlardan fünûn-ı berrîye ve bahrîyeden hendese ve hesab ve coğrafya fenlerinin intişarı ve Devlet-i Aliyye'ye ehemm ve elzem olan sanâyi'-i harbiyenin talim ve ta'allüm ve kuvvetden fi'le ihracı hususlarına irâde-i aliyye ta'alluk eylediğine binâen Hasköy Mühendis- hânesi'ne bundan akdemce şâkirdân tertîb ve ba'dehû kırk nefere iblâğıyla dört nefer hoca ve dört nefer hulefa tanzim olunup bu defa bâirâde-i sen[iyy]e mühendishâne-i merkûmenin kanun ve şürûtuna bu vechile ibtidâr olunur ki… BOA, HAT., 275/16170, (12 Ocak 1808).

Mühendishane-i Hümâyun olarak isimlendirilmişti. İki kısımdan oluşturulmuştu. Birinci kısım *Fünûn-i Berri*, ikinci kısım *Fünûn-i Bahriye* idi. Daha önceden Hasköy'de mühendishane tabir edilen bir okul vardı. Humbaracılar ve lağımcılar buradan yetişmekteydi. Onun öncesinde de *Hançerli Sultan Yalısı* mühendishane binası olarak kullanılmış ancak kısa ömürlü olmuştu. Sonuç olarak Tersane-i Amire ile Hasköy okulları birleştirilmiştir.[77] Öğretim ve müfredat usulleri ise *Tersane-i Amire* temel alınarak oluşturulacaktı. Dört sınıfa ayrılan eğitim sisteminde yoğun biçimde coğrafya, matematik ve teknik resim dersi verilecekti. Arapça ve Fransızca yabancı dil olarak mecburiydi.[78]

Mühendishanelerin kuruluş amacı *Divân-ı Hümâyun* tarafından hazırlanan raporda anlatılıyordu. Bunlar çoğunlukla askeri amaçlardı. Köprü inşası, havan topu koordinat hesaplama, yeni nesil lağım kazma teknikleri, yeni nesil ordu yönetim becerileri(manevra), mühimmat ve istihkam bilgileri, gemi yapımı, haritacılık, harp fenni, gökyüzü ve coğrafya fenni gibi teknik veya bilimler sayılmaktaydı. Bunun yanında layihada İslam ülkelerinin, bu ilimlerin ortaya çıkmasına kaynak olan mühendislik bilgisine geçmiş devirlerde sahip olduklarını ancak unutulup gittiği belirtiliyordu. Burada bir medeniyet kıyaslaması söz konusuydu. Osmanlı Devleti'nin güçsüz düştüğü kabul ediliyordu. Bu durumu ortaya çıkaran ise fen ve bilimin Hristiyanların eline geçmesi ve zenginlik kaynağı coğrafi keşiflerdi. Mühendishanenin I. Abdülhamid döneminin eseri olduğu ancak birkaç kişi dışında eğitim verilemediği serzenişi vardır. Bu tutum Tanzimat sonrası okullaşmasının neden ilk mektepler kaynaklı başladığını da bize açıklamaktadır. İlk başta bu bilim ve fenleri anlayabilecek altyapıya sahip öğrencilere ihtiyaç vardı.[79]

Harbiye Mektebi'nin kuruluş hikayesi Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonradır. Bu dönemde *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* bölüklerinin subay ihtiyacı artık iyice belli olmaya başlamıştı. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sırasında var olan subay takımından da yeterince verim alınamamıştı. *Şehzadebaşı*'ndaki *Acemi Oğlanlar Ocağı Kışlası*'nda on beş yaşın altındaki gençler için bir talim yeri kurulma

[77] BOA, HAT., *255/14572*, (1798)
[78] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 13.
[79] BOA, HAT., 298/17685-B, (1827).

girişimi *Harbiye Mektebi*'nin başlangıcı sayılır.[80] 1831'de ise bu girişimler sonucu *Hassâ Ordusu* müşiri Ahmet Fevzi Paşa[81] *Selimiye Kışlası*'ndaki *Mansure* askerleri arasından yüz kadar askeri seçerek eğitim verdirmeye başladı. Diğer askerlerden farklı olarak bu askerlere okuma ve yazma da öğretiliyordu. Yaşları on dokuz- yirmi arasında değişen bu askerler *Sıbyan Bölükleri* ismi verildi.[82] Bu okulun öğrencileri ilk *Harbiyeliler* sayıldı. Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla devam edemeyen bu girişimin ardından Hüsrev Paşa Avrupa tarzında, özellikle Fransa'da Napolyon döneminin bir kurumu olan *Ecole de Militaire* tarzında bir mektebin inşası için rapor sunmuştu.[83]

Mühendishanelerin kurulması ve geliştirilmesinden sonra Avrupa'daki örneklerine benzer bir Harp Okulu kurulması planlanmıştı. Bu gerekçeyle *Mühendishanelerin* açılmasına dair raporla aynı sene *Mekteb-i Harbiye*'nin kuruluş layihası(1827) yayınlandı. Koca Hüsrev Paşa'nın yayımladığı rapora göre kabiliyetli talebelere savaşta lazım olan ilimlerin öğretilmesi, yabancı dil kazandırmak zamanı gelmişti. *Ekol Militer*[84] ismi vurgulanarak, örnek alınan okulun ismi açıkça belirtiliyordu.[85] Gerekçelerden biri de *Yeniçeri Ocağı*'nın lağvedilmesinden sonra kurulan *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* isimli yeni orduya subay yetiştirmekti.[86] Bu düzenleme yapıldıktan sonra Sultan II. Mahmut uzun süre Avrupa'da kalmış olan Mehmet Namık Paşa'ya *Mekteb-i Harbiye*'nin kurulma görevini verdi. Yardımcısı da Ahmet Fevzi Paşa olacaktı. Bu sırada Mısır sorununun çıkması okulun açılışını geciktirdi. Bir süre sonra *Selimiye Kışlası*'ndaki sıbyan bölükleri *Maçka Kışlası*'ndaki okula nakledildi. Mektebin ismi başlangıçta *Ekol Militer*, *Mekteb-i Ulum-i Harbiye veya Asakir-i Hassa-i Şahane* olarak anıldı.[87] Ancak okulun açılışından altı ay sonra II. Mahmut okulu ziyaret etti. Böylelikle okulun ismi

[80] BOA, HH., 17435.
[81] Ahmet Fevzi Paşa aslen Girit'li olup, 1831 yılında Hassa ordusunda ferik, daha sonra ise müşirliğe yükselmiştir. Valilik ve Kaptan-ı Deryalık görevlerinde de bulunmuştur. Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler,* 120.
[82] Sıbyan bölükleri modern askeri okullara öğrenci hazırlamak amacıyla kurulmuştu. Eğitim metodu, Anglikan din adamı Dr. Andrew Bell'in ortaya çıkardığı Lancaster eğitim sistemine benziyordu. Bu sisteme göre başarılı öğrenciler,
[83] BOA, HH., 17700-A, (1827).
[84] Layihada aynen bu şekilde yazılmıştır.
[85] Ulûm ve fünûn-ı mütenevvi'a-i harbiyyeyi öğrenmek için kabiliyetli ve müsta'id şâkirdân ikame ve talim ve ta'allümlerine ekol militer tabir olunan Mekteb-i Askeriye inşa ve ihdâsı lâzımeden olduğundan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye için bu defai.. BOA, HAT, 293/17474-A, (1827).
[86] BOA, HAT, 293/17474-A, (1827).
[87] BOA, C..AS.., 11039/52259.

Mekteb-i Harbiye olarak belirlendi. Emin Paşa'nın nâzırlığı zamanında 1845 yılında *Mekteb-i Harbiye*'nin eğitimi yetersiz görülerek idadi ve ihtiyat sınıfları da açıldı. *Mekteb-i Harbiye*'nin alt sınıflarının olması bu okulu yüksek okul seviyesine çıkardı. *Mekteb-i Harbiye* bu yönüyle bir ilki temsil etmektedir.[88]

1.2.Tanzimat Döneminde İlk Eğitim Kurumları

Tanzimat dönemi seküler eğitimin başlangıcını *Meclis-i Umûr-i Nafia*'nın raporu önemli bir aşamadır. Sonrasında *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti*, *Meclis-i Maârif, Mekâtib-i Rüştiye Nezâreti* ve *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*'nin kurulmasıyla, eğitimin düzenlenmesi çabaları bakanlık seviyesinde tamamlanmış oluyordu. Maârif nâzırları da 1857'den itibaren eğitim yönetiminin en tepesinde olarak Osmanlı eğitim sistemini kurmuşlar ve geliştirmişlerdir.

1.2.1. Meclis-i Umûr-i Nafia'nın Faaliyetleri

1838'deki *Meclis-i Umûr-i Nâfia*'nın layihası milat olarak kabul edilebilir.[89] 1838 yılında yabancı dilde eğitim veren askeri okullara ve bürokrasiye temel eğitimini almış öğrenci yetiştirmek amacıyla Meclis-i Umûr-i Nafia tarafından bir layiha yayımlandı. Bu layihanın meclisler tarafından düzenlenmesi merkezi bir eğitim bakanlığının olmamasından kaynaklanmaktaydı. Bu layihaya göre rüştiye okullarının açılmasına karar verildi. Layihanın içeriğinde ise bir sene sonra *Tanzimat Fermanı*'nda da görüleceği üzere bir gerekçelendirme metni mevcuttu. Yazıda genel olarak maârifin ve özel olarak ilim ve fenlerin dini ve dünyevi hayatta kurtuluş reçetesi olduğu vurgulanıyordu. İlim ve fennin önemine rağmen halkın bunlara rağbet göstermemesinden şikayet edilmektedir. Bu sebeple de sanayi üretiminin asla ilerlemeyeceği vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin eskiden beri ilim ve hünerin merkezi olduğu diğer memleketler tarafından da bilinmesine rağmen, savaşlar ve birtakım engellemeler sebebiyle eğitim işlerinin geri kaldığı belirtilmiştir. Padişah ise sorunu teşhis ederek medrese ve mektepleri yenileyeceğini ve bu yolda mühendishane, harbiye ve tıp mekteplerini yenileyeceği belirtilmiştir. Ticaret, sanayi üretimi ve tarımın geliştirilmesi için ilim gereklidir ve bunları sağlayacak yeni tarzda okullar açılacaktır. Bu vesileyle mahalle mektepleri de gündeme gelir ve bu yolda

[88] Abdülkadir Özcan, "Harbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.16 (Ankara: TDV Yay., 1997), 115-119
[89] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1903), 16.

teftiş mekanizmasının mahalle mekteplerini ve muallimleri denetleyeceği açıklanır. Belki de ilk kez derslik ve sınıf usulünün getirilmesi önerisine bu layihada rastlıyoruz. Artık çocukların tek tek ve ayrı ayrı ders görmelerinin gereksizliği vurgulanıyor, sınıf sistemine geçilmesi için ilk adımlar atılıyordur. Ne var ki bu sınıf sistemi *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi*'ne kadar tam anlamıyla oturtulamayacak ve sistemin gelişimi 1868'e kadar devam edecektir. 1824 yılında Sultan II. Mahmut tarafından mahalle-sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu ilan edilmişti. Ne var ki bu layihada da bu konuda tekrar bir vurgu yapılmıştır. Çocuğunu 4-5 yaşına geldiği halde okula göndermeyen velilerin cezalandırılacağı belirtilmiştir.[90] *Darüşşafaka* ve *Darü'l-Eytam* gibi ilerleyen on yıllarda örneklerini göreceğimiz okullar adına da ilk irade bu layihayla ortaya konmuştur. Fakir çocukların yatılı kalabilecekleri ve sıcak yemek yiyebilecekleri okullar kurulması hedeflendiği yazılmıştır. Ayrıca mahalle mekteplerinde hece ve *Kuran-ı Kerim* öğretilmeye devam edilmesine karşın yeni açılacak büyük denebilecek mekteplerde Türkçe yazma ve okuma, *Tuhfe, Nuhbe ve Sübha-i Sıbyan* benzeri lügat ve *Birgivi Risalesi* ve bazı ahlak kitapları eğitimleri verilecekti. Bunun yanında kalemlere yani bürokrasiye de kalfa yetiştirilmesi hedeflendiğinden güzel okuma yazma ve kompozisyon dersleri de verilmesi amaçlanmıştır. Yeni açılacak mekteplere bazı ön kabul şartları getirilmiştir. *Kuran*'ı bir-iki kez hatmetme ve ilmihal eğitimi görmüş olma bu şartlar arasındadır. *Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye*'nin sunduğu bu layiha üzerine sultan II. Mahmut tarafından bir *Hatt-ı Hümâyun* yayımlanmış ve *Mekâtib-i Rüşdîye Nezâreti* kurulmuştur. Bu kurumun başına İmamzade Esat Efendi ve başkatipliğine de Mehmet Latif Efendi getirilmiştir. Bu yeni yüksek mekteplerde(mekâtib-i aliye) okuyacak öğrencilere Evkâf Nezâreti tarafından burs bağlanacağı belirtilmiştir. Bir başka önemli gelişme ileride *Mekteb-i Mülkiye* öğrencilerine uygulanacak iltimasın, rüştiyelerde okuyacak talebelerde uygulanmasıdır. Buna göre, bir kanun yayımlanmış ve devlet dairelerinde memur olacak efendilerin bu yeni okullardan mezun olma şartı getirilmişti. Bu okulların ilki *Mekteb-i Maârif-i Adliye*'dir. Daha önce Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinden mezun olan gençlerin hızlı yol katederek maaşa geçmeleri, Osmanlı

[90] Küçük yaştaki çocukların sıbyan/iptidai mekteplere devam/başlama problemi uzun yıllar devam etmiştir. Saffet Paşa'nın üçüncü maârif nâzırlığı döneminde(1874) bile bu sorun dile getirilerek yaptırım kararı alınmıştır.

eliti arasında bu okullara bir yönelişi de doğurduğu söylenebilir.[91] *Meclis-i Umûr-i Nafia* layiha/raporu yayınladıktan bir süre sonra Ticaret Nezâretine bağlandı.[92] *Meclis-i Umûr-i Nafia*'nın eğitimin merkezileşmesi yolunda yayınladığı raporun ehemmiyeti II. Abdülhamit döneminde de takdir edilmiş ve eğitimde modernleşme girişiminin başlangıcı olarak kabul edilmişti.[93]

1.2.2. İlk Rüşdiyelerin Kurulması

Meclis-i Umûr-i Nafia'nın layihasından sonra askeri okullarla beraber sivil okulların kuruluşu da hız kazanmıştı. Kalfa eğitimi verilerek yetiştirilen memurların eğitim süresinin uzunluğu, tek tip eğitim görememenin olumsuz sonuçları ve bürokrasinin uzmanlaşması ve buna bağlı memur ihtiyacının artması gibi sebeplerle *Mekteb-i Maârif-i Adliye* ve *Mekteb-i Ulum-i Edebiye* ismiyle iki okul kuruldu (1839).[94]

Rüştiyelerin ilki *Mekteb-i Maârif-i Adliyye'*dir(1838). Kalemlere yetişmiş eleman sağlamak amacıyla kurulmuş olan bu okula *Babıali* ve *Bab-ı Defteri* kalemlerinde çalışan memurlar isterlerse çocuklarını gönderebileceklerdi. *Babıali*'ye girecek öğrencilerin sınavlarında hariciye nâzırı, *Bab-ı Defteri'*ye girecek öğrencilerin sınavlarında maliye nâzırı hazır bulunacaktı. Yalnız bu okul mezunları kalemlere çırak olarak gireceğinden, dışarıdan çırak alınması durdurulmuştur. Okulda namazlar beş vakit cemaatle kılınacak ve bir prosedüre tabi olacaktı. Ayrıca Arapça gramerine yakın olan Fransızca dili bu okulda yabancı dil olarak öğretileceği belirtilmiştir. Arapça iyi bir şekilde öğretildikten sonra Fransızca öğretilecektir. Dönemin devlet adamlarının iyi bir şekilde Fransızca bilmelerine şaşırmamak lazım. Örneğin Ziya Paşa bunlardan biridir. Fransızca gramer öğretiminden sonra yine Fransızca olarak geometri, coğrafya, tarih ve politika kitapları okutulacaktır. Okullarda yine prosedüre bağlı olarak bir ödüllendirme sistemi de mevcuttu. Aldıkları burslar da eşit değildi. Başarıya göre belirleniyordu. Öğrencilere de nişan verme uygulaması vardı. İlerleyen yıllarda(1857) *Mekteb-i Maârif-i Adliyye*'nin bir

[91] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: MEB Basımevi, 1991), 40-43.
[92] BOA, C..İKTS, 37, (1827).
[93] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1903), 16.
[94] BOA, C..MF.., 327/2479.

de idadi kısmı açılmış, bunun üzerine *Mekteb-i Ulum-i Edebiyye* kaldırılmıştır. *Darülmaarif*'in kurulmasıyla bu okulda eğitim sona ermiştir.[95]

1.2.3. Mekâtib-i Rüştiye Nezâretinin Kurulması

19. yüzyıl'ın ortalarında organize edilen rüştiye mektepleri, *Mekâtib-i Rüştîye Nezâreti* yönetimi altında birleştirilmişti. Ancak bir iki rüştiye mektebi dışında okul yoktu. Okul sayıları arttıkça ve özellikle *Darülmaârif*(Valide Mektebi) açılınca rüştiyelere olan ilgi artmıştı.[96] Dönemin eğitim işlerinden sorumlu kurumu olan Evkâf Nezâretine bağlı olarak kurulan bu nezâretin başına İmamzade Esat Efendi atandı.[97] Esat Efendi'nin başkatipliğine ise Mehmet Nazif Efendi getirildi. Bu düzenlemeden sonra mekteplere öğretmen ve nâzır(müdür) atamalarını Şeyhülislamlık yapmaya devam edecekti. Yeni mektepler kurma sorumluluğu ise *Mekâtib-i Rüştiye Nezâretinin* sorumluluk alanına giriyordu. *Darülmuallimin(1849)* gibi meslek okullarının da ortaya çıkmaya başlamasıyla rüştiye ismi yetersiz gelmiş ve *Mekâtib-i Umûmiye Nezâretine* dönüştürülmüştür.[98]

1.2.4. Meclis-i Maârif-i Muvakkat ve Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti

Tanzimat döneminin erken sayılabilecek bir döneminde 1845 yılında, Sultan Abdülmecid'in eğitimle alakalı bir ikaz mahiyetinde yayımladığı bir ferman, devlet adamlarının eğitim alanındaki ıslahatlara öncelik vermesine sebep olmuştur. Bu fermandan kısa süre sonra harekete geçilerek *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* kurulmuştur.[99] Daha önce kurulan *Mekâtib-i Rüşdiye Nezâretinin* zamanın ihtiyaçlarına cevap vermede yetersiz oluşu *Meclis-i Muvâkkât'*ın kuruluşunda etkili olmuştur. Dört tanesi ilmiyeden, üç tanesi bürokrasiden bir tanesi de askeriyeden seçilen üyeler eğitimin yeni ihtiyaçları için prensipleri tespit etmek ve gerekli

---

[95] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, 46-48.
[96] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 2; *Takvim-i Vekayi*, no: 425 (H. 23 Cemaziyelahir 1266 / M. 6 Mayıs 1850).
[97] BOA, HH, 51545; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 21.
[98] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 2.
[99] Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın başkanlığına, Meclis -i Vala azalığı yapmış, 1843'te reisü'l ulema olmuş, olan ve Beşiktaş, ulema grubuna mensup bulunan Melekpaşazade Abdülkadir Bey (ö. 1846); azalıklarına, sonradan Şeyhülislam olan Arif Hikmet Bey (1786 -1859), vakanüvis Esad Efendi, Babıali'den yetişip Halet Efendi'ye mühürdar olan Said Muhip Efendi, Meşrebzade Mehmet Arif Efendi, Mekteb -i Harbiye Nâzırı mühendis Ferik Mehmet Emin Paşa, sonradan sadrazamlığa kadar yükselen Keçecizade Fuat Efendi, kâtipliğine ise, Babıali'den yetişmiş, amedi halifelerinden olan ve daha sonra vakanüvislik yapmış, olan Mehmet Recai Efendi getirilmiştir. İhsanoğlu, 2010, 85. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Türkiyesinde Kültür ve Bilim Hayatında Tüzel Kişiliğin Gelişmesi ve Teşkilatlanmanın Başlaması" *Erdem 9*, sy.25 (1996): 265-292.

düzenlemeleri yapmakla görevlendirildiler. 4-5 Mart 1845 tarihinde oluşturulan meclis, sultanın istekleri ve ihtiyaçlar doğrultusunda eğitimle ilgili yapılması gereken düzenlemeleri içeren bir layiha hazırlamış ve *Meclis-i Vâlâ- i Ahkâm-ı Adliye*'ye sunmuştur.[100] Layihanın içeriğine göre başlıkları sıralarsak, 1- sıbyan mektepleri; çağın ihtiyaçları doğrultusunda rüştiyelerin açılması, yüksek ilimlerin verilmesine yönelik *Darülfünun* kurulması ve eğitim işlerinin tek elden yönetilmesi için daimi bir maârif meclisinin kurulması konuları ele alınmıştır. Bu layihanın bir sonucu olarak *Meclis-i Vâlâ- i Ahkâm-ı Adliye* tarafından 21 Temmuz 1846 tarihinde daimi olan *Meclis-i Maârif- Umumiyye* kurulmuştur.[101]

Daimi meclisin kurulmasından sonra bu mecliste alınan kararların uygulanması, mekteplerin denetlenmesi, yönetmelikleri hakkında öneriler alınması ve teftiş için bir başka yürütme organına ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* 1846 Kasım ayında oluşturulmuştur. Kurumun başına ise *Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı* unvanıyla İmamzade Esat Efendi getirilmiştir. Yardımcılığına ise ilerleyen yıllarda maârif nâzırı da olacak olan Kemal Efendi[102] tayin edilmiştir.[103] Yaklaşık on yıl bu şekilde devam eden sistem 1857'de *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*'nin kurulmasıyla başka bir döneme girmiştir. Maârif Nezâretinin kurulmasından sonra çift başlılık oluşturulmaması adına yaklaşık bir ay sonra 20 Nisan 1857'de *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* müsteşarlığa dönüştürülmüş ve *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti Müsteşarlığı* ismini almıştır.[104]

1.3. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin Kurulması

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kuruluşu farklı sebeplere bağlanmıştır. Bunlar arasında rüştiye ve sanayi mekteplerinin sayılarının artması, Darülmuallimin'in kurulması ve öğretmen sayısının artmasıyla eğitimin daha büyük bir organizasyonla yönetilme ihtiyacı, Islâhât Fermânı ilanından sonra, eğitimin yönetimi ve Gayrimüslim istihdamıyla ilgili Avrupa devletlerine verilen sözler, *Kırım Savaşı* sonrasında imzalanan Paris Anlaşması maddeleri arasında eğitme dair

[100] *Takvim-i Vekayi,* no:303, (27 Recep 1262)
[101] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c.1-12 (Ankara: TTK, 1991), 10-12; Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı", 195.
[102] Sonradan Kemal Paşa.
[103] BOA, İ.DH. 135/6923.
[104] Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı". 204.

Osmanlı idaresinin verdiği sözler sayılabilir. Bu hipotezler ayrı ayrı değerlendirilerek sınanması yararlı olacaktır. Sonuç olarak umumi eğitim veren okulların sayılarındaki artış, eğitim komisyonları, meclisleri ve idarelerinin isimleri değişse de uzun bir süredir varlığını sürdürmeleri, *Encümen-i Daniş*'in iç ve dış üyeleriyle eğitime dair vizyon sunması, *Kırım Savaşı* ve sonrasındaki anlaşma ve Islâhât Fermânı maddeleri arasında eğitime dair verilen sözler *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*'nin kuruluşunda etkili olmuştur.

Maârif Nezâretine atanan ilk nâzır Abdurrahman Sami Paşa olmuştur. Paşa'nın memuriyetine dair yayımlanan *ilmühabere* göre Nâzır bahriye, tıbbiye ve harbiye mektepleri dışındaki bütün mekteplerden sorumlu ve yetkilidir. Umumi okullar sıbyan, rüştiye ve mekâtib-i fünûn-i mütenevvi başlığıyla üçe ayrışmıştır.[105] Sıbyan mektepleri karma olmayacaktır ve din esasına göre eğitim alacaklardır. Rüştiye mektepleri ise medeniyet ve devlet için lüzumu olduğundan ve üçüncü derecedeki okullara girebilmek için karma eğitim verecektir. Üçüncü derecedeki okullarda hendese, maâdin, ticaret, ziraat ve mimarlık eğitimleri verilecektir. Var olan Harbiye, Tıbbiye ve Bahriye mektepleri de aynı basamakta sayılacak ve karma olacaktır.[106] *Meclis-i Muhtelit* iseMeclis-i Maârif'ten ayrı olarak özel durumlarda ortak fayda için beraber toplanabileceklerdir.[107] Maârif Nezâretinin kuruluşundan önce eğitim işleri ve okullardan sorumlu kurum olan *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* ise müsteşarlığa dönüştürülerek ve *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti Müsteşarlığı* ismini almıştır.[108]

1.3.1. Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi

İhsan Sungu Maârif Nezâreti'nin kuruluşu ve sonrasındaki eğitimle ilgili meseleleri 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı ve onun doğurduğu ıslahat baskısına bağlamıştır. Islahat Fermanı'nın 16. maddesine maârif teşkilatıyla alakalı düzenlemeler içeriyordu. "Muhtelit Bir Meclis-i Maârif'in nezâret ve tabi olmak

[105] Düstur, İkinci Tertip (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1863), 184.
[106] Burada karma eğitimden maksat din farkı gözetilmeyecektir anlamındadır.
[107] BOA, BEOAYN.d… (1725).
[108] Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı", 204.

programıyla muallimleri bu meclisin murakabesiyle tayin ve tespit etmek şartıyla ekalliyet mektepleri açılmasına müsaade edilecektir."[109]

Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Rusya ile mutabık kalabilmek adına ilk önce Viyana'da bir protokol imzalanmıştır. Bu sözleşmede Osmanlı eğitimini ilgilendiren bir madde vardı. Islahatlar başlığında değerlendirilen meselede Hristiyan tebaanın hakları meselesi vurgulanıyordu. Hristiyan tebaanın ehliyetli olanlarının devlet hizmetlerinde istihdamı meselesi de bunlardandı. Sözleşmenin diğer tarafındaki devletler Viyana Protokolü maddelerini Paris Anlaşması'na da eklemek istediler. Bu durum Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmeyince bu sefer de Paris Anlaşması'na Islahat Fermanı'nın bir senet olarak girmesi için uğraştılar. Ancak burada kullandıkları "Prendraient acte" tabirindeki "acte" kelimesinin karşılığının Osmanlı dilinde "senet" karşılığı olduğu anlaşılınca Osmanlı bürokratları itiraz etti. Bunun üzerine anlaşmanın 9'uncu maddesinde "fermanın değerini tasdik ettikleri ancak bu ferman dolayısıyla imza eden devletlerin ne bireysel ne de ortak olarak Osmanlı sultanına bir müdahale de bulunamayacakları" ibaresi kullanıldı. Ne var ki Karadağ isyanları ve Girit Adası isyanı verilen sözleri unutturdu. Özellikle Rusya, ferman vesilesiyle tebaaya verilen hakları az bularak her imkan da "muhtariyet" isteklerini ileri sürüyorlardı. Bu istekler 22 Şubat 1867'de bir muhtıra ile sonuçlandı. Özellikle Hristiyanların memurluğa kabulleri ve eğitim sisteminin genişletilmesini de içine alan uzun bir listeden oluşmaktaydı. Fransa Maârif Nâzırı Victor Duruy Osmanlı maârifini ilgilendiren maddeleri tespit etmiştir.

1- Hristiyan okullarının desteklenmesi
2- Taşrada rüştiyelerin sayısının artırılması ve Hristiyan öğrencilerin bu okullara kabulü
3- İlk öğrenim için öğretmen yetiştirilmesi ve sınıfların derecelendirilmesi
4- İslam ve Hristiyan öğrencilerin beraber okuyacakları bir üniversite kurulması
5- Meslek liselerinin açılması
6- Genele hitap eden kütüphaneler kurulması

[109] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 175.

Bunun üzerine Fransa büyükelçisi Bouree ile toplantı yapan Fuat ve Âli Paşalar tüm tebaaya hitap eden bir lise açılmasında anlaşmışlardı. Fransa elçisi ve Fransa Dış İşleri Bakanı Moustier arasındaki mektuplaşmalar bize 15 Mart 1867 tarihini göstermektedir. Bu gelişmeler üzerine 22 Mart 1867'de Fransa Eğitim Bakanlığı'na bağlı Üniversite Umumi Müfettişi İstanbul'a gelmiştir. Abdülaziz de Avrupa seyahati sonrasında maârif işlerini geliştirmenin bir gereklilik olduğu kanaatine varmıştı.[110]

1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi*'nden mekteplerin sınıflandırıldığını ve çeşitlerini anlıyoruz. Mektepler iki kısma ayrılmıştı. Birincisi mekatib-i umûmiye olarak tanımlanmıştı. Bu mekteplerin teftişi, gözetimi ve idaresi doğrudan devlete aitti. İkinci sınıf ise mekatib-i hususiyedir. Bu okulların denetimi devlete ait olmakla beraber idaresi ve kuruluşu fert veya cemaatlere aitti.[111] Dönemin formel eğitimi sıbyan, rüştiye ve idadi okullarının sorumluluk alanına giriyordu. Sultani ve Ali mektepler formel eğitim sınıfından kabul edilmemişti.[112] Ayrıca Formel eğitimin başlangıcı olan sıbyan mektepleri köy ve mahallelerde açılıyordu. Müslüman ve gayr-i Müslim sıbyan okulları ayrılacaktı. Okul aile birliğine benzer bir teşkilatlanmayı ilk kez burada görüyoruz. Öğretmen ve okul binası masrafları cemaatlerin umumi heyetleri tarafından karşılanacaktı. Bu okullarda eğitim süresi dört sene olarak kararlaştırılmıştı. Sıbyan mektebini başarıyla bitiren bir talebe tekrar bir sınava ihtiyaç olmadan rüştiye mekteplerine girebilecekti. Kız sıbyan mektepleri hakkında da nizamnamede düzenleme yapılmıştı. Rüştiyeler ise mevcudu beş yüz hane olan kasabalarda açılacaktı. Sadece İslam veya Hristiyan rüştiyesi açılabileceği gibi, oranlarına göre İslam ve Hristiyan rüştiyesi ayrı ayrı olarak da açılabilecekti. Rüştiyelerin eğitim dışında sıbyan mekteplerinden bir başka farkı ise idare ve masraflarının vilayet maârif idaresi tarafından karşılanma durumuydu. Ticari olarak gelişmiş şehirlerde rüştiyelerin dördüncü sınıfından itibaren talebelerin Fransızca eğitimine başlamalarına izin veriliyordu. Kız rüştiyeleri de tasnif edilmişti. İdadi mektepleri ise rüştiye mekteplerini bitiren talebelerin girebileceği bir okuldu. İslam ve gayr-i Müslim öğrenciler karma eğitim görüyorlardı. Bin haneyi geçen mahallerde açılacaktı ve masrafları vilayet maârif idareleri tarafından sağlanacaktı. Sultaniler ise

[110] İhsan Sungu, *Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu*, (Ankara: *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 1943), 28.
[111] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 103.
[112] BOA, *A.g.e.*, 103.

idadilerin üstünde konumlanmıştı. Bu okullar yaygın eğitim veren okullar sınıfına girmemesinin sebebi ücretli olmalarıydı. İdadilerden mezun olan öğrenciler sultanilere girmeye hak kazanıyordu. Sultani denmesinin sebebi ise mektep binaları ve daimi masraflarının bir kısmının saltanat hazinesinden karşılanmasıydı. Âli Mektepler ise *Darülmuallimin, Darülmuallimat, Darülfünun* ve bazı sanayi ve bilim okullarından oluşmaktaydı.[113] Bu okullar Zühtü Paşa'nın nâzırlığı zamanında kurumsallaştı. Yukarıda sayılan okullar *Darülfünun*'a bağlandı. Hukuk fakültesi başta olmak üzere birçok fakülte eklendi.[114]

Eğitimdeki düzenlemeler Saffet Paşa döneminden sonra da devam etmiştir. Özellikle Zühtü Paşa döneminde talimatnameler ve nizamnameler yayınlanarak hem eğitimin işleyişi hem de maârif teşkilatının işleyişi düzenlenmeye çalışılmıştır.

1.3. II. Abdülhamid Döneminde Maârif

II. Abdülhamid döneminde *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmes*i'nin maddelerinin hayata geçirilmiştir. İlk idadi mekteplerinin kuruluşu bu dönemden önce olsa da idadilerin İstanbul'a ve belki daha da önemlisi taşraya yayılması bu dönemin ürünüdür. Dönemin bir başka özelliği ise eğitimi düzenleme çabalarının bitmemiş olmasıdır. Özellikle Münif, Zühtü ve Haşim Paşaların dönemlerinde birçok düzenleme yapılarak eğitime çeki düzen verilmiştir.[115] II. Abdülhamid döneminin karakteristiği olan uzun süre görev süresine sahip bürokratlar, mabeynciler, valiler gibi gruplara nâzırlar da dahildir. Bunların içinde de maârif nâzırları ön plana çıkar. Bunun doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan bir olgu ise düzendir. Evet bu dönemde eğitim teşkilatında ve kurumlarında düzen artmıştır. Bu dönemde eğitim gören askerler, bürokratlar ve bilim adamları ise hem Osmanlı son döneminde etkili olmuşlar hem de cumhuriyetin kurucu kadrolarını oluşturmuşlardır. Bir üniversite yönetmeliğiyle inşa edilen *Darülfünun* da bu dönemin eseridir. Yüksek mekteplerden bir kısmı bu okula dahil edilerek bugünkü modern üniversite biçimlenmiştir.[116]

II. Abdülhamid döneminin bir başka ayırt edici özelliği ise önceki dönemin statükoyu barındırabilecek meclislerini, komisyonlar yoluyla işlevsiz bırakmaktır.

[113] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 13.
[114] BOA, *A.g.e.*, 103.. 103-117.
[115] Somel, Osmanlı'da *Eğitimin Modernleşmesi*, 226; BOA, MF.MKT., 213/32, (H-17-1-1312).
[116] BOA, Y..PRK.EŞA. 35/114, (H-29-3-1318).

Maârif Nezâreti bürokratik kurumlarında da benzer bir durum yaşanmıştır. Ders kitapları hazırlanması ve tercüme faaliyetleri için 1870'te kurulmuş olan Telif ve Tercüme Encümeni II. Abdülhamid döneminde sansür vazifesi de görmeye başlamıştır.[117] Zamanla iktidarını sağlamlaştıran rejim sansür faaliyetini daha sistemli yapabilmek adına 1880'de Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu'nu kurmuştur.[118] Artık kitaplar, piyesler gibi birçok faaliyet alanı sansüre tabi tutulmuştur. Zamanla bu kurum da yeterli gelmeyerek tüm bu kurumları kapsayacak ve en yetkili olarak Tedkik-i Müellefat Komisyonu meydana getirilmiştir.[119] Bu dönemde eğitimdeki atılımların bir sebebi de *Kanun-i Esasi*'nin ilanıdır. Anayasa hükmünde olan bu metinde maârifi ilgilendiren maddeler de vardı. Maârifle ilgili maddelerin ilgi çekici olanlarında birisi eğitim alma hakkının tanımlanmasıdır. Bunun yanında Osmanlı tebaasının eğitim alma hakkını kullanabilmesi için millet sistemi içerisindeki cemaatlerin durumlarına uygun okulların hızlıca açılması öngörülmüştür. Bir başka madde ise Osmanlı tebaasına eğitim zorunluluğunu tekrar hatırlatmaktadır. Ne var ki ilgili kanun maddesinin farkı, II. Mahmut döneminden itibaren faklı layiha ve nizamnamelerde belirtilen ilk öğrenimin zorunluluğunun aksine, bu konuda düzenleme yapılacağı ve önlemler alınacağı belirtilmiştir. Anayasanın maârifin önemine vurgusu ise 1938'de Meclis-i Umûr-u Nafia'nın içeriğinden farksızdır. Yine sanayi ve ilerleme maârife atfedilerek eğitimin önemi vurgulanmıştır.[120]

Yine II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Maârif Nezâretinin teşkilat şemasında değişikliğe gidilmiştir. Meclis-i Maârif-i Umûmiyyenin yapısında değişikliğe gidilerek üye sayısı 12'den 4'e düşürülmüştür. Bu meclisin alt reisliklerinden biri de kaldırılmıştır. Nezâretin bünyesine müsteşarlık eklenerek bir yenilik te bu alanda yapılmıştır. Ayrıca nezâret bünyesindeki muhasebe dışındaki daireler beşe bölünerek Meclis-i Maârif-i Umûmiyye üyelerinden birisinin sorumluluğuna verilmişti. Maârif Nezâretinin, Maârif Nizamnamesi'nde belirtilen vizyonu çizilen bir görünüm alması da bu dönemde olmuştur. Nâzırın altına müsteşarlık makamı yerleştirilmiş, onun da altına daireler konumlandırılmıştır.

[117] Düstur, Cüz-i Sani, 231-244.
[118] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK Yay., 1999), 32; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 125.
[119] *Salname-i Maârif-i Umûmiyye* (1317), 32; Somel, Osmanlı'da *Eğitimin Modernleşmesi*, 126.
[120] Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim İdaresi*, 28.

Mekâtib-i Âliye dairesi, Mekâtib-i Rüştiye dairesi, Mekâtib-i Sıbyaniyye dairesi, Telif ve Tercüme dairesi ve Matbaalar dairesi olarak beşe bölünmüştür. Daireler dışında kalan katiplik ise mektupçunun yönetimindeydi. Onun altında başkatiplik ve her bir daireye olmak üzere altı katiplik yerleştirilmiştir. Bunun dışında Meclis-i Maârif-i Umûmiyye reis ve beş üyeden oluşmaktaydı. Müzeler ve rasathane de nezârete bağlı olarak bulunuyordu.[121] 1892 yılında ise Mekâtib-i Aliye dairesi kaldırılmış ve yerine Mekâtib-i İdadiye dairesi kurulmuştur. İstatistik yönteminin maârif sistemine girmesi de bu dönemde olmuştur. Bu sayede mevcut okulların sayıları ve cinsleri tespit edilerek buna göre bir haritası çıkartılmıştır. Maârif salnamelerinin çıkarılması da bu sayede olmuştur. Nezaret teşkilatının bu şekli, Zühtü Paşa zamanında eklenen birkaç değişikle II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiştir. Bu dönemde Fransa ve Prusya eğitim idareleri ve müfredatları ayrıntılı bir incelemeden geçirilmiştir. Maârif teşkilatlarında bu ülkelerin eğitimini bilen Osmanlı vatandaşları istihdam edilmiştir. Yine bu dönemin en çarpıcı özelliklerinin başında vilayetlere yayılan eğitim kurumları gelmektedir. Osmanlı vilayetlerine gerçek anlamda eğitim modern eğitim olanaklarının sunulması bu devrin özelliğidir. Taşra eğitimine verilen önem Valilerle yazışmalara yansımıştır. Sadece taşraya eğitimin götürülmesi değil, taşra eğitim teşkilatının oluşması da bu dönemin bir eseridir. 1869 tarihli Maârif Nizamnamesine göre vilayetlerde maârif meclislerinin açılması öngörülmüştü. Bu durum bir adım daha öteye giderek 1871 tarihli İdare-i Umûmiye-i Vilayet Nizamnamesinin 25. ve 26. Maddelerinde ayrıntılandırılmıştır. Buna göre bir reisin idaresinde her vilayette bir maârif meclisi kurulacaktı. Bu meclis, vilayetin eğitim ihtiyaçlarını belirlemede, israfın önlenmesinde ve Maârif Nezâretinin emirlerini uygulamada etkili olacaktı. Ne var ki vilayetlerde maârif meclislerinin açılması 1881 yılına kadar mümkün olmamıştı. 1881 yılında ise Maârif Nâzırı Kamil Paşa'nın sadrazama yazdığı tezkire neticesinde vilayet maârif müdürlüklerinin oluştuğu Sivas, Mamuretelaziz, Diyarbakır, Erzurum, Van ve Edirne maârif meclislerine 1200 kuruş maaşla maârif müdürü tayini yapılmıştır. 1892 yılına kadar maârif müdürü tayini yapılan vilayet sayısı 25'e çıkacaktır. 1898 yılına kadar ise Hicaz vilayeti dışındaki tüm vilayetlere müdür tayini yapılmıştır.[122]

[121] Kodaman, A.g.e., 30.
[122] Mahmud Cevad, A.g.e., 215-216; *Salname-i Devlet-i Ali-i Osman*, 1310.

II. Abdülhamid döneminde okul çeşitlerinde ve sayılarında değişimler olmuştur. Bu dönemde sıbyan mekteplerinin yerini iptidai mektepler almıştır. Mekteplerin müfredatları ve eğitim usulleri de güncellenerek yenilenmiştir. Osmanlı tebaasının da eğitime desteği sağlanarak iptidailer vilayetlere yayılmıştır. Yine bu dönemde okullardaki öğretmen açığını kapatmak için kurslar açılarak ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır.[123] Rüştiye mektepleri ise Osmanlı eğitiminde modernleşmenin ana unsuruydu. II. Abdülhamid dönemi öncesinde 430 civarı rüştiye mektebi kurulmuştur. Ne var ki 93 Harbi neticesinde kısmen elde çıkan Tuna, Bosna, Hersek ve Sofya vilayetlerinde bulunan 80 kadar rüştiye mektebi kaybedilmiştir. Dönemin başlarında 300 civarı rüştiye mektebi varlığını korumuştur. Ancak bu durum kısa zamanda değişmiş ve yeni açılan rüştiye mektepleriyle 1883 yılında 460 civarı rüştiye mektebi mezun vermiştir. Bu dönemde idadiler, askeri idadiler, sultaniler ve meslek okulları kurulmuş ve yaygınlaşmıştır. Darülfünun'un da açılışı bu dönemde Zühtü Paşa'nın Maârif Nâzırlığı döneminde olmuştur.[124]

1.4. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim

II. Meşrutiyet döneminde nâzırların tayinlerinde *Mabeyn*'in etkisi azalmıştı. Bu durumun ortaya çıkmasına sebep olan İTC üyeleri tarafından II. Abdülhamid rejime olan muhalefetti. Bunun yanı sıra meşrutiyet devriminin ortaya çıkardığı fiili bir durum oluşmuştu. Yeni dönemin ürünü *Meclis-i Mebusan* ve Tanzimat'ın önemli kurumları olan *Heyet-i Vükela* ve *Meclis-i Ayan* arasında bir denge oluşması uzun yıllar alacaktı. Bu sebeple bu dönemde nezâretlere tayinlerde yeni dönemin özellikleri bulmak mümkündür. 31 Mart Olayı'na kadar olan dönemde geç Tanzimat dönemi bürokrasisinin özelliklerini taşıyan, bunun yanında meşrutiyet değerleriyle ve İTC kadrolarıyla uyumlu olanlar maârif nâzırlığına tayin ediliyordu. Ancak 31 Mart Olayı'ndan sonra doğrudan İTC üyesi olan veya meşrutiyet değerlerine uyumlu olanlar maârif nâzırlığına tayin edilmişlerdi. Bu dönemde yeni okullar da açılmıştır. İlk defa kızlar için sultani açılmış ve sonrasında yine kızlar için Darülfünun kurulmuştur. Özel okullar da bu dönemde oldukça yaygınlaşmış ve devlet okullarına alternatif olmaya başlamıştır. İTC'nin iktidarda etkin olmasından sonra ideolojik

[123] Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim İdaresi*, 60-80.
[124] Kodaman, A.g.e., 80-106.

alanda da değişim yaşanmış ve bu eğitime de yansımıştır. II. Abdülhamid döneminde "İslam-Türk sentezi" yerini "Türk-İslam" sentezine bırakmıştır. Siyasetteki değişim der kitaplarına da yansımıştır. Kitaplarda vurgulanan dini kutsallıkla sultana sadakatin yerini "vatan, millet ve kanun" kavramları almıştır. Okulların disiplin ve endoktrinasyon için kullanıldığı bu dönemde beden eğitiminin yanı sıra öğrencilere gerçek silahlarla atış talimleri yaptırılmıştır. Tedris meclisleri kurularak, Tanzimat döneminden beri devam eden çocuklarını okullara göndermeyen veliler sorunu cezalar verilerek çözülmeye çalışılmıştır. Birçok yeni okulun açıldığı bu dönemdeki önemli olaylardan biri de ilkokulun tamamen parasız hale dönüştürülmesidir.

1.5. Mütareke Döneminde Eğitim

İstanbul'un fiilen işgali Osmanlı bürokrasisinin şartlarını oldukça zorlaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda zaten zor olan koşullar daha da kötüleşmişti. İstanbul sığınmacılarla ve yerlerinden edilmiş insanlarla doluydu. Devlet fiilen çöktüğünden dolayı bürokrasinin yapacak fazla işi de kalmamıştı. Devletin gelirlerinin azalması ve ekonominin devlet genelinde çökmesiyle memurların gelirleri çok azalmıştı.[125] Bu zorlu şartlar içerisinde milliyetçi eğilimler de hızla artıyordu. Bunun bir sonucu olarak 1921 yılına gelindiğinde Osmanlı hükümeti, Anadolu'nun ortasında büyüyen güce bağlanma eğilimi göstermeye başladı. Bu dönemin işgal kuvvetlerinin yazışmalarına da yansımıştır.[126] 1 Kasım 1921 tarihinde *Büyük Millet Meclisi* saltanatın kaldırıldığını ilan ettiğinde son Osmanlı kabinesi de istifa etti. Osmanlı dairelerindeki faaliyetlerin durdurulması emri verildi. Memurların durumu bu gelişmeyle daha da kötüleşti. Şu da var ki o tarih itibariyle bürokratların pek çoğu Ankara'ya geçmişti. Kalanları da Ankara'ya

[125] Carter Findley *Bürokratik Reform* isimli çalışmasında donemin İngiliz yazışmalarında bu sorunlar hakkında önemli miktarda belge sunmaktadır. Örneğin, FO 371/4140, dosya 13, Yüksek Komiser Webb'den Curzon'a, 29 Eylül 1919, ekinde Sadrazam Damad Ferid'in Webb'e gönderdiği bir mektup, 18 Eylül 1919 ve İstanbul hükümetinin ekonomik durumu hakkında bir nota yer almaktadır; FO 371/6542, E6212/201/44, Yüksek Komiser Rumbold'dan Curzon'a, 24 Mayıs 1921; F0371/6542, E 6440/201/44, Rattigan'an Curzon'a, 28 Mayıs 1921; FO 371/7947, E 4988/4988/44, "Annual Report, 1921 ", 2.

126 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 390; FO 371/6468, E 4613/1/44, Rumbold'dan Curzon'a, 13 Nisan 1921; krş. FO 371/6468, E 4612/1/44, Rumbod'dan Curzon'a, aynı tarih ve FO 371/6536, E 13327/143/44, Rumbold'dan Curzon'a, 29 Kasım 1921.

taşınmaya hazırdı.[127] Saltanatın kaldırılmasına kadar olan sürede iki farklı Maârif Nezâreti İstanbul ve Ankara'da varlığını devam ettirmiştir. Ankara'daki nezâret sınırlı imkanlardan dolayı fazla etkinlik alanı bulamasa da ilerleyen yıllarda etkisini göreceğimiz plan ve projeler üretmiştir. İstanbul hükümetinin Maârif Nezâreti ise Türk ulusçuluğunu netleştirerek ders kitaplarında kuvvetli şekilde vurgulamıştır. Türklerin tarihin kadim medeniyetlerinden oldukları vurgulanarak, Orta Asya ve Anadolu vatan olarak belirtilmektedir. Bu dönemde seküler ahlakla dini ahlak yer değiştirmiş ve katılımcı/laik birey vurgusu güçlenmiştir. Dönemin başında din dersleri ise dışlanmış değildir. Kuran-ı Kerim öğretimi devam etmekte ve din bilgisi verilmektedir.[128]

İşgal yıllarının getirdiği bir başka sorun ise kabinelerdeki değişkenlikti. O kadar çok kabine değişiyordu ki değil maârif nâzırı, küçük bir bürokrat bile geleceğinden emin değildi. Bu 13 Ekim 1918 ila 21 Ekim 1920 arsındaki yaklaşık bir buçuk yıllık kısa sayılabilecek bir dönemde tam 10 tane kabine değişmiştir. Yani her kabinenin ömrü ortalama bir buçuk aydır. 21 Ekim 1920 tarihinden sonra ise İstanbul resmi olarak işgal edilmiş ve kabineler çalışamaz hale gelmiştir. Bu tarihten sonra *Meclis-i Mebusan*'daki vekiller aralıklarla Ankara'daki *B.M.M.*'ne transfer olmuşlardır.[129]

[127] Findley, *Bürokratik Reform*, 389-392.
[128] Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", 18-25.
[129] Findley, *A.g.e.,* 390-95.

2. NÂZIRLARIN EĞİTİMİ

1857'de Maârif Nezâreti kuruluşundan 1922'ye kadar 39 farklı kişi 64 kere nâzır oldular. Maârif nâzırları dönemleri içerisinde entelektüel ilgileri yüksek ve eğitim işleriyle ilgili insanlardan oluşuyordu. Bu açıdan bakıldığında eğitimlerini hangi kurumlarda yaptıkları, hangi eğitim süreçlerinden geçtikleri, eğitimlerindeki süreklilik veya kopukluklar, eğitim kurumları arasındaki geçişler ve eğitimlerinin dini-seküler yönleri önemliydi. Nâzırların formel eğitimleri, onların bilime eğilimlerini doğrudan etkilemiştir. Formel eğitim alanında medrese ve mektep eğitimlerinin her ikisini de almış nâzırların, maârifin tarihinde önemli girişimler yapıp, okullaşma sürecini hızlandırmış ve nizamnamelerle kurumu düzenlemeye çalışmışlardır. Nâzırlardan özel eğitim görenlerin bürokrasi tecrübeleri, nezâretin kurumlaşmasını etkilemiştir. Medrese eğitimi gören nâzırlar eğer bilimsel eğitim de

görmüşlerse bunu sentezleme girişimlerinde bulunmuşlardır. Geleneksel eğitimin önemli bir yönünü oluşturan özel hocadan eğitim alma durumunun, nâzırların ailelerinin önemli bir kısmı tarafından tercih edilmiştir. Tüm bu eğitim çeşitlerine bağlı olarak nâzırların entelektüel kapasiteleri farklılaşmıştır. Özellikle mektep eğitimlerinin yanında özel eğitim veya medrese eğitimi ekleyen nâzırların entelektüel kapasiteleri, dil bilgileri ve telif eser sayılarının, diğer nâzırlardan fazla olduğu anlaşılmıştır.

2.1. Formel Eğitim Alan Nâzırlar

Bu bölümde medrese ve mekteplerden mezun olmuş ya da bir şekilde bu eğitim kurumlarına yolu düşmüş nâzırların eğitimleri analiz edildi. Çalışmamızda Nisan 1902- Temmuz 1903 arasında nâzırlık yapan Mehmet Celalettin Paşa dışındaki nâzırların eğitim bilgilerine ulaştık. Bu açıdan 39 nâzırdan 38'ine dair verilerin istatistiki bilgilerini verebileceğiz. Formel eğitim kurumları devletin dolaylı veya doğrudan kontrolü altında olan eğitim kurumlarıdır. Bunlar geleneksel medreseler, modernleşme döneminde kurulan mektepler ve Endurun'dur. Ulaştığımız sonuçlara göre 38 Maârif nâzırından 29'u medrese ve mekteplerde okumuşlardı.[130] Bir nâzır ise Enderun eğitimi almıştı.[131] Nâzırlardan 12'si üzerinde formel eğitimin etkisi daha fazla görülmüştür.[132] 25 nâzır ise formel eğitimleri yanında informel[133] eğitim de

[130] Sami Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Kamil Paşa, Zühtü Paşa, Ethem Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Emrullah Efendi, İsmail Hakkı Bey, Abdullah Lami Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Mustafa Nail Bey, Said Bey, Mehmet Şerif Paşa, Şükrü Bey, Dr. Nazım Bey, Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Raşit Bey. Derviş Paşa, Vefik Paşa.
[131] Nevres Paşa
[132] Derviş Paşa, Vefik Paşa, Kamil Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Mustafa Nail Bey, Emrullah Bey, İsmail Hakkı Bey, Şükrü Bey, Dr. Nazım Bey, Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal ve Mehmet Hadi Paşa.
[133] Formel eğitimlerinin yanında informel eğitim de gören nâzırlar ile sadece informel eğitim gören nâzırların toplamı.

almıştı.[134] Yedisi ise mektep ve medrese dışında sadece informel eğitim almışlardı.[135] Formel eğitim gören nâzırlardan sekizi medresede eğitim görmüşlerdi.[136]

2.1.1. Medrese Eğitimi Alan Nâzırlar

Osmanlı Devleti'nde medreseler önemli bir eğitim kurumu olarak devletin son yıllarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Maârif nâzırlarından 8'i medrese 30'u medrese dışındaki vasıtalarında eğitim görmüşlerdi.[137] Medresede eğitim gören sekiz nâzırdan yedisi 1857-1902 yılları arasında görev yapmış, 1902-1919 arasındaki nâzırların hiçbiri medrese eğitimi almamıştı. Bu durum nâzırlar penceresinden eğitimin karakterine bakmayı önemli kılıyordu. Daha sonraki dönemde görev yapan medrese eğitimli tek nâzır Ali Kemal Bey'di (4 Mart 1919–19 Mayıs 1919).[138] İTC'nin[139] etkili olduğu dönemde ve sonrasında (1908-1919) medresede eğitim görmüş nâzır yoktur. En uzun görev sürelerine sahip iki nâzır da medrese eğitimi almıştır. Bunlardan Zühtü Paşa (Eylül 1991–Nisan 1902) maliye eğitimine Fatih medreselerinde başlamış hazine bürokrasisi içerisinde devam etmiştir.[140] Münif Paşa (1877/1878/1884-1891)[141] ise medrese eğitimi görmek yanında Avrupa üniversitelerinde de eğitim görmüştü.[142] Eğitimlerini medresede tamamlayan nâzırlar Sami Paşa ve Cevdet Paşa, özel eğitim de almıştı.[143] Kamil

[134] Sami Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Kamil Paşa, Zühtü Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Said Bey, Mehmet Şerif Paşa, Şükrü Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Abdullah Lami Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Ethem Paşa, Emrullah Efendi, Fahrettin Reşat Bey, Ali Münif Bey, Raşit Bey(Ocak 1921-Haziran1921).

[135] Sadece informel eğitim gören nâzırlar: Kemal Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Haşim Paşa, Nuri Paşa, Fazıl Paşa

[136] Abdurrahman Sami Paşa 17 Mart 1857 – 25 Kasım 1861 tarihleri arasında, Cevdet Paşa 24 Nisan 1873– 5 Nisan 1874/12 Haziran 1875 – 29 Kasım 1875/17 Mayıs 1876– 17 Ekim 1876 tarihleri arasında, Münif Paşa 1 Şubat 1877– 9 Kasım 1877/ 18 Nisan 1878 – 12 Eylül 1880/25 Eylül 1885 – 4 Eylül 1891 tarihleri arasında, Kamil Paşa 12 Eylül 1880 – 6 Aralık 1881 tarihleri arasında, Zühtü Paşa 4 Eylül 1891 – 13 Nisan 1902 tarihleri arasında, Suphi Paşa 24 Ağustos 1867 – 6 Mart 1868/ 4 Şubat 1878 – 18 Nisan 1878 tarihleri arasında ve Saffet Paşa 6 Mart 1868 – 5 Ekim 1871/5 Nisan 1874 – 16 Ocak 1875/30 Kasım 1875– 27 Nisan 1877 tarihleri arasında görev yapmışlardı.

[137] Sami Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Kamil Paşa, Zühtü Paşa ve Ali Kemal Bey.

[138] Nâzırların isimlerinin yanlarına bir defaya mahsus olarak görev yaptıkları tarihler belirtilmiştir.

[139] İttihat ve Terakki Cemiyeti.

[140] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).

[141] Bir kereden daha fazla görev yapan nâzırların tarihleri yıl olarak verildi. En uzun süre görev yaptığı dönem aralığı en sona eklendi.

[142] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

[143] Fazıl Bülent Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun: Devletin Zirvesinde Üç İsim: Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa Ve Hamdullah Suphi Tanrıöver* (İstanbul: Ekinoks Yayınları, 2009), 14-16.

Paşa, Zühtü Paşa, Münif Paşa ve Ali Kemal Bey modern mekteplerin yanı sıra medresede de eğitim görmüşlerdi.[144] Zühtü Paşa (1891-1902) ile Ali Kemal Bey (1919) arasında on beş nâzır değişmişti ve bunların hiçbirinin medrese eğitimi yoktu.[145] Son altı nâzırın hiçbirisinin medrese eğitimi yoktur. Ali Kemal Bey dışındaki medrese eğitimi alan nâzırların öğrenim gördüğü dönemler, ilk çocukluk ve gençlik yıllarıdır. Ali Kemal Bey formel eğitim kurumlarındaki eğitimini tamamladıktan sonra medrese eğitimi de almıştır.[146]

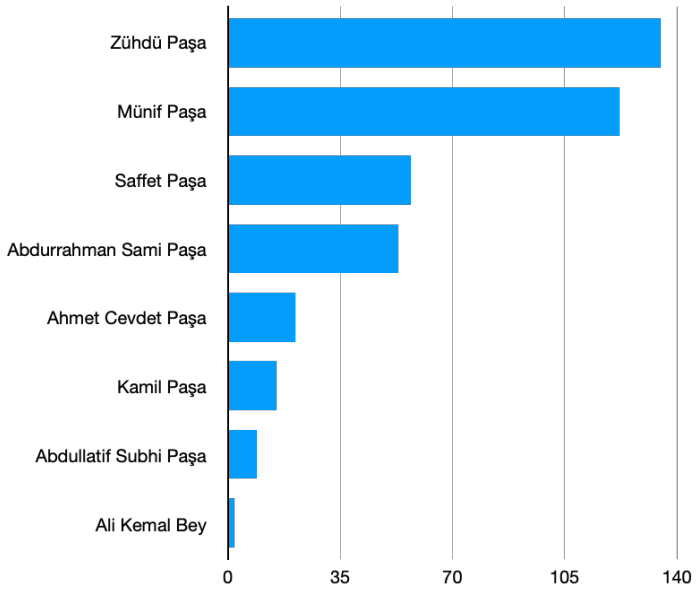
	Medrese	Rüştiye	İdadi	Avrupa Eğitimi	Darülfünun/Ali Mektepler/Sultani	Özel Eğitim	Kalem/
Abdurrahman Sami Paşa	✓					✓	
Abdüllatif Suphi Paşa	✓					✓	✓
Saffet Paşa	✓						✓
Münif Paşa	✓			✓		✓	✓
Cevdet Paşa	✓					✓	
Kamil Paşa	✓	✓	✓		✓		
Ahmet Zühtü Paşa	✓	✓					✓
Ali Kemal Bey	✓	✓	✓	✓	✓		

Tablo-1. Medrese Eğitimi Gören Nâzırların Tüm Eğitimlerini Gösteren Tablo

1891-1902 yılları arasında kesintisiz görev yapan Zühtü Paşa(1891-1902), ara vermeden en uzun süre nâzırlık yapmıştır.[147] Münif Paşa ise üç kere, toplamda on yıl iki ay nâzırlık yapmıştır.[148] En kısa süre görev yapan Ali Kemal Bey'i[149] dokuz ay nâzırlık yapan Suphi Paşa izlemiştir.[150] Altmış dört kez el değiştiren nâzırlığın on beşi medrese eğitimi görmüş olanlara aittir. Nâzırlardan Saffet Paşa, Cevdet Paşa, Suphi Paşa, Münif Paşa bir kereden fazla nâzırlık görevinde bulunmuşlardır.

[144] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248); BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[145] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[146] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[147] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[148] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246)
[149] BOA, DH.SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[150] BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

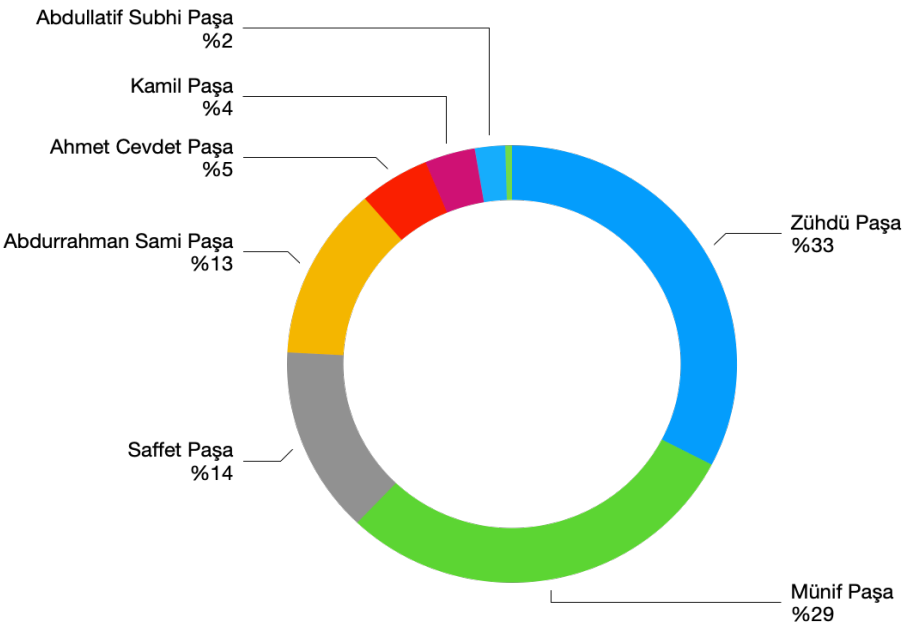
Zühdü Paşa	135
Münif Paşa	122
Saffet Paşa	57
Abdurrahman Sami Paşa	53
Ahmet Cevdet Paşa	21
Kamil Paşa	15
Abdullatif Subhi Paşa	9
Ali Kemal Bey	2

Tablo & Grafik-1. Medrese Eğitimi Gören Nâzırların Görev Yaptıkları Ay Sayısı

Maârif Nezâretinin altmış beş yıllık tarihinin yaklaşık otuz beş yılında[151] yani %54'ünde medrese eğitimli nâzırlar görev yapmışlardır. Bu 35 yılın %33'ünde Zühtü Paşa, % 29'unda Münif Paşa, %14'ünde Saffet Paşa, %13 Sami Paşa, % 5'inde Cevdet Paşa, %4'ünde Kamil Paşa ve % 2'sinde Suphi Paşa nâzırlık yapmışlardır.

[151] Bkz. "Medrese eğitimli nâzırların görev aldıkları tarihler ve süreler" başlığı altında nâzırların görevde bulundukları dönemler, süreler ve tarihler verilmiştir.

Grafik-1. Medreseli Nâzırların Görev Yaptıkları Toplam Süre İçerisindeki Yüzdelik Dağılımları

Nâzırlar	1. Nâzırlığı	2. Nâzırlığı	3. Nâzırlığı
Abdurrahman Sami Paşa	17 Mart 1857 – 25 Kasım 1861		
Cevdet Paşa	24 Nisan 1873– 5 Nisan 1874	12 Haziran 1875 – 29 Kasım 1875	17 Mayıs 1876– 17 Ekim 1876
Münif Paşa	1 Şubat 1877– 9 Kasım 1877	18 Nisan 1878 – 12 Eylül 1880	25 Eylül 1885 – 4 Eylül 1891
Kamil Paşa	12 Eylül 1880 – 6 Aralık 1881		
Ahmet Zühtü Paşa	4 Eylül 1891 – 13 Nisan 1902		
Ali Kemal Bey	4 Mart 1919		
Abdüllatif Suphi Paşa	24 Ağustos 1867 – 6 Mart 1868	2. 4 Şubat 1878 – 18 Nisan 1878	
Saffet Paşa	6 Mart 1868 – 5 Ekim 1871	5 Nisan 1874 – 16 Ocak 1875	30 Kasım 1875– 27 Nisan 1877

Tablo-2. Medrese Eğitimli Nâzırların Görevde Bulunma Tarih Aralıkları

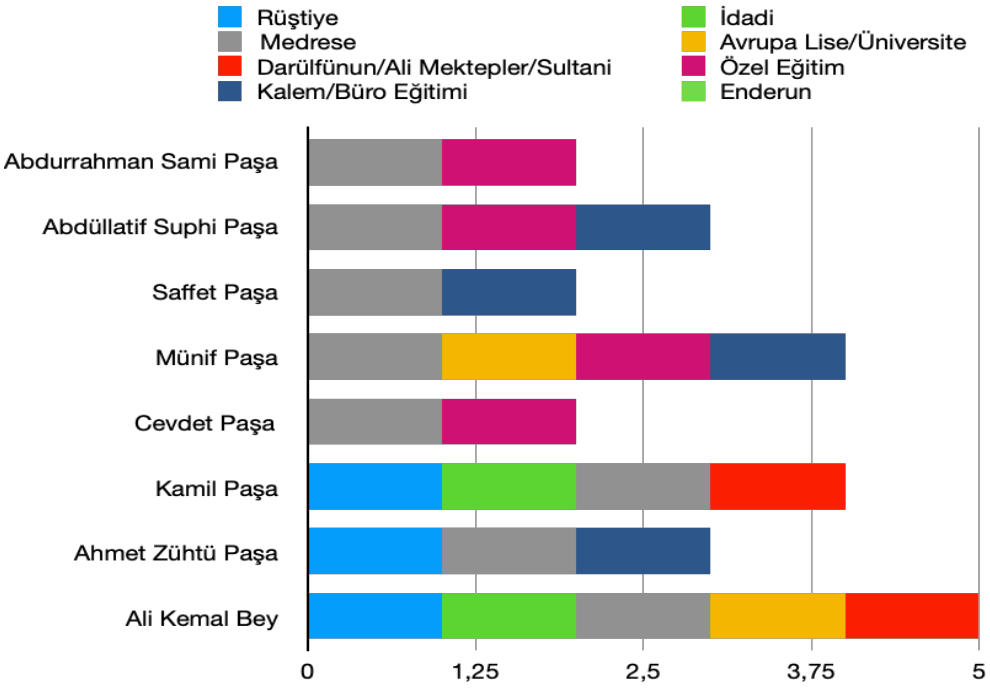
2.1.2. Medresede Eğitim Gören Nâzırların Aldıkları Diğer Eğitimler

Medresede eğitim alan nâzırlar aynı zamanda farklı kurumlarda eğitim görmüşlerdi. Abdurrahman Sami Paşa (17 Mart 1857 – 25 Kasım 1861) Mora'da medresede eğitim görmüş, babasının ulema olmasından dolayı, babasının çevresindeki ulemadan özel ders almıştı.[152] Cevdet Paşa medrese eğitimi görmüştü. Trapoliçe'de başladığı eğitimine İstanbul'da Fatih medreselerinde devam etmişti. Ruus imtihanına girerek müderris payesi alan Cevdet Paşa medrese eğitiminin yanında kendisini farklı eğitimlerle de geliştirmişti.[153] Suphi Paşa Babası Sami Paşa'ya benzer şekilde Mora'da medrese eğitimi almıştı. Ancak Rum İsyanının çıkması sonrasında ailesiyle birlikte esir düşerek Mısır'a gitmişti. Bu dönemde farklı alanlarda modernleşme yaşayan Mısır'ın bürokratik kurumlarında Suphi Paşa

[152] Kocamemi, *Baba - Oğul – Torun,* 14-16.
[153] Felsefe, tabii ilimler, hendese, hesap, cebir, heyet(astronomi) ve coğrafya dersleri aldı. Dönemin ünlü alimlerinde matematik, Farsça ve şiir dersleri aldı. Osman Keskinoğlu, "Ahmet Cevdet Paşa". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, (1966): 221-234.

eğitimine devam etmişti.[154] Saffet Paşa İstanbul medreselerinde eğitim gördükten sonra Tercüme Odası'na devam etmişti.[155] Münif Paşa ilk eğitiminden itibaren uzun süre Antep, Şam ve Kahire'de medreselerde eğitim gördükten sonra Farsçadaki başarısından dolayı Tercüme Odası'na girmişti. Berlin Sefareti'ne gönderildiği dönemde Berlin Üniversitesi'nde akşam dersleri almıştı. Münif Paşa medresede eğitim gören nâzırlar içerisinde Avrupa'da üniversite eğitimi gören tek nâzırdı.[156] Kamil Paşa ve Ali Kemal Bey medrese yanında Darülfünun'da da eğitim görmüşlerdi. Kamil Paşa Kıbrıs Adası'nda ilk eğitimini gördükten sonra Mısır'a geçmiş ve burada eğitimine devam etmişti. Mısır'da modern eğitimin yanı sıra medrese eğitimi de almıştı.[157] Ali Kemal Bey rüştiyede okuduktan sonra Mülkiye mektebine devam etmiş, ancak okulunu son sınıfta yarım bırakarak Halep vilayetinde çalışmaya başlamıştı. Sonrasında Avrupa'ya giderek Cenevre'de eğitim görmüştü.[158] Zühtü Paşa ilk eğitiminden sonra rüştiye mektebine devam etmişti. Sonrasında Fatih medreselerinde eğitim görmüş, ardından maliye bürokrasisinde ilerlemeye başlamıştı.[159] Bu bilgiler medrese eğitimi alan nâzırların bununla yetinmeyip yeni fenlere ve gelişen bilimlere dair kendilerini geliştirdiklerini göstermektedir.

[154] Seniha Moralı, "Moralı Ailesi II Suphi Paşa" *Taha Toros Arşivi.* no:17, 1-3; Kübra Tolak, "Abdüllatif Suphi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 34; Ö, Özkoç, "Mısır Modernleşmesinin Tarihsel Kökenleri: Mehmet Ali Paşa Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi 9* (2014): 219-250; BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[155] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[156] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[157] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[158] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[159] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).

Grafik-2. Medrese Eğitimi Görmüş Maârif Nâzırlarının Eğitim Aldıkları Diğer Kurumlar

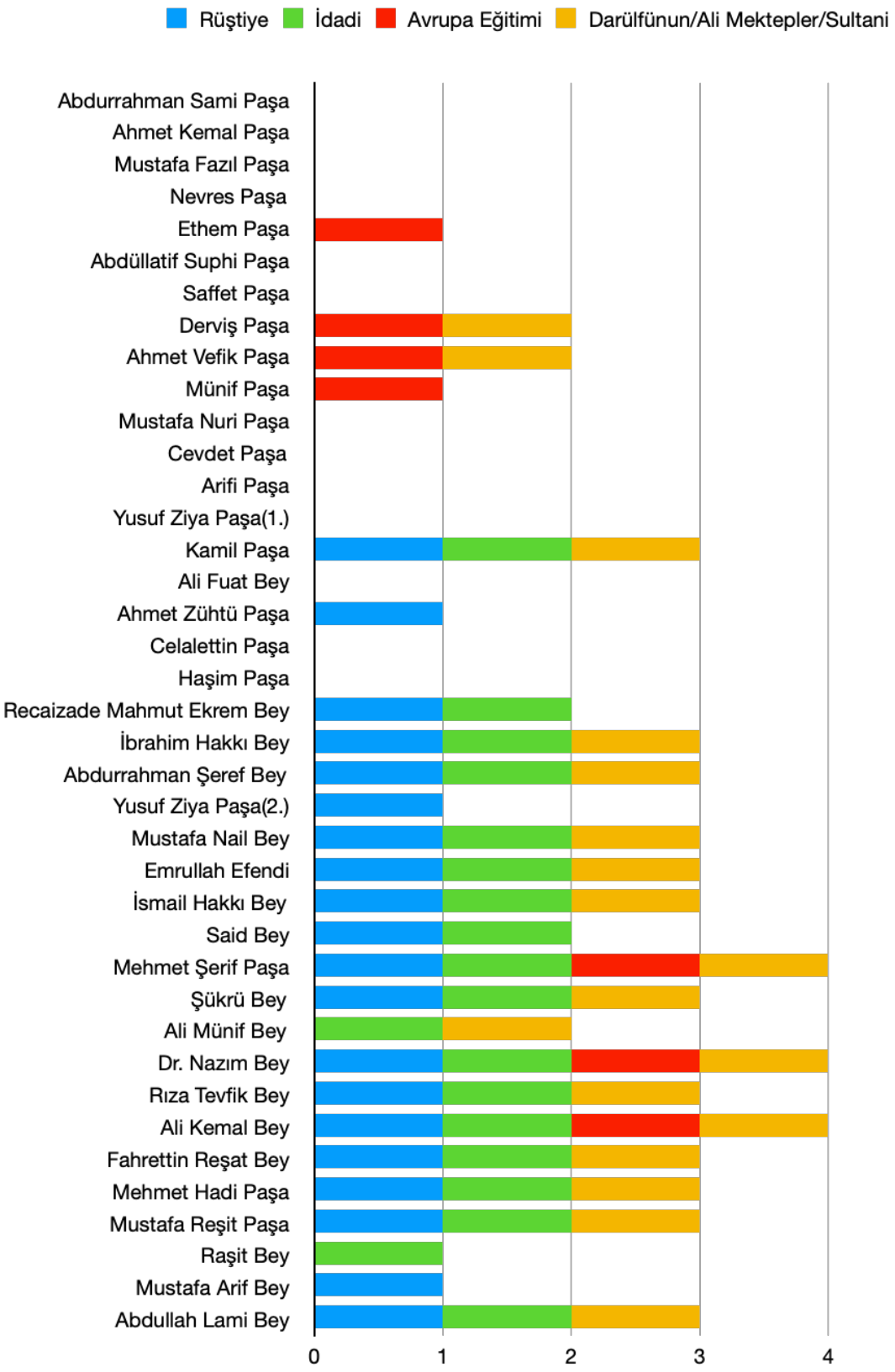
2.1.3. Modern Mekteplerde Eğitim Gören Nâzırlar

Osmanlı Maârif nâzırları doğum tarihlerine göre modern mekteplere gidebilme ihtimaline sahiptiler. Maârif Nezâreti 1857'de kurulduğuna göre ilk bakanlık yapan kişilerin 25-30 yaşında bulunmaları gerektiği düşünülürse 1827 yılında ve sonrasında doğmaları beklenirdi. Nâzırların hangi mekteplerden mezun olduklarını düşünebilmek için belli başlı modern mekteplerin açılış tarihlerini dikkate almamız gerekmektedir. Sıbyan mekteplerinin klasik dönemden bu yana var olduğu düşünülürse, diğer mekteplerin açılış tarihlerini dikkate almamız gerekir. Mühendishane-i Bahri Hümâyun (1775) ve Mühendishane-i Berr-i Hümâyundan (1795) kuruluşundan sonraki yıllarda mezun olanlar 19. yüzyılın başlarında nâzır olabilirlerdi. Mekteb-i Tıbbiye (1827), Mekteb-i Harbiye (1834) ve rüştiyelerden (1839) mezun olanların Maârif Nezâretinin kuruluşunu genç yaşta yakaladıklarını söyleyebiliriz. Kuruluş yıllarına göre diğer mekteplerden mezun olanları da böyle düşünmeliyiz. Askeri idadiler (1845), Darülmuallimin (1848), Mekteb-i Osmani (1857), Mekteb-i Mülkiye (1859), Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye (Sivil tıp fakültesi) (1866), Eczacılık Mektebi (1867), Mekteb-i Sultani (1868), sivil idadiler (1872),

Darüşşafaka (1873), Mekteb-i Hukuk-ı Sultani (1874), Askeri rüştiye (1875) gibi mekteplerin açılış yıllarını veri olarak dikkate alarak hesaplarımızı yapmamız gerekir. Mesela 19. yüzyılın son çeyreğinden önce Mekteb-i Hukuk mezunu olan bir kişinin nâzır olması mümkün değildir.

Osmanlı'da modern mektepler her ne kadar 18. yüzyıla kadar gidiyorsa da bu mekteplerin gerçek anlamda düzene girmesi 1869 Maârif Nizamnamesi ile mümkün olmuştur. Bu nizamname ile iptidai, rüştiye, idadiyye, sultaniyye ve âli mektepler olmak üzere gruplandırılmıştı.[160] Askeri okullar da benzer bir şekilde düzenlenmesine karşın Maârif idaresine bağlı değillerdi.[161] Seraskerlik/Harbiye-Bahriye Nezâretine bağlı olarak ordudan/sadaretten atanan askeri idareciler tarafından yönetiliyorlardı.[162] Tanzimat dönemi Maârif nâzırlarının eğitim gördükleri dönemde eğitim sistemi *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'*nin düzenlediği şekilde değildi. Bu sebepten dolayı nâzırların her biri farklı eğitim kurumlarını seçerek eğitimlerine devam etmişlerdi. Öte yandan *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'*nden sonra açılan sivil idadi mektepleri henüz yoktu. Nâzırlar rüştiye mekteplerinin kuruluşlarına yetişememişti. Sıbyan mektepleriyle ilgili ilk önemli öneri 1838'de yapıldığından bu mekteplerde yeterince düzen içinde değildi. Tüm bunlardan dolayı nâzırlar bir şekilde mahalle mektebi veya sıbyan mektebinde ilk eğitimlerini gördükten sonra ya özel eğitim görerek sonrasında kalemlere giriyorlar ya da geleneksel eğitim kurumlarına devam ediyorlardı. İmkanı olanlar da Avrupa'ya gidiyorlardı. Askeri mühendislik okullarına giden nâzırlar da vardı.

[160] Düstur, İkinci Tertip, 184.
[161] Düstur, İkinci Tertip, 184.
[162] Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi uygulanmaya başladıktan sonra taşrada otuz dört idadi mektebi kurulmuştu. İdadi mekteplerinin ülke genelinde yaygınlaşması ancak II. Abdülhamid döneminde olmuştur. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 22.

Grafik -3. Nâzırların Modern Mektep Eğitimlerini Gösteren Grafik

Bilindiği gibi Osmanlı maârifinin ilk halkasını her dönemde sıbyan mektepleri oluşturmuştur. 19. yüzyılda sıbyan mekteplerine düzen vermek için çeşitli girişimler olmuştu. Bunlardan ilki *Meclis-i Umûr-i Nafia*'nın 1838'deki layihasıdır. Ardından 1847'de Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti düzenlenerek sıbyan mekteplerine bir düzen getirilmiş ve ders programları düzenlenmişti. Daha kapsamlı ders programı ise 1864 yılında Ahmet Kemal Paşa'nın(1861-1863) Maârif nâzırlığı zamanında hazırlanmıştı.[163] 1882 yılına gelindiğinde ise Nuri Paşa'nın(1882-1884) nâzırlığı döneminde bu birim *Mekâtib-i İptidaiye* ismini almıştı. Bu bilgiler ışığında hemen tüm nâzırların sıbyan mektebinde Müslüman bir çocuk olarak eğitim aldıkları söylenebilir. Yirmi iki nâzırın sıbyan mektebinde eğitime başladığını tespit etmemize rağmen sıbyan mekteplerinin küçük mahalle mektepleri ve cami yanındaki büyük mekteplerden oluşması diğer nâzırların sıbyan mektebinde eğitim görmediği anlamını çıkarmamızı gerektirmiyor. Nâzırların bir şekilde cami yanında veya mahallede bir hocadan eğitim aldıklarını söyleyebiliriz. Sıbyan mekteplerinde temel dini ilimler, hat, kitabet, ahlak, Kuran ve Türkçe öğretilmesi amaçlanıyordu.[164] Sonradan bunlara Kuran, yazı, ilmihal, hesap, tarih ve coğrafya eklenerek rüştiyeler açıldı.[165]

Rüştiyelerde eğitim görmenin yaygınlaşması Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesinden sonra olmuştu. Mürettep eğitim sistemi getirildikten sonra bir mektebe girilerek idadi ve âli eğitimi de görerek mezun olunabiliyordu. Rüştiye mektebinde yirmi nâzır eğitim görmüştü.[166] Rüştiye mektebinde eğitim gören ilk nâzır Kamil Paşa'dır.[167] Kamil Paşa'dan(1880-1881) sonra rüştiye mektebine

[163] Halil İnalcık, *Tanzimat* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 699.
[164] Cahit Baltacı, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.29 (Ankara: TDV Yay., 2004), 6-7.
[165] Baltacı, "Mektep", 6-7.
[166] Kamil Paşa, Zühtü Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Mustafa Nail Bey, Emrullah Efendi, İsmail Hakkı Bey, Said Bey, Mehmet Şerif Paşa, Şükrü Bey, Dr. Nazım Bey Rıza Tevfik Bey Ali Kemal Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Abdullah Lami Bey.
[167] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248)

gitmeyen sadece Ali Fuat(1881-1882), Ali Münif(1917-1918) ve Raşit Bey(1920) olmuştu.[168]

Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nden önce *Mekteb-i Harbiye*'ye öğrencilerini âli mekteplere hazırlamak amacıyla 1845 yılında askeri idadiler açılmasına karar verildi. Sivil idadiler ilk örneğini *Mahrec-i Aklam* mektebiyle 1862'de vermişti. Cevdet Paşa'ya(1873-1874) göre sonradan kurulan idadilerle *Mahrec-i Aklam* arasındaki tek fark idadilerde edebi derslerin değil de fen derslerinin ağırlıkta olmasıydı.[169] İdadilerin taşraya yayılmaya başlaması daha çok 1880 yılından itibaren olmuştu. İdadi eğitimi gören ilk nâzır Kamil Paşa'ydı.[170] Toplamda ise on dokuz[171] nâzır idadi eğitimi görmüştü. Rüştiye eğitimi gördükten sonra idadiye devam etmeyenler ise Zühtü Paşa, Mustafa Arif Bey'dir(1921).[172] Ali Münif, Raşit Bey ve Yusuf Ziya Paşa(2.)(1909) ise rüştiye eğitimi görmeden idadi mektebinde eğitim gören nâzırlardır.[173] Özel mektepte eğitim gören tek nâzır ise Mustafa Arif Bey'dir. Arif Bey Terakki Mektebi'nde eğitim görmüştü.[174] İdadi eğitimi gören on dokuz nâzırdan on yedisi sultani veya âli mektep eğitimi görmüştü.[175] Recaizade Mahmut Ekrem Bey(1908) ve Said Bey(1912) eğitimlerine kalemlerde devam etikleri için âli mekteplere devam etmemişlerdi. *Mekteb-i Sultani'*nin 1868 yılında kurulmasından sonra yedi nâzır bu okuldan mezun olmuştu. Abdurrahman Şeref Efendi(1908), Mustafa Nail Bey(1909-1910), Şerif Paşa(1912-1913), Dr. Rıza Tevfik Bey(1918-1919), Mustafa Reşit Paşa(1920), Raşit Bey(1921), Abdullah Lami Bey(1921) *Mekteb-i Sultani*'de eğitim alan nâzırlardı.[176] Bu sayılar dikkate alınırsa

[168] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862); BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290); BOA, DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85).
[169] Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, 479, 595-596, 602-604.
[170] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[171] Kamil Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Mustafa Nail Bey, Emrullah Efendi, İsmail Hakkı Bey, Said Bey, Mehmet Şerif Paşa, Şükrü Bey, Dr. Nazım Bey Rıza Tevfik Bey Ali Kemal Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Abdullah Lami Bey, Raşit Bey.
[172] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); BOA, DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291).
[173] BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290); BOA, DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291); BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).
[174] BOA, DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291).
[175] İdadiden sonra sultani veya âli mektep eğitim görmeyen nâzırlar Recaizade Mahmut Ekrem Bey ve Gelenbevizade Said Bey'dir. BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280).
[176] BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269); DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278); DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85); Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*

otuz dokuz nâzırın %18'i *Mekteb-i Sultani'*de eğitim görmüştü. *Mekteb-i Sultani* mezunu nâzırlardan sadece Şerif Paşa Avrupa'da Paris'te eğitim almıştı.

Otuz dokuz nâzırdan 13'ü âli mekteplerde eğitim görmüştü. Bunlardan dokuzu *Mekteb-i Mülkiye'*de eğitim görmüştü. Bunlar İbrahim Hakkı Paşa(1908) (Âliye), Mustafa Nail Bey (siyasi ilimler), Emrullah Efendi(1910-1911) (siyasi ilimler), Said Bey, Şükrü Bey(1913-1917) (Mekteb-i Mülkiye Darülmuallimin Fünun Şubesi), Ali Münif Bey (Aliye), Ali Kemal Bey(1919) (Âliye), Fahrettin Reşat Bey'di(1920). İsmail Hakkı Bey(1911) ise *Mekteb-i Mülkiye*'yi yarıda bırakarak *Mekteb-i Hukuk'*u bitirdi. *Mekteb-i Tıbbiye*'de Dr. Nazım Bey(1918) ve Dr. Rıza Tevfik(1918) okumuştu. Mekteb-i Harbiye'de Mehmet Hadi Paşa(1920) okumuştu. Mustafa Reşit Paşa ise Lisan Mektebi'ni bitirmişti.[177] Âli mekteplerde eğitim gören nâzırlardan Dr. Nazım Bey Paris'te, Ali Kemal Bey ise Cenevre'de eğitim görmüşlerdi. Nâzırların %33'ü âli mekteplerden mezun olmuştu.

Nâzırlardan eğitimlerini yarıda bırakanlar da vardır. Otuz dokuz nâzırın altısı eğitimlerini yarıda bırakmışlardır.[178] 1857-1908 yılları arasında görev yapan nâzırlardan Vefik Paşa(1872) eğitimini yarıda bırakmıştı.[179] Mühendishane mektebini terk eden Vefik Paşa, Paris'e giderek Saint Louis Lisesi'ne kaydolmuş ve buradan mezun olmuştur.[180] Diğer yarıda bırakan beş nâzırın hepsi II. Meşrutiyet döneminde nâzırlık yapmıştı. Mekteb-i Mülkiye eğitimini yarıda bırakan iki nâzırdan biri olan İsmail Hakkı Bey (Babanzade) siyasi sebeplerle okulu bırakmıştı.[181]

1, sy.1 (2003):97-114.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1486-1500.

[177] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279);); DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278); DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280) DH., SAİDd..., 179/433, 1289; DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290); DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284); DH., SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284); DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275), Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali-Prosopografik Rehber* (İstanbul: İSİS, 1999), 18; Atatürk Ansiklopedisi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2020; Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *DTCFD*, XXX/1-2 (1982), 7-36; Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, Ankara: 1996, 252; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.

[178] Ahmet Vefik Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa (28.07.1908-30.07.1908), Dr. Nazım Bey(1.07.1918-14.Ekim.1918), Rıza Tevfik Bey(11.11.1918), Ali Kemal Bey(4.3.1919-19.5.1919).

[179] "Ahmed Vefik Paşa", *Resimli Gazete*, nr. 3 (28 Mart 1307), 37-38; Mehmet Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî* c.I (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 308-309; 1311; II, 420-421; IV, 531; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (İstanbul: Matbaa-i Amire 1317), 44-47; *Osmanlı Müellifleri* (1342), III:160-162.

[180] "Ahmed Vefik Paşa", *Resimli Gazete*, nr. 3 (28 Mart 1307),

[181] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 252.

Sonrasında okula devam etmemiş ve Mekteb-i Hukuk'a geçiş yaparak buradan mezun olmuştu. Ali Kemal Bey ise Mektebi-i Mülkiye eğitimine mali sebeplerden dolayı son sınıfta ara vermiş, bir süre memuriyet yaptıktan sonra yeniden mektebe dönerek eğitimini tamamlamıştı.[182] Tıbbiye Mektebinin terk eden iki nâzır vardı. Bunlardan ilki olan Rıza Tevfik Bey öğrenci hareketlerine karışmıştı. II. Abdülhamid dönemine denk gelen eğitim yıllarından sonra otuzlu yaşların ortalarında okuldan mezun olmuştu.[183] Dr. Nazım Bey ise Tıbbiye Mektebi günlerini siyasal örgütlenme faaliyetleriyle geçirmişti. İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurucularından olan Dr. Nazım Bey, son sınıfta eğitimini terk ederek Paris'e gitmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili bir unsuru olmuştu.[184] Paris'te tıp eğitimine devam etmiş olan Dr. Nazım Bey, Sarbonne Üniversitesi Jinekoloji bölümünden mezun olmuştu. Mühendishane mektebini terk eden Vefik Paşa, Paris'e giderek Saint Louis Lisesi'ne kaydolmuş ve buradan mezun olmuştur.[185]

	Ahmet Vefik Paşa	Recaizade Mahmut Ekrem Bey	İsmail Hakkı Bey	Dr. Nazım Bey	Rıza Tevfik Bey	Ali Kemal Bey
Mekteb-i Mülkiye			Terk			Terk
Mekteb- i Tıbbiye				Terk	Terk	
MÜhendishane						
Harbiye	Terk	Terk				

Tablo-3. Eğitim Kurumunu Terk Eden Nâzırlar Tablosu

Nâzırların bazıları gittikleri mekteplerden derece ile mezun olmuşlardır. 1869'da Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin kabul edilmesinden sonra okullardan mezuniyet karneleri (cüzdan) standartlaşmaya başlamıştı. Dersler 1 ile 10 rakamı arasında değerlendiriliyordu. Öğrencinin genel not ortalaması 9 - 10 arasındaysa

[182] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[183] İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1486-1500.
[184] Ahmet Rıza Bey'in Jön Türk hareketine katılmasında Dr. Nazım Bey'in büyük gayreti olmuştu. *Atatürk Ansiklopedisi* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2020).
[185] "Ahmed Vefik Paşa", *Resimli Gazete*, nr. 3 (28 Mart 1307),

"Aliyyülâlâ" derecesi ile mezun olmuş sayılıyordu.[186] Mezuniyet derecesinin dışında birincilik, ikincilik ve üçüncülük sınıflandırması yapılıyordu.

Dereceyle mezun olan nâzır sayısı sekizdi.[187] Bu nâzırların beşi Mekteb-i Mülkiye'den[188] mezun olmuştu. Ayrıca Şeref Efendi(1908) Mekteb-i Sultani'den[189], Ahmet Şükrü Bey Darülmuallimin'den, Ethem Paşa(1863) Paris Maden Mektebinden mezun olmuşlardı.[190] Ethem Paşa Paris'te lise ve üniversite eğitimi görmüştü.[191] 1839'da mezun olduğu Maden Mektebi mezuniyet törenine Fransa İmparator'u da katılmıştı. Diplomasını imparatorun elinden almıştı.[192] Dereceyle mezun olan sekiz nâzırdan altısı "aliyyülala" derecesi ile mezun olmuştu. Bu dereceyle mezun olan nâzırlar Şeref Efendi, Reşat Bey(1920), İbrahim Hakkı Paşa, Emrullah Efendi, Ali Münif Bey, Şükrü Bey ve İsmail Hakkı Paşa'dır.[193] Bu gruba girmeyen iki nâzırdan Ethem Paşa okul birincisi olarak[194], Fahrettin Reşat Bey ise "ekmel" derecesiyle mezun olmuştu.[195] 1869 öncesinde okulunu dereceyle bitiren tek

[186] "Aliyyülâlâ" derecesi mekteplerde 10 üzerinden değerlendirilen not sisteminin karne karşılığıydı. En üst basamağını simgeliyordu. "Âli" derecede mezuniyeti temsil ediyordu. (BOA, Y..MTV., 123/35, H-08-01-1313) Üçüncü derece mezuniyet temsili "kârib-i Ulâ" olarak adlandırılıyordu. (BOA, DH.EUM.VRK., 1/13 H-15-08-1327). "Aliyyülâlâ" kelimesinin "pekiyi" karşılığı kullanımı için Bkz. H. A. Polat; O. Akandere, "Karakol Cemiyeti Liderlerinden Galatalı Şevket Bey'in Hayatı ve Millî Mücadele'deki Hizmetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 36 (2021), 643-673

[187] İsmail Hakkı Bey (1.03.1911-Ekim 1911), İbrahim Hakkı Paşa (30.07.1908-28.09.1908), Ethem Paşa (11 Haziran 1863 19 Mart 1865), Ahmet Şükrü Bey (1.01.1913-1.12.1917), Emrullah Efendi (12.01.1910-1.03.1911), Fahrettin Reşat Bey (5.04.1920 31.07.1920), Ali Münif Bey (1.12.1917-Temmuz 1918), Abdurrahman Şeref Efendi(15.12.1908-5.Mayıs 1909).

[188] İbrahim Hakkı Paşa (28.07.1908-30.07.1908), İsmail Hakkı Bey (1.03.1911-Ekim 1911), Emrullah Efendi (12.01.1910-1.03.1911), Fahrettin Reşat Bey (5.04.1920 31.07.1920), Ali Münif Bey (1.12.1917-Temmuz 1918).

[189] Şeref Efendi sonraki yıllarda Mekteb-i Sultanide müdürlük yapmıştır. Galatasaray Mekteb-i Sultanisinin on beş yıl ile en uzun süre görev yapan müdürüdür. BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269)

[190] Salih Erol, 19.Yüzyıl Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, (Eskişehir, 2019), 82; BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289.

[191] Salih Erol, 19.Yüzyıl Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, (Eskişehir, 2019), 57; BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).

[192] İnal, *Son Sadrazamlar* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940), 239.

[193] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH., SAİDd..., 179/433, 1289; DH., SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279); DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290); BOA, DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275); Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *DTCFD*, XXX/1-2 (1982), 7-36; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 25.

[194] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).

[195] BOA, DH., SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284).

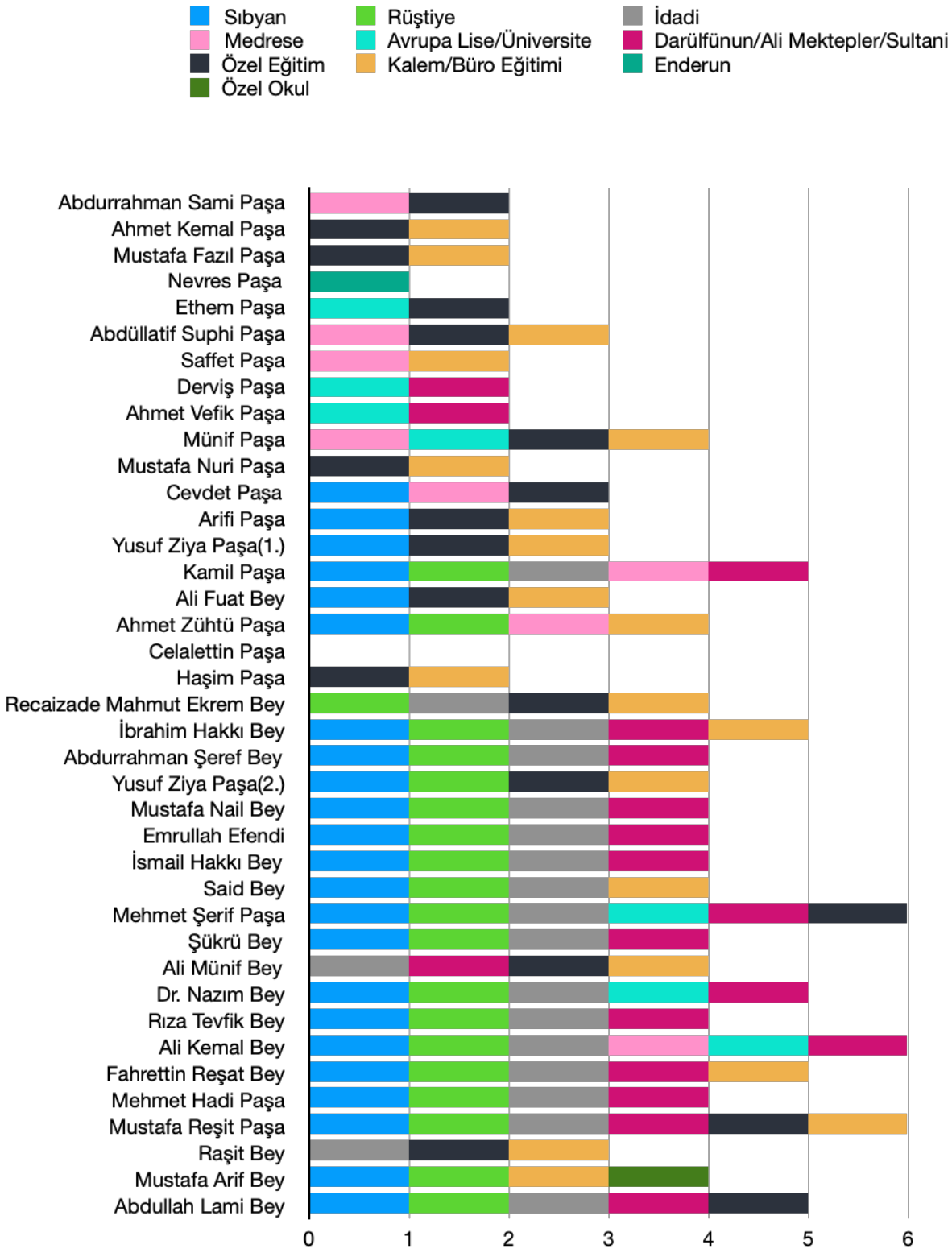
nâzır İbrahim Ethem Paşa'dır.[196] Ethem Paşa'nın bitirdiği okul Avrupa'dadır. Toplam sekiz nâzırdan yedisi 1874'ten sonra mezun olmuştur.[197]

Mektepten derece ile mezun olan nâzırlar içerisinde nâzırlığa en genç başlayan otuz beş yaş ile İsmail Hakkı Paşa'dır.[198] Göreve geldiğinde yaşı en büyük olan ise Şeref Efendi'dir.[199]

	Okul	**Derece**	**Yıl**	**Göreve Geliş Yaşı**
İsmail Hakkı Bey	Mekteb-i Mülkiye	Aliyyülâlâ	1902	35
İbrahim Hakkı Paşa	Mekteb-i Mülkiye	Aliyyülâlâ	1882	45
Ethem Paşa	Maden Mektebi	Aliyyülâlâ	1839	46
Ahmet Şükrü Bey	Darülmuallimin	Aliyyülâlâ	1899	49
Emrullah Efendi	Mekteb-i Mülkiye	Aliyyülâlâ	1882	52
Fahrettin Reşat Bey	Mekteb-i Mülkiye	Ekmel	1877	53
Ali Münif	Mekteb-i Mülkiye	Aliyyülâlâ	1897	54
Abdurrahman Şeref Efendi	Mekteb-i Sultani	Aliyyülâlâ	1874	55

Tablo-4. Dereceyle Mezun Olan Maârif Nâzırlarının Hangi Kurumdan ve Ne Zaman Mezun Olduklarını Gösteren Tablo.

[196] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[197] İsmail Hakkı Bey (1.03.1911-Ekim 1911), İbrahim Hakkı Paşa (30.07.1908-28.09.1908), Ahmet Şükrü Bey (1.01.1913-1.12.1917), Emrullah Efendi (12.01.1910-1.03.1911), Fahrettin Reşat Bey (5.04.1920 31.07.1920), Ali Münif Bey (1.12.1917-Temmuz 1918), Abdurrahman Şeref Efendi(15.12.1908-5.Mayıs. 1909).
[198] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 252.
[199] BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).

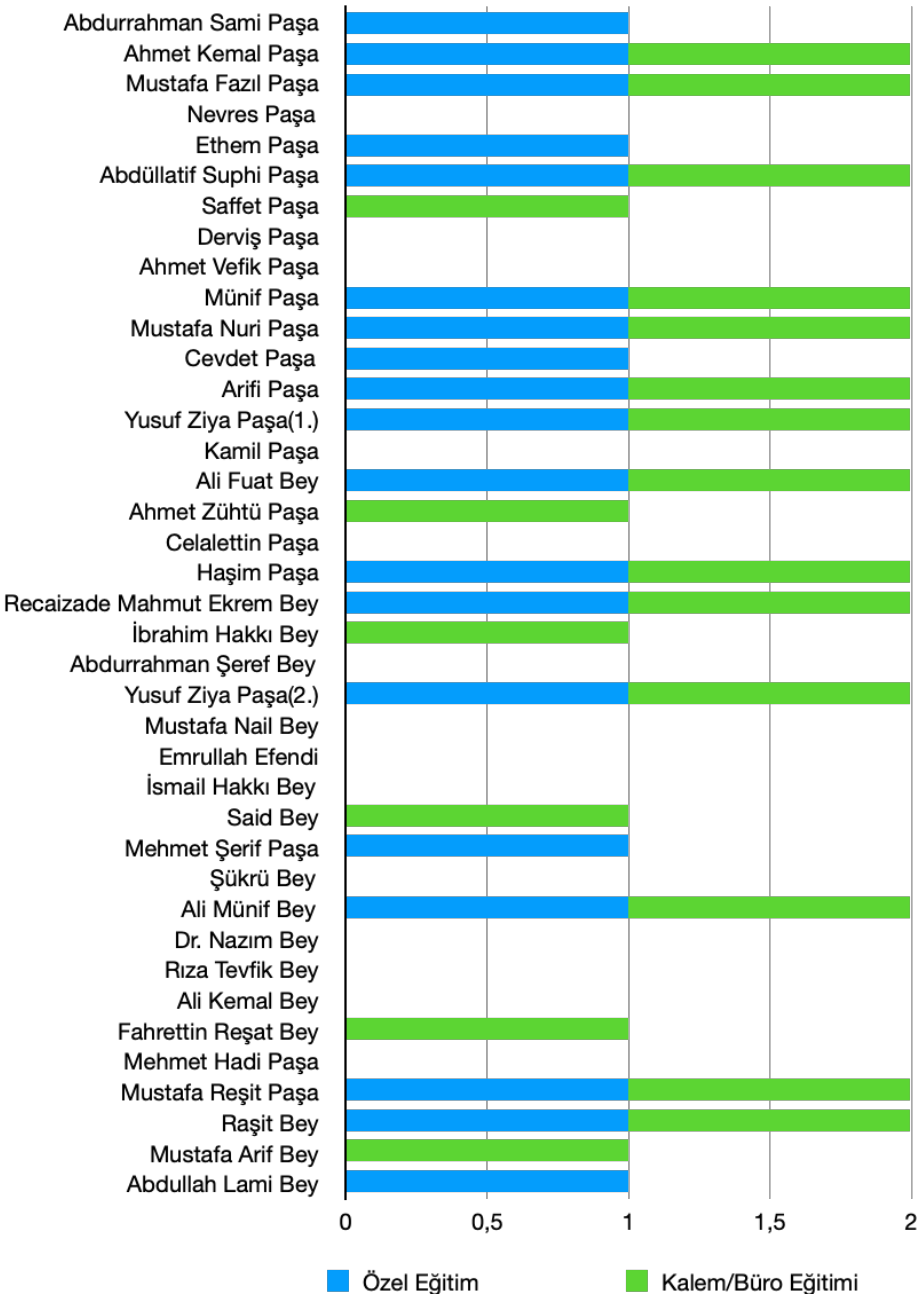

Grafik-4. Nâzırların Eğitim Aldıkları Tüm Okulları Gösteren Grafik

2.2. **İnformel Eğitim Alan Nâzırlar**

Nâzırlardan bir kısmı formel eğitimlerinin yanı sıra informel eğitim de görmüşlerdi. Bir kısmı ise geleneksel eğitim kurumları ve modern eğitim veren mektepler dahil hiçbir formel eğitime sahip değildi. Sadece İnformel eğitim görmüşlerdi. Nâzırların informel eğitimlerini özel eğitim ve kalem/büro eğitimi olarak tespit ettik. Kalemlerde eğitim gören nâzırların bazıları Babıali kalemlerinde eğitim görürken bir kısmı ise nezâretlere bağlı kalemlerde eğitim görmüşlerdi. Otuz dokuz nâzırdan yirmi beşi informel eğitim almıştı.[200] 15 nâzırın informel eğitim alıp almadıklarına dair tam bilgi edinilememiştir.

[200] Sami Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Kamil Paşa, Zühtü Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Said Bey, Mehmet Şerif Paşa, Şükrü Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Abdullah Lami Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Ethem Paşa, Emrullah Efendi, Fahrettin Reşat Bey, Ali Münif Bey, Raşit Bey(Ocak 1921-Haziran1921).

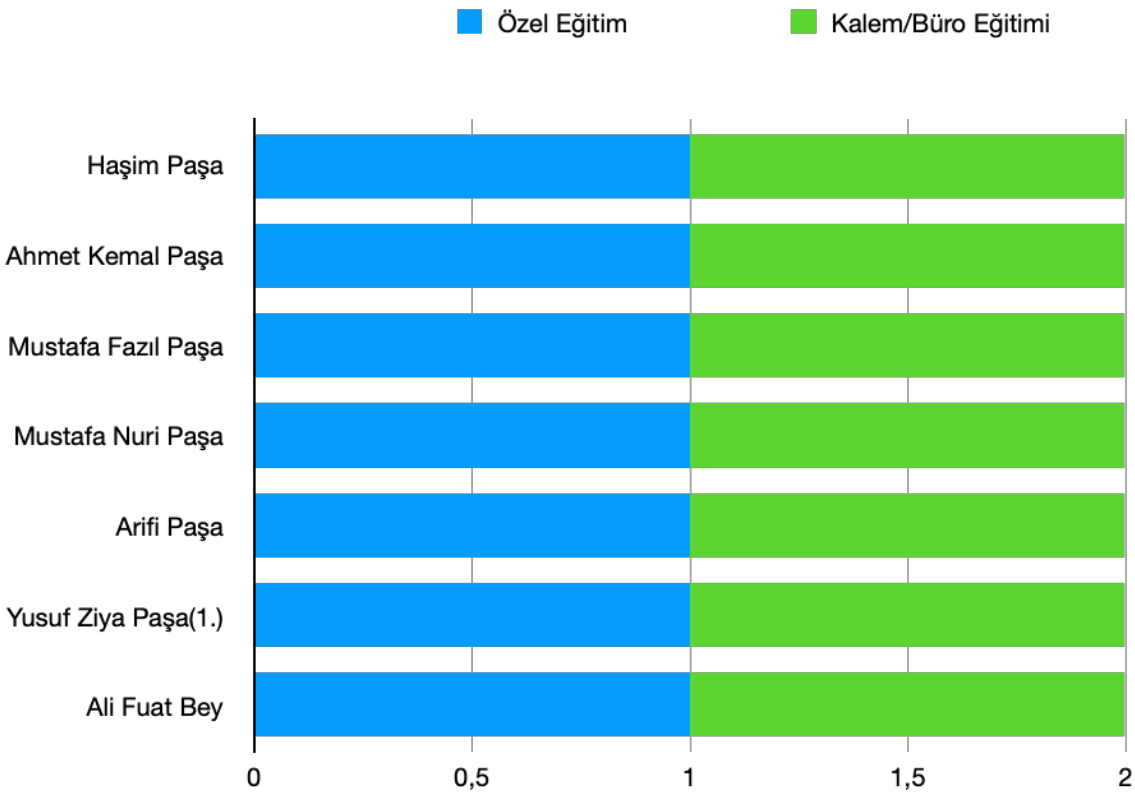

Grafik-5. İnformel Eğitim Gören Nâzırları Gösteren Grafik

Nâzırlardan yedisi sadece informel eğitim görerek kariyerlerine devam etmişlerdi.[201] İnformel eğitimin bir insanın nâzırlığa kadar yükselebilme imkanı doğurduğu hesaba katıldığında ne derece önemli olduğu anlaşılır. Sadece informel eğitim gören nâzırlardaki bir başka veri de hepsinin özel eğitim ve kalem eğitimini

[201] Haşim Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey.

beraber almalarıdır. Yani sadece özel eğitim veya kalem eğitimi alan yoktur. Her iki eğitim de birlikte alınmıştır.

Grafik-6. Sadece İnformel Eğitim Gören Nâzırların Eğitimlerini Gösteren Tablo ve Grafiği

2.2.1. Özel Eğitim Alanlar

Nâzırlardan on sekizi özel eğitim almıştı.[202] Sami Paşa(1857-1861) ve Suphi Paşa Mora'da mollalardan özel ders almışlardı.[203] Ahmet Kemal Paşa ilk eğitiminden sonra özel eğitim görmüştü. Sonrasında genç yaşta kalemlere çırak olarak girmiş ve o zamanki ismiyle *Mekâtib-İ Rüştiye Nezâreti Ve Meclisi* bürokrasisinde eğitimini olgunlaştırmıştı.[204] Mustafa Fazıl Paşa(1862-1863) eğitimine Mısır'da başlamıştı. Kavala ailesine mensup olarak özel eğitim görmüştü. Genç yaşta İstanbul'a geldikten

[202] Sami Paşa, Suphi Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Ethem Paşa, Nuri Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Haşim Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Mehmet Şerif Paşa, Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Abdullah Lami Bey, Ali Münif Bey, Raşit Bey(Ocak 1921-Haziran1921).
[203] Fazıl Bülent Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun* (İstanbul: Ekinoks Yayınları, 2009), 14-16; BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[204] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (1898), 25; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II:1150.

sonra eğitimine *Sadaret Mektubi* kaleminde devam etmişti.[205] Arifi Paşa(1875) ilk eğitiminden sonra Nuri Paşa gibi özel muallimlerden ders almıştı. Daha sonra dönemin seçkin kalemi olan *Tercüme Odası*'na girerek eğitimine devam etti.[206] Yusuf Ziya Paşa(1.)(1876-1877) ilk eğitimini takiben Nuri Paşa ve Arifi Paşa'ya benzer şekilde hususi muallimlerden ders almıştı.[207] Daha sonra *Masarifat Hazine* kalemine girerek kalemlerde eğitimine devam etti. Nuri Paşa ilk eğitiminden sonra özel muallimlerden ders alarak eğitimine devam etmişti. Sonrasında genç yaşta *Sadaret Mektubi* kalemine girerek eğitimine devam etti.[208] Ali Fuat Bey'de bu üç nâzıra benzer şekilde ilk eğitiminden sonra hususi muallimlerden ders aldı. Sonrasında Divan-ı Hümâyun kalemine girerek eğitimine kalemlerde devam etti.[209] Ethem Paşa ise Koca Hüsrev Paşa'nın konağında özel eğitim görmüştü. Münif Paşa(1877) ilk başta babasından sonra ise çevresindeki ulemadan dersler aldı. Nuri Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Haşim Paşa(1903-1908), Recaizade Mahmut Ekrem Bey(1908), Yusuf Ziya Paşa(2.), Şerif Paşa, Ali Münif Bey, Reşit Paşa, Raşit Bey ve Abdullah Lami Bey özel muallimlerden dersler almışlardı.[210] Cevdet Paşa(1873-1874) Trapoliçe'de ilk özel derslerini dedesinin çevresindeki ulemadan aldıktan sonra İstanbul'un meşhur sûfi ve Mevlevi ulemasından özel eğitim almıştı.[211]

Özellikle II. Meşrutiyet döneminden itibaren nâzırların özel eğitim alma oranları düşmeye başlamıştı. Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde görev yapan

---

[205] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (haz. Ziyad Ebüzziya), İstanbul 1973, I, 9-47; İbnülemin, Son Sadrıazamlar, I-II, 107-108
[206] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[207] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[208] Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III; 146.
[209] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[210] Mehmet Süreyya, *Sicll-i Osmani*, IV, 486-487; BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862); DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85); DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275); Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 1*, sy.1 (2003): 97-114; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922); Prosopoprafik Rehber*, 51.
[211] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

nâzırlardan on ikisi[212] özel eğitim almışken, bu rakam II. Meşrutiyet dönemi ve sonrası nâzırlarda yedidir.[213]

2.2.2. Kalem/Büro Eğitimi Alanlar

İncelediğimiz dönem olan 19. yüzyılın ortalarından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar olan dönemde Babıali kalemlerinde çırak(çırağ) olmak, içerisinde kurumsal eğitim anlamını da barındırıyordu. Bu eğitim tecrübeli memurların yanında çırak olarak başlıyor, halifelikle (khalifa) devam ediyordu. Öğrencinin kabiliyetine göre bir bürodan diğerlerine transferler gerçekleşebiliyordu.[214] Maârif nâzırlarının da pek çoğu kalem eğitimi almıştı. Hatta formel eğitim gören pek çok nâzır kalem eğitimi de görmüştü. Bunun sebebi ise hazine, maliye, hariciye, Divan-ı Hümâyun gibi kurumsal yapıları yüzyıllar içerisinde güçlenmiş ve oturmuş bazı kurumların varlığıydı. Tercüme Odası ise 19. yüzyılın başında var olmaya başlamış kalemlerdendi.[215] Hariciye Nezâreti kalemlerinin yanı sıra Tercüme Odası da güçlenerek dönem içerisinde popülerlik kazanmıştı. Bir kısım maârif nâzırının Tercüme Odası'ndan yetişmesi tesadüf değildir.

Nâzırlardan yirmisi kalem eğitimine sahipti.[216] Bu nâzırlardan beşi Tanzimat döneminde görev yapmıştı.[217] Altı nâzır II. Abdülhamid iktidarı döneminde görev almıştı.[218] II. Meşrutiyet döneminde görev alan nâzır sayısı ise dokuzdu.[219]

Beş nâzır Hariciye kalemlerinde eğitim görmüştü.[220] Dört nâzır Tercüme Odası'nda eğitim almıştı.[221] Nâzırlardan beşi mali/finans alanında eğitim görmüştü.

---

[212] Sami Paşa, Suphi Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Ethem Paşa, Nuri Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Haşim Paşa.
[213] Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Mehmet Şerif Paşa, Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Abdullah Lami Bey, Ali Münif Bey, Raşit Bey(Ocak 1921-Haziran1921).
[214] Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922* , 48-56.
[215] Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 28.
[216] Kemal Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Vefik Paşa, Münif Paşa, Nuri Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Zühtü Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.), Said Bey, Ali Münif Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Raşit Bey(Ocak 1921-Haziran1921).
[217] Kemal Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Vefik Paşa.
[218] Münif Paşa, Nuri Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Zühtü Paşa.
[219] Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.), Said Bey, Ali Münif Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Arif Bey, Raşit Bey.
[220] Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.), Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa.
[221] Saffet Paşa, Vefik Paşa, Münif Paşa, Arifi Paşa.

Bunlardan biri hazine kalemlerinde[222], ikincisi maliye kalemlerinde[223], üçüncüsü Ziraat Bankası kalemlerinde[224], dördüncüsü Reji idaresi kaleminde[225] beşincisi de masarifat hazinesi kaleminde eğitim almıştı.[226] Geriye kalan beş nâzırın ise üçü Sadaret Mektubi kaleminde[227] biri Divan-ı Hümâyun kaleminde[228], biri de Şuray-ı Devlet kaleminde eğitim almıştı.[229]

İlk dönem maârif nâzırlarının Sadaret kalemlerinde ve Tercüme Odası kaleminde eğitim aldığını görüyoruz.[230]

Suphi Paşa(1867-1868) ise Mısır kalemlerinde eğitim alan tek nâzırdı. Babası Abdurrahman Sami Paşa Mora İsyanı sonrasında Mısır'a geçtiğinde Mehmet Ali Paşa'nın danışmanlığı yapmaya başlamıştı.[231] Bunun yanında kritik bazı görevlerde de bulundu. Oğlu Suphi Paşa ise Mısır'ın yeni oluşmaya başlayan modernleşmeye çalışan kurumlarında kalem eğitimi görmüştü. Mısır maliyesine bakan kurumlarında yetişmişti.[232]

[222] Zühtü Paşa.
[223] Suphi Paşa.
[224] Ali Münif Bey.
[225] Raşit Bey.
[226] Yusuf Ziya Paşa(1.)
[227] Kemal Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Paşa.
[228] Ali Fuat Bey.
[229] Said Bey.
[230] Kemal Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Vefik Paşa, Kemal, Fazıl ve Nuri Paşa.
[231] Sami, "Moralı Ailesi II", 3-4; Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 14-16.
[232] BOA, DH.SAİDd..., 1/126, (H-29-12-1234).

	Kalem/Büro
Abdurrahman Sami Paşa	
Ahmet Kemal Paşa	Sadaret Mektubi
Mustafa Fazıl Paşa	Sadaret Mektubi
Nevres Paşa	
Ethem Paşa	
Abdüllatif Suphi Paşa	Maliye(Mısır)
Saffet Paşa	Tercüme Odası
Derviş Paşa	
Ahmet Vefik Paşa	Tercüme Odası
Münif Paşa	Tercüme Odası
Mustafa Nuri Paşa	Sadaret Mektubi Kalemi
Cevdet Paşa	
Arifi Paşa	Tercüme Odası
Yusuf Ziya Paşa(1.)	Masarifat Hazinesi
Kamil Paşa	
Ali Fuat Bey	Divan-ı Hümayun
Ahmet Zühtü Paşa	Hazine Esham Muhasebesi
Celalettin Paşa	
Haşim Paşa	
Recaizade Mahmut Ekrem Bey	Hariciye Mektubi
İbrahim Hakkı Bey	Hariciye Tahrirat
Abdurrahman Şeref Bey	
Yusuf Ziya Paşa(2.)	Hariciye Mektubi
Mustafa Nail Bey	
Emrullah Efendi	
İsmail Hakkı Bey	
Said Bey	Şuray-ı Devlet Dahiliye
Mehmet Şerif Paşa	
Şükrü Bey	
Ali Münif Bey	Ziraat Bankası Merkezi İdare
Dr. Nazım Bey	
Rıza Tevfik Bey	
Ali Kemal Bey	
Fahrettin Reşat Bey	Hariciye Tahrirat
Mehmet Hadi Paşa	
Mustafa Reşit Paşa	Hariciye Mektubi
Raşit Bey	Reji idaresi
Mustafa Arif Bey	Pasaport Kalemi
Abdullah Lami Bey	

Tablo-5. Nâzırların Kalem Eğitimlerini Gösteren Tablo

2.3. Nâzırların Bildikleri Yabancı Diller

Maârif Nâzırlarının eğitimlerine bağlı olarak yabancı dil bilgileri de değişiyordu. Çok sayıda yabancı dil bilen nâzırlar olduğu gibi Türkçe dışında dil bilmeyenler de vardı. Yusuf Ziya Paşa(1.), Şeref Bey, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.) Şerif Paşa, Şükrü Bey, Dr. Nazım Bey, Raşit Bey, Mustafa Arif Bey ve Hadi Paşa sadece Fransızca biliyorlardı.[233] İki yabancı dil bilen nâzırlardan Kemal Paşa Fransızca ve Farsça, Fazıl Paşa Arapça ve Fransızca, Derviş Paşa(1872) Fransızca ve İngilizce, Nevres Paşa Arapça ve Farsça, İbrahim Hakkı Paşa Fransızca ve İngilizce, Ali Münif Bey Fransızca ve Ermenice, Fahrettin Reşat Bey Fransızca ve Almanca biliyordu. Üç Lisan bilen nâzırlardan Saffet Paşa(1868-1871) Arapça, Farsça ve Fransızca, Arifi Paşa Arapça Farsça ve Fransızca, Ali Fuat Bey Arapça, Farsça ve Fransızca, Recaizade Mahmut Ekrem Bey Arapça Farsça ve Fransızca, Mustafa Reşit Paşa Arapça Farsça ve Fransızca, Nuri Paşa Arapça Farsça ve Eski Yunanca, İsmail Hakkı Bey Arapça, Fransızca ve Almanca, Rıza Tevfik Bey Farsça, Fransızca ve İspanyolca biliyordu. Dört lisan bilen nâzırlardan Ethem Paşa Arapça, Farsça, Fransızca ve Almanca; Suphi Paşa Arapça, Farsça, Fransızca ve Rumca; Cevdet Paşa Arapça, Farsça, Fransızca ve Bulgarca; Zühtü Paşa Arapça Farsça Fransızca ve İngilizce, biliyordu. Beş yabancı dil bilen Kâmil Paşa Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Rumca biliyordu.[234] Altı yabancı dil bilen Münif Paşa ve Sami Paşa vardı. Münif Paşa, Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Rumca[235]; Sami Paşa ise Fransızca, Arapça, Farsça, Rumca, İbranice, Latince biliyordu.[236] En çok yabancı dil bilen nâzır on iki lisanla Vefik Paşa'ydı. Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Rumca, İbranice, Latince, İtalyanca, Rusça, Eski Yunanca ve Çağatayca biliyordu. Vefik Paşa'nın bu kadar lisan bilmesindeki nedeni eski uygarlıkların metinlerine olan ilgisiydi.[237] Bu on iki dilin birkaç tanesi dışında

---

[233] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269); DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278); DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280); DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); DH., SAİDd..., 179/433, 1289; DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85); DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291); Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", 7-36; "Doktor Nazım Bey", Atatürk Ansiklopedisi; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 18.

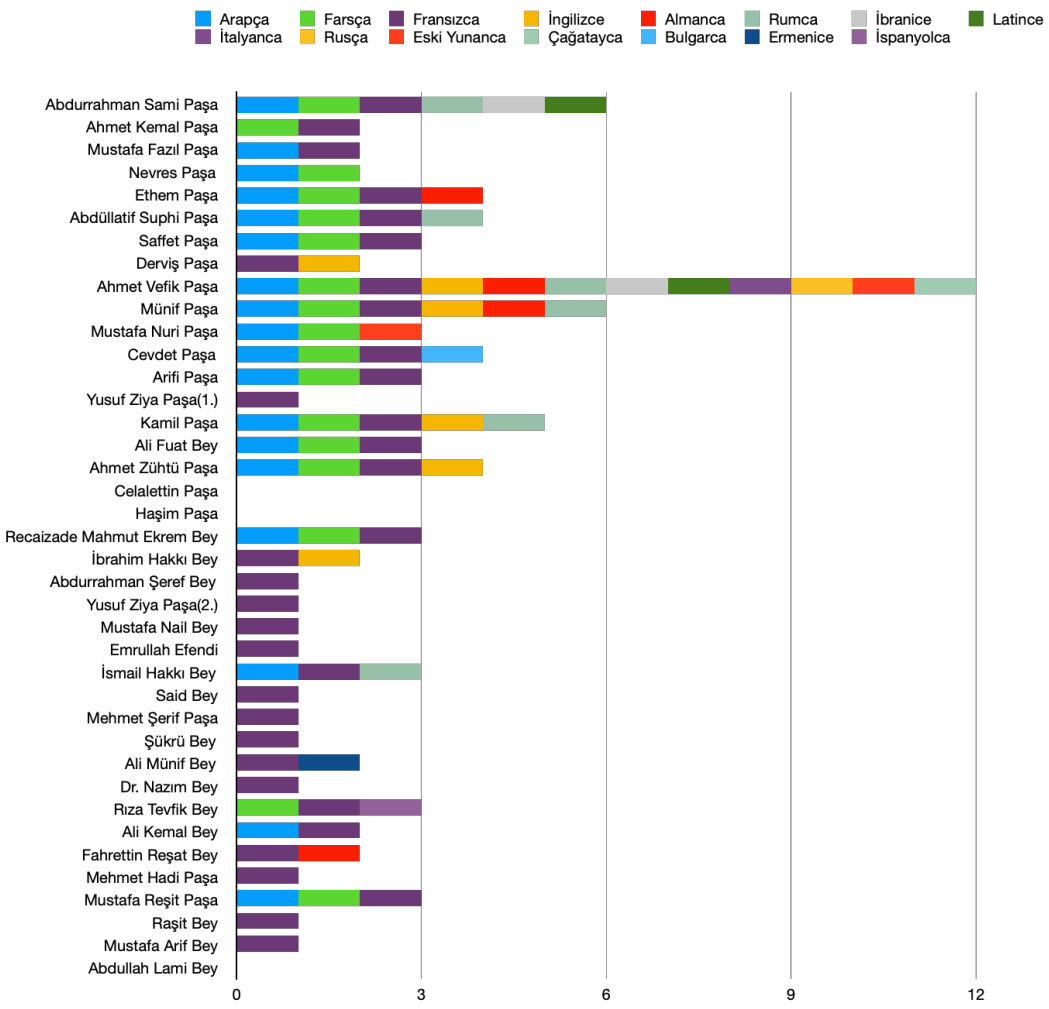
[234] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

[235] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

[236] Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 14-16; BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

[237] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I (1308): 308-309.

kalanları oto didaktik şekilde öğrenmişti.[238] Nâzırların bildikleri yabancı dilleri özetlersek; bir nâzır 12, iki nâzır 6, bir nâzır 5, dört nâzır 4, Sekiz nâzır 3, Yedi nâzır 2, On iki nâzır 1 yabancı dil biliyordu.[239]

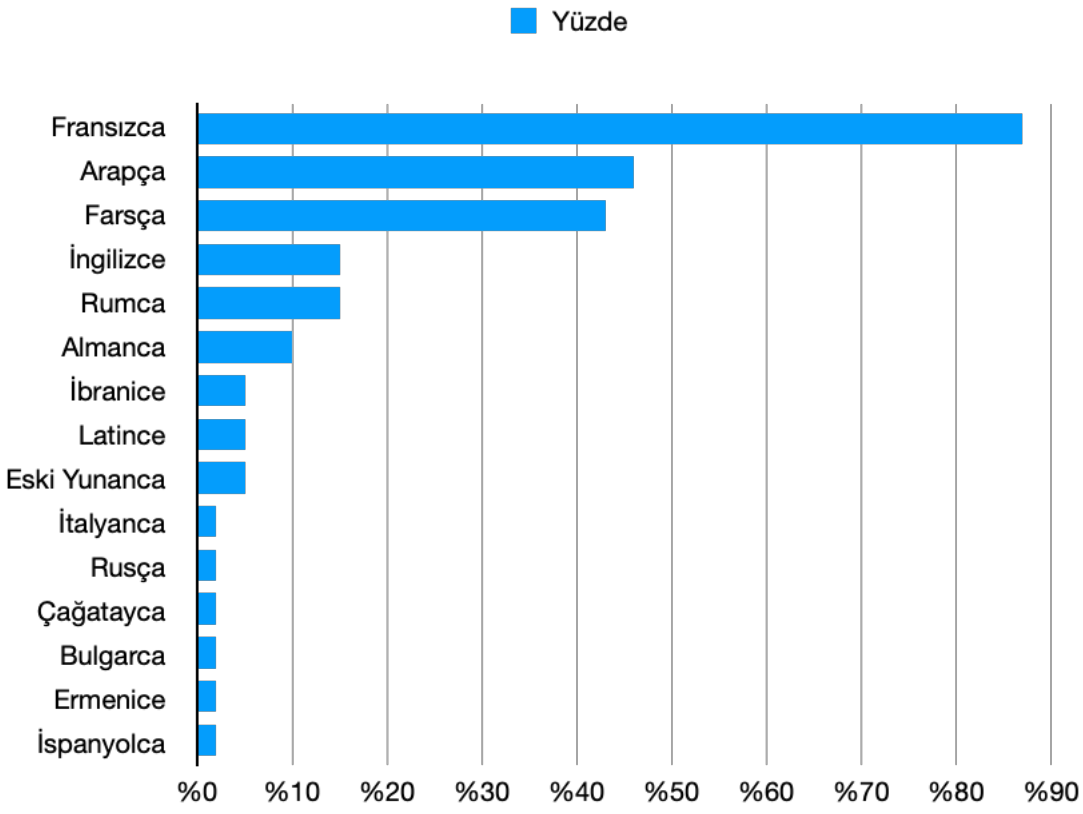
Grafik-7. Nâzırların Lisan Bilgilerini Gösteren Grafik

Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde görev yapan nâzırların bildikleri yabancı diller, II. Meşrutiyet dönemi nâzırlarına göre oldukça fazladır. En çok lisan bilen üç nâzırda Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde görev yapmıştır.[240] Zühtü Paşa dahil Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi nâzırlarının lisan ortalamaları 3.8'dir.

[238] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III:156.
[239] Abdullah Lami Bey, Mehmet Celalettin Paşa ve Haşim Paşa'nın yabancı dil bilgilerine ulaşılamadı.
[240] Zühtü Paşa, Sami Paşa ve Münif Paşa.

II. Meşrutiyet dönemi nâzırlarının yabancı dil bilgisi ortalaması 1.5'tir. Bu oran ilk dönem nâzırlarından 2.3 daha azdır. Dil çeşitlilik verilerine bakarak entelektüel genişlik açısından Tanzimat dönemi nâzırlarının daha yetkin nâzırlardan oluştuklarını söyleyebiliriz. Bunun sebeplerinden birisi, Tanzimat dönemi nâzırlarında yurt dışı eğitimi ve özel eğitimin öne çıkasıdır. Tanzimat dönemi nâzırlarında yurt dışı eğitimi II. Meşrutiyet dönemine göre daha fazladır. Tanzimat döneminde en çok lisan bilen Vefik ve Münif Paşa'nın eğitiminde Avrupa'da eğitimi öne çıkmaktadır.[241] Ancak verilere baktığımızda lisan öğrenme becerilerini etkileyen bağımlı bir değişkene rastlamaktayız. Bu değişken özel eğitimdir. Tanzimat dönemi nâzırlarının neredeyse tamamı özel eğitim imkanına sahip olmuştur.

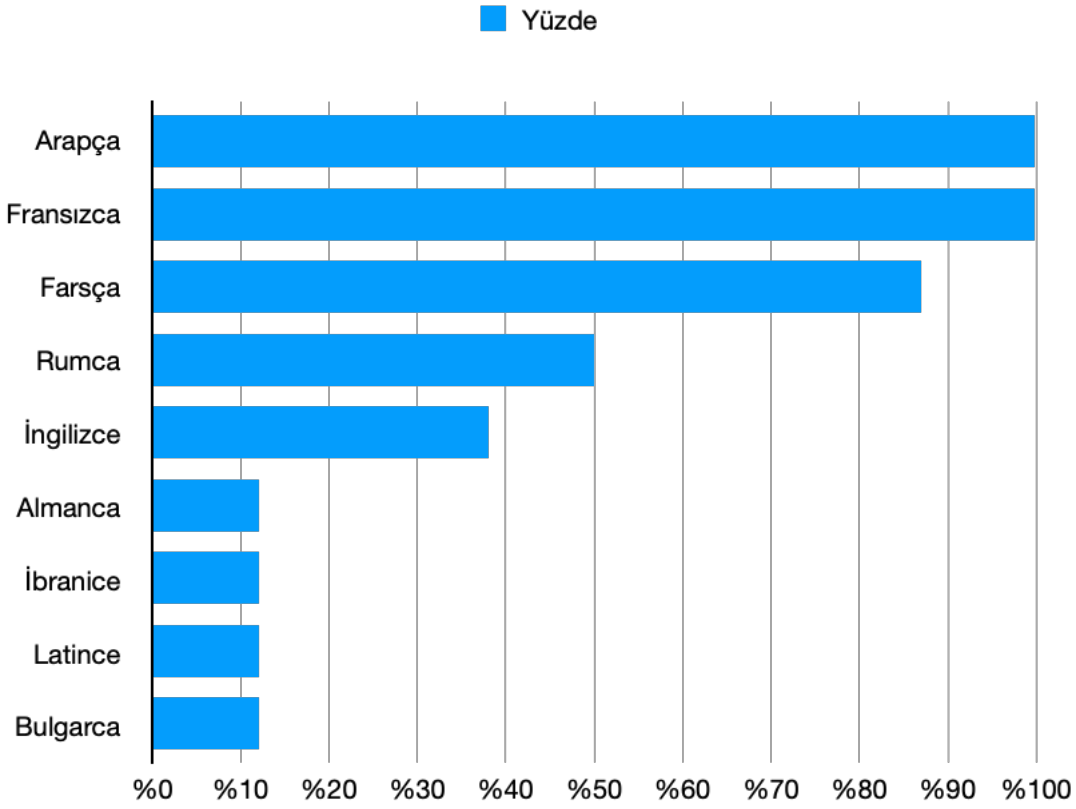
Yabancı dillerin nâzırlar arasında yaygınlaşmasında ilk sırayı %87 ile Fransızca almaktadır. Ardından %46'sı Arapça, %43'ü Farsça, %15'i İngilizce, %15'i Rumca, %10'u Almanca, %5'i İbranice, %5'i Latince, % 5'i eski Yunanca, %2'si Bulgarca, %2'si İtalyanca, %2'si Rusça, %2'si Ermenice %2'si de İspanyolca biliyordu. Bu veriler nâzırların entelektüel kapasitelerini göstermek açısından dikkate değerdir.

[241] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I: 308-309: BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

Grafik-8. Nâzırların Bildiği Yabancı Dilleri Yüzde Olarak Gösteren Grafik

Bir başka değişken ise medrese eğitimidir. Medrese eğitimi görmüş nâzırların Ali Kemal dışında hemen hepsi ilk dönem nâzırlarıdır.[242] Medrese eğitimi dil becerilerini düşürmemiş; aksine olumlu etkide bulunmuştu. Medreseli nâzırların bildikleri dillerin yüzdelik oranları Arapça %100, Fransızca %100, Farsça %87, Rumca %50, %38 İngilizcedir. Geriye kalan dillerden Bulgarca Latince İbranice ve Almancanın bilinme oranı ise %12'dir.

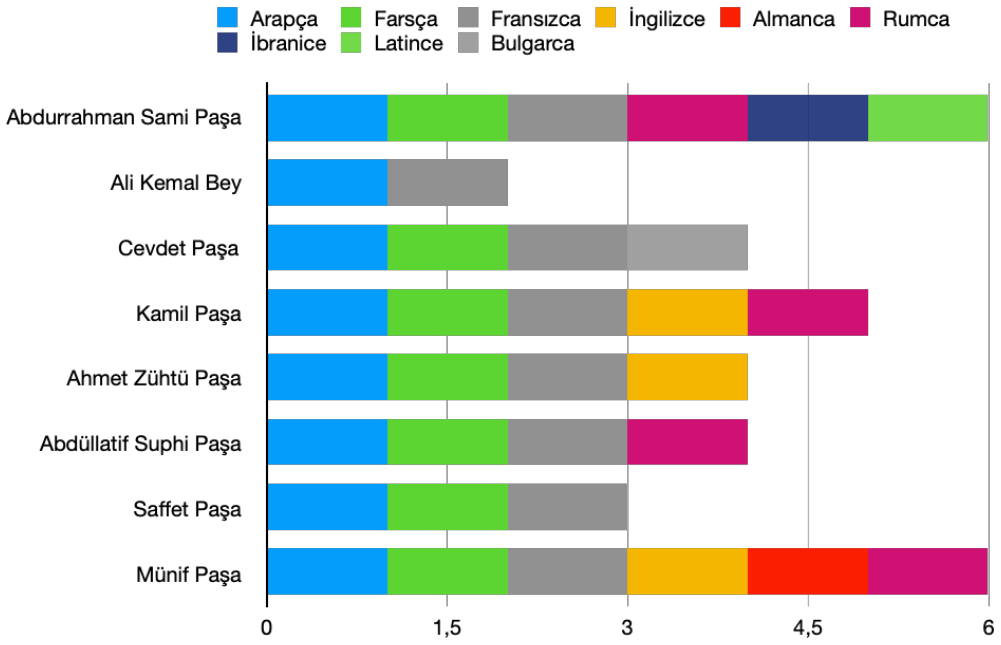

Grafik-9. Medrese Eğitimli Nâzırların Yabancı Dillerini Yüzde Olarak Gösteren Grafik

Medrese eğitimli nâzırlardan %100'ü Fransızca ve Arapça bilmektedir. Farsça bilenlerin oranı %87, Rumca bilenlerin ise %50'dir. %38'i ise İngilizce bilmektedir. Medreseli nâzırların yabancı dil verilerini dışarda bıraktığımız zaman, geriye kalan nâzırların yabancı dil yüzdelerinin oldukça düştüğünü tespit ettik.

[242] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).

39 nâzırın Arapça dil bilme oranı %46 ve Farsça %43 iken, medrese eğitimli nâzırların Arapça ve Farsça dil bilme oranı oranını düştüğümüzde %25'e gerilemektedir. Medrese eğitimli nâzırların dil verilerini düştüğümüzde en çok değişen dil oranı Rumca'da olmuştu. 39 nâzırın Rumca bilme oranı %15 iken, medreseli nâzırların verilerini düştüğümüzde bu oran %5'e geriledi. 39 nâzırın Fransızca dil bilme oranı %87 iken, medrese eğitimli olan nâzırların verilerini düştüğümüzde %66'ya düşmektedir. Bu verilerden yola çıkarak medrese eğitimli nâzırların, maârif nâzırlarının Fransızca, Arapça, Farsça ve Rumca dil bilme oranlarını olumlu yönde etkilediğini tespit ettik. Medrese eğitimli nâzırların verileri düşüldüğünde ise maârif nâzırlarının yabancı dil bilme oranları oldukça düşmektedir.

Grafik-10. Medrese Eğitimi Görmüş Nâzırların Yabancı Dil Bilgileri

Nâzırların öğrendikleri yabancı dil çeşitliliğinin oldukça fazla olduğunu anlıyoruz. Dil çeşitliliği bu kadar fazla olmasına rağmen üç dil ön plana çıkmıştı. Öğrenilmiş tüm yabancı diller arasında Fransızca, Arapça ve Farsça lisanlarının özel bir yeri olduğu açıktır. Otuz dokuz nâzırdan otuz dört tanesi Fransızca biliyordu. Bu oldukça yüksek bir sayıdır. Arapça on sekiz, Farsça on yedi nâzır tarafından

biliniyordu.[243] Ermenice, İspanyolca, Bulgarca, Çağatayca, Rusça ve İtalyanca ve Rusça sadece bir nâzır tarafından biliniyordu. Nâzırların öğrendikleri toplam on beş yabancı dil vardı.

İlk nâzır Sami Paşa'dan itibaren, İbrahim Hakkı Paşa'nın 1908 nezâretine kadar Arapça ve Farsça lisanlarının Derviş Paşa ve Yusuf Ziya Paşa(1.) dışında tüm nâzırlar tarafından bilindiği anlaşılıyor.[244] II. Abdülhamid dönemi sonrasındaki nâzırların çoğu Fransızca dışında yabancı dil bilmiyordu. Bu veriler modern mekteplerin dil eğitimini sorgulamamıza imkan vermektedir. Tanzimat dönemi nâzırlarının daha çok yabancı dil bildiklerini tespit ettik. Maârif Nezâretinin kurucu ve geliştiricileri olan ilk dönem nâzırlarının vizyonlarının şekillenmesinde ve diğer devletlerle istişarelerinde fazla yabancı dil bilmelerinin etkisi olduğu söylenebilir. II. Meşrutiyet döneminde sadece dört nâzır Arapça, üç nâzır da Farsça biliyordu. Bu dönemde Farsça ve Arapça dillerinin ikisini de bilen sadece Recaizade Mahmut Ekrem Bey ve Mustafa Reşit Paşa vardı.

İngilizce bilen nâzırlar Derviş Paşa'nın 1872'deki nezâretinden başlayarak sayısal olarak artış göstermiştir.[245] Toplam altı nâzır İngilizce biliyordu. II. Abdülhamid'den sonra ise İngilizce bilen nâzır yoktur. Bu veriden yola çıkarak Kırım Savaşı sonrasında İngiltere'ye bir eğilim olduğunu, ancak II. Meşrutiyet sonrasında bu meylin kaybolduğunu söyleyebiliriz. Dört nâzır Almanca biliyordu.

---

[243] Fransızca hem Avrupa'da diplomasi dili olarak yaygın kullanımı hem de Osmanlı Devleti'ne gelen farklı alanlardaki uzmanların kullandığı dil olması yönüyle oldukça önemliydi. 1858 yılında yapımına başlanan İstanbul-Bağdat-Basra telgraf hattı projesinde projeyi yüklenici firma olan İngiliz şirketinden yetkililerle Osmanlı bürokratları arasındaki yazışmalar Fransızca dilindeydi. Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi sürecinde 1830'lu yıllarda önemli hizmetleri olan ve daha sorasında ise Prusya ordunun başına getirilecek olan Helmuth von Moltke Fransızca konuşuyordu. Yine aynı yıllarda Moltke'nin de teşviki ile Osmanlı ordusuna mensup bazı subaylar Fransızca öğrenmeye başlamışlardı. Maârif nezâretinin erken döneminde nâzırlık yapan bazı bürokratların neden Fransa'ya eğitime gönderildikleri ve neden Fransızca dilini öğrendiklerini ve neden tercih edildiklerini Moltke örneği açıklıyor. Maârif nâzırlarından Derviş Paşa ve İbrahim Ethem Paşa Fransa'da eğitim görmüşlerdi. İyi derecede Fransızca biliyorlardı. Ethem Paşa Sultan Abdülmecid'e Fransızca dersleri vermişti. İlk dönem nâzırlarından Mustafa Fazıl Paşa'da Mısır eğitimi günlerinde Fransızca dersleri almıştı. Sonrasında Yeni Osmanlı hareketinin hareketli günlerinde Fransa'ya gidecekti. Ahmet Cevdet Paşa dahi gizli bir şekilde Emin Efendi isimli bir kişiden Fransızca öğrenmeye çalışması dönem üzerinde Fransızca dilinin etkisini gösterir. Bkz. Kemal Beydilli, "Moltke, Helmuth von", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c.30 (Ankara: TDV Yay., 2020), 267-268; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979), 28.

[244] BOA, DH., SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279); Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, C. 3, 258; BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).

[245] Bursalı Mehmet Tahir, "Derviş Paşa", *Osmanlı Müellifleri*, c.3 (İstanbul: Meral Matbaası, 1972), 156.

Dört nâzırdan üç tanesi Tanzimat döneminde görev almış nâzırlardı. Diğer kişi ise son dönemde nâzırlık yapan Fahrettin Reşat Bey'di.[246] Rumca lisanını bilen altı nâzır vardı. Bunlardan beşi ilk dönemde nâzırlık yapanlar arasındadır. Kamil Paşa'dan sonra adeta Rumca unutuluştu. II. Meşrutiyet döneminde kısa süre nâzırlık yapan İsmail Hakkı Bey dışında kimse Rumca öğrenmemişti.[247] Rumcanın bu gerileyişini Rum isyanına olan tepki ve Tanzimat döneminde memuriyete giren Rumlar sebebiyle olduğunu düşünebiliriz. İbranice, Latince ve Eski Yunanca lisanlarını ikişer nâzır öğrenmişti. Bunlar dışında geriye kalan lisanları ise birer nâzır öğrenmişti.

2.4. Nâzırların Eğitim Gördükleri Şehirler

Nâzırların eğitim aldıkları şehirler ve coğrafyalar, farklı sebeplere bağlı olarak değişebilmektedir. Bu sebepler arasında doğum yerleri, eğitimleri, uzmanlaşma gereksinimleri ve mecburiyet gibi kategorileri sayabiliriz.

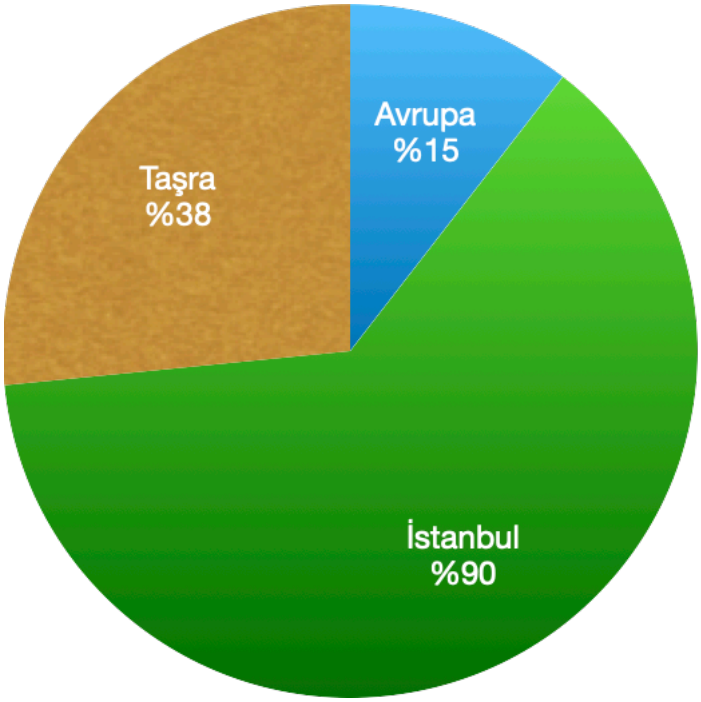
Otuz dokuz nâzırın otuz beşi bir şekilde İstanbul'da eğitim görmüşlerdi. Eğitim gördükleri şehirler arasında İstanbul olmayan nâzırlar Kamil Paşa, Sami Paşa, Suphi Paşa ve Mustafa Arif Bey'di.[248] Diğer tüm nâzırlar bir şekilde İstanbul'da eğitim görmüştü. Kamil Paşa Kıbrıs'ta başlayan eğitimine Kahire'de devam etmişti.[249] Sami Paşa ve Suphi Paşa baba oğuldu. Sami Paşa eğitiminin hepsini Mora'da tamamlamıştı. Suphi Paşa ise ilk eğitimine Mora'da başladıktan sonra eğitimine Kahire'de devam etmiştir. Kahire'de eğitim gören nâzır sayısı dörttür. Münif Paşa ve Fazıl Paşa eğitimlerinin ilk dönemini burada görmüşlerdi. Suphi Paşa ve Kamil Paşa ise eğitimlerine Kahire'de devam etmişlerdi.

Yurt dışında eğitim görülen şehirler arasında beş kez ile Paris ilk sıradadır. Dr. Nazım, Derviş, Ethem, Vefik ve Şerif Paşa Paris'te eğitim görmüşlerdi. Cenevre'de eğitim gören tek nâzır Ali Kemal Bey'dir. Sami Paşa ve Suphi Paşa Mora'da eğitim gördükleri sırada Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğundan yurt dışı

[246] BOA, DH., SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284)
[247] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 252.
[248] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248); Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 14-16; DH.SAidd…, 1/126, (H-29-12-1234); DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291).
[249] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

olarak kabul etmedik.[250] Aynı durum Bağdat, Şam ve Kahire için de geçerlidir. Londra'da eğitim gören tek nâzır ise Derviş Paşa'dır.[251] İlk eğitimini yurt dışında tamamlamış nâzır yoktu. Tüm yurt dışı eğitimlerine ilk eğitimden sonra gidilmişti.

Nâzırların %90'ı eğitime başladıkları bölgeler farklı olsa bile bir şekilde İstanbul'da eğitim görmüşlerdi. Nâzırların %38'i taşra da eğitim görmüştü. Avrupa'da eğitim görenlerin oranı ise %15'ti.

Grafik-11. Nâzırların Eğitim Gördükleri Yerlerin Pasta Grafiği

Gaziantep, Kırklareli, Adana, Kastamonu, Edirne bugünkü Anadolu coğrafyasında eğitim görülen şehirlerdi. Bağdat'ta ise Hadi Paşa ve İsmail Hakkı Bey eğitim görmüşlerdi.[252] Selanik'te Nazım Bey ve Mustafa Arif Bey eğitim görmüştü.[253] On bir nâzır eğitimlerine başladıkları şehirden sonra İstanbul'da eğitimlerine devam etmişlerdi. Hiçbir nâzır İstanbul'da eğitme başladıktan sonra Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerine eğitime gitmemişti. İstanbul'dan sonra sadece yurt dışına eğitime gidilmişti. Yurt dışı eğitime giden tüm nâzırlar

[250] Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 14-16; BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[251] Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, c.3:258.
[252] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali-Prosopoprafik Rehber*, 27; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 252.
[253] *Atatürk Ansiklopedisi, "*Doktor Nazım Bey*"*; BOA, DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291).

İstanbul'dan gitmişti. Farklı şehirlerde eğitim görme sıralamasında ise beş şehirle Münif Paşa ilk sıradadır.[254] Onu dört farklı şehirde eğitim gören Rıza Tevfik takip etmektedir.[255] Üç farklı şehirde eğitim gören nâzırlar ise Derviş ve Dr. Nazım'dır.[256] Birden fazla şehirde eğitim gören nâzırları geri kalanları ise iki şehirde eğitim görmüşlerdir. Bu nâzırların sayısı on dörttür.

[254] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[255] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[256] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 550-553; *Atatürk Ansiklopedisi, "*Doktor Nazım Bey*".*

	Şehir 1	Şehir 2	Şehir 3	Şehir 4	Şehir 5
Abdurrahman Sami Paşa	Mora				
Ahmet Kemal Paşa	İstanbul				
Mustafa Fazıl Paşa	Kahire	İstanbul			
Nevres Pasa	İstanbul				
Ethem Paşa	İstanbul	Paris			
Abdüllatif Suphi Paşa	Mora	Kahire			
Saffet Pasa	İstanbul				
Derviş Paşa	İstanbul	Paris	Londra		
Ahmet Vefik Paşa	İstanbul	Paris			
Münif Pasa	Gaziantep	Kahire	Sam	İstanbul	Berlin
Mustafa Nuri Paşa	İzmir	İstanbul			
Cevdet Pasa	Trapolice	İstanbul			
Arifi Paşa	İstanbul				
Yusuf Ziya Paşa(1.)	İstanbul				
Kamil Paşa	Kıbrıs	Kahire			
Ali Fuat Bey	İstanbul				
Ahmet Zühtü Paşa	İstanbul				
Celalettin Pasa					
Haşim Paşa	İstanbul				
Recaizade Mahmut Ekrem Bey	İstanbul				
İbrahim Hakkı Bey	İstanbul				
Abdurrahman Şeref Bey	İstanbul				
Yusuf Ziya Paşa(2.)	İstanbul				
Mustafa Nail Bey	İstanbul				
Emrullah Efendi	Kırklareli	İstanbul			
İsmail Hakkı Bey	Bağdat	İstanbul			
Said Bey	İstanbul				
Mehmet Şerif Paşa	İstanbul	Paris			
Sükrü Bey	Kastamonu	İstanbul			
Ali Münif Bey	Adana	İstanbul			
Dr. Nazım Bey	Selanik	İstanbul	Paris		
Rıza Tevfik Bey	Edirne	Kocaeli	Çanakkale	İstanbul	
Ali Kemal Bey	İstanbul	Cenevre			
Fahrettin Reşat Bey	İstanbul				
Mehmet Hadi Paşa	Bağdat	İstanbul			
Mustafa Reşit Paşa	İstanbul				
Raşit Bey	İstanbul				
Mustafa Arif Bey	Selanik				
Abdullah Lami Bey	İstanbul				

Tablo-6. Nâzırların Eğitim Aldıkları Şehirleri Gösteren Tablo

2.5. Nâzırların Eserleri

Maârif nâzırları aldıkları eğitimin, ilgi alanlarının ve dönemin ihtiyaçlarının bir sonucu olarak eserler vermişlerdir. Nâzırların bir kısmı Avrupa aydınlanma dönemi eserlerinin çevirisini yapmışlardır. Felsefe ve bilim alanında da eser veren nâzırlar vardır. Nâzırlar tespit edebildiğimiz kadarıyla 16 farklı alanda eser vermişlerdir.[257] Bu bölümde nâzırların eser verdikleri alanı neden tercih ettiklerini, ortak ilgi alanlarını, kaç alanda ve ne kadar kitap telif ettiklerini, nâzırların telif eserlerinin maârife olan etkilerini ve toplam kitap sayılarını inceleyeceğiz. Nâzırların eserleri bir şekilde kendilerinin ideolojik ve entelektüel yatkınlıklarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda eserlerin bize gösterdiği nâzırlara ait nitelikler, bir şekilde eğitim kurumlarını ve politikalarını da etkilemiştir.

Nâzırların eser portföylerinin ulaşabildiğimiz eserlerle sınırlı olmadığının farkındayız. Dönemin oldukça meşhur yazarlarının dahi yeni çalışmalarla keşfedilen eserleri ortaya çıkmaya devam etmektedir. Bununla beraber ayrıntılı bir tarama yaparak nâzırların eserlerini tespit etmeye çalıştık. Bulabildiklerimizden yola çıkarak verilerimizi oluşturduk, analiz ettik ve sentezledik. Bu bölüm nâzırların tüm eserlerini keşfetme ve apaçık sergileme iddiasında olmaktan ziyade, tespit edilebilmiş eserler üzerinden ilgi alanlarını, eğitimlerinin eserlerine etkilerini, eserlerinin maârife etkilerini ölçmeyi amaçlamaktadır.

2.5.1. Nâzırların Eser Sayıları

Nâzırlar az ya da çok eser yazmışlardır. Eser sayıları 31[258] ila 1[259] arasında değişmektedir. Nâzırlar arasında öyle isimler var ki sadece maârif nâzırları arasında değil, yayıncılıkta tüm Tanzimat dönemi içerisinde ön plana çıkmaktadırlar.[260] Eserlerini tespit edebildiğimiz 25 nâzır vardır.

[257] Tarih, Bilim, Felsefe, Sanat, Biyografi, Çeviri, Ekonomi, İlahiyat, Dil/Edebiyat/Şiir, Hatırat, Sözlük, Neşir Faaliyeti, Piyes, Roman/Hikaye/Deneme, Politik Eleştiri, Mektup/Bildiri.
[258] Münif Paşa
[259] Örn. Mustafa Nail Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.).
[260] Nâzırlardan 24'ünün eser telif ettiğini tespit ettik. 15 nâzırın eser bilgilerine ulaşamadık. Bunlardan bir kısmı eser telif etmemiş olabilir.

Münif Paşa (31)[261], Ahmet Vefik Paşa (21) [262], Cevdet Paşa (20)[263], Recaizade Mahmut Ekrem Bey (13)[264], Abdüllatif Suphi Paşa (8)[265], Mehmet Şerif Paşa (7)[266], Rıza Tevfik Bey (6)[267], Ali Kemal Bey (5)[268], Abdurrahman Sami Paşa (4)[269], İbrahim Hakkı Paşa (4)[270], Abdurrahman Şeref Bey (4)[271], Ethem Paşa (3)[272],

---

[261] *Sefiller (Victor Hugo) çeviri, Edebiyat: Yedi küçük ciltten mürekkebdir, İlm-i Ahlâk, İlm-i Rûh, Belâgat-ı Türkiyye, Türkçe Mantık, Arapca Kelâm-ı Kibar, Mecmûa-ı Eş'ârım (şiir), Mantık Dersleri, Fârisi Istilâhat, Müştakkat-ı Türkiye, Fuat ve Ali Pasa'larla Kâmil Bey'in sözleri, Mülâhazât-ı Hikemiyye, Muhâverât-ı Hikemiyye (Batı dillerinden ilk edebi ve felsefi çeviri), İştikak-ı Lûgat-ı Osmâni, İran Hâtirâti, ibni batuta seyahatnamesinden çıkarılmış Türkçe bir kısım, Türk, Arab ve Fars dillerinde mevcud lûgaat-ı Yûnâniyye, İstılahat-ı Türkiye, İngiltere Tarihi, Belagat-ı Fiil veya Belagat-ı Cismaniyye, Avrupa Seyahati sırasında yazılmış bazı tahrirat, Makamat-ı Hariri'den bir Tercüme, Adat-ı Ümem, Lisan-ı Hal, Destan-ı Ali Osman, Hikmet-i Hukuk (Mekteb-i Hukuk Ders Notları) Kant, Monsquieu, Bentham, Fichte, Medhal-i İlm-i Hukuk, İlm-i Servet (serbest piyasa ve teşebbüs hürriyeti, Liberal Ekonomi), Tarih-i Hükema-i Yunan, Terkibibend (Mektebin öneminden bahseden manzume)*. Bursalı Mehmet Tahir*, Osmanlı Müellifleri*, C. 2, 240.

[262] *Moliere Çevirileri, Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî: sanat, Tartüf Çevirisi, Atalar Sözü, Şecere-i Türki, Hikmet-i Tarih, Lehçe-i Osmani, Fezleke-i Tarih-i Osmani, Telemak Tercümesi, Micromegas Tercümesi, Gil Blas Santillaninin Sergüzeşti, Büyük Çağatay Lugatı, Mahbubül Kulub, Koçi Bey Risalesi, Tacü'l-Fevani, Nişancı Mehmet Paşa Tarihi, Gülbün-i Hanan, Düsturü'l-Amel fi Islahil Halel, Gülistan, Dalkavukname. Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, C. 1, 56.*

[263] *Miyar-ı Sedad: Mantık usulü, Metn-i Metin: Fıkıh, Belagat-ı Osmaniye: Dil, Kavaid-i Osmani: Gramer, Tezakir: Hatırat, Tarih-i Cevdet: Tarih, Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn: Mukaddime, Takvimü'l-Edvar* (Türkçe'nin bilim dili olabileceği)*, Maruzat, Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ, Kırım ve Kafkas Tarihçesi (Gülbül-i Hanan), Medhal-i Kavâid, Kavâid-i Türkiyye, Âdâb-ı Sedâd: Miyar-ı Sedata giriş, Beyânü'l-invân: İslam bilim metodolojisi, Mecmûa-i Ahmed Cevdet: İki muhtediye cevaplar, Ḫulâṣatü'l-beyân fî te᾽lîfi'l-Ḳur᾽ân: kuranın ilk toplanma hikayesi, Mecmûa-i Aliye: Fatma Aliye hanıma okuttuğu ilimler, Ma'lûmât-ı Nâfia: Rüştiye mektepleri için, Eser-i Ahd-i Hamîdî: iptidailer için ilmihal*. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 13; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 25; BOA., MF.MKT., 39/70, (H-18.06.1293).

[264] *Zemzeme, Takdir-i Elhan, Nağme-i Seher, Yadigar-ı Şebab, Tefekkür ve Pejmürde, Nijad Ekrem, Muhsin Bey Yahut Şairliğin Hazin Bir Neticesi (Hikaye), Şemsa (Hikaye), Araba Sevdası (Roman), Afife Anjelik (Piyes), Vuslat (Verem temalı piyes), Atala (tercüme), Çok Bilen Çok Yanılır (Piyes).* Tiyatro eserlerinde Namık Kemal'in etkisi büyüktür. Bkz. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 276-280.

[265] *Miftahü'l-İber: Ispanya Tarihi çevirisi, TekmiletüL-İber: İbn-i Haldun Tarihine Ek, Uyunü'l-Ahbar fi'n Nukud ve'l-Asar: Roma ve İslam sikkeleri, Risale-i Suphiyye: Osmanlı Maliyesi, Hakaiku'l-kelam fi Tarihi'l-İslam: İslam tarihinin ilk dönemleri, Kitab-ı Sani: İbn-i Haldun Tarihi çevirisi*. BOA, İ..DH.., 485/32706, (H-03.08.1278); HRT.h.., 569, (H-29.12.1278); A.]MKT.MHM., 168/5, (H-20.03.1276); Gökhan Kaya, *Abdüllatif Suphi Paşa: Bir Tanzimat Paşası ve Kültürel Sermayesi* (Ankara: Siyasal Kitap, 2022), 6-7; Alaaddin Gövsa, *Türk Meşhurları* (İstanbul Yedigün Neşriyatı 1946), 358.

[266] *Meşrutiyete Doğru-Ben ... ve Hayatım, Bir Hasbihal, İttihat ve Terakkî'nin Sahtekârlıklarına, Denâetlerine Bülent Bir Sadâ-yı La'netimiz, Şûrâ-yı Ümmet yahut Numûne-i Denâet, Ahvâl-i Hâzıra/ Tehlike Daima Tehlike, Quelques réflexions sur la guerre turco-balkanique, Îkaz: Millet-i Osmâniyye'ye Bir Hitabe*. Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, 3:318; Ali Birinci, "Şerif Paşa, Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c.39 (Ankara: TDV Yay., 2010), 1-2.

[267] *Les Textes Houroufis, Felsefe Dersleri, Kamus-i Felsefe, Hamidname, Ömer Hayyam'ın Felsefesi, Serabı Ömrüm*. İnal, *Türk Şairleri*, 1486-1500.

[268] *İlm-i Ahlak, Fetret (Roman), Bir Safha-yı Târîh, Râşid Müverrih mi Şair mi?, Mes'ele-i Şarkıyye, Ricâl-i İhtilâl. Mustafa İsmet Uzun*. "Ali Kemal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.2* (Ankara: TDV Yay., 1989), *405-409.*; BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).

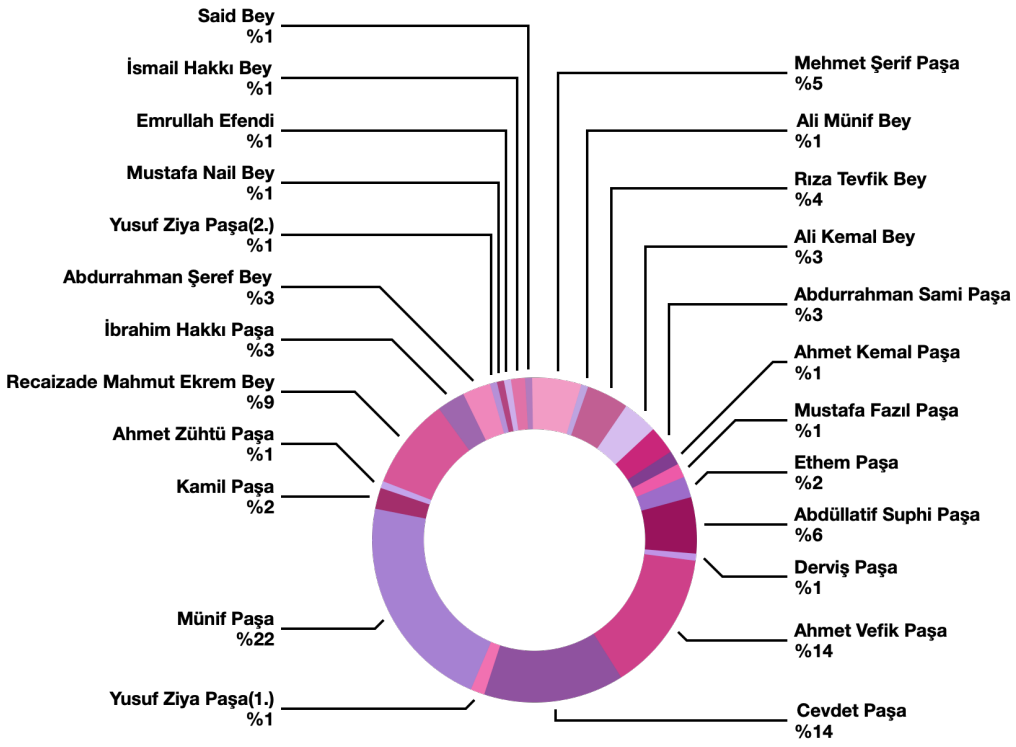
[269] *Rumuzu'l Hikem: felsefe, Ahlak Risalesi (Kişveri Derun), Telemak Çevirisine önsöz, Divan*. Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.VI (İstanbul: Güven Basımevi, 1972), 3653; Ülken, Sami Paşa'nın kitabını İsmail Gelenbevi'nin *Bürhan* ve *Kıyas* isimli eserlerinin bir devamı olarak tanıtır. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 71.

Kamil Paşa (3)[273], Ahmet Kemal Paşa (2)[274], Mustafa Fazıl Paşa (2)[275], Yusuf Ziya Paşa(1.) (2)[276], İsmail Hakkı Bey (2)[277], Derviş Paşa (2)[278], Ahmet Zühtü Paşa (1)[279], Yusuf Ziya Paşa(2.) (1)[280], Mustafa Nail Bey (1)[281], Emrullah Efendi (1)[282], Said Bey (1)[283], Ali Münif Bey (1)[284]

39 nâzırın toplam eser sayısı 143'dur. Nâzırların ortalama eser sayısı 6'dır.

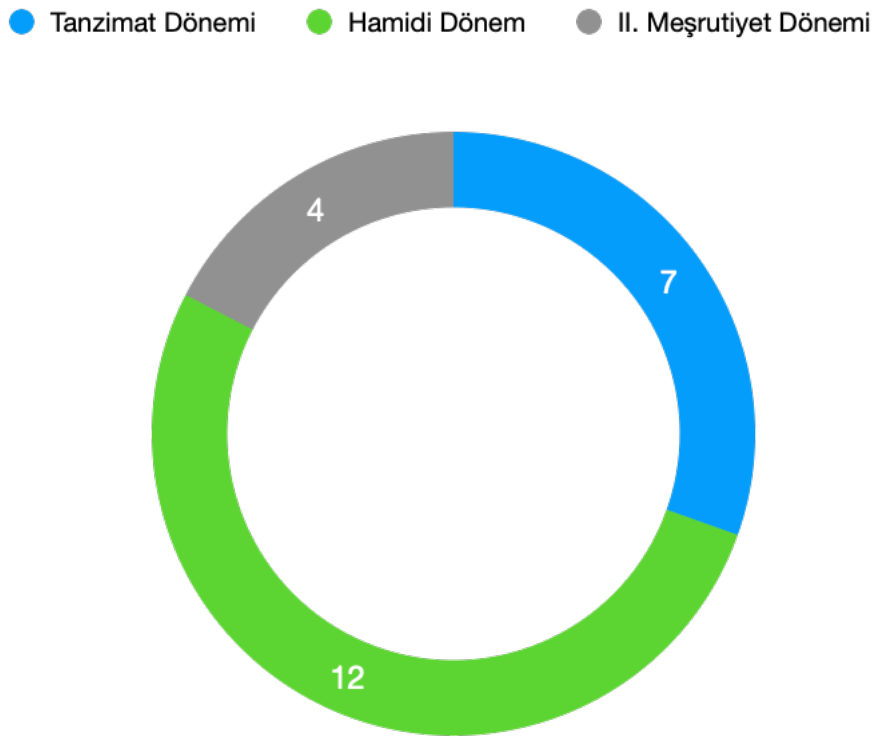
---

[270] *Tarih-i Umumi, Hukuk-i Düvel, Muhtasar İslam Tarihi, Hukuk-i İdare*. BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[271] *Fezleke-i Tarih-i düvel-i İslam, Fezleke-i Tarih-i devlet-i Osmaniye, Tarih-i devlet-i Osmani, Coğrafyay-ı Umumi*. BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).
[272] *Yeni Mikyaslara Dair Risale, Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî: sanat, Endülüs Tarihi*. BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Mahir Aydın, "Edhem Paşa, İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.10 (Ankara: TDV Yay., 1994), 418-420.
[273] *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Ayan Reisi Said Paşa'ya cevapları*. BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[274] *Farsça Grameri, Kaside Divanı(Sultan Abdülaziz'e)*. BOA, İ..DH.., 538/37371, (H-01.01.1282).
[275] *Bir Eser-i Siyasi*, *Paris'ten Bir Mektup*. Ş. Tufan Buzpınar, "Mustafa Fâzıl Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.31 (Ankara: TDV Yay., 2020), 300-301.
[276] *Hendese Risalesi*, *Cebir Risalesi*. BOA, DH., SAİDd…, 2/416.
[277] *Hukuk-i Esasiye*, *Bismark*. Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 252.
[278] *Usul-i Kimya*. Adnan Şişman, On Dokuzuncu Yüzyılda Fransa'dan Kitap, Alât ve Edevât Celbi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (1998), 2:7-25; Derviş Mehmed Emin Paşa, *Usûl-i kimyâ*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire, İstanbul, 1264; Derviş Mehmed Emin Paşa, *Usul-ü Hikmet-i Tabiiye*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1281; Mehmed Esat (Kolağası), *Mirât-ı Mekteb-i Harbiyye* (İstanbul: Artin Asadoryan Matbaası, H.1315) 1310, 142
[279] *Mecmuatü'z-Zühtiyye fi'l-Ahkâmi'd-Dîniyye*. BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[280] *Hukuk-i Düvel*. BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).
[281] *Hayat-ı Düvel*. DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278); Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 250.
[282] *Muhit'ul Maârif Ansiklopedisi*. Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi; Esma Vildan Türkan, "Emrullah Efendi'nin Maârif Nâzırlığı (1910-1912)", (Medeniyet Üniversitesi, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 11.
[283] *Deḳāʾiku'l-beyân fî ḳıbleti'l-büldân*. Risâletü'l-ḳıble(Gelenbevinin). BOA, SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280);
[284] *Medhal-i Terbiye*. BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).

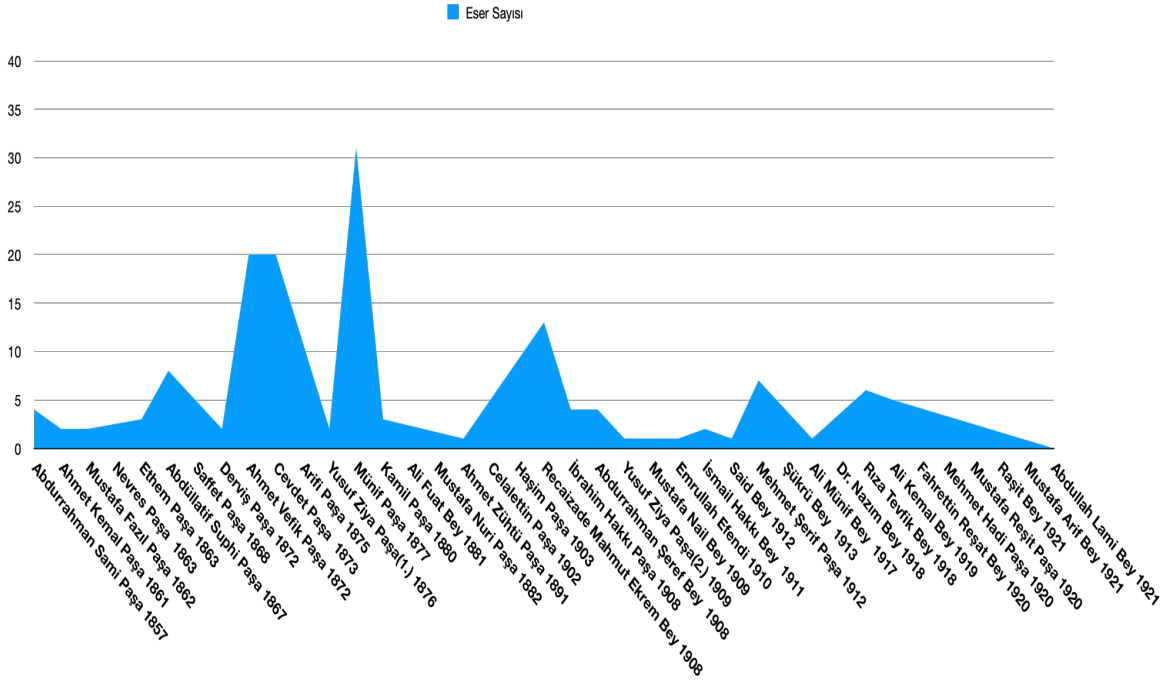
Grafik – 12. Toplam Eser Sayısına Göre Nâzırlara Düşen Yüzdeler

Dönemlere göre nâzırların eser sayıları kıyaslandığında 4[285] nâzır dışında büyük farklar yoktur. Ancak bu dört nâzırın üçü Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde görev yaptıkları için ortalamaları oldukça yükseltmişlerdir. Tanzimat döneminde 9 nâzır eser telif etmiştir ve kişi başına düşen eser sayısı 7'dir. Hâmidî dönemde 3 nâzır eser telif etmiştir ve kişi başına düşen eser sayısı 12'dir. II. Meşrutiyet döneminde ise 12nâzır eser telif etmiştir ve kişi başına düşen eser sayısı 4'tür. Münif Paşa'nın Hâmidî dönemde görev alması dönemin ortalamasını yükseltmiştir. Tanzimat dönemi ikinci sırada gelmektedir. II. Meşrutiyet döneminde eser vere oranı oldukça düşmüş ve 4 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik – 13. Dönemlere Göre Eser/Eser Veren Nâzır Oranlarını Gösteren Halka Grafik

[285] Tanzimat ve II. Abdülhamid Döneminde Münif Paşa, Vefik Paşa, Cevdet Paşa'nın eser sayıları diğer nâzırlara göre çok yüksektir. II. Meşrutiyet döneminde Recaizade Mahmut Ekrem Bey diğer nâzırlardan daha fazla eser vermiştir.

Grafik- 14. Nâzırların Eser Sayılarını Kronolojik Olarak Gösteren Alan Grafik

2.5.2. Nâzırların Eser Verdikleri Alanlar

Nâzırlar eserleri nicelik ve nitelik bakımından farklılık göstermektedir. Eserlerin çeşitliliğinde 16 farklı alan karşımıza çıkmaktadır.[286] 39 nâzırdan 25'inin eser bilgilerine ulaştık. 25 nâzır Bilim (%52)[287], Tarih (%48)[288], Dil/Edebiyat/Şiir (%32)[289], Felsefe (%20)[290], Çeviri (%24)[291], Biyografi (%16)[292], Hatırat (%16)[293], İlahiyat (%12)[294], Sözlük (%12)[295], Neşir Faaliyeti[296] (%12)[297], Sanat (%8)[298], Piyes

[286] Tarih, Bilim, Felsefe, Sanat, Biyografi, Çeviri, Ekonomi, İlahiyat, Dil/Edebiyat/Şiir, Hatırat, Sözlük, Neşir Faaliyeti, Piyes, Roman/Hikaye/Deneme, Politik Eleştiri, Mektup/Bildiri

[287] Abdurrahman Sami Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Ali Kemal Bey, Ali Münif Bey, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, İsmail Hakkı Bey, Münif Paşa, Rıza Tevfik Bey, Yusuf Ziya Paşa(1.), Yusuf Ziya Paşa(2.), Suphi Paşa.

[288] Abdurrahman Şeref Bey, Ahmet Vefik Paşa, Ali Kemal Bey, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Kamil Paşa, Mustafa Nail Bey, Münif Paşa, Nuri Paşa, Suphi Paşa.

[289] Abdurrahman Sami Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Kemal Bey, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Rıza Tevfik Bey.

[290] Abdurrahman Sami Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Rıza Tevfik Bey.

[291] Abdurrahman Sami Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Suphi Paşa.

[292] Ahmet Vefik Paşa, Ali Kemal Bey, İsmail Hakkı Bey, Kamil Paşa.

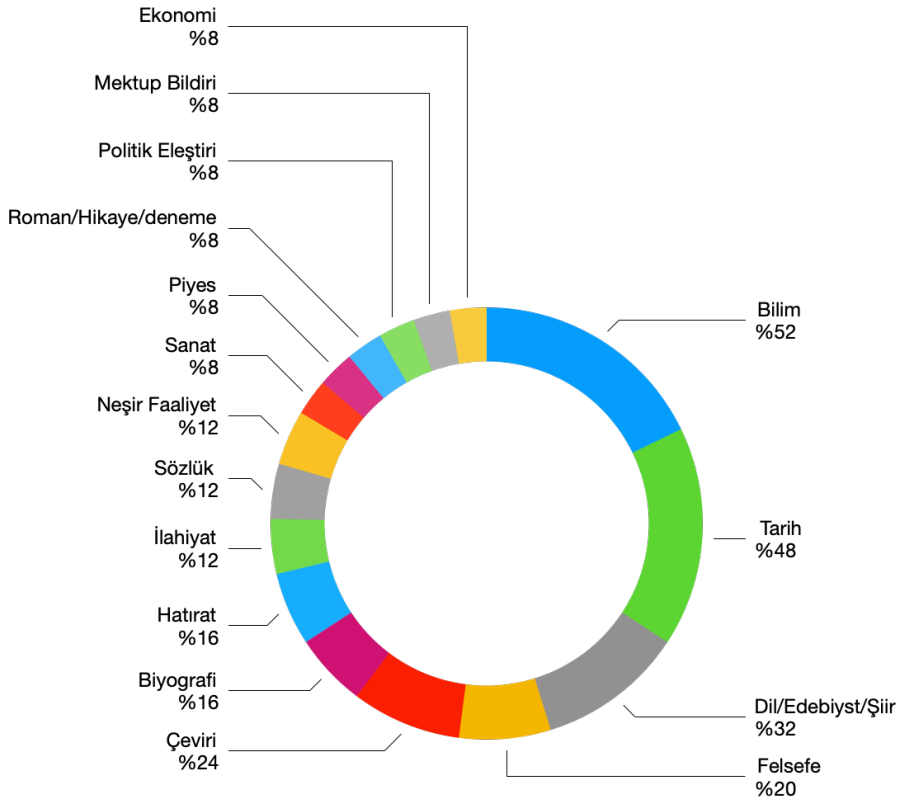
[293] Cevdet Paşa, Kamil Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Münif Paşa.

[294] Ahmet Zühtü Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa.

[295] Ahmet Vefik Paşa, Münif Paşa, Rıza Tevfik Bey.

[296] Neşir faaliyeti, nâzırların kendilerinin yazmadıkları ancak yayımlanmasına yardım ettikleri veya giriş, son söz ve ilk söz gibi eklemeler yaptıkları eserlerdir.

(%8)[299], Roman/Hikaye/Deneme (%8)[300], Politik Eleştiri (%8)[301], Mektup Bildiri (%8)[302], Ekonomi (%8)[303] alanlarında eser vermişlerdir.

Grafik- 15. Nâzırların Eser Telif Ettikleri Alanların Yüzdesini Gösteren Tablo

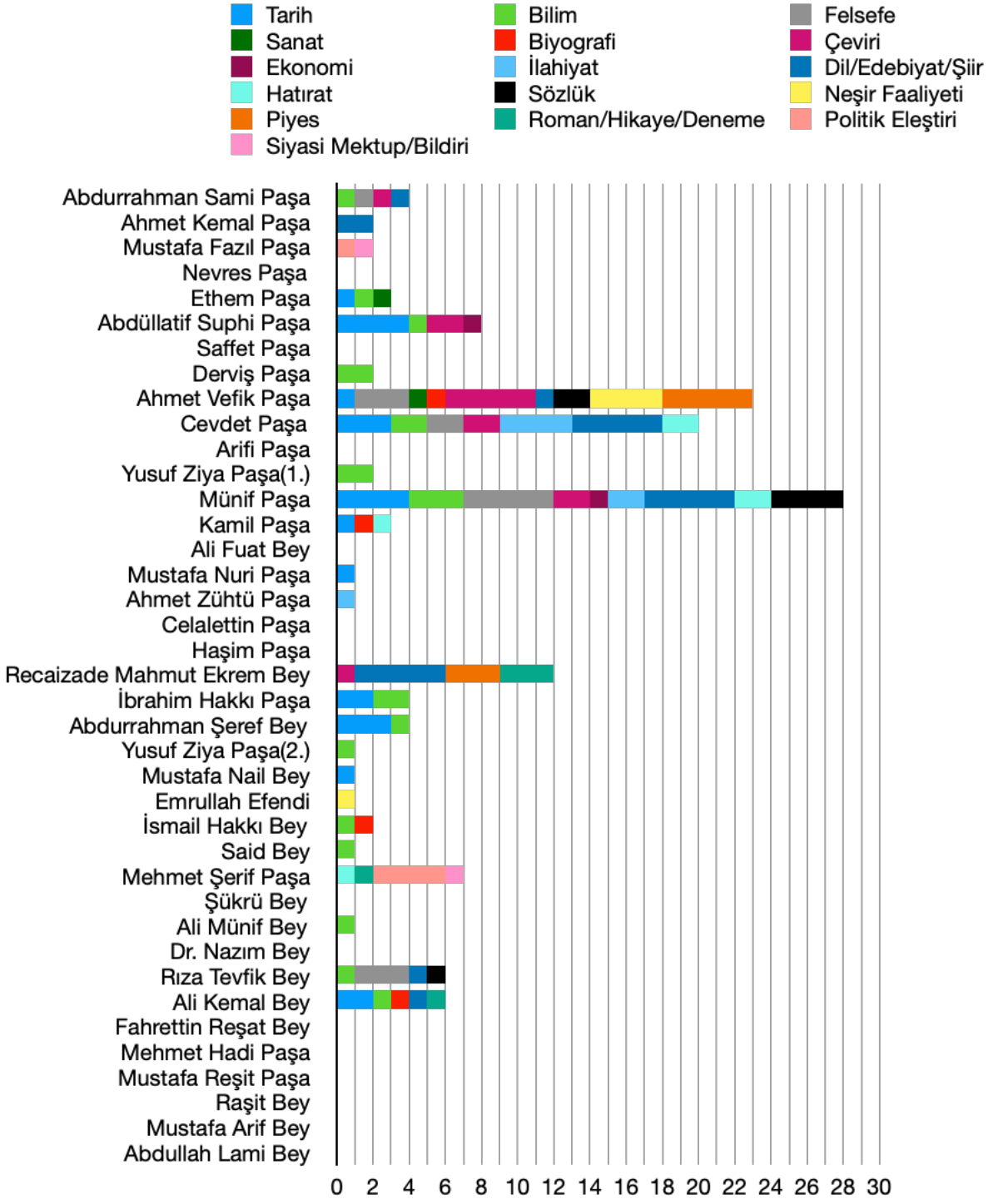
[297] Ahmet Vefik Paşa, Emrullah Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem Bey.
[298] Ahmet Vefik Paşa, Ethem Paşa.
[299] Ahmet Vefik Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey.
[300] Ali Kemal Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey.
[301] Fazıl Paşa, Şerif Paşa.
[302] Fazıl Paşa, Şerif Paşa.
[303] Münif Paşa, Suphi Paşa.

Tanzimat döneminin Avrupa bilimine yönelik eğilimi maârif nâzırlarında da görülür. Bilimsel eser telif eden 13 nâzırdan 5'i Tanzimat döneminde görev alanlardandır. Bilimsel kitap yazımının II. Meşrutiyet'le beraber artarak devam ettiğini anlıyoruz. Nâzırların tarih alanında da oldukça fazla eser verdiğini anlıyoruz. Bu alanda eser verme oranı II. Meşrutiyet'in ilanından sonra düşmesine rağmen, bu alana ilgi kaybolmamıştır. Burada karşımıza çıkan önemli bir veri ise çeviri alanındadır. Çeviri faaliyetinden biri hariç 5'i Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Tanzimat dönemi Avrupa metinlerine ilginin fazla olduğu bir dönem olması sebebiyle çeviri faaliyeti de aynı oranda gerçekleşmiştir. Yoğun çeviri faaliyetinde bulunan nâzırlardan Ahmet Vefik Paşa Moliere'den birçok çeviri yapmıştır. Vefik Paşa bu oyunu dönemin sorunlarına açılım getirmek istemiştir. Vefik Paşa'nın Tartüf uyarlaması 1879-1882 yılları arasında yayımlanmıştır. Vefik Paşa'nın *Tartüf* çevirisi dışında Moliere'den birçok uyarlaması vardır.[304] Nâzırların ilgi duyduğu bir başka eser ise Telemak'tır. Vefik Paşa *Telemak* kitabını tercüme etmiştir.[305] Sami Paşa ise bir *Telemak* tercümesine sunuş yazmıştır. İbn-i *Haldun'un Tarihi* de birden fazla nâzır tarafından çevirisi yapılan bir eserdir. Vefik Paşa diğer nâzırlara göre çeviri faaliyetinde sayı olarak oldukça öndedir. Moliere çevirileri dışında toplam 7 çeviri yapmıştır.

Abdüllatif Suphi Paşa 1863 senesinde İbn-i Haldun'un tarih kitabını (*Kitab-ı Sani*) tercüme etmiştir. Bundan dolayı kendisi para ile ödüllendirilmiştir.[306] İbn-i Haldun Tarihi'nin ikinci cildini çevirdikten kısa süre sonra yine İbn-i Haldun'a ait olan *Miftahü'l-İber* isimli kitabı Türkçeye çevirmiştir. Ancak bu kitabı Yunan, Roma ve İran tarihleri açısın eksik bulmuş ve *TekmiletüL-İber* isimli bir kitap yayımlamıştır. Babıali'ye sunulan bu kitap tezkirelerde uzun uzun bahse konu olmuştur.[307] Cevdet Paşa ise hem Tarih-i Cevdet'te İbn-i Haldun'un çöküş teorisinden yararlanmış hem de *Mukaddime*'yi Türkçeye çevirmiştir.[308]

[304] G. Uluğtekin, Le "Tartuffe'ten Tartüf'e: Ahmet Vefik Paşa'dan Bir Çeviri-Uyarlama". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi 30*. sy.30 (2009): 123-140.
[305] *Servet-i Fünun*, no:3 (30-11-1890). Fenelon tarafından yazılan eser döneminde oldukça meşhur bir kitaptı.
[306] BOA, A.]MKT.MHM., 168/5, (H-20.03.1276).
[307] BOA, İ..DH.., 485/32706, (H-03.08.1278).
[308] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 25.

Nâzırların alanlara göre verdikleri eser sayıları ise; tarih alanında Abdüllatif Suphi Paşa ve Münif Paşa 4, Cevdet Paşa ve Şeref Bey 3, İbrahim Hakkı Paşa ve Ali Kemal Bey 2, Ethem Paşa, Kamil Paşa, Vefik Paşa, Nuri Paşa ve Nail Bey 1'er eser yazmışlardır. Bilim Alanında Münif Paşa 3, Cevdet Paşa 2, İbrahim Hakkı Paşa 2, Yusuf Ziya Paşa(1.) 2, Abdüllatif Suphi Paşa 1, Abdurrahman Şeref Bey 1, Ali Kemal Bey 1, Ethem Paşa 1, Abdurrahman Sami Paşa 1, Derviş Paşa 1, Yusuf Ziya Paşa(2.) 1, İsmail Hakkı Bey 1, Said Bey 1, Ali Münif Bey 1, Rıza Tevfik Bey 1 eser vermiştir. Felsefe alanında Münif Paşa 5, Rıza Tevfik Bey 3, Vefik Paşa 3 Cevdet Paşa 2 ve Sami Paşa 1 eser vermiştir. Sanat alanında Vefik Paşa ve Ethem Paşa'nın 1'er eseri vardır. Biyografi alanında Vefik Paşa, Kamil Paşa, İsmail Hakkı Bey ve Ali Kemal Bey'in 1'er eseri vardır. Çeviri alanında Ahmet Vefik Paşa 8, Abdüllatif Suphi Paşa 2, Cevdet Paşa 2, Münif Paşa 2, Abdurrahman Sami Paşa 1, Recaizade Mahmut Ekrem Bey 1 eser vermiştir. Ekonomi alanında Suphi Paşa ve Münif Paşa !'er eser vermişlerdir. İlahiyat alanında Cevdet Paşa 4 ve Münif Paşa 2 eser vermiştir. Dil/edebiyat ve şiir alanında Cevdet Paşa 5, Münif Paşa 6, Recaizade Mahmut Ekrem Bey 5, Kemal Paşa 2, Ali Kemal Bey 1, Rıza Tevfik Bey 1, Ahmet Vefik Paşa 1, Abdurrahman Sami Paşa 1 eser veren nâzırlardır. Hatırat telif eden nâzırdan Cevdet Paşa 2, Münif Paşa 2, Kamil Paşa 1 ve Şerif Paşa 1 eser vermiştir. Sözlük yazarlarından Münif Paşa 4, Rıza Tevfik Bey 1, Ahmet Vefik Paşa 2 eser vermiştir. Neşir faaliyetinde bulunan nâzırlardan Vefik Paşa 4 ve Emrullah Efendi 1 eseri yayıma hazırlamışlardır. Piyes yazan nâzırlarda vardır. Vefik Paşa 5 ve Recaizade Mahmut Ekrem Bey 3 piyes yazmıştır. Roman, hikaye ve deneme yazan nâzırlardan Recaizade Mahmut Ekrem Bey 3, Ali Kemal Bey 1 ve Şerif Paşa 1 eser vermiştir. Politik eleştiri metinleri kaleme alan nâzırlar da vardır. Bu alanda Şerif Paşa 4, Fazıl Paşa ise 1 eser vermiştir. Siyasi mektup ve bildiri alanında Şerif Paşa ve Fazıl Paşa 1'er eser vermişlerdir.

Grafik-16. Nâzırların Eser Verdikleri Alanları ve Eser Sayılarını Bir Arada Gösteren Çubuk Grafik

Tanzimat dönemi nâzırları felsefe alanında da oldukça fazla eser vermişlerdir. Toplam 14 felsefe eserinin 11'ini Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemindeki nâzırlar

vermiştir. Sonrasında bu alanda eser veren tek nâzır Rıza Tevfik Bey'dir. Felsefe alanında ilk sırada 5 eser veren Münif Paşa gelir. Bu alanda *Muhaverat-ı Hikemiye* isimli eserinde batı felsefi metinlerinden çeviriler yapılmıştır. Bunun dışında *Hikmet-i Hukuk* adında Avrupa filozoflarının hukuk düşüncelerini derlediği bir kitabı ve *Hukuk Dersleri* adında bir ders kitabı vardır.[309]

Edebiyat ve şiir alanında toplam 8 nâzır eser vermiştir. Bunların 5'ini Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemindeki nâzırlar oluşturur. Dağılım bu şekilde olsa da bazı nâzırlar sayı açısından öne çıkmaktadır. Münif Paşa[310] ve Cevdet Paşa[311]

[309] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C:240.
[310] Edebiyat: Yedi küçük ciltten mürekkebdir/ Belâgat-ı Türkiyye/ Arapça Kelâm-ı Kibar / Mecmûa-ı Eş'ârım(şiir)/Fârisi Istilâhat / Belagat-ı Fiil veya Belagat-ı Cismaniyye/Terkibibend (Mektebin öneminden bahseden manzume.
[311] Takvimü'l-Edvar/ Medhal-i Kavâid/ Belagat-ı Osmaniye/ Kavaid-i Osmani: Gramer/Kavâid-i Türkiyye.

edebiyat ve şiir alanında 5’er kitaba sahiptirler.

	Tarih	Bilim	Felsefe	Sanat	Biyografi	Çeviri	Ekonomi	İlahiyat	Dil/Edebiyat/Şiir	Hatırat	Sözlük	Neşir Faaliyeti	Piyes	Roman/ Hikaye/ Deneme	Politik Eleştiri	Mektup/ Bildiri
Abdurrahman Sami Paşa		Ahlak Risalesi(Kişveri Derun)	Rumuzu'l Hikem(Avrupa Düşüncesi ve Medeniyet fikrinin yayılması)			Telemak Çevirisine önsöz			Divan							
Ahmet Kemal Paşa									Farsça Grameri/ Abdülaziz'e Yazdığı Kaside							
Mustafa Fazıl Paşa															Bir Eser-i Siyasi	Paris'ten Bir Mektup
Ethem Paşa	Endülüs Tarihi	Yeni Mikyaslara Dair Risale		Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî												
Abdüllatif Suphi Paşa	Kitab-ı Sani/ Miftahü'l İber/ Tekmiletül-İber/ Hakaiku'l-kelam fi Tarihi'l-İslam	Uyunü'l Ahbar fi'n-nukud ve'l-asar				Kitab-ı Sani: İbn-i Haldun/ Miftahü'l İber: İbn-i Haldun/	Risale-i Suphiye									
Saffet Paşa																
Derviş Paşa		Usul-ü Kimya/ Usul-ü Hikmet-i Tabiiye														
Ahmet Vefik Paşa	Fezleke-i Tarih-i Osmani		Hikmet-i Tarih	Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî	Gil Blas Santillanin Sergüzeşti	Moliere Çevirileri/Tartüf Çevirisi/Şecere-i Türki/Telamak Tercümesi/ Micromegas Tercümesi/ Mahbubül Kulub(Ali Şir Nevai)/Tacü'l Fevani/Gülbün-i Hanan/ Dalkavukname			Lehçe-i Osmani		Atalar Sözü/ Büyük Çağatay Lugatı	Düsturü'l Amel fi Islahil Halel-Katip Çelebi/ Koçi Bey Risalesi/ Nişancı Mehmet Paşa Tarihi/ Gülistan	Moliere Uyarlarma ve Piyesleri			
Cevdet Paşa	Tarih-i Cevdet/ Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ/ Kırım ve Kafkas Tarihçesi (Gülbül-i Hanan)	Beyânü'l-unvân/ Mecmûa-i Aliye	Miyar-ı Sedad / Âdâb-ı Sedat			Mukaddeme: İbn-i Haldun/ Dîvân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi(şerh)		Metn-i Metin / Mecmûa-i Ahmed Cevdet/ Ḫulâṣatü'l-beyân fî teʾlîfi'l-Kurʾân / Maʿlûmât-ı Nâfia/Eser-i Ahd-i Hamîdî	Takvimü'l Edvar/ Medhal-i Kavâid/ Belagat-ı Osmaniye/ Kavaid-i Osmani: Gramer/ Kavâid-i Türkiyye	Tezakir/ Maruzat						
Yusuf Ziya Paşa(1.)		Hendese Risalesi/ Cebir Risalesi														
Münif Paşa	ibni batuta seyahatnamesinden çıkarılmış Türkçe bir kısım / İngiltere Tarihi /Destan-ı Ali Osman/ Tarih-i Hükema-i Yunan	İlm-i Ahlâk/ Medhal-i İlm-i Hukuk/ İlm-i Servet (serbest piyasa ve teşebbüs hürriyeti, Liberal Ekonomi)	Türkçe Mantık/ Mantık Dersleri/ Mülâhazât-ı Hikemiyye/ Muhâverât-ı Hikemiyye (Batı dillerinden ilk edebi ve felsefi çeviri)/Hikmet-i Hukuk(Mekteb-i Hukuk Ders Notları) Kant, Monsquieu, Bentham, Fichte			Sefiller (Victor Hugo) çeviri/ Makamat-ı Harirî'den bir Tercüme	İlm-i Servet (serbest piyasa ve teşebbüs hürriyeti, Liberal Ekonomi)	Lisan-ı Hal/Adat-ı Ümem	Edebiyat: Yedi küçük ciltten mürekkebdir/ Belâgat-ı Türkiyye/ Arabca Kelâm-ı Kibar / Mecmûa-ı Eş'ârım(şiir)/Fârisi Istilâhat / Belagat-ı Fiil veya Belagat-ı Cismaniyye/ Terkibibend (Mektebin öneminden bahseden manzume)	Fuat ve Ali Pasa'larla Kâmil Bey'in sözleri/ İran Hâtirâti/ Avrupa Seyahati sırasında yazılmış bazı tahrirat	İştikak-ı Lûgat-ı Osmâni / Müştakkat-ı Türkiye / Türk, Arab ve Fars dillerinde mevcud lûgaat-ı Yûnâniyye/ İstılahat-ı Türkiye					
Kamil Paşa	Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye				Ayan Reisi Said Paşa'ya cevapları					Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa						
Ali Fuat Bey																
Mustafa Nuri Paşa	Netayicü'l Vukuat(Osmanlı Tarihi 3 Cilt)															
Ahmet Zühtü Paşa								Mecmuatü'z Zühtiyye fi'l-ahkâmi'd-dîniyye								
Recaizade Mahmut Ekrem Bey						Atala(tercüme)			Zemzeme-Takdir-i Elhan/ Nağme-i Seher/ Yadigar-ı Şebab/ Tefekkür ve Pejmürde/ Nijad Ekrem				Afife Anjelik (Piyes) / Vuslat(Verem temalı piyes) / Çok Bilen Çok Yanılır(.Piyes)	Muhsin Bey Yahut Şairliğin Hazin Bir Neticesi (Hikaye)/ Şemsa (Hikaye)/ Araba Sevdası (Roman)		
İbrahim Hakkı Paşa	Tarih-i Umumi/ Muhtasar İslam Tarihi	Hukuk-u Düvel/ Hukuk-u İdare														
Abdurrahman Şeref Bey	Fezleke-i Tarih-i düvel-i İslam/ Fezleke-i Tarih-i devlet-i Osmaniye/ Tarih-i devlet-i Osmani	Coğrafyay-ı Umumi														
Yusuf Ziya Paşa(2.)		Hukuk-u Düvel														
Mustafa Nail Bey	Hayat-ı Düvel															
Emrullah Efendi												Muhit'ul Maarif Ansiklopedi				
İsmail Hakkı Bey		Hukuk-u Esasiye			Bismark	Bismark										
Said Bey		Deḳâ'iku'l-beyân fî ḳıbleti'l-büldân. Risâletü'l-ḳible														
Mehmet Şerif Paşa										Meşrutiyete Doğru-Ben ... ve Hayatım				Bir Hasbihal	Şûrâ-yı Ümmet yahut Numûne-i Denâet / İttihat ve Terakkî'nin Sahtekârlıklarına, Denâetlerine Bülent Bir Sadâ-yı La'netimiz / Ahvâl-i Hâzıra/ Tehlike Daima Tehlike/ Quelques réflexions sur la guerre turco-balkanique	İkaz: Millet-i Osmâniyye'ye Bir Hitabe
Ali Münif Bey		Medhal-i Terbiye														
Dr. Nazım Bey																
Rıza Tevfik Bey		Hamidname	Les Textes Houroufis/ Felsefe Dersleri / Ömer Hayyam'ın Felsefesi						Serabı Ömrüm (şiir)		Kamus-u Felsefe					
Ali Kemal Bey	Bir Safha-yı Târîh/ Mes'ele-i Şarkıyye	İlm-i Ahlak / İlm-i Rûh			Ricâl-i İhtilâl				Râşid Müverrih mi Şair mi?					Fetret/ Roman)		

Tablo-7. Maârif Nâzırlarının Telif Ettikleri Eserleri Alanlarına Göre Gösteren Tablo

2.5.3. Nâzırların Eserlerinin Eğitim Politikalarına Etkisi

Maârif nâzırlarının eğitimleri nâzırlıkları döneminde eğitim politikalarını etkilediği gibi eserleri de hem siyasi hayatı hem de Osmanlı eğitimi etkilemiştir.

Ahmet Kemal Paşa Maârif Nezâreti kurulmadan önce de maârif teşkilatlarında çalışmıştı. Maârife dair birçok nizamnamede Kemal Paşa'nın gayretleri etkili olmuştu. Nezâretin kurulmasından sonra ise en üst seviyede kurumun içinde görev almaya devam etmiştir. Yedi defa maârif nâzırlığı yapmasının ötesinde maârifin ve mekteplerin müfredat araç gereçlerinin geliştirilmesi ve temini için de özel bir gayret sarf ediyordu. Avrupa'da bulunduğu esnada en güzel ve yeni haritalardan ve tekrar tercüme ettirilmiş kürelerden(Dünya) maârif işlerinde kullanılması için İstanbul'a getirmek istemiştir. Bunun üzerine maârif idaresi tarafından rüştiye mektepleri imtihanlarında bu kürelerin kullanılması gerektiği bildirilmişti. Dört adet küre ile on iki adet haritanın Londra'dan getirilmesi ve bunların masraflarının Ahmet Kemal Paşa'ya verilmesi istenmiştir. Bu vesileyle yirmi altı bin iki yüz kuruş tutan masraflardan ilk başta yirmi bin kuruşu verilmiştir.[312] Kemal Paşa bu haritalarla da yetinmemiş ve Dünya küreleri ve haritalarının yeniden tercümesini yaptırarak Almanya'da imal ettirmiştir. Sonrasında paşanın Berlin'de imal ettirdiği bu haritalar *Mekteb-i Bahriye* tarafından basılmıştır. Bu basım işlemi beş yıl sonra tekrarlanmış ve Almanya haritası düzenlenerek tekrar basımı yapılmıştır.[313] Ahmet Kemal Paşa'nın önceki yıllardaki harita basımına duyduğu ilgi sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1867 senesinde Belçika Kralının cülusu münasebetiyle gittiği Brüksel'den Paris'e geçmiş ve bazı Türkçe küre sipariş etmiştir.[314]

Ethem Paşa *Mecmua-i Fünun*'da makaleler kaleme almıştır. Bu makaleler dönemin Osmanlı biliminin geliştirilmesinde öncü niteliği taşımaktadır. Jeoloji, jeomorfoloji, ölçülerin standartlaştırılması vb. konularda makaleler kaleme almıştır. Yine Ethem Paşa'ya benzer bir Avrupa eğitimi görmüş olan Derviş Paşa'nın da bu

[312] BOA.,İ..MVL., 273/10544, (H-20.08.1269).
[313] A.]MKT.NZD., 254/96, (H-19.08.1274).
[314] BOA., İ..DH.., 556/38688, (H-11.04.1283).

ilk bilim dergisinde bilimsel makaleleri vardır. Ethem Paşa'nın ölçü birimleri konusundaki uzmanlığı sonuç vermiş ve 1869 yılında Osmanlı Devleti tarafından *Mesâhat, Ekyâl ve Evzân-ı A'şâriyye Nizamnâmesi (Yeni Mikyaslara Dair Risale* oğlu İsmail Galip imzasıyla neşredilmiş*)* ismiyle yürürlüğe girmiştir. Ethem Paşa ve Vefik Paşa'nın *Müze-i Hümâyun*'un kuruluşunda ve müfredatında kartkıları olmuştur. *Müze-i Hümâyun*'un kurucularından olan Osman Hamdi Bey ve kardeşi Halil Halid Bey Ethem Paşa'nın oğullarıdır. Ayrıca Ethem Paşa ve Vefik Paşa *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî* adıyla üç dilde neşredilen eseri birlikte yayımlamışlardır.[315] Suphi Paşa da benzer şekilde *Müze-i Hümâyun'*a katkı sağlamıştır. *Uyunü'l-Ahbar fi'n-nukud ve'l-asar* ismiyle neşredilen eserinde Roma ve İslam sikkelerini incelemiş ve meskukat bilimine katkı sunmuştur.[316]

Nâzırlardan bir kısmı ise mekteplerde ders kitabı ihtiyacını karşılamak için eser telif etmişlerdir. Ali Kemal Bey'in Halep'te ilk memuriyeti zamanında Maârif Nezâretinin kitap yarışmasına katılmış ve *İlm-i Ahlak* isimli eseriyle birincilik kazanmıştır.[317] Ahmet Kemal Paşa *Mekâtib-İ Umûmiye* nâzırı iken Farsça eğitiminin kolaylaştırılması için bir gramer(sarf) kitabı hazırlamıştır. Bu kitap ilk olarak beş adet hazırlanmış ve sadaretin görüşlerine sunulmuştur.[318] Hiç şüphesiz nâzırlar arasında ders kitabı niteliğinde en çok eser telif eden Ahmet Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa 1876'da idadi mekteplerinde okutulması için bir mantık kitabı hazırlamıştır. *Miyâr-ı Sedâd* isimli bu eser bastırılarak satışa sunulmuştur. *Adâb-ı Sêdad* isimli diğer bir kitabı ise *Miyâr-ı Sedâd* adlı esere bir giriş özelliği taşımaktadır. Bu kitapları isimlerini ise oğlu Sedat Bey'den esinlenerek vermiştir. Cevdet Paşa bu kitapların idadiler dışında Rüştiye mekteplerinde dahi okutulabileceği belirtilmiştir.[319] Yine mekteplerde ders kitabı olarak okutulması için fıkhın muamelat kısmına dair *Metn-i Metin* isminde bir eser kaleme aldı.[320] Bunlar dışında *Belagat-ı*

[315] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Aydın, "Edhem Paşa, İbrâhim", 418.
[316] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); Emine Öztürk ve Ali Fidan, "Abdüllatif Suphi Paşa'nın Uyunü'l-Ahbar Fi'n Nukud ve'l Asar Adlı Risalesinin Transkripsiyonu ve İktisat Sosyolojisi Açısından Tahlili", *KAUJISS*, sy. 2 (2019): 223-266.
[317] Ne var ki bu kitabın birincilik kazanması Ali Kemal Bey'in II. Abdülhamid iktidarı tarafından arandığı gerçeğini değiştirmemiş ve tutuklama kararına sebebiyet vermiştir. Bu sebeple Ali Kemal Bey Avrupa'ya kaçmıştır. Mustafa İsmet Uzun, "Ali Kemal", 407.
[318] BOA., A.]MKT.NZD., 41/11, (H-21.10.1867).
[319] BOA., MF.MKT., 39/70, (H-18.06.1293).
[320] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 72.

Osmaniye, Kavanin-i Osmani isimli kitapları da ders kitabı mahiyetinde eserleridir. *Tarih-i Cevdet ise Encümen-i Daniş* üyeliği sırasında ders kitabı olarak istifade edilmesi için Cevdet Paşa'ya sipariş edilen bir eserdir. Bunu Vakanüvis sıfatıyla kaleme almıştır. [321] Yusuf Ziya Paşa(1.) hesap, hendese ve cebir ilimlerine dair kitaplar telif etmiştir.[322] Zühtü Paşa en uzun süreye sahip maârif nâzırıdır. Nâzırlığı döneminde *Mecmuatü'z-Zühtiyye fi'l-ahkâmi'd-dîniyye* isimli bir ilmihal ve ahlak kitabı yazarak ve mekteplere dağıttırmıştı.[323] İsmail Hakkı Bey Darülfünun'da okutulması için Hukuk-i Esasiye isimli bir kitap kaleme almıştır.[324] Münif Paşa en çok eser telif eden maârif nâzırı olmasının yanı sıra *Mecmua-i Fünun*'u yayın hayatına kazandırarak bilimsel bilgiye ilgi uyanmasında oldukça etkili olmuştur. Vefik Paşa, Derviş Paşa, Ethem Paşa ve Münif Paşa bu dergide bilimsel içerikli yazılar kaleme almışlardır.[325] Derginin yayın hayatına başladığı zamanlar *Darülfünun*'un ilk denemesinin yapıldığı zamanlara denk gelir. Dört nâzır da bu okula ciddi katkılar sunarak mektebin ilk zamanlarında ders vermişlerdir.[326] Abdurrahman Sami Paşa *Kişveri Derun* isimli bir ahlak kitabı neşretmişti. Ders kitabı olarak okutulup okutulmadığını bilmesek de, dönemin ahlak kitaplarının mekteplerde okutulmak için yazıldığı anlaşılmaktadır.[327] Mustafa Nuri Paşa *Netayic'ül-Vukuat* isimli üç cilt Osmanlı tarihi kaleme almıştır.[328] Abdurrahman Şeref Efendi'nin telif ettiği *Fezleke-i Tarih-i düvel-i İslam*, *Fezleke-i Tarih-i devlet-i Osmaniye, Coğrafyay-ı Umumi, Tarih-i devlet-i Osmani* kitapları ders kitabı mahiyetinde eserlerdir.[329]Ali Münif Bey *Medhal-i Terbiye* isimli eğitimcilerin yararlanması için bir pedagoji kitabı telif etmiştir.[330] Derviş Paşa mekteplerde

[321] Ülken, *A.g.e.,* 25.
[322] DH., SAİDd…, 2/416,
[323] BOA., MF.MKT., 357/55, (31 Mayıs 1897).
[324] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* 252.
[325] Ethem ve Derviş Paşalar Sanayi Mektebi'nin kuruluşu için çaba sarf etmişlerdi. Sanayi Mektebi komisyonu Ethem Paşa zamanında oluşturulmuş ve sonucunu 1866'da Kemal Paşa'nın nâzırlığı döneminde vermişti. Ethem Paşa komisyon başkanlığı görevini üstlenirken Derviş Paşa Usûl-i kimyâ ve *Usul-i Hikmet-i Tabiiye* isimleriyle ders kitapları telif etmiştir. Mehmed Es'ad (Kolağası), *Mirât-ı Mekteb-i Harbiyye*, 142.
[326] BOA., DH. SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[327] İnal, *Şairler*, 1620
[328] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3:104.
[329] BOA, DH. SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).
[330] BOA, DH. SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).

okutulması için *Usul-i Kimya* isimli bir eser kaleme almıştır.[331] Rıza Tevfik Bey'in *Felsefe Dersleri* isimli kitabı, Darülfünun'da verdiği genel felsefe derslerinden oluşmaktadır. *Kamus-i Felsefe* ise Maârif Nezâreti tarafından *Matbaa-i Amire*'de yayınlanmıştı.[332]

[331] Adnan Şişman, "On Dokuzuncu Yüzyılda Fransa'dan Kitap, Alât ve Edevât Celbi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.2 (1998): 7-25.
[332] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.

3. NÂZIRLARIN KÖKENLERİ

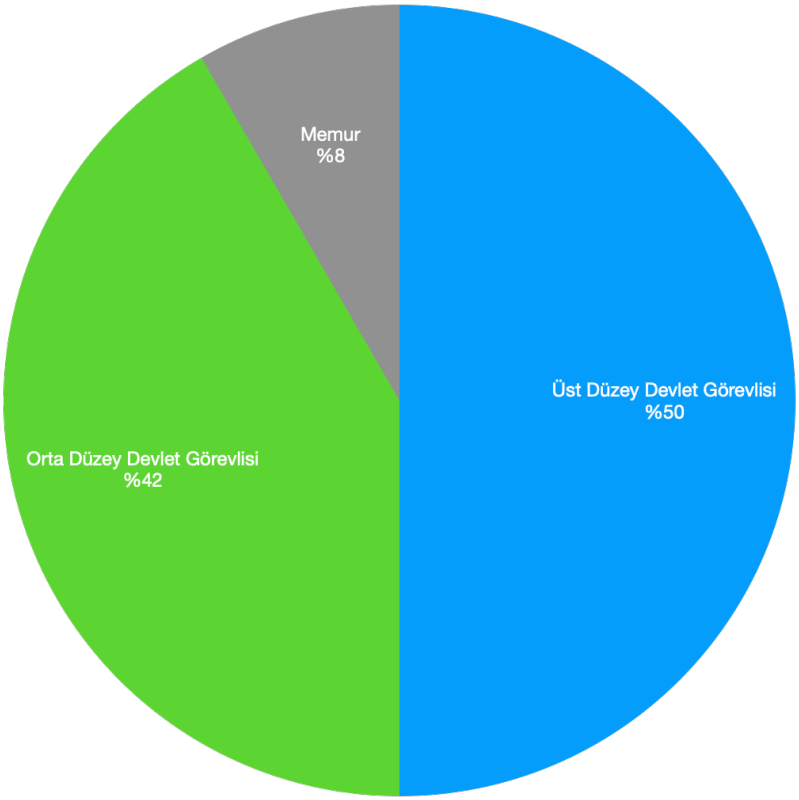
Nâzırlar birçok alanda farklı kökenlere sahiptiler. Bu kökenler, nâzırların maârif kariyerlerine farklı şekillerde tırmanmaları sonucunu doğurmuştur. Nâzırlardan bir kısmı doğrudan maârif teşkilatları yoluyla veya öğretmenlik tecrübesi gibi eğitim alanından maârif nâzırlığına yükselebilirken, diğerleri ideolojik kariyeri, maliye tecrübesi, dış politik tutumu ve diğer birçok sebeple nâzırlığa yükselmişlerdir. Meslekleri yanında nâzırların doğdukları bölgeler ve şehirler de kariyerlerini doğrudan etkileyebilmekteydi. Özellikle patronaj ilişkileri önemliydi.[333] Nâzırların devletin üst kademelerinde görev almış veya hala görev yapan bir babaya sahip olmaları, maârif nâzırı olmalarının yolunu açabilmekteydi. Nâzırların yaşları da atama kriterlerini etkileyen unsurlar arasındadır. Ekseriyetle belli bir yaş aralığının tayinlerde avantaj sağladığı anlaşılmaktadır. Nâzırların kökenlerini ve nelere sebep olduğunu bu bölümde inceleyeceğiz.

3.1. Sosyal Kökenleri

Nâzırların sosyal kökenleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde değişik sosyal sınıflara mensup ailelerin çocuklarının maârif nâzırı olabilme ihtimalleri anlaşılır. Nâzırlardan 24'ünün babası farklı kademelerde devlet görevlerinde

[333] "Patrimonyalizm", TÜBİTAK, son güncelleme Nisan 2023. https:// ansiklopedi. tubitak.gov.tr /ansiklopedi/patrimonyalizm.

bulunmuşlardı.[334] Bunlar arasında üst düzey devlet görevlisi 12 kişi[335], orta düzey devlet görevlisi 10 kişi[336] ve memur 2 kişi[337] bulunmaktaydı. Babası diğer meslek kollarından olan nâzırlar da vardır. Bunlar arasında tüccar, ayan, ulema mesleklerini sayabiliriz. Nâzırların babalarının mesleklerine göre kategorilere ayırdık. Babaları devlette hizmet vermiş olan nâzırlar tüm nâzırların %80'ine eşit gelmektedir. Bunlar içinde de babası üst düzey görevlerde bulunan nâzırların oranı %40'tır. Bu oranlar maârif nâzırlığına atamalarda sosyal statüler ve bunlara bağlı ilişkilerin ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Grafik-17. Maârif Nâzırlarından Babaları Devlet Görevinde Bulunanların Yüzdelik Dağılımını Gösteren Grafik

[334] Derviş Paşa, Celalettin Paşa, Haşim Paşa, Hadi Paşa, Raşit Bey ve Mustafa Arif Bey'in babalarının isimlerine ve meslek bilgilerine ulaşamadık.
[335] Mustafa Fazıl Paşa, Ethem Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Arifi Paşa, Ali Fuat Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), İsmail Hakkı Bey, Mehmet Şerif Paşa, Abdullah Lami Bey.
[336] Ahmet Kemal Paşa, Nevres Paşa, Saffet Paşa, Kamil Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Mustafa Nail Bey, Ali Münif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey.
[337] Yusuf Ziya Paşa(1.), Cevdet Paşa.

Toplam yedi(%18) maârif nâzırın babası nâzırlık görevinde bulunmuştu. Ethem Paşa'nın hamisi Koca Hüsrev Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa'nın babası Sami Paşa, Arifi Paşa'nın babası Şekip Paşa, Ali Fuat Bey'in babası Âli Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey'in babası Mehmet Şakir Recai Efendi, Mehmet Şerif Paşa'nın babası Kürt Said Paşa ve Abdullah Lami Bey'in babası Kâmil Paşa nâzırlık görevinde bulunmuşlardı.[338]

Nâzırlardan üçünün(%8) babası sadrazamlık görevinde bulunmuşlardı. Ali Fuat Bey'in babası Âli Paşa ve Abdullah Lami Bey'in babası Kamil Paşa sadrazam babalardı.[339]

Ethem Paşa'nın hamisi olan Koca Hüsrev Paşa da sadrazamlık görevinde bulunanlardandı.

Toplam on bir(%28) nâzırın babası üst düzey devlet görevlisi olarak çalışmıştır. Vefik Paşa'nın babası Divan-ı Hümâyun tercümanı Ruhiddin Efendi, Arifi Paşa'nın babası ilk hariciye nâzırlarından Şekip Paşa, Şerif Paşa'nın babası uzun süre sefirlik görevinde bulunduktan sonra II. Abdülhamid döneminin en uzun süre Hariciye Nâzırlığı yapan bürokratı Kürt Said Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2)'nın babası Meclis-i Maliye reisi Müftüzade Mahmut Şakir Efendi, Suphi Paşa'nın babası kıdemli devlet adamı ve nâzır Sami Paşa, Ethem Paşa'nın hamisi Koca Hüsrev Paşa, Lami Bey'in babası Kamil Paşa, Ali Fuat Bey'in babası Âli Paşa, İbrahim Hakkı Paşa'nın babası şehremaneti reisi Sakızlı Mehmet Remzi Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem Bey'in babası Takvimhane nâzırı ve vakanüvis Mehmet Şakir Recai Efendi, Babanzade İsmail Hakkı Bey'in babası Hicaz valisi Mustafa Zihni Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa'nın babası Mısır Hidivi İbrahim Paşa üst düzey devlet görevlisi olarak çalışmışlardı.[340]

---

[338] İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 600-635. Mahir Aydın, "Edhem Paşa, İbrahim", 430; BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862); Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I:266; DH., SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", 110.

[339] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH. SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", 106.

[340] İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 600-635. Aydın, "Edhem Paşa, İbrahim"; BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862); *Sicill-i*

İki(%6) nâzırın babası rütbeli askerdi. Zühtü Paşa'nın babası Hacı Rıfat Bey süvari binbaşıydı. Kamil Paşa'nın babası Salih Ağa ise topçu yüzbaşı olarak görev yapmıştı.[341]

Nâzırlardan dördünün(%9) babası taşra ayanlarındandır. Saffet Paşa'nın babası Trabzon yöresinde voyvodalık yapan Sürmeneli Hulusi Ağa, Mustafa Nuri Paşa'nın babası İzmir baş ayanı Mansurizade Mehmet Efendi, Fahrettin Reşat Bey'in babası Mehmet Reşat Efendi, ve Şükrü Bey'in babası Kastamonu vilayetinde vilayet idare azalığı yapmış olan Mehmet Selim Efendi ayan babalardır.[342]

İki(%6) nâzırın babası vilayetlerde vali olarak görev yapmıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın babası İbrahim Paşa kendi babası yani Fazıl Paşa'nın dedesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan sonra Mısır valisi olmuştu.[343] Babanzade İsmail Hakkı Paşa'nın babası Mustafa Zihni Paşa uzun süre Hicaz valisi olarak görev yapmıştı.[344]

Babası ulema olan iki(%6) nâzır vardır. Abdurrahman Sami Paşa'nın babası Necip Efendi Mora'da Halveti şeyhiydi. Münif Paşa'nın babası Hoca Seyit Abdülhadi Efendi ise Antep'te (Ayntab) medrese hocası olarak görev yapmıştı. Abdülhadi Efendi Mısır ordusunun Antep'i almasının ardından lisan ve diğer alanlarda ders vermek üzere Mısır'a gitmişti. Münif Paşa'da bu vesileyle Mısır'da bulunmuştu.[345]

Osmânî (1308), I:266; DH., SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", 106; "Ahmet Vefik Paşa", *Resimli Gazete*, 37-38; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* I:308-309; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 44-47; DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); DH., SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279); Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi,* (haz. Ziyad Ebüzziya) (İstanbul 1973), 1:9-47; İnal, *Son Sadrazamlar*, I-II:107-108; Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, 252.

[341] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

[342] BOA, DH. SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH. SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284); DH. SAİDd…, 60/309, (H-29-12-1289); Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV:486-487; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146.

[343] Hidiv unvanı 1863'te Hidiv İsmail Paşa'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştı. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* I:9-47.

[344] Babanzade sülalesi Bağdat ve Süleymaniye bölgesinde ayan bir ailedir. Daha önce Adana valiliği yapmış olan Ahmet Paşa ve II. Abdülhamid döneminde valilik yapan Halil Halid Bey bu aileye mensuptur. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, 70; Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, 252.

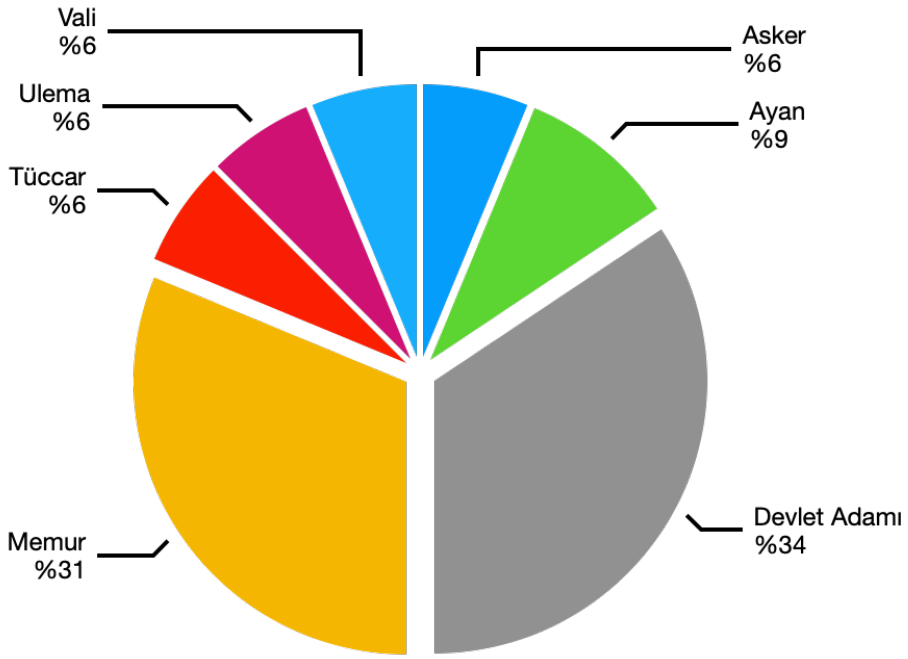
[345] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

İsim	Babası/Hamisi	Babasının Mesleği	Memuriyet Derecesi	Meslek Çeşidi
Abdurrahman Sami Paşa	Necip Efendi	**Şeyh/Dini Lider (Halveti Şeyhi)**		**Ulema**
Ahmet Kemal Paşa	El-Hac Seyit İbrahim Ağa	**Sultan Kethüdası**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Mustafa Fazıl Paşa	İbrahim Paşa	**Vali/Yönetici**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Vali**
Nevres Paşa	Mustafa Bey	**Gümrük Müdürü**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Ethem Paşa	Koca Hüsrev Paşa	**Sadrazam**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Abdüllatif Suphi Paşa	Abdurrahman Sami Paşa	**Nazır**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Saffet Paşa	Sürmeneli Hulusi Ağa	**Voyvoda/yönetici**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Ayan**
Derviş Paşa				
Ahmet Vefik Paşa	Ruhiddin Efendi	**Divan-ı Hümayun Tercümanı**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Cevdet Paşa	Hacı İsmail Ağa	**Istabl-ı Amire Payeli (Memur)**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Arifi Paşa	Şekip Paşa	**Hariciye Nazırı**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Yusuf Ziya Paşa(1.)	Mehmet Akif Efendi	**Gümrük Memuru**	**(Memur)**	**Memur**
Münif Paşa	Hoca Seyit Abdülhadi Efendi	**Medrese Hocası**		**Ulema**
Kamil Paşa	Salih Ağa	**Topçu Yüzbaşısı**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Asker**
Ali Fuat Bey	Âli Paşa	**Sadrazam**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Mustafa Nuri Paşa	Mehmet Emin Efendi	**İzmir Baş Ayanı**		**Ayan**
Ahmet Zühtü Paşa	Hacı Rıfat Bey	**Süvari Binbaşı**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Asker**
Celalettin Paşa				
Haşim Paşa				
Recaizade Mahmut Ekrem Bey	Mehmet Şakir Recai Efendi	**Takvimhane nazırı-Vakanüvis**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
İbrahim Hakkı Bey	Sakızlı Mehmet Remzi Efendi	**Şehremaneti Reisi**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Abdurrahman Şeref Bey	Hasan Efendi	**Tophane-i Amire Kalemi Mümeyyizi**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Yusuf Ziya Paşa(2.)	Müftüzade Mahmut Şakir Bey	**Meclis-i Maliye Reisi**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Mustafa Nail Bey	Mehmet Emin Efendi	**Tophane-i Amire Mektupçusu**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Emrullah Efendi	Tüccar Ali Efendi Mesleği	**Tüccar**		**Tüccar**
İsmail Hakkı Bey	Mustafa Zihni Paşa	**Hicaz Valisi**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Vali**
Said Bey	Mahmut Aziz Efendi	**Bilinmiyor**		
Mehmet Şerif Paşa	Kürt Said Paşa	**Hariciye Nazırı ve Şuray-ı Devlet Reisi**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**
Şükrü Bey	Mehmet Selim Efendi	**Vilayet İdare Azası(Ayan)**		**Ayan**
Ali Münif Bey	Hakkı Bey	**Trablusgarp mektupçusu**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Dr. Nazım Bey	Hacı Abdülhamid Efendi	**Selanik Tüccarı**		**Tüccar**
Rıza Tevfik Bey	Hoca Mehmet Tevfik Bey	**Türkçe Öğretmeni/Savcı**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Ali Kemal Bey	Hacı Ahmet Efendi	**Kethüda**	**(Orta düzey devlet görevlisi)**	**Memur**
Fahrettin Reşat Bey	Mehmet Reşat Efendi	**Mevali/Ayan**		**Ayan**
Mehmet Hadi Paşa				
Mustafa Reşit Paşa	Mehmet Şakir Bey	**Maliye Meclisi Reisi**		
Raşit Bey				
Mustafa Arif Bey				
Abdullah Lami Bey	Kamil Paşa	**Sadrazam**	**(Üst düzey devlet görevlisi)**	**Devlet Adamı**

Tablo-8. Maârif Nâzırların Sosyal Kökenlerini Gösteren Tablo

Maârif nâzırlarının babalarının %34'ü devlet adamı[346], %31'i memur[347], %9'u ayan[348], %6'sı vali[349], %6'sı asker[350], %6'sı ulema[351] ve %6'sı da tüccar olarak görev yapmışlardı.[352]

[346] Ethem Paşa (Sadrazam), Abdüllatif Suphi Paşa (Nâzır), Ahmet Vefik Paşa (Divan-ı Hümâyun Tercümanı), Arifi Paşa (Hariciye Nâzırı), Ali Fuat Bey (Sadrazam), Recaizade Mahmut Ekrem Bey (Takvimhane nâzırı-Vakanüvis), İbrahim Hakkı Bey (Şehremaneti Reisi), Yusuf Ziya Paşa(2.)

Grafik-18. Nâzırların Babalarının Mesleklerini Gösteren Grafik

Nâzırların görev yaptıkları dönemde insanların sosyal statülerini belirleyen en önemli etken babalarının meslekleriydi. Sosyal demokrasi, eğitimde fırsat eşitliği,

(Meclis-i Maliye Reisi), Mehmet Şerif Paşa (Hariciye Nâzırı ve Şuray-ı Devlet Reisi), Abdullah Lami Bey (Sadrazam).

[347] Yusuf Ziya Paşa(1.) (Gümrük Memuru), Cevdet Paşa (Istabl-ı Amire Payeli (Memur)), Ali Kemal Bey (Kethüda), Ahmet Kemal Paşa (Sultan Kethüdası), Abdurrahman Şeref Bey (Tophane-i Amire Kalemi Mümeyyizi), Mustafa Nail Bey (Tophane-i Amire Mektupçusu), Ali Münif Bey (Trablusgarp mektupçusu), Rıza Tevfik Bey (Türkçe Öğretmeni/Savcı), Nevres Paşa (Gümrük Müdürü).

[348] Mustafa Nuri Paşa (İzmir Baş Ayanı), Fahrettin Reşat Bey (Mevali/Ayan), Şükrü Bey (Vilayet İdare Azası/Ayan), Saffet Paşa (Voyvoda/yönetici).

[349] İsmail Hakkı Bey (Hicaz Valisi), Mustafa Fazıl Paşa (Vali/Yönetici).

[350] Ahmet Zühtü Paşa (Süvari Binbaşı), Kamil Paşa (Topçu Yüzbaşısı).

[351] Münif Paşa (Medrese Hocası), Abdurrahman Sami Paşa (Şeyh/Dini Lider - Halveti Şeyhi).

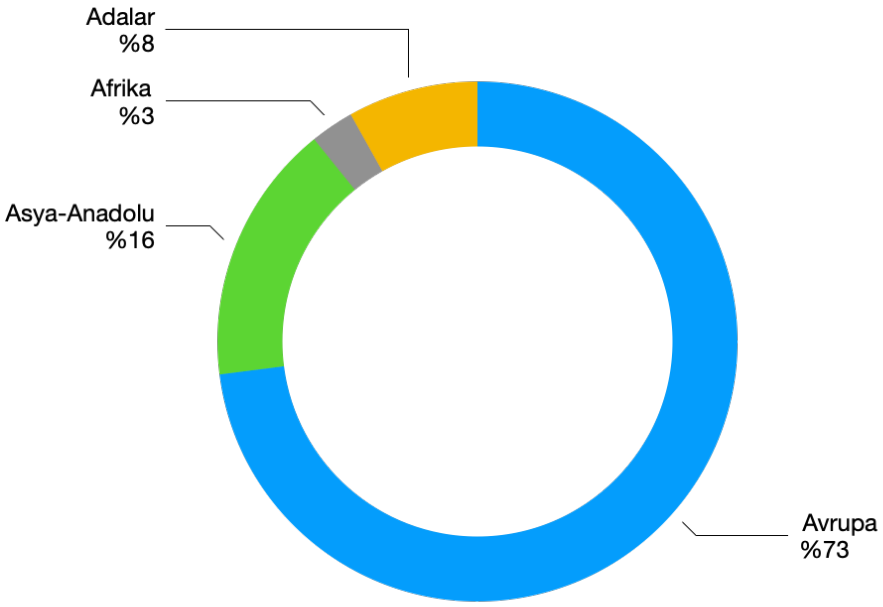
[352] Dr. Nazım Bey (Selanik Tüccarı), Emrullah Efendi (Tüccar).

burs destekleri ve dolaşım-iletişim imkanlarının ya hiç olmadığı ya da çok sınırlı kaldığı tarihsel bir dönemde sosyal kökenler daha da önemlidir. Bu durum nâzırların devlet kadrolarında yükselmelerini, yönetici elitlerle tanışmalarını ve nihayetinde maârif nâzırlığı görevine gelmelerini etkilemiştir. Nâzırların %80'inin babası bir şekilde devlet görevinde bulunmuştur. Bunun %40'ının üst düzey görevlerde bulunanlar oldukları düşünüldüğünde üst düzey devlet görevlerinde çalışmış olmanın önemi daha da çok anlaşılır. Ulema ve asker babalara sahip olunmasının nâzırlığa yükselişte etkisi düşük kalmıştır. Taşradaki ayan çocuklarının nâzırlar arasındaki oranı(%9) oldukça yüksektir.

3.1.1. Doğum Yerleri

Maârif nâzırlarının doğum yerleri hakkındaki bilgiler, sosyal kökenleri hakkında da bilgi verir. İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarından Afrika kıtasının kuzeyine, en doğudaki vilayetlerinden Anadolu'daki vilayetlere kadar bu geniş coğrafya sınırları oluşturur. Nâzırlar bu geniş coğrafyada dünyaya gelmişlerdi. Maârif nâzırlarının %73'ü Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasındaki topraklarında doğmuştu.[353] Asya-Anadolu topraklarında doğan nâzırların oranı %16'dır.[354] Nâzırlardan %8'i Osmanlı Devleti'ne dahil olan adalarda dünyaya gelmişlerdi.[355] Geriye kalan %3 ise Afrika kıtasında dünyaya gelmişti.[356]

[353] Kemal Paşa, Nevres Paşa, Saffet Paşa, Derviş Paşa, Vefik Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Zühtü Paşa, Celalettin Paşa, Haşim Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Nail Bey, Said Bey, Şerif Paşa, Ali Kemal Beyi Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Raşit Bey, Cevdet Paşa, Rıza Tevfik Bey, Dr. Nazım Bey, Mustafa Arif Bey, Emrullah Efendi, Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa.
[354] Ali Münif, İsmail Hakkı Bey, Mehmet Hadi Paşa, Münif Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Şükrü Bey.
[355] Kamil Paşa, Ethem Paşa, Abdullah Lami Bey.
[356] Mustafa Fazıl Paşa.

Grafik-24. Nâzırların Doğum Yerlerini Kıtalara Göre Yüzde Olarak Gösteren Grafik

3.1.1.1. Osmanlı Devleti'nin Avrupa Vilayetlerinde Doğan Nâzırlar

Nâzırların %73'ü Osmanlı Devleti'nin Avrupa vilayetlerinde doğmuştu.[357] Avrupa vilayetlerinde doğan nâzırlardan yirmisinin doğum yeri İstanbul'dur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa vilayetlerini %100 kabul edersek İstanbul %74 yer işgal eder.[358] Avrupa vilayetlerinde doğan diğer nâzırların %19'u Rumeli'de[359] %7'si ise Mora'da doğmuştu.[360]

[357] İstanbul Avrupa kategorisine dahil edildi. Adalarda doğan nâzırlardan bir başka kategori yapıldı.
[358] Kemal Paşa, Nevres Paşa, Saffet Paşa, Derviş Paşa, Vefik Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Zühtü Paşa, Celalettin Paşa, Haşim Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Nail Bey, Said Bey, Şerif Paşa, Ali Kemal Beyi Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Raşit Bey.
[359] Cevdet Paşa, Rıza Tevfik Bey, Dr. Nazım Bey, Mustafa Arif Bey, Emrullah Efendi.
[360] Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa.

İstanbul'da doğan nâzırlar Kemal Paşa, Nevres Paşa, Saffet Paşa, Derviş Paşa, Vefik Paşa, Arifi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Ali Fuat Bey, Zühtü Paşa, Celalettin Paşa, Haşim Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Nail Bey, Said Bey, Şerif Paşa, Ali Kemal Beyi Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Reşit Paşa, Raşit Bey'di.[361]

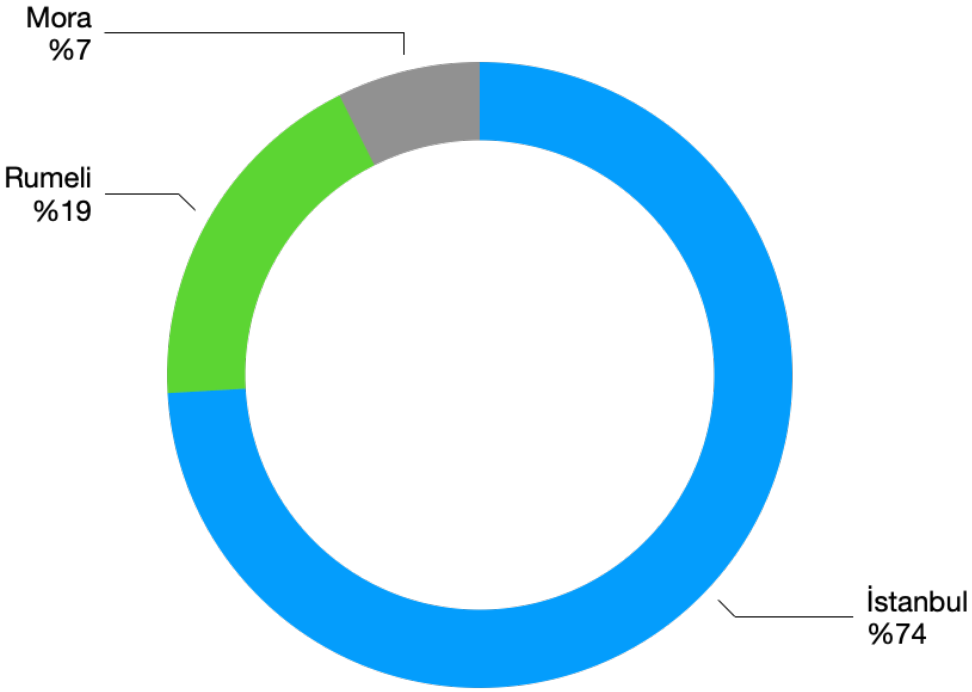
Nâzırlardan Cevdet Paşa, Rıza Tevfik Bey, Dr. Nazım Bey, Mustafa Arif Bey ve Emrullah Efendi Osmanlı Devleti'nin Rumeli vilayetlerinde doğmuştu.[362] Sami Paşa ve oğlu Suphi Paşa ise Mora yarımadasında doğmuşlardı.[363]

Maârif nâzırlarının %73'ü Osmanlı Devleti'nin Avrupa vilayetlerinde doğmuştu. Geriye kalan %27 düşünüldüğünde bu oldukça yüksek bir orandır.

[361] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* 1898, 43; İbnülemin*, Son Asır Türk Şairleri*, 1185-1188; BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 258; İnal, *Son Sadrazamlar*, 651; DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); DH. SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862); DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); DH.SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279). DH. SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278); DH. SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280); DH.,SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); DH.SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284); DH. SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284); DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275); DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85).

[362] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500; Ahmet Eyicil, "Nâzım Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.32 (Ankara: TDV Yay., 2006), 446-447; DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291); *Son Asır Türk Şairleri*, 147, 1018, 1880, 2016.

[363] Kaya, *Abdüllatif Suphi Paşa,* 37; BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

Grafik-25. Maârif Nâzırlarından Osmanlı Devleti'nin Avrupa Kıtası Vilayetlerinde Doğanlarını Gösteren Grafik

3.1.1.2. Asya – Anadolu Vilayetlerinde Doğan Nâzırlar

Nâzırların %16'sı Osmanlı Devleti'nin Asya - Anadolu vilayetlerinde dünyaya gelmişti.[364] Bunların dört tanesi Anadolu vilayetiydi.[365] İki tanesi ise Asya vilayetlerinde yer alıyordu. Anadolu'daki vilayetlerde doğan nâzırlardan Ali Münif Bey Adana'da, Münif Paşa Antep'te, Mustafa Nuri Paşa İzmir'de ve Şükrü Bey ise

[364] Ali Münif, İsmail Hakkı Bey, Mehmet Hadi Paşa, Münif Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Şükrü Bey.
[365] Vilayetlerin statüsü 1864 ve 1871 *Vilayet Nizamnamelerinde* yeniden tanımlandığı için eyalet ve vilayet ifadesini bir arada kullandık. Bu nizamnamelerden önce Osmanlı Devleti taşrayı eyaletlere bölerek yönetiyordu. Nizamnamelerden sonra pek çok eyalet sınırları ve ismiyle aynı kalmakla birlikte yeniden oluşturulan vilayetler de olmuştu. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, 25.

Kastamonu'da doğmuştu.[366] Bağdat'ta doğan İsmail Hakkı Bey ve Hadi Paşa'nın doğum yeri Bağdat'tı.[367]

Asya-Anadolu vilayetlerinde doğan nâzırların oldukça seyrek göreve geldiklerini anlıyoruz. Maârif Nezâretinin 1857 yılında kuruluşundan 1911 yılına kadar Asya-Anadolu kökenli nâzırların sayısı yalnızca ikidir.[368] Geriye kalan dört nâzır ise 1911 yılından sonra göreve gelmişti.[369] Bu dört nâzırdan Şükrü Bey, İsmail Hakkı Bey ve Ali Münif Bey İTC'nin iktidarda etkinliğini artırdığı bir dönemde İTC üyesi olarak göreve gelmişlerdi.[370] Mehmet Hadi Paşa ise İstanbul'un işgal edildiği bir dönemde İTC'nin iktidar kadrolarında tasfiye olmasından sonra kısa süreliğine görev almıştı.[371]

3.1.1.3. Adalarda Doğan Maârif Nâzırları

Maârif nâzırlarının %8'i Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki adalarda doğmuşlardı.[372] Ethem Paşa Sakız adasında doğmuştu.[373] Kamil Paşa Kıbrıs adasında doğmuştu.[374] Kamil Paşa'nın oğlu olan Abdullah Lami Bey babasının 1875 yılında Sakız Adası'nda görevli bulunduğu sırada dünyaya gelmişti.[375]

Maârif Nâzırlarından sadece Mustafa Fazıl Paşa Kahire'de dünyaya gelmişti.[376]

Maârif Nâzırlarının %73'ünün Osmanlı Devleti'nin Avrupa vilayetlerinde doğdukları düşünüldüğünde, maârif nâzırlığı görevine yükselme aşamalarında Avrupa vilayetlerinde doğan nâzırlar diğer coğrafyalarda doğan nâzırlara göre

---

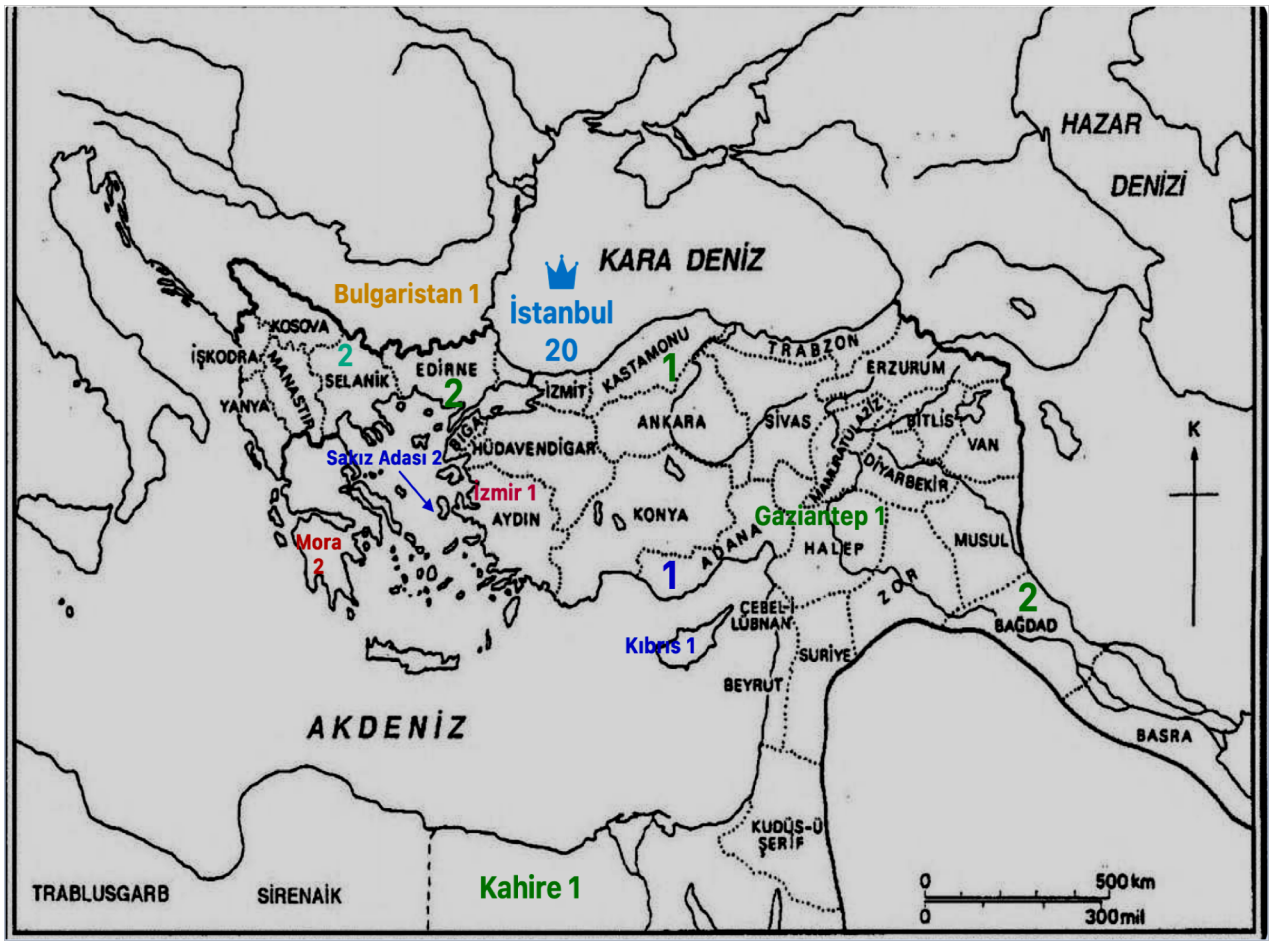
[366] BOA, DH., SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290); DH., SAİDd…, 60/309, (H-29-12-1289); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146; Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali,* 18. "Şükrü Bey", TBMM, Son Güncelleme Temmuz 2023. http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/ d02/HT_571_1_2.pdf. 1Nisan 2015.
[367] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim,* 252.
[368] Münif Paşa(1877) ve Nuri Paşa(1882).
[369] İsmail Hakkı Bey(1911), Şükrü Bey(1913), Ali Münif bey(1917) ve Mehmet Hadi Paşa(1920).
[370] Yasemin Erdem, "Maârif Nâzırı Ahmet Şükrü Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Katkısı", *Türk Kültürü incelemeleri Dergisi*, sy.1 (2015): 110.
[371] Kuneralp, Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali, 18; Ergün, *Eğitim,* 252; BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289; DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).
[372] Ethem Paşa, Kâmil Paşa, Abdullah Lami Bey.
[373] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[374] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[375] Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", 103; Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali,* 51.
[376] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I: 9-47

üstünlük sağlamıştır. Özelde ise İstanbul, Avrupa kıtasında doğan nâzırların %73'lük kısmını barındırdığından maârif nâzırlığı görevinde önceliğe sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin diğer coğrafyalarında doğan nâzırlar %27'lik dilim ile oldukça düşük oranda kalmışlardır.

İsim	Şehir	Doğum Tarihi	Görev Yılı
Abdurrahman Sami Paşa	Mora	1792	1857
Ahmet Kemal Paşa	İstanbul	1809	1861
Mustafa Fazıl Paşa	Kahire	1829	1862
Nevres Paşa	İstanbul	1826	1863
Ethem Paşa	Sakız Adası	1817	1863
Abdüllatif Suphi Paşa	Mora	1826	1867
Saffet Paşa	İstanbul	1815	1868
Derviş Paşa	İstanbul	1817	1872
Ahmet Vefik Paşa	İstanbul	1817	1872
Cevdet Paşa	Bulgaristan	1823	1873
Arifi Paşa	İstanbul	1830	1875
Yusuf Ziya Paşa(1.)	İstanbul	1827	1876
Münif Paşa	Gaziantep	1830	1877
Kamil Paşa	Kıbrıs	1832	1880
Ali Fuat Bey	İstanbul	1846	1881
Mustafa Nuri Paşa	İzmir	1824	1882
Ahmet Zühtü Paşa	İstanbul	1834	1891
Celalettin Paşa	İstanbul	1852	1902
Haşim Paşa	İstanbul	1843	1903
Recaizade Mahmut Ekrem Bey	İstanbul	1847	1908
İbrahim Hakkı Bey	İstanbul	1863	1908
Abdurrahman Şeref Bey	İstanbul	1853	1908
Yusuf Ziya Paşa(2.)	İstanbul	1849	1909
Mustafa Nail Bey	İstanbul	1861	1909
Emrullah Efendi	Kırklareli	1858	1910
İsmail Hakkı Bey	Bağdat	1876	1911
Said Bey	İstanbul	1864	1912
Mehmet Şerif Paşa	İstanbul	1865	1912
Şükrü Bey	Kastanmonu	1874	1913
Ali Münif Bey	Adana	1873	1917
Dr. Nazım Bey	Selanik	1872	1918
Rıza Tevfik Bey	Edirne	1869	1918
Ali Kemal Bey	İstanbul	1867	1919
Fahrettin Reşat Bey	İstanbul	1867	1920
Mehmet Hadi Paşa	Bağdat	1861	1920
Mustafa Reşit Paşa	İstanbul	1858	1920
Raşit Bey	İstanbul	1868	1921
Mustafa Arif Bey	Selanik	1874	1921
Abdullah Lami Bey	Sakız Adası	1875	1921

Tablo-13. Maârif Nâzırlarının Doğum Yerlerini, Doğum Yıllarını ve Göreve Geliş Tarihlerini Gösteren Tablo

Osmanlı Devleti'nin maârif nâzırları arasında farklı vilayetlerde doğan pek çok kişi olduğu görülüyor. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası ve farklı kültürleri barındırması nedeniyle oldukça doğal bir durum olarak karşımıza çıkıyor. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin eğitim politikalarının ve uygulamalarının farklı vilayetlerinden gelen nâzırların tecrübelerinden etkilendiği de düşünülebilir. Özellikle Emrullah Efendi'nin nâzırlığından itibaren maârif nâzırlarının %60'ını devletin İstanbul dışındaki taşra vilayetlerinden gelenler oluşturmuştur. İstanbul doğumlu nâzırların oranı ise %40 olarak kalmıştır. Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi boyunca bu oran %58 İstanbul, %42 diğer vilayetler olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan, bu listede yer alan nâzırların büyük çoğunluğunun İstanbul doğumlu olduğu da görülüyor. Devletin yönetim merkezi olarak İstanbul'un maârif nâzırları seçiminde ve yetişmesindeki etkisi nezâret boyunca devam etmiştir.

Harita-1. Nâzırların Doğdukları Vilayetler

3.2. Mesleki Kökenleri

Maârif nâzırları farklı sosyal kökenlerden geldikleri gibi farklı meslek gruplarına sahiptiler. Osmanlı mali, hukuki ve bürokratik düzenlemelerindeki modernleşmenin sonucunda kurumların bürokrasileri çeşitlenmiş ve yeni kurumlar doğmuştur. Nâzırlar da bunlara bağlı olarak iş yaşantılarına farklı mesleklerde başlamışlardı. Bu meslekler arasında büro/kalem çalışanı olmak oldukça yaygındı. Maârif nâzırlarının mesleki durumlarına bakıldığında bürokrasiden nâzırlığa yükselmenin en yaygın olan yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Nâzırların mesleki kariyerlerini incelerken bundukları mesleklerde uzun süre çalışmalarına göre verileri oluşturduk.

Nâzırlardan on yedisi bürokrasi yoluyla iş hayatına girmiş ve uzun yıllar devam etmişti. Tercüme Odası'nda kariyer yapmış olan dört nâzır Saffet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Münif Paşa, Arifi Paşa'dır.[377] Maliye kalemlerinde görev yapan nâzırlar Nuri Paşa, Zühtü Paşa, Haşim Paşa ve Raşit Bey'dir.[378] Yusuf Ziya Paşa(1.) ise muhasebe kaleminde kariyer yapmıştı.[379] Nâzırlardan ikisi maârif bürokratıydı. Ahmet Kemal Paşa *Maârif-i Umûmiyye Nezâretinin* kuruluşundan önce hem müdürlüklerde hem de *Meclis-i Maârif* üyeliğinde bulunmuştu.[380] Emrullah Efendi ilk önce taşra maârif idarelerinde sonrasında ise İstanbul maârif idare meclisi üyeliğinde bulunmuştu.[381]

Bürokrasi kökenli diğer nâzırlardan Abdurrahman Sami Paşa ve oğlu Abdüllatif Suphi Paşa ilk önce modernleşen Mısır bürokrasisinde, 1846 sonrasında

[377] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 234; DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); "Ahmet Vefik Paşa", *Resimli Gazete*, 37-38; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî,* I:308-309; İnal, *Son Sadrazamlar*, 651.
[378] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146; BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85).
[379] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[380] İnal, Son Asır Türk Şairleri, II/1150.
[381] Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 38-55.

ise Kavalalı'nın ölümünü takiben Osmanlı bürokratik kurumlarında çalışmıştı.[382] Mustafa Fazıl Paşa *Sadaret Mektubi* kaleminde mesleğe girmişti. Mustafa Arif Bey bürokrasi kariyerinin önemli kısmını pasaport kaleminde geçirmişti.[383] *Divan-ı Hümâyun* kaleminde çalışan Ali Fuat Bey bu kalemde yükselen tek nâzırdı.[384] Recaizade Mahmut Ekrem Bey ise hariciye kalemlerinde uzun süre çalışmıştı.[385]

Yirmi nâzır ise bürokrasi dışında farklı meslek gruplarından geliyorlardı. Bu meslekler arasında en sık rastlanılan öğretmenlik mesleğidir. Yedi nâzır öğretmen kökenliydi. İbrahim Hakkı Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Nail Bey, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Münif Bey ve Ali Kemal Bey öğretmenlik mesleğinden gelen nâzırlardı.[386]

Nâzırlardan dördü sefir kökenliydiler. Yusuf Ziya Paşa(2.), Şerif Paşa, Fahrettin Reşat Bey ve Mustafa Reşit Bey mesleği sefirlik olan nâzırlardı.[387] Nâzırlardan Dr. Nazım ve Rıza Tevfik tıp hekimiydi.[388] Ethem Paşa ve Derviş Paşa kariyerlerinin başında maden mühendisi olarak çalışmış nâzırdı.[389]

Nâzırlardan beşi meslek verilerinde kendi mesleğinde tek olarak bulunur. Nâzırlardan Cevdet Paşa bir süre kadılık yapmıştı.[390] Nevres Paşa Mabeyn kariyerine sahipti.[391] İsmail Hakkı Bey gazeteci ve Hadi Paşa askerdi.[392] Kamil Paşa ise Vali kökenli bir nâzırdı.[393]

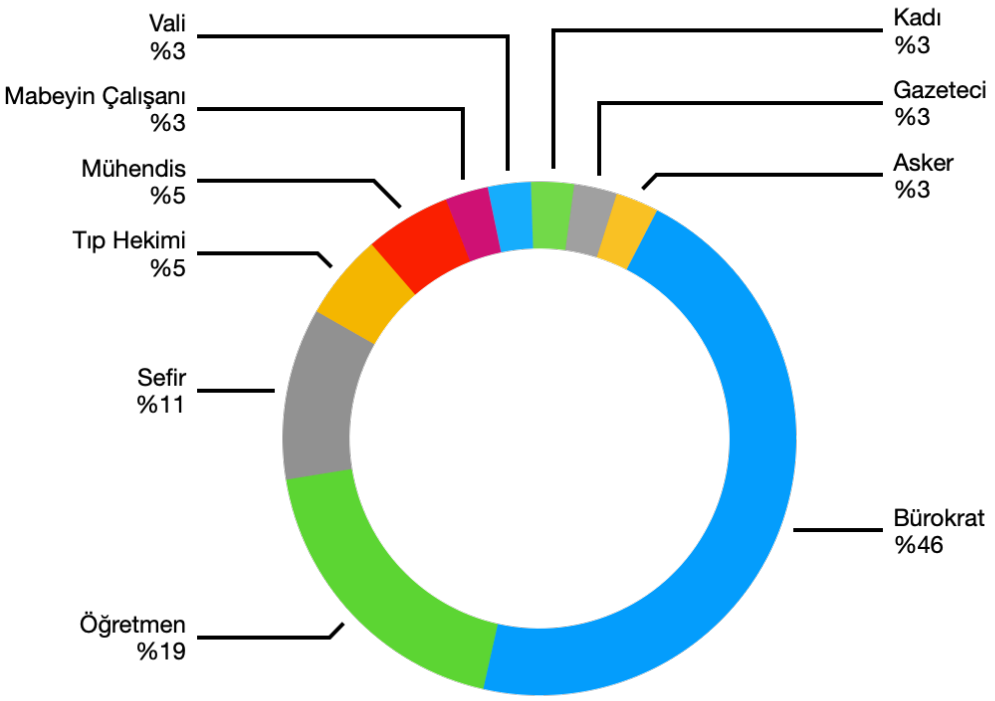
---

[382] Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 216; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III:1619-1630; BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[383] BOA, DH. SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291).
[384] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[385] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).
[386] Burada hayatının bir döneminde öğretmenlik yapmış olanlar değil, mesleği öğretmenlik olan nâzırlar belirtilmiştir. BOA,DH.SAİDd…,60/345, (H-29-12-1278); DH.SAİDd…,16/175, (H-29-12-1280); DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279); DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269); DH., SAİDd..., 179/433, (1289); DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[387] BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281); DH. SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284); DH. SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275).
[388] Ahmet Eyicil, "Nâzım Bey", TDV İslâm Ansiklopedisi; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[389] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C:258.
[390] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[391] İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1185-1188.
[392] Ergün, II. *Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 252; Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 18.
[393] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

Nazır	Mesleği	Nazır	Mesleği
Abdurrahman Sami Paşa	**Bürokrat**	Haşim Paşa	**Bürokrat(Maliye)**
Ahmet Kemal Paşa	**Bürokrat**	Recaizade Mahmut Ekrem Bey	**Bürokrat(Hariciye)**
Mustafa Fazıl Paşa	**Bürokrat**	İbrahim Hakkı Bey	**Öğrentmen/Bürokrat**
Nevres Paşa	**Mabeyin Görevlisi**	Abdurrahman Şeref Bey	**Öğretmen**
Ethem Paşa	**Mühendis**	Yusuf Ziya Paşa(2.)	**Sefir**
Abdüllatif Suphi Paşa	**Bürokrat**	Mustafa Nail Bey	**Öğretmen**
Saffet Paşa	**Bürokrat(Tercüman)**	Emrullah Efendi	**Bürokratı/Müdür/Maarif**
Derviş Paşa	**Mühendis**	İsmail Hakkı Bey	**Gazeteci**
Ahmet Vefik Paşa	**Bürokrat(Tercüman)**	Said Bey	**Öğretmen**
Münif Paşa	**Bürokrat(Tercüman)**	Mehmet Şerif Paşa	**Sefir**
Mustafa Nuri Paşa	**Bürokrat(Maliye)**	Şükrü Bey	**Öğretmen**
Cevdet Paşa	**Kadı**	Ali Münif Bey	**Öğretmen/Kaymakam**
Arifi Paşa	**Bürokrat(Tercüman)**	Dr. Nazım Bey	**Tıp Hekimi**
Yusuf Ziya Paşa(1.)	**Bürokrat(Muhasebe)**	Rıza Tevfik Bey	**Tıp Hekimi**
Kamil Paşa	**Mutasarrıf/Vali**	Ali Kemal Bey	**Öğretmen**
Ali Fuat Bey	**Bürokrat(Divanı-ı Hümayun)**	Fahrettin Reşat Bey	**Sefir**
Ahmet Zühtü Paşa	**Bürokrat(Maliye)**	Mehmet Hadi Paşa	**Asker**
Celalettin Paşa	**?**	Mustafa Reşit Paşa	**Sefir**
		Raşit Bey	**Bürokrat(Maliye)**
		Mustafa Arif Bey	**?**
		Abdullah Lami Bey	**?**

Tablo-9. Nâzırların Meslek Verilerini Gösteren Tablo

Nâzırların %46'sı bürokrat, %19'u öğretmen, %11'i sefir, %5'i tıp hekimi, %5'i mühendis, %3'ü *Mabeyn* çalışanı, %3'ü vali, %3'ü kadı, %3'ü gazeteci ve %3'ü de askerlik mesleğindendi.

Grafik-19. Maârif Nâzırlarının Meslek Yüzdelerini Gösteren Grafik

Kalem eğitimi ve tecrübesi maârif nâzırlığı açısından önemini devletin son dönemine kadar yitirmemiştir. Bir başka önemli nokta ise en uzun süre nâzırlık yapmış olan Zühtü, Münif ve Haşim paşaların kalemlerde yetişmiş olmasıdır. En uzun süre nâzırlık yapan Zühtü, Münif, Haşim, Saffet, Kemal, Sami Paşalar ile Şükrü Bey'den sadece Şükrü Bey'in kalem tecrübesi olmadığını tespit ettik.[394]

[394] BOA, DH. SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH.*SAİDd*..., 3/246, (H-29-12-1246); DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); BOA, DH.SAİDd..., 179/433, 1289; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1898, 45; Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 14-16.

Kalemler arasındaki hiyerarşide ise hariciye kalemleri ilk sırada gelir. Maliye ve hazine bürolarında yetişenler toplam beş tanedir. Bunu dört nâzır ile Babıali Tercüme odalılar izler. Sadarete bağlı odalardan yetişenlerin sayısı ise üçtür.

Saffet Paşa'nın 1868 yılında nâzır olmasından sonra Tercüme Odası kökenli nâzırların ön plana çıktıklarının görüyoruz.[395] Vefik, Münif, Arifi ve Saffet paşalar Tercüme Odası'nda yetiştiler.[396] Bu dört nâzır aynı zamanda sefirlik de yaptılar. Dönemin diplomatik yetkinlikleri önemli hale getirmesiyle sefir nâzırlar ortaya çıktı. Vefik, Saffet ve Arifi Paşaların üçü de Paris sefirliği yapması tesadüf değildi. Münif Paşa ise uzun süre ve toplamda üç kez olarak İran sefirliğinde bulundu.[397]

Tercüme Odası'nda kariyer yapan nâzırların öne plana çıkmalarında ise patronaj ve grup ilişkilerinin de önemli bir yeri vardı. Bunların başında Âli ve Fuat Paşaların tercüme odasından yetişmiş olmaları gerçeği geliyordu. Tercüme Odasından yetişmiş maârif nâzırlarıyla yakınlık dereceleri yüksek olan Âli ve Fuat paşalar döneminde Tercüme Odası kökenli nâzırlar göreve gelmişti. Yalnız tercüme odalılar değil, Maârif Nezâretinin Tanzimat dönemine rastlayan safhasında Saffet Paşa, Ethem Paşa, Derviş Paşa, Vefik, Arifi Paşa, Münif Paşa ve Kemal Paşa da Hariciye Nezâretinde Âli ve Fuat paşaların etkin olduğu dönemde sefirlik yapmışlardı.[398] Maârif nâzırlarından Tanzimat döneminde görev yapan nâzırları sefir nâzırlar olarak isimlendirebiliriz.

Hariciye kökenli ve Tercüme Odası menşeli olmayan nâzırlar da sefirlik yapabilmekteydi. Paris ve Viyana nâzırların en çok vazife gördükleri şehirler olurken, Belgrad, Bükreş ve Washington'a sadece birer nâzır gitmişti. Tahran Osmanlı coğrafyasının doğusunda sefirlik yapılan tek şehirdi. Stockholm ise Baltık ülkelerinde görev yapılan tek merkezdi.[399]

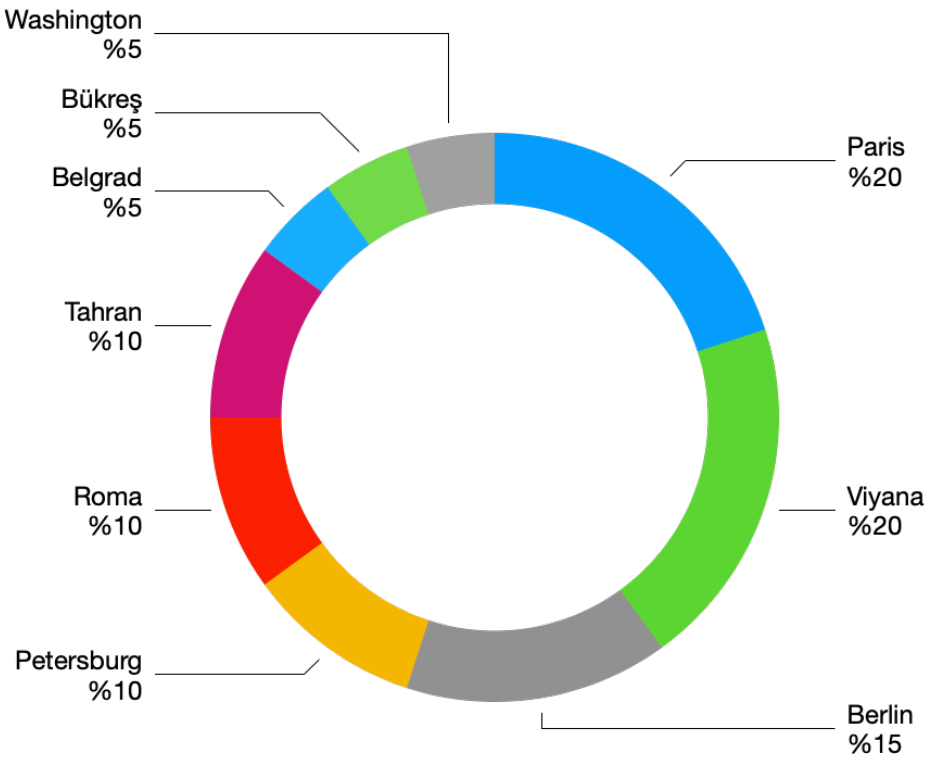
[395] BOA, DH.SAİDd*...,* 2/416, (H-29-12-1230).
[396] *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, (1317), 44-47; BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); *DH. SAİDd*…, 2/416, (H-29-12-1230); *DH.SAİDd*…, 22/37, (H-29-12-1846).
[397] *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1317, 44-47; BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[398] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3:258; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* 1898, 35.
[399] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 46.

Şehirlere Göre Sefirlik Sayıları	
	Sayı
Paris	4
Viyana	4
Berlin	3
Petersburg	2
Roma	2
Tahran	2
Belgrad	1
Bükreş	2
Washington	1
Atina	1

Sefirlik Yaptığı Şehirler	
Nazır	Şehir
Yusuf Ziya Paşa(2.)	Belgrat, Paris, Roma, Viyana, Washington, Bükreş
Ahmet Kemal Paşa	Berlin
Kamil Paşa	Berlin, Petersburg
İbrahim Ethem Paşa	Berlin, Viyana
Mustafa Reşit Paşa	Bükreş Roma Viyana
Saffet Paşa	Paris
Vefik Paşa	Paris, Tahran
Arifi Paşa	Paris, Viyana
Derviş Paşa	Petersburg
İbrahim Hakkı Paşa	Roma
Şerif Paşa	Stockholm, Atina,
Münif Paşa	Tahran

Tablo-10. Nâzırların Görev Yaptığı Şehirler ve Şehirlerde Kaç Nâzırın Görev Yaptığını Gösteren Tablo

Sefirlik yapılan şehirlerin toplam oran içindeki yüzdeleri ise, Paris ve Viyana %20, Berlin %15, Petersburg %10, Roma %10, Tahran %10, Belgrad %5, Bükreş %5 ve Washington %5'tir.

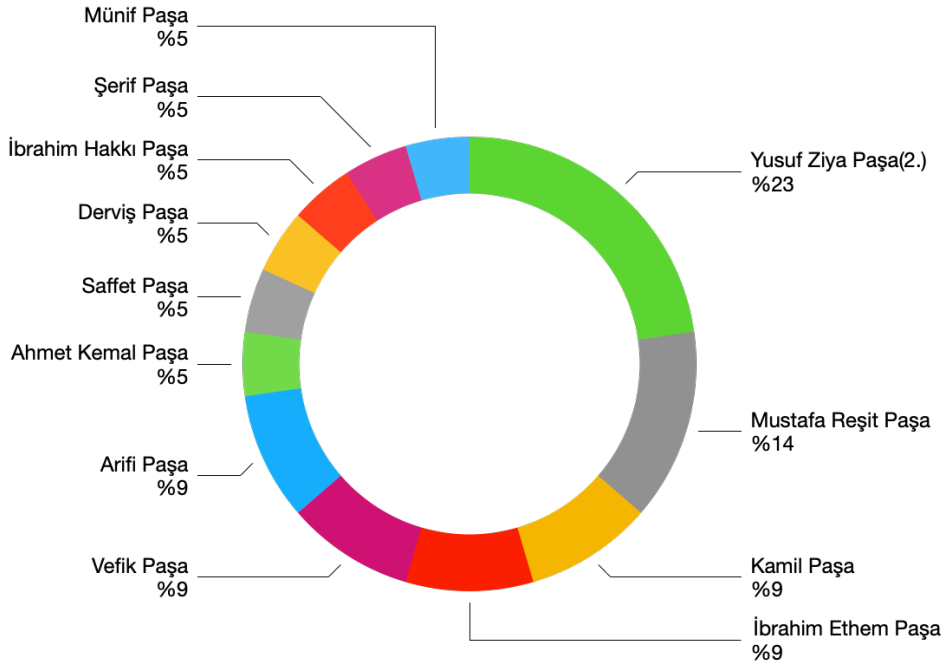

Grafik-20. Nâzırların Sefirlik Yaptıkları Şehirlerin Yüzde Dağılımı

Nâzırların sıklıkla sefarete gönderildiğini söyleyemeyiz. Yusuf Ziya Paşa gibi diplomat kökenli bir nâzır dışında diğer nâzırların sefirlikleri yıl olarak olmasa da sayı olarak azdır.[400] Yusuf Ziya Paşa beş farklı diplomatik merkezde elçilik görevi alarak bu alanda birincidir. Onu üç kez sefirlik yapan Mustafa Reşit Paşa izlemektedir. Nâzırların dört tanesi iki defa, altı tanesi ise bir defa nâzırlık yapmıştı. Ancak bazı nâzırlar bulundukları sefirlik görevinde uzun süre kalmışlardı. Bunların başında gelen Şerif Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar on yıl Stockholm sefirliğinde kalmıştı. Vefik Paşa ise Tahran sefirliği döneminde 8 yıl görevde kalmıştı. Münif Paşa iki kez gittiği Tahran'da toplam yedi yıl kalmıştı.

[400] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 46.

Bu diplomatik merkezleri yüzde yüz olarak kabul edersek bunun %23'ünü Yusuf Ziya Paşa(2.)[401], %14'ünü Mustafa Reşit Paşa[402], %9'unu Kamil Paşa[403], %9'unu Ethem Paşa[404], %9'unu Vefik Paşa[405], %9'unu Arifi Paşa[406], %5'ini Ahmet Kemal Paşa[407], %5'ini Saffet Paşa[408], %5'ini Derviş Paşa[409], %5'ini İbrahim Hakkı Paşa[410], %5'ini Şerif Paşa[411], %5'ini ise Münif Paşa işgal eder.

Grafik-21. Nâzırların Şehir Adedine Göre Sefirlik Yapma Oranları

[401] Yusuf Ziya Paşa(2.): Belgrat, Paris, Roma, Viyana, Washington, Bükreş.
[402] Mustafa Reşit Paşa: Bükreş, Roma, Viyana.
[403] Kamil Paşa: Berlin, Petersburg.
[404] İbrahim Ethem Paşa: Berlin, Viyana.
[405] Vefik Paşa: Paris, Tahran.
[406] Arifi Paşa: Paris, Viyana.
[407] Ahmet Kemal Paşa: Berlin.
[408] Saffet Paşa: Paris.
[409] Derviş Paşa: Petersburg.
[410] İbrahim Hakkı Paşa: Roma.
[411] Şerif Paşa: Stockholm, Atina, Bükreş.

3.3. Yaptıkları Görevler

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin üst düzey bürokratlara ve yöneticilere olan ihtiyacının arttığı bir dönemdir. Bunun en önemli sebebi modernleşen ve bunun sonucunda merkezileşen devlet aygıtının yeterli bürokratik kadroya sahip olamamasıdır. Hem geleneksel eğitim kurumları hem de henüz olgunlaşmamış modern mektepler bu ihtiyacı karşılamaktan oldukça uzaktır. Maârif Nezâretinin kuruluşundan itibaren kamusal eğitimdeki merkezileşme eğilimi, açılan yeni okullar, öğretmen ihtiyacı ve Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin eğitimi yeniden düzenlemesi, hem nâzırların eğitim yönetimindeki yükünü artırmış hem de devletin merkezileşme eğilimi gösterdiği diğer kurumlara maârif nâzırlarının ek destek sunmasına yol açmıştır. Savaşlar, ayaklanmalar, büyükelçiliklerin yayılması ve sınır belirleme sorunları da bu durumu beslemiştir. [412]

Bunun bir sonucu olarak Maârif Nezâretinin kuruluşundan II. Abdülhamid döneminin son on sekiz yılına kadar olan nâzırların devletin oldukça farklı birimlerinde görev aldıkları anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid döneminin karakteristiğini yansıtır biçimde 1883'ten sonra nâzırlık kurumu istikrar kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde nâzırlar ek hizmet alanlarına yönlendirilmelerine karşın nâzırlık değişi sık olmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde ise memurluk nizamnamelerinin yükselme mantığının öngörüsüne uyumlu nâzırların göreve gelme oranının arttığı görülmektedir. Bu dönemde maârif yönetiminden, vilayetlerdeki maârif meclislerinden, öğretmenlik kariyerine sahip olanlardan ve okul müdürlüğü yapmış olanlardan maârif nâzırlığına tayinlerin daha çok yapıldığını görmekteyiz.[413]

Maârif nâzırlığı görevinden önce nâzırlar farklı memuriyetlerde hizmet vermişlerdi. Nâzırların arasında sadrazamlık yapanlar ve diğer nâzırlık görevlerinde bulunanlar olduğu gibi sadece karantina idaresinde hekimlik yapan nâzırlar da vardı. Nâzırların memuriyet kariyerlerini on yedi kategoride inceledik.

Nâzırların %15'i sadrazam[414], %62'i nâzır[415], %15'i *Mabeyn* Katibi[416], %18'i Encümen-i Daniş üyesi[417], %54'ü kalem çalışanı[418], %41'i Babıali meclislerinde

[412] Kırmızı, Abdülhamid'in *Valileri*, 68.
[413] II. Meşrutiyet dönemine kadar 51 yıllık süreçte maârif teşkilatı-eğitim geçmişine sahip 7 nâzır vardı. II. Meşrutiyet dönemde ise 1919'a kadar 9 nâzır maârif teşkilatı-eğitim tecrübesine sahipti.
[414] Ahmet Vefik Paşa, Arifi Paşa, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Bey, Kamil Paşa.

üye[419], %28'i Şurây-ı Devlet üyesi[420], %46'sı müdürlük/reislik[421], %20'si tercüman[422], %28'i vilayet görevlisi[423], %33'ü yurt dışı görevlisi[424], %39'u vali/mutasarrıf/kaymakam[425], %33'i sefir veya katipleri[426], %5'i tıp hekimi[427], %41'i öğretmen[428], %5'i vakanüvis[429] olarak görev yapmışlardı.

Maârif nâzırlarının tayinlerinde diğer nezâretlerde görev almış olmak önemli bir etkendi. Dönemin iktidarının taleplerine karşılık verildiğini göstermesi açısından bu önemli bir bilgidir. Aynı zamanda nâzırlar, diğer nezâretlerdeki farklı tecrübelerini Maârif Nezâretine aktarma imkanı bulmuşlardır. Nâzırların 2/3'ünün diğer nezâretlerde görev almalarından, nâzırlar arasında bir ağ oluştuğu ve

[415] Abdullah Lami Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Arifi Paşa, Celalettin Paşa, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Bey, Kamil Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Mustafa Arif Bey, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nail Bey, Mustafa Nuri Paşa, Münif Paşa, Nevres Paşa, Raşit Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Yusuf Ziya Paşa(2.).

[416] Ali Fuat Bey, Ethem Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Nevres Paşa, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.).

[417] Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Derviş Paşa, Ethem Paşa.

[418] Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Ali Münif Bey, Arifi Paşa, Fahrettin Reşat Bey, İbrahim Hakkı Bey, Mustafa Arif Bey, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nail Bey, Mustafa Nuri Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Münif Paşa, Raşit Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Said Bey, Yusuf Ziya Paşa(1.), Yusuf Ziya Paşa(2.).

[419] Abdurrahman Sami Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Arifi Paşa, Derviş Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Bey, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nail Bey, Mustafa Nuri Paşa, Nevres Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Said Bey.

[420] Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Fuat Bey, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, Kamil Paşa, Mustafa Arif Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Rıza Tevfik Bey, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1).

[421] Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Kemal Bey, Arifi Paşa, Cevdet Paşa, Derviş Paşa, Emrullah Efendi, Ethem Paşa, Kamil Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Said Bey, Şükrü Bey, Yusuf Ziya Paşa(1).

[422] Ahmet Vefik Paşa, Ali Fuat Bey, Ali Kemal Bey, Arifi Paşa, İsmail Hakkı Bey, Mustafa Nail Bey, Münif Paşa, Saffet Paşa.

[423] Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Kemal Bey, Ali Münif Bey, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, Kamil Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Yusuf Ziya Paşa(1).

[424] Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Ali Kemal Bey, Arifi Paşa, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, Mehmet Hadi Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Rıza Tevfik Bey, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2).

[425] Abdullah Lami Bey, Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Münif Bey, Cevdet Paşa, Derviş Paşa, Ethem Paşa, Haşim Paşa, Kamil Paşa, Mehmet Hadi Paşa, Nevres Paşa, Şükrü Bey, Yusuf Ziya Paşa(1).

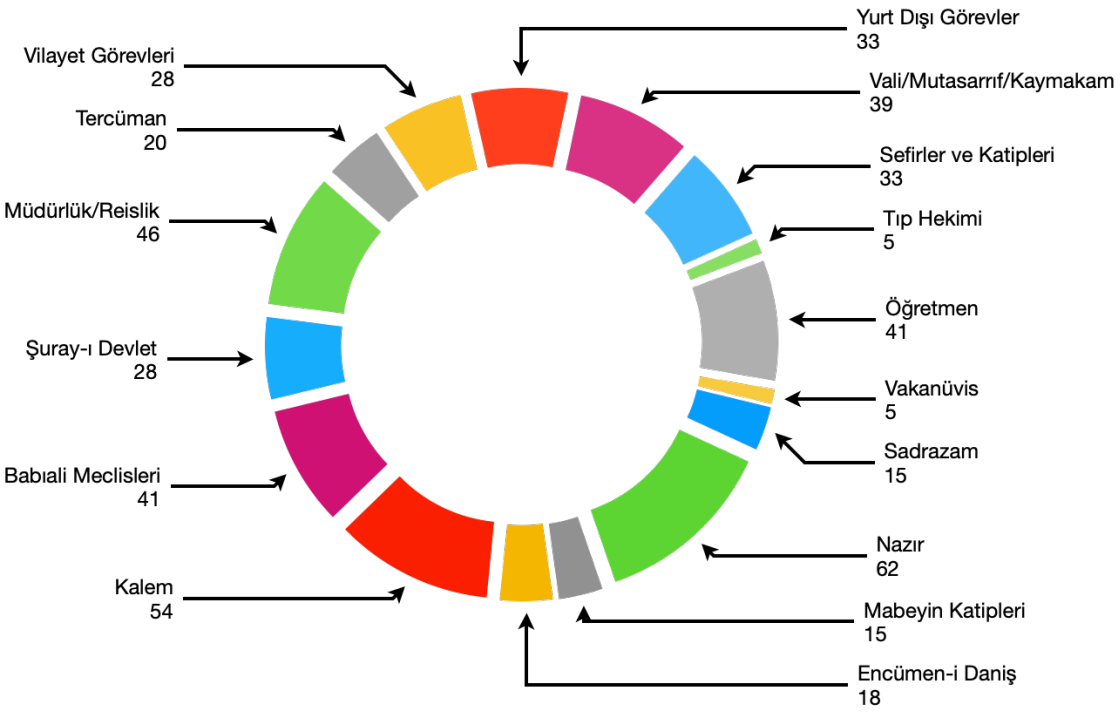
[426] Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Kemal Bey, Arifi Paşa, Derviş Paşa, Ethem Paşa, Fahrettin Reşat Bey, İbrahim Hakkı Bey, Mehmet Şerif Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Münif Paşa, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2).

[427] Dr. Nazım Bey, Rıza Tevfik Bey.

[428] Abdurrahman Şeref Bey, Ahmet Vefik Paşa, Ali Kemal Bey, Ali Münif Bey, Cevdet Paşa, Derviş Paşa, Emrullah Efendi, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Bey, İsmail Hakkı Bey, Mustafa Nail Bey, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Rıza Tevfik Bey, Şükrü Bey.

[429] Şeref Efendi, Cevdet Paşa.

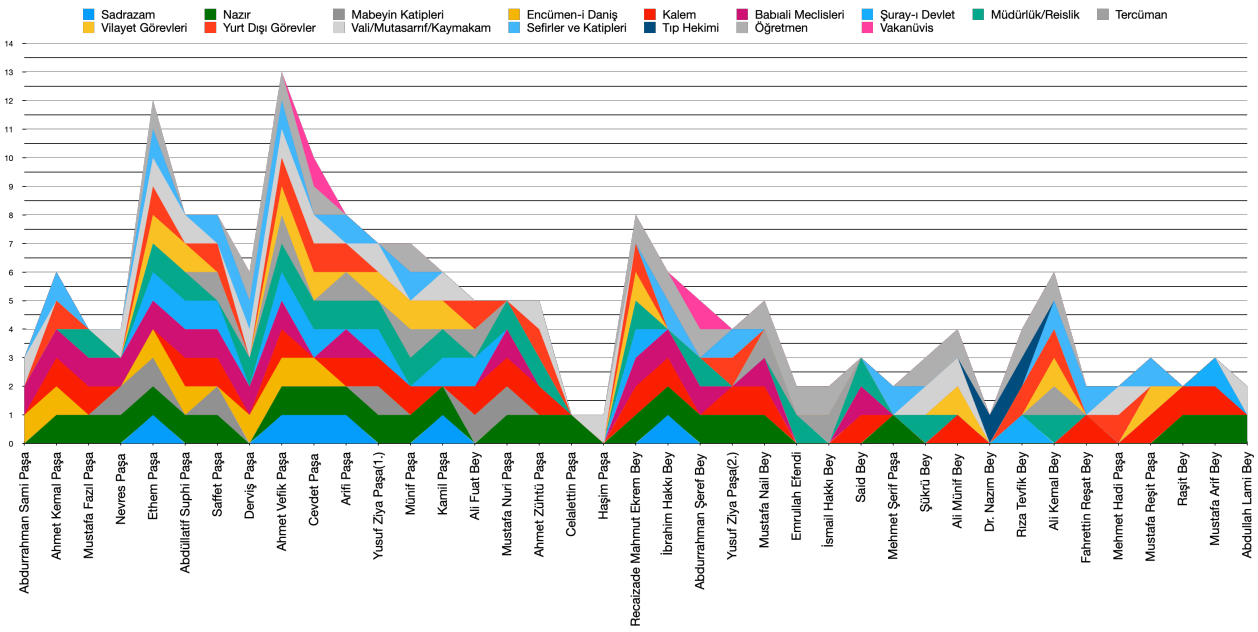
tecrübelerini paylaştıkları anlaşılmaktadır. Yurt dışı görevleri, sefirlik ve sefir katipliğinin de maârif nâzırlarının kariyerlerinde önemli bir alan işgal etmiştir. Nâzırların %46'sı kurum müdürlüklerinde bulunarak kariyer basamaklarında tecrübe kazanmıştır. *Encümen-i Daniş*'e, nezâretin ilk dönemindeki nâzırların önemli bölümü üyeydiler. Kurum sonradan kapanmış olmasına rağmen, nâzırların %18'i üye olduğu düşünülürse maârif tayinlerindeki etkisi ortaya çıkar. Vilayet görevleri de nâzırların kariyerlerinde önemli bir yere sahiptir. Nâzırların %39'u vali veya diğer idari görevlerde bulunmuştur. Bunlar arasında kariyerinin bir döneminde idarecilik yapan olduğu gibi, meslek olarak doğrudan idarecilik kökenli olanları da vardı. Yine nâzırlardan %28'i vilayetlerde farklı vazifelerde görevlerde bulunmuşlardır. Bu verilerden nâzırların taşra ve kurum tecrübelerinin oldukça yüksek olduğu, kurumlardaki bozukluklar, personel kalitesi veya sayısındaki yapısal sorunlar ve yönetmeliklerdeki bozuklukları doğrudan yerinde gözlemledikleri anlaşılmaktadır.

Grafik-26. Nâzırların Görevlerinin Yüzde Olarak Dağılımı

Memuriyetlerdeki çeşitlilik açısından Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi nâzırları açık bir şekilde farklılaşır. Bu dönem nâzırları ortalama 7-8 farklı görevde bulunmuşken, bu rakam II. Meşrutiyet dönemi nâzırlarında 4 civarıdır. Rakamlardaki bu farklılık nezâretin kuruluş dönemleri ve sonrası arasındaki tecrübe farkını da anlamamızı sağlar. Özellikle, Maârif Nezâretine yönetmelik, vizyon, yurt dışı tecrübesi ve bilimsel altyapı anlamında büyük etki etmiş olan Ethem, Suphi, Münif,

Cevdet ve Vefik paşaların 7 ila 13 arasında farklı memuriyete sahip olmaları performans ve tecrübe bağlantısını gösterir.

Grafik-27. Nâzırların Memuriyetlerini Kronolojik Olarak Gösteren Grafik

Sadrazamlık Yapan Nâzırlar

Maârif nâzırlarından yedisi sadrazamlık yapmıştı. Bunların altısı 1877-1882 yılları arasında görev yapmıştır. Sadrazamlık yapan nâzırların hiçbiri sadrazamlık yaptıktan sonra maârif nâzırı olmamıştı. Sadrazamlık yapan nâzırların altısının beş yıllık süre içerisinde görev almalarında dönemin iç ve dış karışıklıklarının etkisi olduğu gibi Sultan Abdülaziz'in katlinin doğurduğu güven bunalımı ve II. Abdülhamid'in bu sorunlardan etkilenmesinin de önemli bir rolü vardı.

Sadrazamlık yapan yedi nâzırdan[430] Ethem Paşa 1877'de Sadrazam oldu.[431] Arifi Paşa 1879'da sadrazamlık görevinde bulunmuştu.[432] Cevdet Paşa ise Arifi Paşa göreve başlayana kadar on gün vekil Sadrazam olmuştu.[433] Kamil Paşa II.

[430] Sinan Kuneralp sadrazamlık yapmış olan maârif nâzırları sayısını 6 olarak vermektedir. Bizim tespitimize göre yedi nâzır sadrazamlık yapmıştı. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 45.
[431] Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Sayıştay Araştırma İnceleme Eserleri, 1997, 321.
[432] Köksal Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar,117-125.
[433] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

Abdülhamid döneminde altı yıl sadrazamlık yaparak en uzun süre görev yapan iki sadrazamından birisiydi.[434] Saffet Paşa[435] ve Vefik Paşa 1878'de Sadrazam olmuşlardı.[436] İbrahim Hakkı Paşa ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sadrazamlık yapan tek nâzırdı.[437]

Maârif Nâzırlığı Dışında Nâzırlık Görevlerin Bulunanlar

Maârif nâzırlarından yirmi dört tanesi diğer nâzırlıklarda da görev almışlardı.

Sekiz nâzır Evkâf Nezâretinde görev yapmıştı. Evkâf nâzırlarından Suphi Paşa 1861'den başlayarak beş defa Evkâf Nâzırı(4 kere) oldu ve Evkâf Nâzırı iken vefat etti.[438] Ahmet Kemal Paşa, Vefik Paşa[439], Cevdet Paşa,[440] Kamil Paşa[441], Nuri Paşa[442], Recaizade Mahmut Ekrem Bey ve Raşid Bey'di[443]

Sekiz nâzır Ticaret nezâretinde çalışmıştı. Bu nâzırlar Suphi Paşa, Münif Paşa, Saffet Paşa, Ethem Paşa, Cevdet Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Lami Bey ve Yusuf Ziya Paşa(2.)'ydı.[444]

Maliye nâzırlığı yapan sekiz nâzır vardı. Bunlar Suphi Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Nevres Paşa, Fazıl Paşa, Nail Bey, Lami Bey, Raşit Bey ve Zühtü Paşa'ydı.[445]

Dahiliye nâzırı olan yedi nâzır Ethem Paşa, Cevdet Paşa, Nail Bey, Şerif Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Mustafa Arif Bey ve Yusuf Ziya Paşa(2.)'ydı.[446]

---

[434] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248); Diğer en uzun süreye sahip sadrazam Halil Rıfat Paşa'ydı. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 1.

[435] Saffet Paşa'nın Sadrazam olduğu 1878 yılı Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle oldukça karışık bir dönemdi. Sadece 1878 yılı içerisinde altı nâzır değişikliği olmuştu. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali,* 1; Hasan Ali Çakmak, "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1815-1883)" (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*, 29 Mayıs Üniversitesi, 2022).

[436] *Servet-i Fünun*, No:3,(30-11-1890).

[437] *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali,* 1.

[438] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

[439] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).

[440] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

[441] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

[442] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV:486-487; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 35.

[443] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 4.

[444] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279); DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 8.

[445] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 28, 109, 126, 99, 109; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 231; DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).

Adliye ve hariciye nezâretinde dörder nâzır görev almıştı. Bunlardan Adliye nâzırlığı yapan Arifi Paşa, Saffet Paşa, Ethem Paşa, Cevdet Paşa, Fazıl Paşa'ydı.[447] Hariciye Nâzırlığı yapan dört kişi olan ise Arifi Paşa, Saffet Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Paşa'dı.[448]

Nafia nâzırlığı yapan dört nâzır Saffet Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Paşa ve Lami Bey'di.[449] Defter-i Hakani nâzırlığı yapan üç kişi ise Yusuf Ziya Paşa(1.), Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.)'ydı.[450] Suphi Paşa, Vefik Paşa deavi nâzırlığı yapmışlardı.[451]

Bu nâzırların dışında bazı nezâretlerde tek nâzır görev almıştı. Bunlar Bahriye Nâzırı Celalettin Paşa[452] ve Posta Telgraf nâzırı Nail Bey[453], İaşe Nâzırı Raşit Bey[454]

Serkurena/Mabeyn Çalışanı Görevinde Bulunan Nâzırlar

Nâzırlardan altısı kariyerlerinin bir döneminde serkurena veya *Mabeynci* olarak görev yapmışlardı. Bu görevlerin her ikisi de sultanın bizzat yanında hizmet vermeyi gerektiriyordu. *Mabeyn*'in zaman içerisinde geçirdiği değişimin bir sonucu olarak Mabeyn katiplerine padişahın eğitimiyle ilgilenme sorumluluğu dahi yüklenebiliyordu.[455] Maârif nâzırlarından altısı Mabeyn-i Hümâyun'da görev almıştı.

---

[446] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); Ergün, *Eğitim Hareketleri*, 231; DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279); DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265)

[447] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234);); Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 109.

[448] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846); BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).

[449] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279);); Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 8.

[450]); Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 126; BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269); DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265)

[451] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); *Servet-i Fünun*, no:3, (30-11-1890).

[452] Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 92.

[453] Ergün, II. *Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 231.

[454] Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 4.

[455] Mabeyn Başkitabeti Sultan III. Selim zamanında kurumlaşmaya başlamış bir organizasyondu. Sultan II. Mahmut ise *Silahtarlığı* kaldırarak yerine *Sirkitabeti* kurdu. Bir süre sonra *Sirkitabeti* de kaldırarak yerine *Mabeyn Baş Kitabeti'*ni kurdu. Bu kurum geleneksel anlamda Harem ve sultan arasında ara bir kurum işlevinin yanında, sultanların rutin işlerinin düzenleyicisi bir şekle bürünerek II. Abdülhamid dönemine kadar devam etti. II. Abdülhamid ise *Mabeyn*'i tanımlanmış vazifeleri dışına çıkartarak *Yıldız Sarayı* merkezli yeni yönetim tarzının en önemli idarecisi haline getirdi. Bu haliyle *Mabeyn*, pratikte *Babıali*'ye eşit ve bazen üstünde konumlandırılmış bir şekle büründü. Sedat Kanat, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyun ve Görevleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi* (2018): 8

Mabeyn'de görev alan Nâzırlardan Nevres Paşa Enderun'da yetişmişti. Saray çevrelerine yakın olmasından dolayıdır ki Sultan Abdülmecid'e uzun süre Mabeyn'de hizmet verdi.[456] Ethem Paşa 1262-1263 ve Mabeyn-i Hümâyun Kurenalığı[457] yaptı. Ali Fuat Bey 1883 Mabeyn Baş Katibi görevinde bulundu.[458] Nuri Paşa bir dönem Mebayn Baş katibi idi.[459] Saffet Paşa 1261 Mabeyn dördüncü katibi olarak Mabeyn'de hizmet vermişti.[460] Yusuf Ziya Paşa(1.)'da Mabeyn'de çalışan nâzırlardandı.[461]

Encümen-i Daniş Üyesi Nâzırlar

Encümen-i Daniş'in kuruluşunda üye olarak bulunan nâzırlar Sami Paşa, Kemal Paşa, Derviş Paşa[462], Vefik Paşa[463], Ethem Paşa, Suphi Paşa[464], Cevdet Paşa'dı.[465]

Kalemlerde Çalışan Nâzırlar

Kalemlerde görev alan nâzırlardan Babıali veya Tercüme Odası'nda görev alan nâzırlardan Fazıl Paşa Babıali kaleminde çıraklığa başlamıştı. Arifi Paşa 1261 Divan-ı Hümâyun kalemine çırak olarak girdi ve 1849'da Tercüme Odası'na geçti.[466] Münif Paşa 20 yaşındayken Şam Eyaleti meclis-i kebiri kalemine, Ocak 1853 yılında Babıali tercüme odasına girmişti.[467] Saffet Paşa 1247 Divan-ı Hümâyun Kalemi, 1249 Tercüme Odası'nda görev aldı.[468] Vefik Paşa Yolcu pasaportlarını muayene müdürlüğü, Tercüme Odasında mümeyyiz, tercüme odası mütercim-i Evvellik görevlerinde bulundu.[469] Ali Fuat Bey 1277'de 15 yaşında Divan-ı Hümâyun

[456] Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 99.
[457] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230)
[458] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[459] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV:486-487; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (1898), 35.
[460] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[461] Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 126.
[462] Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, 245.
[463] *Servet-i Fünun*, no:3, (30-11-1890).
[464] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 39.
[465] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 50.
[466] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[467] Budak, "Münif Paşa", 43; BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[468] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[469] F. Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik Paşa", *Belleten*, sy.109:117-139.

kalemine girdi. Ayrıca maliye odasında da çalıştı. 11 ay sonra Meclis-i Vâlâ kavanin ve nizamat dairesi mazbata odasında nakil oldu.[470]

Hariciye kalemlerinde görev alan nâzırlardan Recaizade Mahmut Ekrem Bey kalem kariyerine Hariciye Mektubi kaleminde başladı. Daha sonra İdare-i Umûmiye kalemine geçti. Esham Muhasebesi mühimme odasında çalıştı ve Şuray-ı Devlet'in kuruluşunda yer alarak burada muavinlik ve baş muavinlik yaptı.[471] Mustafa Reşit Paşa 1875'te 16 yaşında Mezahib odasına girdi. 1879'da Mektubi Hariciye kalemine devam etti. 1886'da Hariciye Baş Kitabeti ve yine 1886'da Mektubi Hariciye birinci sınıf hulefası oldu.[472] Fahrettin Reşat Bey 1888'de 20 yaşında Tahrirat Hariciye Kalemine girdi. 1890'da Hazine nezâreti maliye kalemine geçti. 1893'te ise *Muhasebe-i Umûmiye-i Hesab-ı Askeriye* şubesinde çalıştı.[473] Mustafa Arif Bey Pasaport kaleminde[474] ve Nuri Paşa ise Hariciye kaleminde çalıştı.[475]

Maliye, Ticaret kalemlerinde görev alan nâzırlardan Ali Münif Bey 1897'da 23 yaşındayken Ziraat Bankası İdare-i Merkeziye kalemine girdi.[476] Nail Bey 1883'te Ticaret ve Ziraat Tercüme kalemine ardından 1886'da Hariciye Nezâreti Tahrirat-ı Hariciye kaleminde çalışmaya başladı.[477] Raşit Bey 1888'de Reji idaresi İstanbul nezâretine tahrirat ve evrak kalemine girdi, 1889'da Nafia Nezâreti Kalemine başladı, 1894'te ise Borsa ikinci kitabetinde çalışmaya başladı.[478] Yusuf Ziya Paşa(2.) 1860'da Meclis-i Maliye Odasına 11 Yaşında girdi. 1865'te ise Mektub-i Hariciye odasına girdi[479] Yusuf Ziya Paşa(1.) 1842'de 17 yaşında Masarifat Hazinesi muhasebesine girdi. 1864'te Bab-ı Askeri Mübayat Ruznamecisi oldu.[480] Zühtü Paşa 1847'de Hazine-i Celile-i Maliye Esham Muhasebesine çırak olarak girdi. 1859'da varidat muhasebeciliği *Bank-ı Osmani* mümeyyizliğine getirildi.[481] Said Bey 1884'te Şuray-ı Devlet dahiliye dairesine çırak oldu. Aynı yıl 21 yaşında iken Ticaret

[470] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[471] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).
[472] BOA, DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275).
[473] BOA, DH., SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284).
[474] BOA, DH., SAİDd…, 102/3, (H-29-12-1291).
[475] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV:486-487; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* 35.
[476] BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).
[477] BOA, DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278).
[478] BOA, DH., SAİDd…, 89/11, (H-29-12-85).
[479] BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).
[480] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[481] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).

Tercüme-i Fünun kalemine geçti.[482] İbrahim Hakkı Paşa 1882'de Tahrirat Hariciye halifeliğine getirildi. 1883'te Ceb-i Hümâyun tahsisat kalemine, aynı yıl Hazine-i Hususiye kalemine girdi.[483]

Nuri Paşa meclis katipliğinden yetişmişti. İl önce Meclis-i Tanzimat baş kitabeti, Meclis-i Vâlâ baş katibi oldu.[484]

Babıali Meclislerinde Görev Alan Nâzırlar

Babıali meclislerinde görev alan nâzırlardan Sami Paşa 1856 yılında *Meclis-i Tanzimat* üyesi oldu.[485] Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında kurulan Ayan Meclisi'ne aza olmuştu.[486] Suphi Paşa Meclis-i Maârif üyeliğinden sonra *Melis-i Ahkâm-ı Adliye* azası oldu. Bir ara Meclis-i Vâlâ ikinci reisi oldu.[487] Nevres Paşa Meclis-i Vâlâ'da görev aldı.[488] Fazıl Paşa Meclis- i Vala azası, Meclis-i Tanzimat azası ve Meclis-i Hazain reisliği yaptı.[489] Ahmet Kemal Paşa 19 Kasım 1862'de Meclis-i Vâlâ azalığına atandı.[490] Ocak 1878'de Meclis-i Â'yân azası oldu.[491] Derviş Paşa Meclis-i Vâlâ,[492] Meclis-i Maârif-i Umûmiyye, Meclis-i Muhtelit azalığında bulundu.[493] Arifi Paşa 1878'de Ayan Azası olarak görev yapmıştı.[494] Vefik Paşa 1855'de Meclis-i Valâ Azalığında[495] ve Meclis-i Mebûsân reisliğinde görev aldı.[496] Ethem Paşa Avrupa eğitimi sonrası Miralay rütbesiyle Dar-ı Şuray-ı Askeri'ye atanmıştı. 1854 yılında Meclis-i Âli-i Tanzimat üyeliği[497] 1859'da Meclis-i Vâla Azalığı yapmıştı.[498] Nail Bey ve Şeref Bey 1324 Meclis-i Ayan azası olmuşlardı.[499]

---

[482] BOA, DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280).
[483] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[484] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV:486-487; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III:146; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* 35.
[485] BOA., İD., 24663; *Takvim-i Vekayi*, No:552.
[486] Gövsa, Türk Meşhurları, 344.
[487] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234
[488] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898) 27.
[489] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898)30.
[490] Mahmud Cevat İbnü'ş-Şeyh Nafi, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti *Tarihçe-i Teşkilat*, 68.
[491] Kuneralp, Osmanlı Devlet ve Ricali, 58; BOA., İ..DUİT., 11/59, (H-29.12.1296).
[492] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 32.
[493] Ali Akyıldız, Merkez Teşkilatında Reform, 324.
[494] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[495] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[496] *A.g.g.*
[497] *Takvim-i Vekayi*, No: 649, (24 Haziran 1862).
[498] *Takvim-i Vekayi*, No: 649, (24 Haziran 1862); BOA., C..AS.., 928/40148, (M-10-7-1877).
[499] BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269); Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, 231.

Recaizade Mahmut Ekrem Bey Şuray-ı Devlet Azalığı ve Ayan azalığı yapmıştı.[500] Saffet Paşa Meclis-i Vâlâ Azası olarak görev yaptı.[501]

Meclis-i Maârif Üyeliği Yapan Nâzırlar

Meclis-i Maârif azalığı yapan nâzırlar da vardı. Münif Paşa 1286 Meclis-i Maârif riyasetine[502], Cevdet Paşa 1850 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiyye azalığı[503] Derviş Paşa Meclis-i Maârif Reisliği[504], Emrullah Efendi Meclis-i Maârif üyeliği,[505], Nail Bey 1906'da Meclis-i Maârif dairesi üyeliği yapmışlardı.[506]

Şuray-ı Devlet azalığı yapan nâzırlar Suphi Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Rıza Tevfik Bey[507], Vefik Paşa[508], Ethem Paşa[509], Cevdet Paşa[510], Kamil Paşa[511], Ali Fuat Bey[512], Saffet Paşa[513], Mustafa Arif Bey ve Yusuf Ziya Paşa(1.)'dı.[514]

Müdürlük/Reislik Yapan Nâzırlar

Müdürlük veya reislik görevlerinde bulunan nâzırlar oldukça fazladır. On sekiz nâzır reislik veya müdürlük görevinde bulunmuştu.

Suphi Paşa 1857'de Tahrir-i Emlak Müdürü oldu, 1876'da Mahkeme-i İstinaf reisliği, 1885'te Masarifat İdaresi reisliği yapmıştı.[515] Fazıl Paşa Meclis-i Hazain reisiliği[516], Vefik Paşa ise 1862'de Divân-ı Muhasebat reisliğine getirilmişti.[517] Ethem Paşa 19.06.1862 ila 19.08.1862 tarihleri arasında iki ay kadar bir süre Ahmet Vefik Paşa'nın Sırbistan'a müfettiş olarak gönderilmesi üzerine Divân-ı Muhasebat

[500] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).
[501] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[502] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[503] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[504] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 32.
[505] Ergün, "Emrullah Efendi, 7-36. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi*, 38-55
[506] BOA, DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278).
[507] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[508] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[509] Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, 321.
[510] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[511] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[512] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[513] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[514] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[515] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[516] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 30; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 511.
[517] *Takvim-i Vekayi*, no: 649, 24 Haziran 1862; BOA, İ..DH.., 33,7173.

reis vekili[518], kariyerinin başında ise Sarıyer ve Gümüşhacıköy madenlerinin müdürlüklerini yapmıştı. 1845 yılında Keban ve Ergani madenleri başmühendisi oldu. 1285 Şuray-ı Devlet Nafia dairesi reisliği yaptı.[519] Derviş Paşa Meclis-i Maârif Reisliği, Mekâtib-i Askeriye Müdürlüğü yapmıştı.[520] Arifi Paşa 1872'de Adliye Nezâreti İcra Cemiyeti riyaseti, 1874'te matbuat müdürlüğü, 1880'de Sicil-i Ahval Komisyonu reisi ve 1296 Şuray-ı Devlet reisi olmuştu.[521] Cevdet Paşa 1850'de Darülmuallimin müdürü oldu. 1868'te Divan-ı ahkam-ı Adliye reisi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye reisi oldu.[522] Münif Paşa 1870'te Meclis-i Maârif reisliğine[523] 1879'da Meclis-i Sıhhiye-i Fevkalade reisliğine getirildi.[524]

Şeref Efendi Maârif Nezâreti *Sicil-i Ahval* ve *Mekteb-i Sultani* müdürlüğü yapmıştı.[525] Şükrü Bey Selanik *Hukuk Mektebi* müdürlüğü ve Selanik Vilayeti Maârif müdürlüğü yapmıştı.[526] Ali Kemal Bey 1310 Mekteb-i İdadi müdürlüğü yaptı.[527] Emrullah Efendi Yanya, Halep ve Selanik, Aydın Maârif müdürlükleriyle *Mekteb-i Sultani* müdürlüğü görevinde bulundu.[528]

Said Bey 1890'da Hüdavendigar Vilayeti Maârif müdürlüğü, 1893'te Edirne Vilayeti maârif müdürlüğü yaptı. 1895'te *Dersaadet Hamidiye Ticaret Mektebi* müdürlüğüne nakloldu. 1908'de *Meclis-i Maârif ilmiye dairesinin* riyasetine getirildi.[529] Kamil Paşa 1861'de Evkâf müdürü olarak 2 yıl 5 ay çalıştı. Bir ara Umûr-i Ecnebiye müdürlüğü de yaptı.[530] Nuri Paşa *Divanı-ı Muhakeme* ve *Divan-ı Muhasebat* reisi, *Ahkâm-ı Hukuk* reisi olarak çalışmıştı.[531] Recaizade Mahmut Ekrem

---

[518] *Takvim-i Vekayi*, No: 649, 24 Haziran 1862.
[519] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230)
[520] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1898), 32.
[521] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[522] BOA DH.SAidd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[523] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[524] Ali Budak, "Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa" (Yayınlanmış Doktora Tezi, İÜSBE, 2002), 43.
[525] On beş sene *Mekteb-i Sultani*'de müdürlük yapmıştı ve bu okulda en uzun süre müdürlük süresine sahipti. BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).
[526] BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289.
[527] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[528] Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *DTCFD*, XXX/1-2 (1982), 7-36. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi*, (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 38-55
[529] BOA, DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280).
[530] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[531] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV: 486-487; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 146; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1898), 35.

Bey 1879'da *Divan-ı Hümâyun Telgraf Baş İdaresi* müdürlüğü yapmıştı.[532] Yusuf Ziya Paşa(1.) Nafia Meclisi reisliğinde bulundu.[533] Zühtü Paşa 1288 Divan-ı Muhasebat reisliği yapmıştı.[534] Nail Bey 1313 Mekâtib-i İdadi idaresi müdürlüğü yapmıştı.[535]

Tercümanlık Yapan Nâzırlar

Tercüman olarak görev yapan nâzırlardan Münif Paşa 1862'de *Babıali* birinci mütercimi oldu.[536] Vefik Paşa *Divan-ı Hümâyun* tercümanlığı yapmıştı. Arifi Paşa, Sultan Abdülaziz döneminde *Divan-ı Hümâyun* baş tercümanı olmuştu. 1854'te Bab-ı Ali mütercimliği yapmıştı.[537] Ali Fuat Bey 1285 Mütercim-i Evvel olarak görev aldı.[538] Ali Kemal Bey 1310 tercüme vekaleti görevinde bulunmuştu.[539]. İbrahim Hakkı Paşa 1299 *Mabeyn-i Hümâyun* tercümanlığı yapmıştı. Bir ara Nam ve Telgrafname-i Hümâyun'da Fransızca tercümeye memur edildi.[540] Saffet Paşa 1836'da *Babıali Mütercim-i Evvelliği*[541], 1838'de *Divan-ı Hümâyun* Tercümanlığı yapmıştı.[542]

Vilayetlerde Görevlendirilen Nâzırlar

Maârif nâzırlarının vilayetlerde meydana gelen sorunlarda etkin görev almışlardı.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında görev alan nâzırlardan Suphi Paşa 1862'de Bir süre Rumeli müfettişliği yaptı.[543] Münif Paşa (Kemal Paşa'yla)1860'ta Karadağ sınır meselesi için Hersek'e gitti.[544] Vefik Paşa 1849'da Macaristan mültecileri meselesi sebebiyle Memleketeyn komiserliğinde bulundu.[545] Cevdet Paşa

[532] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).
[533] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[534] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[535] BOA, DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278).
[536] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[537] Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati", 117-136 .
[538] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[539] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[540] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[541] İslam Ansiklopedisindeki Saffet Paşa maddesinde Babıali Tercümanlığı belirtilmemiş.
[542] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[543] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234.
[544] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); Gövsa, *Türk Meşhurları, İstanbul Yedigün Neşriyatı*, 267.
[545] Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.2: (Ankara: TDV Yay., 1989), 143-157.

1861 yılında Rumeli müfettişine eşlik etti. 1876 Bulgaristan müfettişi olarak görev aldı. İşkodra isyanını bastırmak için görevlendirildi.[546] Ali Münif Bey 1900'de İşkodra Vali Yardımcısı olarak çalıştı.[547] Mustafa Reşit Paşa 1887'de Bulgaristan komiserliği yapmıştı.[548]

Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında görev alan nâzırlardan Vefik Paşa 1863'te Anadolu Cânib-i Yemini(sağ kol) Müfettişi olarak görev almıştı.[549] Tahran sefirliği dönüşünde ise Bağdat ve Kürdistan Vilayetlerinin teftişi görevini yürütmüştür. Bu görev kapsamında Sırbistan, İzmir, Bağdat ve Kürdistan bölgelerine teftiş için gönderilmişti.[550] 1849'da Lamatin'in Anadolu'ya yerleşmek istemesi üzerine Lamartin'in vekili ve arkadaşı Rolland'la birlikte Aydın'a gitti.[551] Cevdet Paşa Mekke, Galata, İstanbul Kadılığı yapmıştı. Derviş Paşa ile Kozan'a gönderilerek Fırka-i Islahiye'yi kurdu.[552] Edhem Paşa Kemah-Ergani madenleri ve Sarıyer madenlerinde çalıştı.[553] Yusuf Ziya Paşa(1.) Erzurum ve Van birinci komiserliği[554]

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki vilayetleri dışında kalan bölgelerde görev yapan nâzırlardan Recaizade Mahmut Ekrem Bey 1912 yılında Trablusgarp'a inceleme heyeti azası olarak görevlendirilmişti. Girit'e ise geçici görevle gönderildi.[555] Ali Kemal Bey 1891 Halep Vali Muavini memuru, 1894'te ise Antakya Asar-ı ihale memuru olmuştu.[556] Kamil Paşa 1864'te Kıbrıs Muhasebeciliği yapmıştı.[557] Vefik Paşa Bağdat ve Kürdistan eyaletlerinde teftiş için bulunmuştu.[558]

Yurt Dışında Görevlendirilen Nâzırlar

[546] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[547] BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).
[548] BOA, DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275).
[549] *Ceride-i Askeriye*, No:1180, (H-1296); *Servet-i Fünun*, (30-11-1890).
[550] Oğuzhan Alpaslan, "Ahmet Vefik Paşa", 197-218.
[551] Tansel, *Ahmet Vefik Paşa*, 117-139.
[552] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[553] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230)
[554] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[555] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234
[556] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284)
[557] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[558] Alpaslan, "Ahmet Vefik Paşa", 197-218.

Ali Fuat Bey 1867'de Sultan Abdülaziz ile Avrupa seyahatine çıktı. Bu görevinde Fuat Paşa'ya eşlik etti. 1880'de ise Mısır'da görevlendirildi.[559] Cevdet Paşa 1848'de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın bir talimatını bildirmek üzere Bükreş'te bulunan Keçecizâde Fuat Paşa'nın yanına gönderildi.[560] Saffet Paşa 1842'de Eflak prensinin seçiminde bulunmak üzere Bükreş'e gitti. 1878 yılında ise 93 Harbi mütarekesi için murahhas heyete (Ethem Paşa o sıra sadrazam) dahil edilmiştir.[561] Vefik Paşa 1842 Sırbistan memuriyeti ve 1848'de Bükreş'e memur edildi(Fuat Paşa Yerine).[562] Sırpların katliam yapmalarını önlemek amacıyla Belgrad'a gönderilmişti.[563] Ahmet Kemal Paşa maiyetine Kani Paşa komutasında asker verilerek Karadağ sorununun çözümü için Bosna Vilayetine gönderilmişti.[564]

Ethem Paşa Kırım Savaşı'nda bazı meselelerin çözülmesi için Sırbistan'a gönderildi.[565] Sonrasında Kırım'a geçti.[566] Arifi Paşa 1855'te Kırım'da etkin görev alan bürokratlardandı. Kırım Harbi sonrasında Viyana ve Paris Konferansları(Âli Paşa ile) görüşmelerinde görev aldı. Bu görüşmelerde Mustafa Reşit Paşa ile Murahhas heyette *serkatip* olarak çalıştı.[567]

Yusuf Ziya Paşa(2.) 1897'de Avusturya imparatorunun töreni için Viyana'ya gitti.[568] Ahmet Kemal Paşa ikinci Maârif Nâzırlığı görevindeyken Belçika Kralı'nın tahta çıkışını tebrik için Belçika'ya gönderilmiştir.[569] Ahmet Kemal Paşa İran Şahının Bağdat'ı ziyareti vesilesiyle özel görevlendirme ile mihmandar tayin edilerek

---

[559] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[560] Vefik Paşa'yla aynı yıl. BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[561] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[562] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[563] Luigi Bonelli, "Aḥmed Vefiq Pascia", *Enciclopedia Italiana*, Milano c.II (1929), 22.
[564] BOA., A.]MKT.NZD., 251/26, (H-19.06.1279).
[565] Sırbistan'ın hukuki statüsü ve Osmanlı ve Rusya Devletleri arasındaki mücadele alanı olması durumu Kırım Savaşı'nın meydana gelmesinde en önemli sebeplerdendir. Savaşın öncesindeki on yıllarda Ortodoks Mezhebi'nin koruyucusu sıfatını takınmaya çalışan Rusya, bu doğrultuda Eflak-Boğdan'ı işgale başladı(Haziran 1853). Özellikle Fransa ve İngiltere'nin tepkisiyle karşılaşan Rusya, Osmanlı Devleti'nin Ekim ayında verdiği notaya olumlu cevap vermedi. Bunun üzerine Rusya'dan ve Osmanlı Devleti'nden isteklerde bulunan İngiltere ve Fransa Balkanlar'da ıslahat yapılması isteklerini yineledi. İbrahim Edhem Paşa'nın Sırbistan'a gidişi işte bu döneme rastlar. Talepler(Ültimatom) Aralık 1853'te iletildikten sonra, 9 Ocak 1854 tarihinde görevlendirme yapılmıştır. Kısa bir süre sonra intikal gerçekleşmiştir. BOA., HR.MKT., 69/19, (H-09-04-1270).
[566] Mahir Aydın, "Edhem Paşa, İbrahim", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/edhem-pasa-ibrahim (16.08.2022); Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, C.2, 441.
[567] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[568] BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265)
[569] BOA., İ..HR.., 219/12717, (H-09.11.1282).

vezirlik rütbesiyle Bağdat'a gönderilmişti.[570] Zühtü Paşa 1305 maliye Nâzırlığı görevindeyken Paris ve Londra'ya gitmiş ve bir sene orada kalmıştı.[571] Recaizade Mahmut Ekrem Bey Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgalini engellemek için oluşturulan komisyonda bulundu. Bu komisyonun görevi İtalya'nın ileri sürdüğü iddiaları geçersiz kılmak için delil toplamaktı.[572]

Kamil Paşa 1867 yılında Paris Evrensel Sergisi'ne katılmıştı. 1871 yılında İngiltere'ye seyahat ederek görüşmelerde bulunmuştu. 1878 yılında Berlin kongresine katılan heyetteydi.[573]

Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey ve Mehmet Hadi Paşa I. Dünya Savaşı'nın sonunda Damat Ferit Paşa'yla birlikte Sevr Anlaşmasını imzalayan heyetin içerisinde bulundular.

Valilik, Mutasarrıflık veya Kaymakamlık Yapan Nâzırlar

Maârif Nâzırlarından on dördü vilayetlerde, sancaklarda veya kazalarda vali, mutasarrıfı ve kaymakam olarak görev yapmışlardı. Vilayetlerdeki idarecilik görevleri kariyerlerinde herhangi bir göreve karşılık gelen nâzırlar olduğu gibi, memuriyet kariyerlerinin önemli kısmını valilikte geçiren nâzırlar da vardı.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli vilayetlerinde görev idarecilik yapan nâzırlardan Sami Paşa Tırhana mutasarrıfı olarak başladığı kariyerine iki sene sonra Rumeli müfettişliğiyle devam etmişti.[574] Sonrasında Bosna, Trabzon, Vidin ve Edirne valilikleriyle devam eden kariyerinin sonunda Dersaadet'e dönmüştü.[575] Maârif Nâzırlığı görevi devam ederken Girit isyanı çıkması dolayısıyla Girit valiliğine tayin edilmiş ve isyanı bastırmak için uğraşmıştı. Bu sürede nâzırlık görevi devam etmiş ancak yerine vekaleten Ahmet Kemal Paşa atanmıştı.[576] Cevdet Paşa Yanya valiliği yapmıştı.[577] Vefik Paşa 1880 yılında Bursa müfettişliği[578] ve aynı yıl Vezirlik Payesi

[570] BOA., İ..DH.., 616/42917, (H-06.05.1287).
[571] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[572] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 147, 1018, 1880, 2016.
[573] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[574]Mahmut Celalettin, "Sami Paşa'dan Abbas Paşa'ya Ariza", *Hazine-i Evrak* (İstanbul, 2 Mayıs 1297); Gövsa, *Türk Meşhurları*, 344.
[575] Haz: R. Yaşar ve H. Şahin, *Prof. Dr. Mevlüt Koyuncu'ya Armağan*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2019, 270.
[576] Gövsa, *Türk Meşhurları*, 344.
[577] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[578] *Ceride-i Askeriye*, No:1180, (H-1296); *Servet-i Fünun*, 30-11-1890.

ve Edirne Valiliği yapmıştı. Sonraki yıllarda uzun süre Bursa'da valilik yapacaktı.[579] Ethem Paşa 1866 yılında Tırhana ve Yanya valisi[580] Şükrü Bey 1326 Siroz Sancağı Mutasarrıflığı[581]

Devletin Anadolu, Afrika ve Şam/Suriye topraklarında idarecilik yapanlardan Ahmet Cevdet Paşa Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliğine tayin edilmişti. Ayrıca 1870 yılında Bursa Valisi, ve Suriye Valisi olarak görev almıştı.[582] Derviş Paşa Halep ve Ankara Valiliği yapmıştı.[583] Suphi Paşa 1871'de vezirlik rütbesiyle Suriye Valisi tayin edildi.[584] Zühtü Paşa Saruhan mutasarrıflığında bulunmuştur. Oradan Beyrut Sancağına geçmiştir. Sonraki dönemde Hüdavendigar valiliğinde bulunmuştu.[585] Zühtü Paşa 1873 yılında ise Suriye Vilayetinden ayrılan Trablusşam, Akka, Deyrizor'dan teşkil edilen dört sancağın mutasarrıflığına memur edildi.[586] Haşim Paşa Trablusgarp valiliği yapmıştı.[587] Nevres Paşa, Erbaa Kaymakamı, Kastamonu Mutasarrıfı, Hüdavendigar Valisi.[588] Ali Münif Bey Niş kazasına Kaymakam oldu, 1320 Köprübaşı Kazası kaymakamı oldu, 1328 Ankara Vilayeti Valisi oldu 15.000 kuruş maaşla.[589] Yusuf Ziya Paşa(1.) Trabzon Valisi[590]

Kamil Paşa kariyerine vilayetlerdeki idari görevlerle başlamış ve kariyerinin büyük kısmını vali veya mutasarrıf olarak geçirmişti. 1864'te Kıbrıs Tuz Kazası Kaymakamlığı, Suriye Vilayeti oluşturulurken merkez mutasarrıfı, Beyrut Mutasarrıflığı ve Suriye Vilayeti Politika memurluğuyla, Halep Vilayeti Merkez Mutasarrıflığı yapmıştı ve Vali Muavini olarak çalışmıştı. 1871'de Filibe Mutasarrıflığına giderken Kudüs Mutasarrıflığına atandı. 1872 Hersek & Beyrut(2.) Mutasarrıflığı, 1873 Kudüs(2.) Mutasarrıflığı, 1875 Sakız Mutasarrıflığı, 1876 Beyrut Mutasarrıflığı(3.), 1876 Kosova Valisi, 1876 Halep Valisi (2 yıl 1 Ay)

[579] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[580] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230)
[581] BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289.
[582] BOA DH.SAidd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[583] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1898), 32.
[584] BOA., DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234.
[585] Sayıştay, Osmanlı Divan-ı Muhasebat Reisleri,
[586] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[587] Sinan Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 99
[588] Sinan Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 99; *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 27.
[589] BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).
[590] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).

görevlerinde bulunmuştu.[591] 1883 yılında Aydın Vali vekilliği (eşkıyanın tenkili için), 1895 Halep Valisi(sürgün), 1895 Aydın Valisi (seçenek sunuldu ve Aydını seçti, 11 yıl sürdü) görevlerinde bulundu.[592] Mehmet Hadi Paşa'da valilik yapmıştı.[593] Abdullah Lami Bey valilik yapmıştı.[594]

Vali veya diğer idari görevlerde bulunan nâzırlardan onu Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde görev alanlardı.[595] II. Meşrutiyet döneminde idarecilik yapan sadece iki nâzırdı.[596] Tanzimat döneminde ve II. Abdülhamid döneminde görev alan vilayetlerde idarecilik yapmış olan nâzırlar, ihtiyaç olan ve kabiliyetli oldukları birçok alanda görev alabiliyorlardı.

Sefirler ve Sefir Katipleri

Nâzırlardan on ikisi sefir veya sefir katibi olarak görev yapmıştı.

Sefir katipliği yapan yedi nâzırdan Arifi Paşa 18472de Viyana sefareti 1. Katip olarak atandı.[597] Münif Paşa (Kemal Paşa'yla) 1854'te elçilik üçüncü katibi sıfatıyla Berlin'e gitti.[598] Vefik Paşa 1840 senesinde Mustafa Şekip Efendi'nin yanına Londra sefaretine giderek katiplik yapmıştır.[599] Bunun yanında Paris Sefareti katipliği, Petersburg Sefareti katipliği de yapmıştı.[600] Ali Kemal Bey 1897'de Brüksel sefareti İkinci katipliğine getirildi.[601] Fahrettin Reşat Bey 1894'te Viyana ve Roma sefaretlerine katip olarak girdi. 1897'de Atina Sefaretine İkinci Katip, 1901'de Petersburg sefaretine Baş Katip, 1903'te Viyana sefaretine baş katip ve 1904'te Londra sefaretinde baş katip olarak çalıştı.[602] Yusuf Ziya Paşa (2.) 1869'da Berlin sefaretine ikinci katip olarak memur oldu. Aynı yıl Sefirin işi dolayısıyla sefarete vekalet etti. 1870 yılında Viyana sefaretine ikinci katip olarak nakloldu. 1873'te 20 yaşında Viyana Sefaretine baş katip oldu. Aynı yıl Petersburg sefareti baş kitabetine

[591] Görevi 2 yıl sürdü, bitiş sebebi ise İngilizlerin bölgede nüfuzunu önlediği gerekçesiyledir.
[592] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[593] Sinan Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 29.
[594] Sinan Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 28.
[595] Sami Paşa, Cevdet Paşa, Suphi Paşa, Nevres Paşa, Derviş Paşa, Vefik Paşa, Ethem Paşa, Zühtü Paşa, Kamil Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.).
[596] Ali Münif Bey, Şükrü Bey.
[597] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[598] Gövsa, Türk Meşhurları, 267; 1271 Berlin Sefareti İkinci Katipliği.
[599] Akün, "Ahmet Vefik Paşa", 147.
[600] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[601] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284); Ali Kemal, *Ömrüm* (nşr. Zeki Kuneralp), İstanbul, 1985.
[602] BOA, DH., SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284).

intikal etti.[603] Şerif Paşa 1883 senesinde 17 yaşında Paris sefaretine kitabetine tayin olundu.[604]

Sefirlik yapan on iki nâzırdan Ahmet Kemal Paşa Berlin elçisi Mayıs 1854-Haziran 1857 oldu.[605] Arifi Paşa 1878'de Paris Sefiri, 1882'de ise Viyana Sefiri oldu.[606] Münif Paşa 1872 ve 1895'te Tahran sefirliği yaptı.[607] Derviş Paşa Petersburg sefiri[608] Mustafa Reşit Paşa 1895'te Bükreş sefiri oldu, Ayrıca Roma ve Viyana Sefirliği yapmıştı.[609] Vefik Paşa 185l'de Tahran Sefirliğine,[610] 1860'ta ise Paris Sefirliğine atandı.[611] Ethem Paşa 1876'ta Berlin Sefiri ve 1882'de Viyana Sefiri oldu.[612] Fahrettin Reşat Bey 1907 yılında Petersburg sefaretine tayin oldu.[613] İbrahim Hakkı Paşa Roma sefiri olarak görev yaptı.[614] Saffet Paşa Paris sefiri olarak çalıştı.[615] Yusuf Ziya Paşa (2.) 1886'da Belgrat Orta Elçisi oldu. Daha sonra 1891 yılında Romanya Sefiri 1896'da Paris Sefiri 1908'de Roma sefiri 1912'de ise Londra sefiri oldu.[616] Şerif Paşa Atina ve Stockholm sefirliği yaptı.[617]

İki nâzır tıp hekimi olarak çalışmıştı. Rıza Tevfik Bey *Karantina İdaresi'nde* tıp doktoru olarak çalışmıştı.[618] Dr. Nazım ise Balkan Savaşları sırasında *Hilaliahmer Hastanesi* başhekimliği yaptı.[619]

Öğretmen Nâzırlar

Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde nâzırlık yapanlardan beşi öğretmenlik de yapmıştı. Bu nâzırlardan Cevdet Paşa 1880'de açılan *Mekteb-i Hukuk*'ta *usûl-i muhâkeme-i hukūkıyye*, *belâgat-ı Osmâniyye* ve *ta'lîm-i hitâbet*

---

[603] 1302 Berlin kongresine çekilen telgrafları Fransızcaya çevirdi. BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).
[604] BOA, DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281).
[605] Kuneralp, Osmanlı Devlet ve Ricali, 58.
[606] BOA, DH.SAİDd…, 22/37, (H-29-12-1846).
[607] Gövsa, *Türk Meşhurları*, 267; 1271 Berlin Sefareti İkinci Katipliği
[608] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (1898) 32.
[609] BOA, DH., SAİDd…, 37/265, (H-29-12-1275); Kuneralp, Osmanlı Devlet ve Ricali, 58.
[610] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[611] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[612] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[613] BOA, DH., SAİDd…, 42/175, (H-29-12-1284).
[614] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[615] BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[616] BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265)
[617] BOA, DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281).
[618] İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[619] Atatürk Ansiklopedisi, 2020; Eyicil, "Nâzım Bey", 447.

derslerine girmişti.[620] Münif Paşa *Mekteb-i Hukuk*'ta bir süre ders vermişti.[621] Ayrıca *Taş Mektep*'te halka açık derler verdi[622] Ethem Paşa Darülfünun ilk kurulduğunda ders vermişti.[623] Vefik Paşa *Darülfünun*'da *Hikmet-i Tarih* dersleri anlatmıştı.[624] Derviş Paşa ilk önce *Darülfünun*'da , *Mühendishane'de* muallimlik yapmıştı.[625]

II. Meşrutiyet dönemindeki maârif nâzırlığı yapanlardan on biri öğretmenlik de yapmıştı. Bunlardan Şeref Efendi 1874 *Mahrec-i Aklam Tarih-i Umumi* muallimi oldu. Aynı yıl *Mekteb-i Sultani Kavaid-i Milel* muallimliği eklendi. 1876'da *Darülmuallimin Tarih-i Umumi* Muallimi, 1878'de *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane* Müdürü oldu. Aynı sene bu okulda Mekteb-i Mülkiye *coğrafyay-ı umumi* muallimi olarak dersler verdi. 1880 senesinde *Mekteb-i Sultani Tarih-i Osmani* ve *Tarih-i İslam* derslerine girmeye başladı. 1894 yılında aynı okulda *İlm-i Ahlak* derslerine girmeye başladı. Darülfünun'un kuruluşundan sonra *Tarih-i Osmani* muallimi olarak görev yaptı.[626]

Nail Bey 1881 *Mekteb-i Sultani* Türkçe Öğretmenliği, 1891 *Darülmuallimin* Coğrafya Öğretmenliği yapmıştı. 1894'te *Mülkiye Mektebi maliye usulü* müderrisi[627] Nail Bey 1883'te Mekteb-i Sultani Türkçe Muallimi oldu. 1893 yılında *Darülmuallimin Coğrafya-i Umumi* muallimliği. 1902'de *Darülmuallimin* Fransızca Muallimliği, 1899'da *Mekteb-i Mülkiye* Maliye Muallimliği görevlerinde bulundu.[628] Recaizade Mahmut Ekrem Bey *Mekteb-i Mülkiye* ve *Sultani*'de edebiyat hocalığı yaptı.[629] Rıza Tevfik Bey Darülfünun hocalığı yaptı.[630] Şükrü Bey 1316 yılında Selanik İdadi Mektebinde çalışmaya başladı. Tarih ve hesap derslerine girdi. Daha sonra makine, fünun ve hendese derslerine de girdi. Hikmet-i tabiiye, kozmoğrafya, cebir, hikmet, makina[631] Ali Kemal Bey 1307 Halep Mekteb-i idadi-i Mülkiyede Lisan-ı Osmani Muallimi, 1311 Mekteb-i idadi edebiyat muallimi, 1908 Mekteb-i

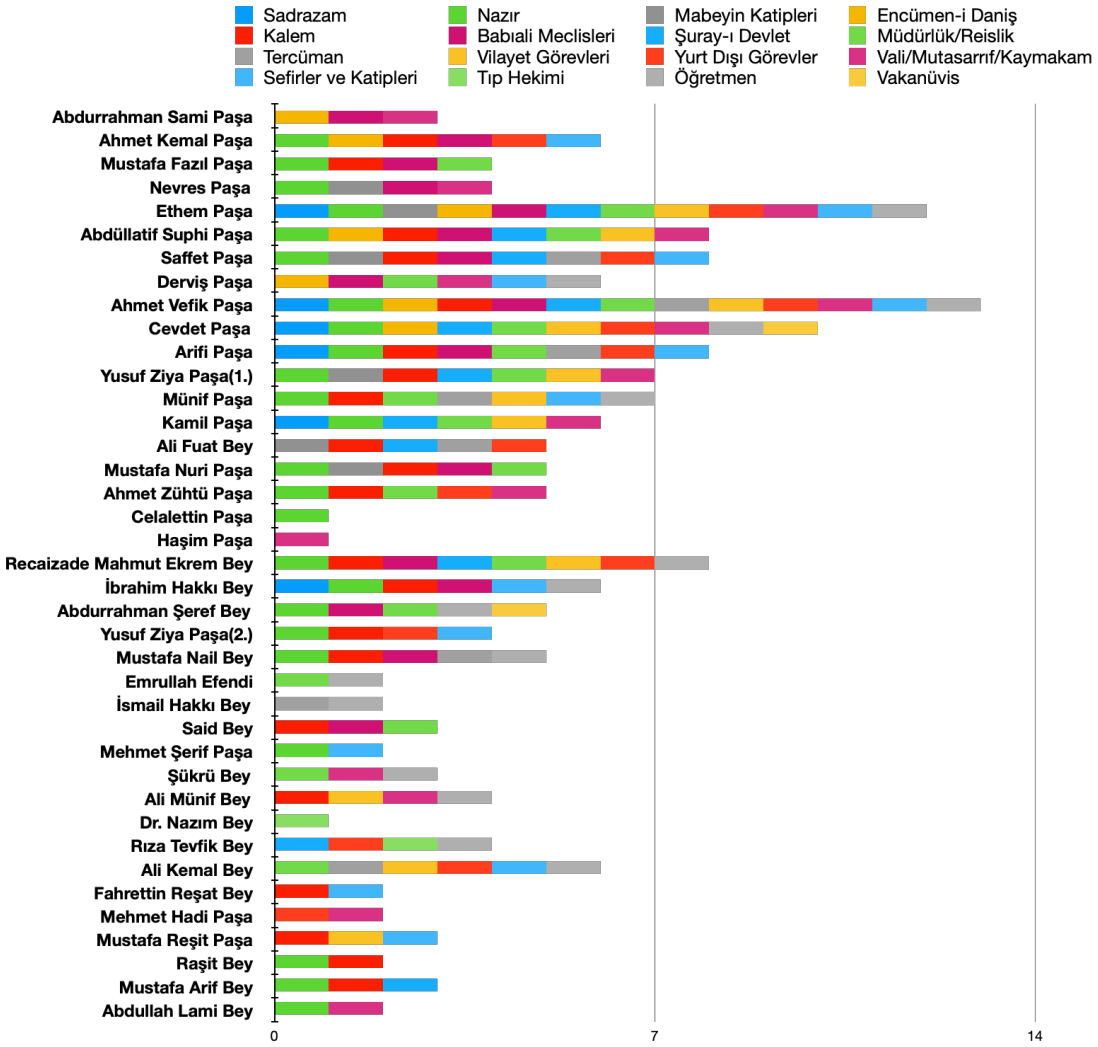
[620] BOA DH.SAidd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[621] Gövsa, *Türk Meşhurları*, 267.
[622] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[623] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[624] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[625] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 32.
[626] BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).
[627] Ergün, II. *Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 231.
[628] BOA, DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278).
[629] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).
[630] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[631] BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289.

Mülkiye, Tarih-i Siyasi &.Darülfünun'da Osmanlı Tarihi muallimliği yaptı.[632] Ali Münif Bey 1314 Gelibolu İdadisi Fransızca, Tarih Muallimliği, Malumat-ı Nizamiye, Cebir[633] Emrullah Efendi idadi muallimliği yapmıştı.[634] Said Bey 1899 yılında idadi mektebinde *Hikmet-i Tabiiye, Hey'at, Ulum-i Servet* dersleri vermeye başladı. 1892'de Bursa *Mekteb-i İdadi-i Mülkiye*'de Fransızca muallimi oldu. 1901 yılında *Darülfünun* Fizik Muallimliğine getirildi.[635] İbrahim Hakkı Paşa 1886 yılında *Mekteb-i Hukuk* Tarih Muallimliği 1888'de *Hamidiye Ticaret Mektebi Ulum-i Servet* ve *Hukuk-i Ticaret* dersleri verdi. 1892'de *Hukuk-i idare-i Mülkiye* muallimliğine devam etti. 1893'te *Hukuk-i düvel* muallimi oldu.[636] İsmail Hakkı Bey *Mekteb-i Mülkiye*'de muallimlik yaptı.[637]

Vakanüvisler

Maârif nâzırlarından ikisi Osmanlı Devleti'nin resmi vakanüvisi olarak görev yapmışlardı. Vakanüvisler uzun sayılabilecek bir süre bu görevde kalıyorlardı. Vakanüvisler içinde bulundukları zamana kadar olan olayları belirli bir tarihten itibaren tarihsel olarak yazmalarından dolayı uzun ve zorlu bir iş ortaya çıkıyordu. Doğru orantılı bir şekilde görev süreleri de uzun oluyordu.[638] Cevdet Paşa 1855-1865 yılları arasında on yıl vakanüvislik görevinde kaldı.[639] Abdurrahman Şeref Efendi ise 1909-1922 on üç yıl bu görevde kalmıştı. Ve Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisi olarak görev yapmıştı.

[632] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284); TDV/ Ali Kemal, *Ömrüm* (nşr. Zeki Kuneralp), İstanbul 1985.
[633] BOA, DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290).
[634] Ergün, "Emrullah Efendi, 7-36. Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi*, 38-55.
[635] BOA, DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280).
[636] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[637] Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 252.
[638] Cevdet Paşa ve Şeref Efendi'nin görev dönemi arasında sadece Lütfi Efendi vakanüvis olarak görev almıştı. Lütfi Efendi 1866'dan 1907 yılındaki ölümüne kadar 41 yıl görevde kalmıştı. Bekir Kütükoğlu, "Vak'anüvis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c.42 (Ankara: TDV Yay., 2012), 467-461.
[639] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

Grafik-28. Nâzırların Memuriyetleri

3.4. Maârif Kökenli Nâzırlar

Maârif nâzırlarının maârif geçmişleri hem kariyer hem de tecrübe açısından oldukça önemlidir. Maârif nâzırlarından yirmi sekizi nâzırlığından önce bir şekilde maârif idaresinde veya kurumlarında görev almıştı. Bu görev bazen taşrada maârif meclisi üyeliği olabilirken bazen de Encümen-i Daniş üyeliği olabilirdi. Nâzırların entelektüel kapasiteleri, kariyer tecrübeleri, patronaj ilişkileri ve kendileri hakkındaki olumlu raporlar yanında, 2/3'ünün bir şekilde eğitim tecrübesine sahip olması, maârif kariyerinin nâzırlığa tayinlerdeki önemini gösterir.

Nezâretin erken dönemlerinde nâzırlık yapanların eğitim tecrübesi yaşayabilecekleri önemli kurumlardan birisi olan Encümen-i Daniş, Osmanlı Devleti'nde gelişen eğitime akademik anlamda bir alt yapı oluşturmak ve okullara ders kitabı hazırlanması amacıyla batılı örneklerine benzer şekilde 1851 yılında Darülmaârif binasında kurulmuştu. Abdurrahman Sami Paşa Encümen-i Daniş ve Meclis-i Maârif-i Umumi üyesiydi.[640] Abdüllatif Suphi Paşa babasına benzer şekilde Encümen-i Daniş Üyeliğinde bulundu. Ahmet Vefik Paşa Encümen-i Daniş Üyeliği yapmıştı. Sonrasında 1863 yılında Darülfünun mektebinin ilk kurulduğu zaman Vefik Paşa bilim felsefesi dersleri vermişti.[641] Ayrıca Vefik Paşa 1872 senesinde Maârif Nezâreti Müsteşarlığı yapmıştı.[642] Derviş Paşa Darülfünun ilk kurulduğu zaman kimya dersleri verdi.[643] Bunun dışında Derviş Paşa 1875 yılında Maârif Nezâreti müsteşarlığı yapmıştı.[644] Nuri Paşa 1868 yılında Maârif Meclisi azalığında bulunmuştu.[645] Cevdet Paşa Tanzimat dönemi bürokratı olarak birçok kurumun hem kuruluşunda hem de içinde yer almıştı. Darülmuallimin'de aktif görev alarak bir dönem müdürlüğünü yaptı. Okulun yenilikçi bir anlayışa sahip oluşunda büyük etkisi oldu.[646]

Ahmet Kemal Paşa maârif teşkilatından yetişmiş ilk nâzırdı. *Mekâtib-i Rüştiye Nezâreti* zamanından beri eğitim idaresi memuriyetlerinde bulunmuştu. Aynı zamanda Darülmaârif'in kurulmasında yoğun emek sarf etmişti.[647] Okulun 1850'de açılışından sonra bir süre müdürlüğünü de yapmıştı. Sonrasında 1862 yılında *Darülfünun* mektebi girişimini ilk başlatan yine Ahmet Kemal Paşa Nâzırlığı zamanında idi.[648] Cevdet Paşa[649] ve Münif Paşa[650] 1880'de açılan *Mekteb-i Hukuk*'ta bir süre ders vermişlerdi. Münif Paşa ayrıca *Taş Mektep*'te halka açık derler verdi.[651] Recaizade Mahmut Ekrem Bey uzun süre Mülkiye Mektebi'nde edebiyat

[640] Kaya, Abdüllatif Suphi Paşa: Bir Tanzimat Paşası, 37.
[641] Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2:550-553.
[642] BOA, İ..DH..., 650 – 45192, H-08-03-1289.
[643] Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2, 477-480.
[644] BOA, İ..DH.., 536/37275, H-26-12-1281.
[645] BOA, İ..DH..., 568/ 39591, H-13-07-1284
[646] Ali Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, 239.
[647] BOA, HR.MKT., 417/28, (H-18-05-1279).
[648] Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2:552.
[649] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[650] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[651] Gövsa, Türk Meşhurları, 267.

öğretmenliği yapmıştı.[652] Abdurrahman Şeref Efendi *Mekteb-i Sultani*'de müdürlük yapan nâzırlardandı. *Mekteb-i Sultani* ve Darülmuallimin'de öğretmenlik yapmıştı.[653] Yine meşrutiyet döneminde üç kez nâzırlık yapan Said Bey Maârif idaresi merkezinde çalışmakla beraber okul yıllarından sonra öğretmenlik de yapmıştı.[654] Emrullah Efendi Maârif Meclisi üyeliği ve Konya Hukuk Mektebi üyeliği yapmıştı. Sonrasında Galatasaray Müdürü ve Maârif Meclisi ilmiye daire başkanlığına geldi.[655] Ali Kemal Bey Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduğunda Halep Vilayeti'ne giderek zaptiye bürosunda çalışmış ancak daha sonra Lisan-i Osmani öğretmeni olarak bu vilayette görev yapmıştı.[656] Şerif Paşa Nâzırlığından kısa süre önce Maârif Dairesi ikinci başkanlığı görevinde bulunmuştu.[657] Rıza Tevfik Bey Darülfünun'da felsefe dersleri vermişti.[658]

[652] BOA, *DH.SAİDd*…, 3/190, (H-29-12-1863); İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 276-280.
[653] BOA, *DH. SAİDd*…, 72/87, (H-29-12-1269); Y..A…HUS., 248/15, (H-8-11-1308).
[654] DH., *SAİDd*…, 16/175, (H-29-12-1280); *Salname-i Devlet-i Ali Osman*, 1327, 324.
[655] İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, III:1150; IV, 1765; *Son Asır Türk Şairleri*, 147, 1018, 1880, 2016.
[656] BOA., DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[657] BOA, İ..DH.., 1485 – 56, H-19-12-1328.
[658] İbnülemin, *Türk Şairleri*, 1490.

İsim	Okul Müdürü	Vilayet Maarif Müdürü	Öğretmen	Maarif Bürokratı	Encümen-i Daniş Üyeliği	Meclis-i Maarif Azalığı
Abdurrahman Sami Paşa				✓	✓	✓
Ahmet Kemal Paşa	✓			✓	✓	✓
Mustafa Fazıl Paşa						
Nevres Paşa				✓		
Ethem Paşa			✓		✓	
Abdüllatif Suphi Paşa					✓	✓
Saffet Paşa						
Derviş Paşa			✓	✓	✓	
Ahmet Vefik Paşa			✓		✓	
Arifi Paşa						
Yusuf Ziya Paşa(1.)						
Münif Paşa			✓			✓
Kamil Paşa						
Ali Fuat Bey						
Mustafa Nuri Paşa						✓
Ahmet Zühtü Paşa						
Celalettin Paşa						
Haşim Paşa						
Recaizade Mahmut Ekrem Bey			✓			
İbrahim Hakkı Paşa			✓			
Yusuf Ziya Paşa(2.)						
İsmail Hakkı Bey			✓			
Mehmet Şerif Paşa				✓		
Dr. Nazım Bey						
Rıza Tevfik Bey			✓			
Fahrettin Reşat Bey						
Mehmet Hadi Paşa						
Mustafa Reşit Paşa						
Raşit Bey						
Mustafa Arif Bey						
Abdullah Lami Bey						
Cevdet Paşa	✓		✓		✓	
Abdurrahman Şeref Bey	✓		✓			
Mustafa Nail Bey	✓		✓	✓		
Emrullah Efendi	✓		✓	✓		✓
Said Bey	✓	✓	✓	✓		
Şükrü Bey	✓	✓	✓			
Ali Münif Bey			✓			
Ali Kemal Bey	✓	✓	✓			✓

Tablo-11. Nâzırların Görev Aldıkları Maârif Kurumları

Otuz dokuz nâzırdan sekiz tanesi okul müdürlüğü yapmıştı. Bu kategorideki nâzırlar arasında Abdurrahman Şeref Efendi öne çıkar. Kesintisiz on beş yıl *Mekteb-i*

Sultani Müdürlüğü yapmıştı.[659] Cevdet Paşa Darülmuallimin'in kuruluşunda müdürlük yapmıştı.[660] Kemal Paşa Darülmaârif müdürlüğüyle ilk müdürlük yapan nâzırdı.[661] Müdürlük görevinde bulunmuş olan son nâzır Ali Kemal Bey olmuştu.[662] Diğer beş nâzırdan Nail Bey idadi mektepleri idaresi müdürlüğünde, Emrullah Efendi *Mekteb-i Sultani* müdürlüğünde[663], Said Bey Hamidiye Ticaret Mektebi müdürlüğünde[664], Şükrü Bey Selanik Hukuk Mektebi müdürlüğünde[665]

Vilayet Maârif Müdürlüğü yapan nâzırların sayısı ise üçtür. Bunlardan Şükrü Bey Selanik vilayeti, Said Bey Edirne vilayeti ve Ali Kemal Bey ise Halep vilayeti maârif müdürlüğünde bulunmuşlardı.[666]

Öğretmenlik mesleğini icra etmiş nâzır sayısı on altıdır. Kronolojiye bakıldığında nezâretin erken dönemlerinde öğretmenlik yapan nâzırlara rastlıyoruz. Bu kategorinin ilk nâzırı Ethem Paşa'dır. Hemen ardından gelen Derviş ve Vefik Paşalarla Ethem Paşa birlikte Darülfünun muallimliği yapmışlardı. İlk kez Kemal Paşa zamanında kurulan Darülfünun[667] mektebinin dizayn edilişinde bu üç nâzır etkili olmuştu. Vefik Paşa'dan sonra Recaizade Mahmut Ekrem Bey'e kadar öğretmen kökenli nâzıra rastlamıyoruz. Otuz yıl göreve öğretmen kökenli nâzır gelmedi. Recaizade ile Ali Kemal arasındaki on bir yılda öğretmen kökenli nâzırların yoğunlaştığını görüyoruz. Bu dönemde maârif bürokratı ve okul müdürü sayılarının da benzer oranlarda artması nâzır tercihinde maârif tecrübesi aranılmaya başlandığını gösteriyor. Maârif Nezâretinin son yılları aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de son dönemi. Anlamına gelmekteydi. Bundandır ki 1918 sonuna gelindiğinde İTC ileri gelenlerinin bir kısmı ülkeyi terk etmiş ve Osmanlı idaresi ve coğrafyası kaotik bir sürece girmişti. Bu durum Maârif Nâzırlığını da etkilemişti. İTC hükümeti

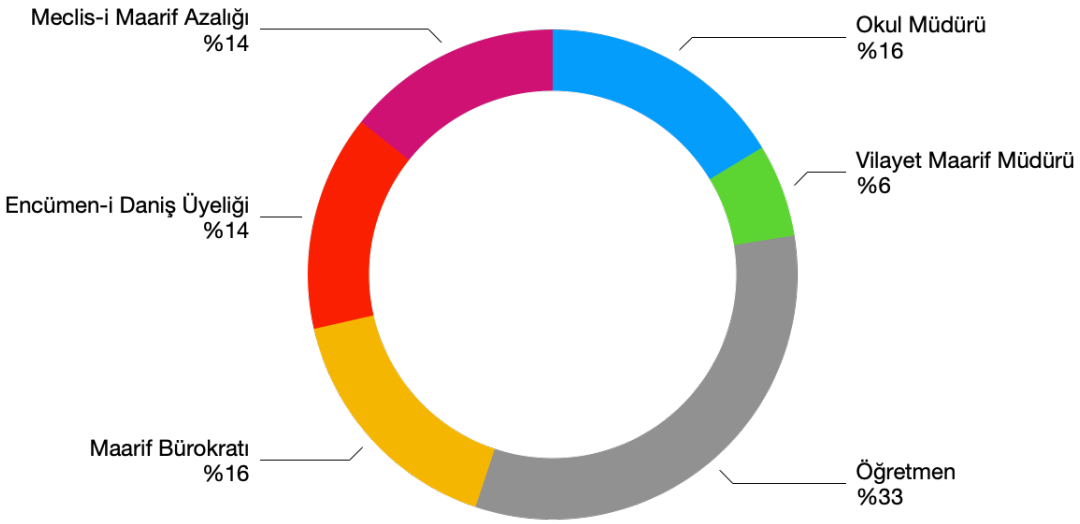
[659] BOA, *DH. SAİDd*…, 72/87, (H-29-12-1269); Y..A…HUS., 248/15, (H-8-11-1308).
[660] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[661] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II:1150.
[662] BOA, DH. SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[663]İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, III:1150; IV:1765; *Son Asır Türk Şairleri*, 147, 1018, 1880, 2016.
[664] BOA, DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280).
[665] BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289.
[666] BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289; SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280); DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).
[667] Derviş Paşa, Ahmet Vefik Paşa ve İbrahim Ethem Paşa 1862 yılında açılan ilk Darülfünun'da ders verdiler. Yaklaşık iki iki buçuk yıl kadar süren bu süreç sonunda okulun yeri değişti ve sonrasında da yandı. Bir sonraki Darülfünun mektebi 1870 yılında Saffet Paşa tarafından açılacaktı. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 13; Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2:550-553.

düşmesinden sonra Maârif Nâzırlığı on kere el değiştirdi. Bunlardan yalnızca üç tanesi öğretmenlik yapmıştı. Bunlar Ali Kemal Bey, Rıza Tevfik Bey ve Abdurrahman Sami Paşa'dır. Normal yükseliş trendine göre seyretmesi durumunda maârif idaresi kökenli nâzırlarla devam edilmesi kaçınılmazdı. Ancak dönemin karışıklığı bu trendi kesmişti. Burada bağımsız bir değişken olarak İTC sonrası işgal döneminin şartlarının etkisini görmekteyiz.

Maârif Nezâreti bürokrasisinin herhangi bir kademesinde bir şekilde yer almış sekiz nâzıra rastlıyoruz. Bu sekiz nâzırın dört tanesinin ilk dönem nâzırlık görevinde bulunanlardır. Kurucu nâzır olan Sami Paşa dahil Arifi Paşa'nın nâzırlığı zamanına kadar görev yapanlardan Fazıl Paşa dışında hepsinin bir şekilde maârif bürokrasi veya meclis tecrübesi olduğunu tespit ettik. Maârif kurumlarında tecrübesi olan son nâzır Şerif Paşa olurken ilk nâzır ise Sami Paşa ve sonrasındaki Kemal Paşa'dır.

Maârif nâzırlarının maârif kökenli olanlarından %33'i öğretmen[668], %16'si okul müdürü[669], %16'si maârif bürokratı[670], %14'i Encümen-i Daniş Üyesi[671], %14'i Meclis-i Maârif azası[672] ve %6'si vilayetlerde maârif müdürü olarak görev yapmıştı.[673]

[668] Ethem Paşa, Derviş Paşa, Ahmet Vefik paşa, İbrahim Hakkı Paşa, İsmail Hakkı Bey, Rıza Tevfik Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdurrahman Şeref, Nail, Emrullah Efendi, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Ali Kemal Bey, Cevdet Paşa, Münif Paşa.
[669] Kemal Paşa, Cevdet Paşa, Şeref Bey, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Kemal Bey.
[670] Sami Paşa, Kemal Paşa, Nevres Paşa, Derviş Paşa, Şerif Paşa, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey.
[671] Sami Paşa, Kemal Paşa, Ethem Paşa, Suphi Paşa, Vefik Paşa, Derviş Paşa, Cevdet Paşa.
[672] Sami Paşa, Kemal Paşa, Suphi Paşa, Münif Paşa, Nuri Paşa, Nail Bey, Ali Kemal Bey.
[673] Said Bey, Şükrü Bey, Ali Kemal Bey.

Grafik-22. Nâzırların Maârif Kurumlarına Dağılım Oranlarını Gösteren Grafik

Nâzırların 2/3'ü Maârif Nezâretinin en tepe noktasına gelmeden önce maârif kadrolarında, okullarında ve teşkilatlarında görev almışlardır. Bu oran, Osmanlı iktidarında bulunanların devletin eğitimine yön verecek olan nâzırların seçiminde eğitim tecrübesini önemsemelerini göstermesi açısından önemlidir. Maârif nâzırlığı tayinlerinde, maârif tecrübesinin önemini kaybettiği 1891 – 1908 yılları arasındaki dönem dışında, bu tecrübenin tayinlerde belirleyici bir rolü olmuştur. Bu dönemde tayinlerde mali konulardaki tecrübe daha fazla öne çıkmaktaydı. Ayrıca İngiltere dış politikasının Osmanlı Devleti aleyhine bir hal alması, tayinlerde etkili olan bir başka sebepti. Maârif tecrübesi olan 28 nâzırdan 16'sınınbir şekilde okullarda öğretmenlik yapmış olması da nâzırların kariyer kökenleri açısından ayrıca önemlidir. Osmanlı

Devleti'nde okullaşmanın yoğun yaşandığı bir dönemde, Osmanlı tepe nokta idarecilerinin eğitim yönetiminde rasyonel seçim yaptıklarını göstermektedir.

4. NÂZIRLARIN TAYİN VE AZİLLERİ

Maârif nâzırların tayin ve azilleri çeşitli faktörlere bağlı olarak gelişmiştir. Bu bölümde, tayin ve azilleri etkileyen faktörler analiz edilecektir. Bilindiği gibi nezarete tayin edilme, sultanın sadrazama gönderdiği bir hatt-ı hümayun ile gerçekleşmekteydi. Sultan bu hattı göndermeden önce sadrazamla veya kurum yetkilileriyle istişareler de yapabilirdi. Bundan dolayı nâzırlar sadrazamdan ziyade sultana karşı sorumluydular. Sultan bazen sadrazamı değiştirerek sorunu çözüp uyumu sağladığı gibi bazen de tam tersini yapabilirdi. Nâzırların görevde bulunmalarının ön şartının, sultanın teveccühünü kazanmak olarak tarif edilmesi ise yanlış olmaz. İlk nezâretler kurulması, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde *Sadaret Kethüdâlığı*'nın *Umûr-i Mülkiye* nezâretine, Reisülküttâblık'ın *Hariciye Nezâretine* ve *Çavuşbaşılık*'ın *Deâvi Nezâretine* dönüştürülmesiyle başlamıştır. Bu dönemde güçlü kurumlara ve tüzel kişiliklere dönüşüm süreçleri, sadrazamın buyruklarıyla gerçekleşen yapılardan ziyade, çeşitli tüzük ve nizamnamelerle sultana karşı sorumlu olan kurumlara dönüşmüştür.[674] Sultan Abdülmecid dönemiyle beraber, nâzır göreve başlamadan önce bir yemin merasimi yapılırdı. 1850 yılında kanunlaşan prosedüre göre ise, nâzır olacak kişi *Heyet-i Vükêla*'nın önünde Kuran-ı Kerim'e el basarak yemin ederdi. II. Abdülhamid iktidarında da durumda bir değişiklik olmamış ve

[674] Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, 27.

nâzırları tayin, hâl veya azil yetkisi sultana bırakılmıştı.[675] Kanun-i Esasi'nin "tatil" edilmesinden sonra, iktidarı Yıldız'da merkezileştiren sultan, doğrudan nâzır atamalarında bulunarak sadrazamı onay makamına dönüştürmüştür.[676] II. Meşrutiyet döneminde nâzırlığa tayin ve azillerdeki atama prosedürleri oldukça farklılaşmıştır. Artık sadrazam Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu alarak kabineyi kurma yetkisi alıyordu. Her ne kadar kabine kurma yetkisi sadrazamın inisiyatifinde olsa da gazeteler başta olmak üzere Meclis-i Mebusan'dan, İTC'den ve toplumsal eylemlerden gelen tepkiler karşısında sadrazam bu yetkiyi rahatlıkla kullanamamıştır. Bu durum sultanın sadrazamı tayin etmesine de yansımıştır. Bu durumun ortaya çıkmasına sebep olan İTC üyeleri tarafından II. Abdülhamid rejimine olan muhalefetti. Bunun yanı sıra meşrutiyet devriminin ortaya çıkardığı fiili bir durum oluşmuştu. Yeni dönemin ürünü olan *Meclis-i Mebusan* ve *Meclis-i Ayan* ile *Tanzimat*'ın önemli kurumları olan *Heyet-i Vükela* arasında denge oluşması uzun yıllar alacaktı. Bu sebeple bu dönemde nezâretlere tayinlerde yeni dönemin özelliklerini bulmak mümkündür. *31 Mart Olayı*'na kadar olan dönemde geç *Tanzimat* dönemi bürokrasisinin özelliklerini taşıyan, bunun yanında meşrutiyet değerleriyle ve İTC kadrolarıyla uyumlu olanlar maârif nâzırlığına tayin edilmiştir. Ancak *31 Mart Olayı*'ndan sonra doğrudan İTC üyesi olan veya "meşrutiyet değerleri"ne uyumlu olanlar maârif nâzırları tayin edilmişlerdi. Güçlü kamuoyu baskısı, gazeteler ve İTC'nin denetimi sonucu sultan, sadrazam tayinlerindeki belirleyiciliğini kaybetmiştir. I. Dünya Savaşı dönemiyle beraber sultanın tayinlere olan etkisi ortadan kalkmıştır.[677]

4.1. Tayinler ve Ödüller

Nâzırların Maârif Nezâretine tayinleri, dönemin şartlarına ve birçok karmaşık sebep ve ilişkinin sonucunda meydana gelen bir olaydır. Nâzırın tayinini eğitim tecrübesi etkileyebildiği gibi siyasi ilişkiler hatta dış tehditler de tayinleri etkilemiştir. Tayinlerin dinamikleri ise dönemlere göre farklılık göstermiştir.

[675] Örnek için Bkz. BOA., MB.İ…, 41/57, (9 Kasım 1877).
[676] Buna bir örnek Said Paşa'nın düştüğü ve şaşkınlık içinde kaldığı bir durumdur. Heyet-i Vükela'ya başkanlık ettiği sırada heyet içerisinde tanımadığı bir simanın bulunduğunu fark etmiştir. Bunun üzerine kim olduğunu sorduğunda yeni maârif nâzırı Celalettin Paşa cevabını almıştır. Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Teşkilatı 1", 120.
[677] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkîlabı Tarihi*, c.II (Ankara: TTK, 1991), 204; Hüseyin Cahit, "Zabtiye Nezâreti", *Servet-i Fünun,* 15 Temmuz 1324; *Tanin,* 3 Ağustos 1324.

Tanzimat döneminde grup ilişkileri, bürokrasi ilişkileri ve bilimsel amaçlar tayinlerde etkili olmuştur. II. Abdülhamid döneminin kendine has özelliklerini tayinlerde de görmek mümkündür. Vali, bürokrat ve diğer nezâretlere tayinlerindeki faktörlerin Maârif Nezâretine tayinlerde de etkili olduğunu anlıyoruz. II. Meşrutiyet ve 31 Mart Olayı arasındaki süre içerisinde hem önceki dönemle hem de İTC ile uyumlu olan geçiş dönemi devlet adamları nâzır olmuştu. Ayaklanmadan sonraki süreçte ise İTC'nin iktidarda gücünün artması sonrasında tayinlerdeki etkiler de değişmiştir. Bu dönemde bürokrasi tecrübesi ve maârif geçmişinin tayinlerde öne çıktığını anlıyoruz. I. Dünya Savaşı sonrası işgalin başlamasıyla birlikte İTC iktidarı sonra ermiş, ülke idaresi kaotik bir hale bürünmüştür. Dönemin nâzırlarının tayinlerinde eğitim idaresi becerilerinin yerini kabineyi kuran sadrazama yakınlık ilişkileri etkili olmaya başlamıştır. Ayrıca tayin edilen nazırların motivasyonu için nişan, rütbe ve madalyalar kullanılmıştır.

4.1.1. Tayinleri Etkileyen Şartlar

Maârif Nezâretini hangi türden devlet adamlarının yönetmesi isteniyordu? Fevkalade bir durum dışında padişah ne tür devlet adamlarını maârif nâzırı olarak tayin ediyordu? Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde maârif nâzırı seçimini etkileyen şartlar(faktörler) nelerdi? Bu soruların cevapları incelendiğinde padişahın maârif idaresinin başına bir tayin yapacağı zaman sadakat, dış tehdit algısı, yurt dışı ilişkileri, yaşları, maârif tecrübeleri, bürokrasi ilişkileri, finans tecrübeleri gibi faktörlerin öne çıktını görüyoruz. Bu etkiler dönemlere göre farklılık gösterebildiği gibi bazen birden fazla faktör de etkili olabilmiştir.

4.1.1.1. Tehdit ve Sadakat Etkisi

Sadakatin göstergelerinin dönemlere göre değiştiği göz önüne alındığında, Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri arasında büyük farklılıklar göze çarpar. Tanzimat döneminde -görece sakin sayılabilecek Kırım Savaşı sonrası dış politik ilişkilerde- sadakatin göstergesi yurt dışı görevleri kabul etmek, sınır anlaşmalarına aracılık etmek ve devletin sorun çözücü bir öğesi olmak olarak algılanıyordu. Yine bu dönemin savaşsız geçen ortamında edebî kasideler yazmak gibi politika ve yönetim dışı ilişkiler de sadakatin bir göstergesi sayılmaktaydı. Bu ilişkiler siyasi sonuçlar doğurabiliyordu. Örneğin, Ahmet Kemal Paşa üçüncü maârif

nâzırlığı öncesinde, Beylerbeyi Kasrı'nın yapılışı hakkında bir kaside yazmış ve padişaha sunmuştu.[678] Bu davranış Saray'ı memnun etmiş olmalı ki, kasidenin sunumundan üç gün sonra, Ahmet Kemal Paşa'ya bir miktar para ihsan edilmişti. *Mabeyn-i Hümâyun*'da o sırada bir önceki Maârif Nâzırı Mehmet Nevres Paşa vazifeli idi.[679]

II. Abdülhamid döneminde ise sadakat ilişkisinin biçimi özünde benzer olsa da sadakatin karşıladığı anlamda farklılaşma meydana gelmiştir. Yıldız merkezli bir yönetime geçilme gayretlerinin dış tehdit gerçekliğiyle birleştiği bu dönemde maârif nâzırından beklentiler de değişmiş ve bu durum tayinleri etkilemiştir. Bunun örneklerinden birisi Münif Paşa'nın ilk nâzırlığa getirilmesi sırasında yaşananlardır. 93 Harbi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mali olarak iflasa sürüklenmesi, cari dengesizlik yaşayan maliyeyi daha da kötü hale getirmişti. Dış borçların ödenmesinde yaşanan aksaklıklar İngiliz ve Fransızların Osmanlı iç işlerine müdahale etmesine kapı aralamıştı. Bu devletlerin sömürgeleştirme politikalarını kolaylaştırma potansiyeli olan gümrük vergileri, tütün rejisi ve Duyun-i Umûmiye idaresi bulunuyorsa da nezâretlerin idaresindeki para transferlerinin ve kitlesel etkilerinin kontrolü kolay olmuyordu. Bunun yanında modern eğitimin araçlarını kullanarak vatan ve milliyet bilincine sahip gençlerin yetiştirilme politikaları da sömürgeciliğin sınırlarını oldukça zorluyordu. Burada öne çıkan kurum ise Maârif Nezâretidir. Eğitim yönetimine dair nizamname ve müfredat üretiminin önceki döneme göre belirgin biçimde artması tüm bunlarla bağlantılıdır. Bir başka önemli ilerleyiş okul sayılarında yaşanmıştır. Devletin sahip olduğu toprakların hemen hepsinde, köylere kadar yaygın biçimde mektepler açılmıştı. Sömürge karşıtı ve özellikle İngiliz karşıtı tutuma zemin hazırlayacak biçimde okulların ve müfredatın kurgulanışı da bu dönemin eseridir. Bu sebeptendir ki finansal uzmanlık, diplomasi geçmişi ve sadakat, maârif nâzırında aranan vasıflar olmaya başlamıştı. Münif Paşa bu vasıflara sahip bir devlet adamı olarak tam da maârif nâzırlığına uygun bulunmuştu.[680] Bu dönemde sömürge karşıtı tedbirlerden birisi de özellikle doğu vilayetlerinde geçirgen hudut düzeninden, sınırları belirlenmiş toprak rejimine geçilmesidir. Doğu vilayetlerinde Aşiret Alayları sistemine geçilerek özellikle İran'ın

[678] BOA., İ..DH.., 538/37371, (H-01.01.1282).
[679] BOA., İ..DH.., 538/37371, (H-01.01.1282); MB.İ…, 21/9, (H-04.02.1282).
[680] BOA., İ..DH.., 739/60491, 30-Ocak-1877.

dini ve siyasi propagandasının Osmanlı coğrafyasındaki etkisi minimize edilmeye çalışılmıştır.[681] Münif Paşa'nın uzun süre İran sefirliği görevinde bulunmuş olması, kendisini nezaret için uygun bir eleman haline getirmiştir. İran etkisinin, Osmanlı eğitim sistemiyle azaltılması ve temel dini kitapların basılması Münif, Zühtü ve Haşim paşaların dönemlerinde hedeflenen politikalar olmuştur.[682]

Nezaret için beklenen özelliklere sahip kişiliklerin nazır olması, uzun süre bu görevde kalmalarına zemin hazırlamıştır. Bu süreç Münif Paşa'yla başlamıştır. Münif Paşa'nın tecrübesi, ilmi ve uzmanlığı yanında sadakati de nezarette uzun süre kalmasında etkili olmuştur.[683] Nazırın sadakatı bazen de sultanın maariften beklentilerini yerine getirmek şeklinde tecelli etmiştir. Okulların müfredatlarındaki ahlak derslerini arttırmak, yurt dışına çıkan öğrencilerin ahlaklarının bozulduğu iddiasıyla denetlemek, sansür faaliyetlerini güçlendirmek ve yurt dışından Osmanlı Devleti'ne giren yayınları ve içeride çıkan dergi ve gazeteleri denetlemek bu türden icraatlardı.

4.1.1.2. Yurt Dışı Tecrübesi

Nâzırların yurt dışı görevleri ve tecrübeleri dönemin şartlarına göre tayinlerde etkili olmuştur. Tanzimat'la birlikte yurt dışı elçiliklerin sayısının artması, savaşlardan sonraki ateşkes ve anlaşma sorunlarının Avrupa düzeni içinde çözümlenme eğilimlerinin artması, üçüncü taraf devletlerin de sürece dahil olmaları ve sınır anlaşmazlıklarına Avrupa devletlerinin dahil olması gibi sebeplerle Osmanlı Devleti'nin yurt dışı operasyonlarında bir artış meydana gelmiştir. Viyana Kongresi'nin bir sonucu olarak dönemin imparatorluklarının düzeninin sağlanması olgusunun ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nin yurt dışı faaliyetlerinin artmasında bir başka önemli etkendir. Bu sebepledir ki özellikle Maârif Nezâretinin ilk dönemlerinde görev alan nâzırlar bir şekilde; sefirlik, sınır anlaşmazlıklarının çözümü, Avrupa devletlerinin önemli protokollerine iştirak etme ve Avrupa kurumlarını, madenlerini, bilimini ve teknolojisini incelemek gibi pek çok farklı

[681] Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 20.
Yayınları.
[682] Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 69.
[683] BOA., İ..DH.., 739/60491, 30-Ocak-1877.

görevle yurt dışında bulunmuşlardır. Tanzimat dönemi nâzırlarının tayinlerinde yurt dışı tecrübesi önemlidir. Ancak, II. Abdülhamid döneminde bu durum değişmiştir.

Abdurrahman Sami Paşa ve oğlu Abdüllatif Suphi Paşa elçilik ve diğer nezaret görevlerinde bulunmuşlardı. Bunun dışında Samipaşazadelere mensup altı kişi nâzırlık, elçilik, valilik, meclis üyeliği gibi üst düzey görevlerde bulundular.[684] Abdurrahman Sami Paşa sağlık sorunları nedeniyle 1842 yılında İtalya'ya, 1844 yılında ise Fransa'ya gitti. Paris'te dönemin Osmanlı sefiri olan Mustafa Reşit Paşa ile görüştü. Paris'te bulunduğu sırada Londra ve Belçika'ya kısa seyahatler yaptı.[685]

Yurt dışı görevlerinin maârif nâzırlığına tayininde etkisinin en çok olduğu nâzırlardan birisi de Kemal Paşa'dır. Birden fazla nâzırlığa geldiği düşünülecek olursa, yurt dışı görevlendirmeleri ve tecrübesinin tayinlere etkisi daha iyi anlaşılabilir. Kemal Paşa benzer bir kariyeri, gençlik yıllarında Münif Paşa için de planlamıştır. İlerleyen yıllarda beklediği şekilde Münif Paşa uzun süre sefirlik ve diğer başka yurt dışı görevlerinde bulunarak Maârif Nezâretinin en uzun görev süresine sahip ikinci nâzırı haline gelecektir.

Ahmet Kemal Paşa, Darülmaârif'in kuruluşunda vazife almasından bir süre sonra yurtdışı seyahatine gönderilmiştir. Kendisine sekiz aylık bir süre verilmiştir. Paris'te üç ay kalarak öğrenim araçları temin etmiş ve Paris okullarında gözlemler yapmıştır.[686] Sonrasında İngiltere'ye geçmiş ve İngiliz basınının bildirdiğine göre Bryanstone Meydanı'ndaki Osmanlı sefaretinde kalmıştır. Buradan sonra Brüksel'e geçmiştir. Bir süre sonra Paris'e geri dönmüş ve ulusal basımevinde incelemeler yapmıştır. Kendisine Nusret Efendi, Aziz isimli bir öğrenci ve oryantalist Banchi eşlik etmiştir. Doğu dillerinin matbaalarda basılma şekil ve yöntemlerinden etkilenmiştir. Basımevinin müdürü M. De St. Georges'un ricası üzerine Arapça küçük bir eser yazmıştır. Basının bildirdiğine göre yazıda "Fransız milletinin tüm milletlerden üstün olduğunu" ifade etmiştir. Ayrıca Sultan Abdülmecid ile alakalı güzel şeyler duyduğunu belirtmiş ve Osmanlı'ya karşı pozitif bir algı olduğunu görmüştür.[687] Buradan Brüksel'e geçmiş ve gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra

[684] Sinan Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, 29.
[685] Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 18.
[686]BOA, HR.MKT., 36/81, (H-19-11-1966); Eyüp Cücük, "Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmet Kemal Paşa", *Yayımlanmış Doktora Tezi*, Gaziantep Üniversitesi, 2020, 67.
[687] BOA, HR.MKT., 36/81, (H-19-11-1966); Cücük, Ahmet Kemal Paşa, 68

Köln(Colonia) şehrinde bir gece kalarak oradan Berlin'e geçmiştir. 14 Mart 1851'de Berlin'e ulaşmış ve elçi Konstantin Karaca Bey ile görüşmüştür. Bu sırada Almanya'nın dış işleri ve eğitim bakanlığı danışmanlarıyla görüşmüştür. Çeşitli eğitim kurumlarında bir süre incelemelerde bulunmuştur. Triyeste şehbenderliğinden İstanbul'a gönderilen 24 Nisan 1851 tarihli bir yazıdan[688] anlaşıldığı üzere Triyeste'ye ulaşmıştır. Yani on aylık Avrupa gezisi sona ermiştir. İngiliz gazetelerinde ise Kemal Efendi'nin 30 Nisan 1851 tarihinde Cenova şehrine ulaştığı bilgisi verilir.[689] Kemal Efendi bu seyahatinde eğitim yönetimiyle ve müfredatla ilgili birçok bilgiye ulaşmış ve yerinde deneyim kazanmıştır. Bu tecrübe ve bilgiyi Osmanlı maârifinin yeniden yapılandırılması adına kullanmıştır. 1855 yılında Berlin sefiri olarak tayin edilmişti.[690] Ahmet Kemal Paşa Münif Paşa'yı katip olarak yanında götürmüştü.[691] Ahmet Kemal Paşa Berlin Sefaretinden sonra İşkodra'ya özel görevle (mutasarrıf) tayin edilmişti. Bu arada kendisine burada iki memur eşlik etmişti. Bunlardan biri Berlin sefirliği döneminde yanında götürdüğü Münif Efendi'ydi.[692] Harita mühendisleriyle beraber Karadağ sınırını çizmeleri emredilmiştir.[693](ek-3) Münif Efendi ile Ahmet Kemal Paşa arasında Berlin sefirliği, Karadağ sorunu ve sonrasında Bosna meselesi münasebetiyle bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişki Maârif Nezâretinin kurulmasından sonra nezâret içerisinde devam ettiği muhtemeldir. İkisi de sonradan maârif nâzırı olmuşlardır.[694] Kemal Efendi Karadağ meselesi ve sonrasında Bosna'da çıkan karışıklıklar dolayısıyla komiserlik vazifesiyle 1858 yılında bu bölgelerde bulunmuştur. Dört ay sonra ise Dubrovnik tarafına şehbender(elçi) olarak tayin edilmiştir.[695] Sonrasında Hersek tarafına geçen Kemal Efendi bu vazifesi sırasında *Meclis-i Tanzimat* üyeliğine tayin edilmişti.[696] Bu

[688] İlgili kayıtta "Kemal Efendi'nin Triyeste'ye geldiğine dair Triyeste şehbenderinin arizasını" içeren dört adet Fransızca belge bulunmaktadır. Bkz. BOA, HR.TO. 317/20, (H. 22 Cemaziyelahir 1267 / M. 24 Nisan 1851).
[689] Cücük, Ahmet Kemal Paşa, 69.
[690] Kemal Efendi Berlin Sefaretinde elçi(sefir) olarak görevlendirilmişti. Bu görevi sırasında Babıali tarafından Konstantin Kara Todori'nin büyük oğlu mir ateşe olarak Berlin sefaretine Kemal Efendi'nin yanına gönderilmiştir. BOA., MB.İ…, 13/33, (H-25.09.1270).
[691] Budak, "Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa", 46; BOA., MB.İ…, 13/33, (H-25.09.1270).
[692] BOA., HR.MKT., 229/48, (H-18.07.1274).
[693] BOA, HR.MKT., 213/73, (H-14.03.1274); Zafer Gölen, "Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60)", *Belleten* 78, sy.282 (2014): 659-98.
[694] Kemal Paşa 7 defa, Münif Paşa 3 defa maârif nâzırlığına tayin edilmiştir.
[695] BAO. HR.MKT., 247/42, (H-08.12.1274).
[696] BOA., A.]MKT.MHM., 154/47, (H-07.08.1275).

atamadan sonra Kemal Efendi İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.[697] Ahmet Kemal Paşa Maârif Nâzırlığı görevinde ikinci defa bulunduğu sırada Belçika Kralı'nın tahta çıkışını tebrik için Belçika'ya gönderilmiştir.[698] Bu münasebetle memuriyetini ne kadar güzel icra ettiğiyle alakalı birtakım yazışmalar olmuştur.[699] 11 Ocak 1867 tarihinde Belçika'ya yani Brüksel'e vardığı haber edilmiştir.[700] Kral ve kraliçe ile olan konuşmaların içeriğiyle alakalı bilgi istenmiştir. Bu arada Belçika tarafından Hariciye Nezâretine gönderilen yazı tercüme edilmiştir. Kutlamadan dolayı memnuniyetlerini ifade eden kral, Ahmet Kemal Paşa'nin vazifesi dolayısıyla memnuniyetini resmi olarak iletmiştir.[701] Bu vazifelerin de etkisiyle Kemal Paşa yedi defa getirildiği maârif nâzırlığı görevlerinden en uzun olanına sahip olmuştu. Kemal Paşa'nın yurt dışı görevleri vesilesiyle maârif nâzırlığında tercih edilmesi bir kez daha yaşanacaktı. Brüksel seyahatinden yaklaşık dört yıl sonra İran Şahı'nın Bağdat'ı ziyareti vesilesiyle özel görevlendirme ile mihmandar tayin edilerek bu sefer vezirlik rütbesiyle Bağdat'a gönderiliştir.[702] Bu dönemde Bağdat şehri çevresinde salgın hastalık meydana gelmişti. Ahmet Kemal Paşa ise İran Şahının şehre ziyaretleri dolayısıyla ve durumun hassasiyeti üzerine bölgeye gönderilmişti. Hariciye nezâretiyle yazışmalarında bölgede hastalığın ne durumda olduğu ve karantina uygulaması yapılıp yapılamayacağıyla ilgili konular sorulmuştu.[703] Bu görevi biterek İstanbul'a döndükten bir süre sonra Saffet Paşa'nın yerine maârif nâzırı olarak atanmıştı.[704]

İbrahim Ethem Paşa eğitim amacıyla Fransa'da bulunmuştu. Yurda döndükten sonra, çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra, 9 Mart 1863'te maârif nâzırı olarak tayin edilmişti.[705] Farklı görevlerde ve kademelerde hizmet verdikten sonra 1876 da Berlin Sefaretine getirilmişti. I. Meclis-i Mebusan'ın açılması sırasında sadrazam olan Ethem Paşa, bu sırada yaşanan karışıklıklardan dolayı

[697] BOA., HR.MKT., 290/24, (H-28.10.1275).
[698] BOA., İ..HR.., 219/12717, (H-09.11.1282).
[699] BOA., HR.TO., 170/58.
[700] BOA., İ..HR..219/12753, (H-11.01.1283).
[701] BOA., İ..HR..220/12807, (H-01.03.1283).
[702] BOA., İ..DH.., 616/42917, (H-06.05.1287).
[703] BOA., HR.MKT., 698/60, (H-01.08.1287)
[704] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 4.
[705] *Takvim-i Vekâyi*, no: 636 (9 Mart 1863); *Tercüman-ı Ahval*, no: 307 (9 Mart 1863); *Tasvir-i Efkar*, no: 71 ve 74 (2 ve 13 Mart 1863).

sadaretten azledilmişti.[706] Bu olaydan sonra bir süre bekledikten sonra, Viyana sefirliğine atanmış ve bu görevde 1883'e kadar kalmıştı.[707]

Ahmet Vefik Paşa 1837'de Mustafa Reşit Paşa'yla beraber Paris'e gitmiş ve burada iki yıl eğitim görmüştü. Daha sonra Londra'ya Mustafa Şekip Paşa'yla beraber gitmişti.[708] Bir sonraki durağında ise, 1849'da Bükreş'e memur olarak tayin edilmişti. Leh-Macar sığınmacılar meselesi canlı olduğu bir anda Fuat Paşa'nın yerine Eflak-Boğdan Fevkalade Komiseri olarak atanmıştı.[709] Vefik Paşa, 1851'de Tahran sefirliğine tayin edilmiş ve Tahran'da sekiz yıl gibi uzun bir süre kalmıştı.[710]

Arifi Paşa, maârif nâzırlığı öncesinde 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati vesilesiyle Avrupa'da bulunmuştu. Fransa-İngiltere-Almanya devletlerini ziyaret eden yüz kırk kişilik ekibin içinde yer almıştı. Bu seyahata veliaht V. Murat, Şehzade Abdülhamid Efendi, Yusuf İzzettin Efendi, o tarihte Hariciye Nâzırı olan Fuat Paşa da katılmıştı.[711]

Münif Paşa 1860'da Karadağ sınır meselelerini çözümlemek amacıyla Kemal Paşa ile beraber Hersek'e gitti. 1872'de Tahran Elçisi olarak atandı.[712] Kemal Paşa'nın yanında Berlin sefaretindeki katiplik döneminde Berlin Üniversitesi'nde eğitim gördü. 1865'te Saffet Paşa Paris sefaretine, Nevres Paşa ise Maârif Nâzırlığına getirilmişti.[713] Saffet Paşa Viyana yoluyla dönerken Karadağ Vladikası ile görüşme yapmış ve izlenimlerini aktarmıştı.[714] 02.07.1283 tarihinde Paris Sefaretinden ayrılan Saffet Paşa'nın yerine Paris Sefiri olarak Cemil Paşa atanmıştı.[715] Ali Fuat Bey, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katılmış ve Fuat

---

[706] *Mazul* kavramı "Azledilmiş, görevine ara verilmiş, görevine son verilmiş" anlamında kullanılmaktaydı. Mazul olan bir nâzıra "mazullük maaşı" denilen bir ödeme yapılıyordu. Fahrettin Atar, "Azil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.4 (Ankara: TDV Yay., 1991), 326-327.
[707] Aydın, "Edhem Paşa", 419.
[708] Şekip Paşa aynı zamanda maârif nâzırlarından Arifi Paşa'nın babasıdır.
[709] Oğuzhan Alpaslan, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı: Ahmed Vefik Paşa", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002), 38; Oğuzhan Alpaslan, "Ahmet Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Metodolojisi Kitabı Hikmet-i Tarih", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 2, sy.7 (2006):197-218.
[710] *Servet-i Fünun*, No:3, (30-11-1890).
[711] O. Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 1 (2003):117-136.
[712] Gövsa, *Türk Meşhurları*, 267.
[713] BOA., A.]MKT.MHM., 327/99, (H-24.10.1281).
[714] BOA., HR.TO., 615/79, (M-02.06.1865).
[715] BOA., A.]MKT.MHM., 367/51, (H-02.07.1283).

Paşa'nın yardımcılığını yapmıştı.[716] Kamil Paşa 1867 yılında Paris Evrensel Sergisi'ne katılmıştı. 1871 yılında İngiltere'ye seyahat ederek görüşmelerde bulunmuştu. Ayrıca 1878 yılında Berlin kongresine katılan heyetteydi.

Ahmet Zühtü Paşa maliye kökenli bir nâzırdı. 1875 yılında Duyun-i Umûmiye borçlarının ertelenmesi ve dış borç bulabilmek amacıyla Paris ve Londra'ya seyahat etmişti.[717] Recaizade Mahmut Ekrem Bey Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgalini engellemek için oluşturulan komisyonda bulundu. Bu komisyonun görevi İtalya'nın ileri sürdüğü iddiaları geçersiz kılmak için delil toplamaktı.[718] Dr. Nazım, 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye'yi üçüncü sınıfta terk ederek Paris'e gitti. Burada Sarbonne Üniversitesi'nde eğitimine devam etti.[719] Rıza Tevfik Bey Paris Konferansı'na müşavir olarak dahil oldu. Sevr Anlaşmasını İmzalayan heyette yer aldı.[720]

4.1.1.3. Nazırların Yaşları

Nâzırların tayinlerinde diğer birçok faktörün yanı sıra yaşları da etkili olmuştur. Nazırların %85'i 40-60 yaş aralığında tayin edilmiştir. Bu yaş aralığının altında ve üstündeki yaşlarda tayin edilen nâzırlar %15 gibi az bir oranda kalmışlardır. Nâzırların tayinlerinde bürokratik tecrübe, patronaj ilişkiler, maârif tecrübesi yanında yaşlarının da etkili olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.

Nazırların göreve geliş yaşları incelendiğinde, Yusuf Ziya Paşa(2.)'nın ikinci nazırlığına atanan en yaşlı nazır olarak 70 yaşında atandığı görülür.[721] Ardından altmış sekiz yaş ile yedinci nâzırlığı döneminde Ahmet Kemal Paşa gelir.[722] Üçüncü sırada altmış yedi yaşında dördüncü nâzırlığı döneminde Abdurrahman Şeref Efendi gelir.[723] Dördüncü sırada ise altmış beş yaş ile Maârif Nezâretinin kurucu nâzırı olan Abdurrahman Sami Paşa gelir. En yüksek yaş döneminde nâzırlık yapan Abdurrahman Sami Paşa ve Ahmet Kemal Paşa Maârif Nezâretinin birinci ve ikinci

[716] BOA, *DH. SAİDd*…, 3/90, (H-29-12-1862);
[717] BOA, *DH.SAİDd*…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[718] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 147, 1018, 1880, 2016.
[719] Eyicil, "Nâzım Bey". 446; Atatürk Ansiklopedisi, (2020).
[720] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[721] BOA, DH. SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).
[722] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* 1898, 25.
[723] BOA, DH. SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).

sırasında gelen nâzırlardır.[724] Yusuf Ziya Paşa(2.) ve Abdurrahman Şeref Efendi ise Nezâretin son iki yılında nâzırlık yapmışlardır.[725] Nâzırlığın kuruluş ve istikrarsızlık kazandığı son dönemlerinde maârif idaresi geçmişinden ziyade bürokratik deneyimi yüksek olan devlet adamlarının göreve geldiğini görüyoruz. Hükümetlerin, en deneyimli kadrolarla, zaten var olan sorunları en aza indirmek istediklerini söyleyebiliriz. Maârif Nezâretinin kuruluş dönemi Kırım Savaşı'nın hemen sonrası bir dönemdi. Dış borçlanma artmış ancak bürokratik modernleşme ise hızlanmıştı. Savaş vesilesiyle merkezi üretim ve yönetimin önemi de bir kez daha ortaya çıkmıştı. Nezâretin son dönemi ise devlet kurumlarının istikrarını kaybettiği ve güven ortamının sarsıldığı bir dönem olduğundan Şeref Efendi ve Yusuf Ziya Paşa(2.) gibi deneyimli devlet adamları seçilmiştir.

Oldukça genç yaşta görev alan nâzırlarda vardı. Listenin başında otuz üç yaşında nâzır olan Mustafa Fazıl Paşa gelir.[726] Onu her ikisi de otuz beş yaşında göreve gelmiş olan Kamil Paşa ve İsmail Hakkı Bey takip eder.[727] Nevres Paşa ise otuz yedi yaş ile dördüncü sırada ilk üçü takip eder.[728] Dört nâzırın görev süreleri bir ila yedi ay arasında değişmektedir. Otuzlu yaşlarında göreve gelen nâzırların oldukça kısa kariyerli olduklarını belirtmeliyiz.

Bazı nâzırlar bir defadan daha çok göreve gelmişlerdi.[729] Otuz dokuz nâzırdan on tanesi bir defadan fazla görev yaparken yirmi dokuz tanesi ise tek sefer görev yapmıştı. Bir defadan fazla göreve gelenler içerisinde Ahmet Kemal Paşa öne çıkmaktadır. Toplam yedi defa göreve gelen Kemal Paşa, toplam altmış dört defa görev değişikliğinin 1/9'ini tek başına işgal etmişti. Kemal Paşa'yı dörder kez nâzırlık görevine gelen Şeref Bey ve Gelenbevizade Said Bey izlemektedir. Münif, Saffet ve Cevdet paşalar ise üçer kez bu göreve tayin olmuşlardı.[730] İkinci defa

[724] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* 1898, 25; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III:1619-1630.
[725] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali,* 6.
[726] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I:9-47.
[727] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248); Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 252.
[728] İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1185-1188.
[729] Ahmet Kemal Paşa, Nevres Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Recaizade Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.), Emrullah Efendi, Said Bey.
[730] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* 1898, 21-67; Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, 6.

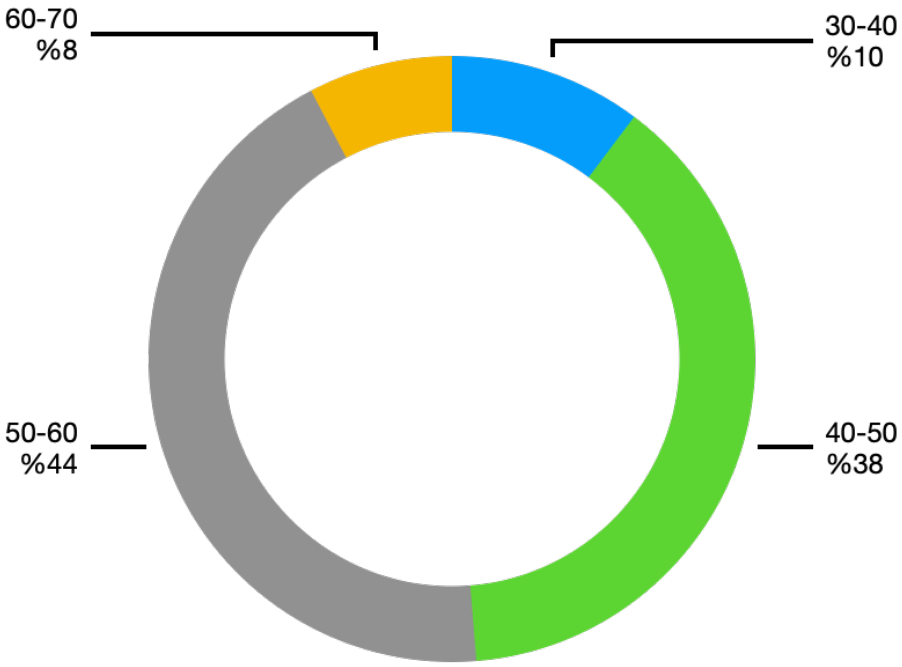
göreve gelenler arasında Nevres Paşa, İbrahim Hakkı Bey ve Münif Paşa en düşük yaş grubunu oluşturmaktadırlar. İkinci defa göreve gelenler arasında en yüksek yaş grubunu ise yetmiş yaş ile Yusuf Ziya Paşa(2.), altmış birer yaş ile Recaizade Mahmut Ekrem Bey ve Ahmet Vefik Paşa oluşturmaktadır. Üçüncü defa görev yapan nâzırların yaşlarının birbirine yakın olduğunu gözlemliyoruz. Bu diğer kategorilerde karşılaşmadığımız bir durum. Bu yönüyle bu kategori öne çıkmakta. Kemal, Saffet, Münif paşalar ile Şeref ve Said Beyler göreve geldikleri esnasında yaşları 54 civarı olduğunu gördük. Üçüncü defa göreve gelenler arasında en yüksek yaş grubu elli sekiz yaş ile Şeref Bey ve elli altı yaş ile Kemal Paşa'dan oluşmaktadır. En düşük yaş olarak Cevdet Paşa gelmektedir. Dördüncü defa göreve gelenlerden altmış yedi yaş ile Şeref Bey ilk sıradadır. Onu altmış ikiyle Kemal Paşa ve elli yedi yaşla Said Bey izlemektedir.[731] Beşinci, altıncı ve yedinci defa göreve gelen sadece Kemal Paşa olmuştur. Altmış üç, altmış yedi ve altmış sekiz yaşlarında göreve gelmiştir.[732] Tüm nâzırların göreve geldiklerinde ortalama yaşları ise 53'tür. Üçüncü defa nâzır olanların yaş ortalamasıyla bütün nâzırların göreve gelme yaş ortalaması neredeyse birbirine eşittir.

[731] Kuneralp, *A.g.e*, 6.
[732] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* 1898, 23-54; İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* II:1150.

	1. Defa	2. Defa	3.Defa	4.Defa	5. Defa	6. Defa	7. Defa
Abdurrahman Sami Paşa 1792	65						
Mustafa Reşit Paşa 1858	62						
Recaizade Mahmut Ekrem Bey	61	61					
Yusuf Ziya Paşa(2.) 1265	60	70					
Haşim Paşa	60						
Mehmet Hadi Paşa	59						
Mustafa Nuri Paşa	58						
Mustafa Arif Bey	57						
Ahmet Zühtü Paşa	57						
Dr. Nazım Bey 1872	56						
Abdullah Lami Bey 1875	56						
Abdurrahman Şeref Bey	55	56	58	67			
Ahmet Vefik Paşa D. 1813-1823 veya 1820	55	61					
Derviş Paşa	55						
Ali Münif Bey 1873	54						
Raşit Bey	53						
Fahrettin Reşat Bey 1267	53						
Ahmet Kemal Paşa D. 1808-1809	52	54	56	62	63	67	68
Emrullah Efendi	52	54					
Ali Kemal Bey 1867	52						
Cevdet Paşa	50	52	53				
Celalettin Paşa 1833	50						
Yusuf Ziya Paşa(1.) 1827	49						
Şükrü Bey 1873	49						
Rıza Tevfik Bey 1869	49						
Said Bey 1863	48	54	55	57			
Saffet Paşa/	48	54	55				
Mustafa Nail Bey 29-12-1278	48						
Kamil Paşa	48						
Münif Paşa 1830	47	48	55				
Mehmet Şerif Paşa 1865	47						
Ethem Paşa	46						
İbrahim Hakkı Bey	45	45					
Arifi Paşa	45						
Abdüllatif Suphi Paşa /	41	52					
Nevres Paşa	37	39					
İsmail Hakkı Bey 1876	35						
Ali Fuat Bey 1846	35						
Mustafa Fazıl Paşa	33						

Tablo-12. Maârif Nâzırlarının Göreve Gelme Yaşları

Nâzırlar farklı yaşlarda göreve gelmişlerdir. %44'ü 50-60[733], %38'i 40-50[734], %10'u[735]30-40 ve %8'i 60-70 yaşları arasında göreve gelmişlerdi.[736] Otuzlu yaşlarda göreve gelen nazırlar içinde en genci, otuz üç yaşında Nâzır olan Mustafa Fazıl Paşa gelir. Onu her ikisi de otuz beş yaşında göreve gelmiş olan Ali Fuat ve İsmail Hakkı Bey takip eder. Nevres Paşa ise otuz yedi yaş ile dördüncü sıradadır. Dört nâzırın görev süreleri bir ila yedi ay arasında değişmektedir.[737]

Grafik-23. Nâzırların Göreve geldikleri Yaş Gruplarını Gösteren Grafik

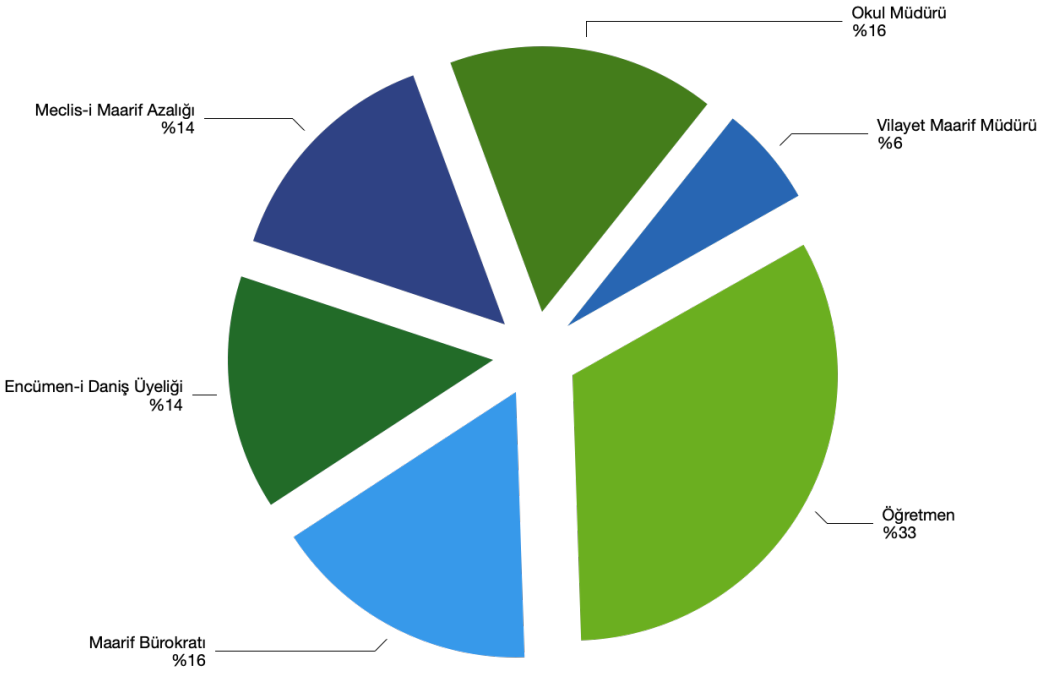
[733] Ali Kemal Bey, Emrullah Efendi, Kemal Paşa, Derviş Paşa, Fahrettin Reşat Bey, Raşit Bey, Ali Münif Bey, Vefik Paşa, Şeref Bey, Lami Bey, Dr. Nazım Bey, Zühtü Paşa, Mustafa Arif Bey, Nuri Paşa, Hadi Paşa, Haşim Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.).
[734] Suphi Paşa, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Ethem Paşa, Şerif Paşa, Münif Paşa, Kamil Paşa, Nail Bey, Saffet Paşa , Said Bey, Rıza Tevfik Bey, Şükrü Bey, Yusuf Ziya Paşa(1.), Celalettin Paşa, Cevdet Paşa.
[735] Fazıl Paşa, Ali Fuat Bey, Nevres Paşa, İsmail Hakkı Bey.
[736] Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Mustafa Reşit Paşa, Abdurrahman Sami Paşa.
[737] Kuneralp, Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali, 4.

4.1.1.4. Maârif Geçmişleri

Nâzır tayin ve tercihini etkileyen sebepler arasında, nâzırların maârif memuriyetlerinde görev almış olmaları önemli bir yer tutar. Otuz dokuz maârif nâzırından yirmi sekizi bir şekilde maârif tecrübesine sahipti. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde, kurumsal-bürokratik uzmanlığa verdiği değeri göstermesi açısından da bu veri önemlidir. Ahmet Vefik Paşa, gençliğinden itibaren Âli Paşa'nın vefatına kadar önemli görevlere getirilmemesi, yukarıdaki veriler nedeniyle normal karşılanmıyordu. Hatta bu durum Âli Paşa ile yaşadığı anlaşmazlığa bağlanmıştı.[738]

Maârif memuriyeti yapmış olan nâzırlardan %33'i öğretmen[739], %16'sı okul müdürü[740], %16'sı maârif bürokratı[741], %14'ü Encümen-i Daniş Üyesi[742], %14'ü Meclis-i Maârif azası[743] ve %6'sı vilayetlerde maârif müdürü olarak görev yapmışlardı.[744]

[738] Tansel, "Ahmet Vefik", *Belleten*, 109.
[739] Ethem Paşa, Derviş Paşa, Ahmet Vefik Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, İsmail Hakkı Bey, Rıza Tevfik Bey, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdurrahman Şeref, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Ali Kemal Bey, Cevdet Paşa, Münif Paşa.
[740] Kemal Paşa, Cevdet Paşa, Şeref Bey, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Kemal Bey.
[741] Sami Paşa, Kemal Paşa, Nevres Paşa, Derviş Paşa, Şerif Paşa, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey.
[742] Sami Paşa, Kemal Paşa, Ethem Paşa, Suphi Paşa, Vefik Paşa, Derviş Paşa, Cevdet Paşa.
[743] Sami Paşa, Kemal Paşa, Suphi Paşa, Münif Paşa, Nuri Paşa, Nail Bey, Ali Kemal Bey.
[744] Said Bey, Şükrü Bey, Ali Kemal Bey.

Grafik-31. Nâzırların Maârif Geçmişlerini Gösteren Pasta Grafik

4.1.1.5. Bürokratik Etkiler

Nâzırlardan önemli bir kısmının tayinlerinde bürokrasi tecrübesi etkisi etkili olmuştur. Modern hiyerarşik eğitimin daha tam olarak düzene girmediği nezâretin ilk yıllarında, bürokrasi çok daha önemli bir yükselme parametresi olmuştur. Son maârif nâzırına kadar bürokratik ilişkiler önemini korumuştur.

Bürokrasi tecrübesinin etkilerini Maârif Nezâretine ilk nâzır tayin edilişinden itibaren tespit etmek mümkündür. Sami Paşa'nın Mustafa Reşit Paşa'yla(Büyük Reşit Paşa) sınıf arkadaşıdır. Ayrıca, Sami Paşa hastalığı dolayısıyla çıktığı Avrupa seyahatinde Reşit Paşa'yla görüşmüştür. Reşit Paşa'yla olan ilişkileri Sami Paşa'nın

Encümen-i Daniş üyesi olmasında da etkili olmuştur. Bunun dışında dönemin önemli devlet adamları ve özellikle Fuat Paşa, Sami Paşa'nın entelektüel tartışma alanı haline gelmiş olan konağındaki sohbetlere sıklıkla katılmışlardı.[745] Münif Paşa Tercüme Odası memuriyeti zamanında Ahmet Kemal Paşa'nın dikkatini çekmiş,[746] 1855 yılında Ahmet Kemal Paşa Berlin Sefirliğine atandığı zaman Münif Paşa'yı yanında katip olarak götürmüştü.[747] Bu tanışıklığın sonraki gelişmelerde etkili olduğu muhakkaktır.

Dönem değiştikçe bürokratik gereksinimler de değişmiştir. Tanzimat döneminin maârif nâzırı modeli, zamanla yerini Yıldız Sarayı merkezli yönetimin ihtiyaçlarına cevap vermesi beklenilen nâzır modeline bırakmıştır. II. Abdülhamid iktidarının ilk yılları yeni sistemin ve buna uygun nâzır modelinin görev yaptığı bir dönemdir. Bunun sonucu olarak, özellikle 1880 yılından itibaren Osmanlı bürokratik elitlerinin en uzun görev sürelerine sahip olanlarını ortaya çıkarmıştır.

1862 yılından itibaren, Matbaa-i Amire tarafından basılan kitaplara sansür uygulanmıştı. II. Abdülhamid döneminde ise matbuat müdürlüğü yerel yayınları denetleyen *Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü* ve yabancı yayınları denetleyen *Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü* olarak ikiye ayrılmıştı.[748] Zühtü Paşa'nın maârif nâzırlığı döneminde ise sansür faaliyeti etkin biçimde uygulanmaya başlanmıştı. Bu dönemde *Encümen-i Teftiş* ve *Muayene*[749] isimli bir komisyona ek olarak *Tedkik-i Müellefat Komisyonu* kurulmuştu.[750] Dini veya seküler içeriğe sahip tüm kitaplar ve piyesler basılmadan önce bu komisyondan geçmesi gerekiyordu.[751] Zühtü Paşa'nın görev yaptığı 1891-1902 arasında *Matbuat-ı Ecnebiye Müdürü* Behçet Efendi görev yapmıştı. Haşim Paşa'nın nâzırlığı yıllarında da sansür uygulaması devam etmişti.

---

[745] Kocamemi, *Baba-Oğul-Torun*, 18-19;
[746] Budak, "Münif Paşa", 45.
[747] Budak, A.g.t., 46; HR.,MKT., 229/48, (04-03-1858).
[748] Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, 56.
[749] Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu, Telif ve Tercüme komisyonun kurulmasından yaklaşık on yıl sonra 1880 yılında kuruldu. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 32; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 125.
[750] Tedkik-i Müellefat komisyonu Encümen-i Tetkik ve Muayene komisyonunun kuruluşundan yaklaşık 10 yıl sonra kurulmuştur. Yetki olarak daha üstte yer almaktadır. Bundan yaklaşık 10 yıl sonra ise Kütüb-i Diniye ve Şeriyye Tedkik Heyeti kurulmuştur. *Salname-i Maârif-i Umûmiyye* (1317), 32; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 126.
[751] Siyaset, yayıncılık faaliyetleri ve eğitimde otoriter görünüm ortaya çıkması durumunu Hobsbawm'ın modern siyasetlerin ortaya çıkışı döneminde iktidarların kendilerini tehdit altında hissetmeleri ve benzersiz sorunlarla uğraştıklarına dair teorileriyle açıklamaları için bkz. E.J. Hobsbawm ve T. Ranger, *The Invention of Tradition*, Chambrigde, 1983, 18-27.

Haşim Paşa 22 Şubat 1904'te Sultan'a gönderdiği bir arizada, Galata Postanesi tarafından zararlı içerikleri dolayısıyla hapis(tevkif) edilmiş bulunan kitapların listesini(fihrist) beyan etmişti. Kahire'den Londra'ya, Viyana'dan Beyrut'a ve Paris'e kadar global kültürün önemli üretim merkezlerinden gelen birçok yayın incelenmiş ve yasaklanmıştı.[752] Ahmet Zühtü Paşa ve Haşim paşaların toplam on altı(16) yıl sansür faaliyetlerinin yoğun olduğu ve kurumlaştığı 1896 yılından itibaren olması, Maârif Nâzırlığına gelme biçimlerinin patronaj ilişkiler dolayısıyla olduğunu göstermektedir. Eğitim geçmişi açısından ön plana çıkmamış bu iki nâzırın bürokratik geçmişlerinde nezâretle bir ilişkileri de görülmüyor.

1871 yılında Saffet Paşa'nın ilk nezâret dönemi sona erince yerine Maârif idaresi teşkilatından gelen Ahmet Kemal Paşa bu göreve getirildi. Kemal Paşa'dan sonra 1872 yılında yerine gelen Derviş Paşa ve hemen sonrasında göreve getirilen Vefik Paşa'nın ortak özellikleri maârif idaresinde, meclislerinde veya okul müdürlüklerinde görev almalarıydı. Tanzimat'ın ilk dönemlerinden beri tecrübe kazanmış olan bu bürokratlar *Maârif Nizamnamesi*'nin uygulanmasında büyük öneme sahiptirler.[753]

Maârif nâzırının nezârete tayininde kriterler dönemlere ve ihtiyaçlara göre farklılaşmaktadır. Nezâretin ilk yıllarında nâzırın sadakatinin yanında, modern devletin modernleşme taleplerine cevap verme becerisine sahip birden fazla görevde başarı sağlamış devlet adamlarının tercih edildiğini anlıyoruz. Burada öne çıkan görevlerden biri de yurt dışı memuriyetlerindeki başarılarıydı. Bir başka tayin sebebi ise maliye işlerinde nâzırın gösterdiği hünerdi. Bu vasfa sahip nâzırların Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi boyunca tercih edilmişlerdi. Maârif idaresi, kurumları ve meclislerinde görev alma durumu, nâzırlığa tayinlerde en çok aranan vasıftı. II. Abdülhamid döneminde yönetimin Yıldız'da merkezileşmesinden sonra nâzırın tercih sebeplerinde değişiklik olmuştu. Bu dönemde sadakat kavramı yalnız sultana sunulan ve eylemlerde ortaya çıkan bir erdem olmaktan öteye geçmiş; yeri geldiğinde İngiliz ve Fransız politikalarına karşı reflektif bir tutum takınma ve genişleyen sansür ağını idare edebilme gibi farklı anlamlar kazanmaya başlamıştı.

[752] BOA., Y..PRK.MF.., 4/88, 22 Şubat 1904.
[753] BOA, İ..DH.., 650 – 45192, H-08-03-1289.

4.1.1.6. Finansal Etkiler

Nâzır tayinlerini finansal sebepler de etkilemiştir. Nevres Paşa Maârif Nâzırlığından ayrıldığında yerine getirilen Ethem Paşa'nın Maârif Nâzırlığı görevine tayin edilmesi buna bir örnektir. Maârifi çekip çevirecek kabiliyette bulunduğu belirtilmesinden başka, taşradan Maârif Nezâretine gelecek bazı malzemelerin olduğu ve bunu ticaret nâzırı da olduğundan Ethem Paşa'dan daha iyi yapacak birisinin bulunmadığı düşünülüyordu.[754] Benzer bir örnek de Münif Paşa'nın ilk nâzırlığında yaşanmıştı. Ülkenin kalkınmasına ve eğitim işlerini düzenleyeceğine inanılan Münif Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.)'nın yerine maârif nâzırlığına getirilmişti. Büyük bir misyon yüklenilmesine rağmen Münif Paşa'nın ilk nâzırlığı on ay sürebilmişti. Herhalde maliye işlerindeki uzmanlığının daha üstün olduğuna ve ülkenin kalkınmasına mali işlerde daha iyi hizmet edeceğine inanılmış olacak ki ticaret nezâretine tayin edilmişti.[755] Münif Paşa'dan sonra yerine maârif idaresinin kıdemli nâzırı ve Münif Paşa'nın yetişmesinde önemli bir figür olan Ahmet Kemal Paşa, Maârif Nâzırlığına getirilmişti. Bu onun son nâzırlığı olacaktı.[756] II. Abdülhamid döneminde ise maliye idaresinde uzmanlık ve tecrübe maârif nâzırlığına tayinlerde aranan vasıflardan oldu. Münif Paşa'nın finans yönetimi dolayısıyla tercih edilmesinden sonra yerine bir başka maliye uzmanı Zühtü Paşa atanmıştı. Zühtü Paşa'nın pozisyonu daha da açıklayıcıdır. Çünkü maârif nâzırlığına tayin edildikten sonra bir süre daha maliye nâzırlığı görevini de sürdürmüştür. Zühtü Paşa maârif nâzırlığının son iki yılında tekrardan maliye nâzırlığına vekil olarak tayin edilmişti.[757] Aynı dönemin son maârif nâzırı olan Haşim Paşa da mesleki kariyerinde maliye bürokratlığı yapmıştı.[758]

4.1.1.7. Vekaleten Tayinler

Maârif nâzırlarının yerine farklı sebeplerle vekil nâzır tayin edilmişti. Bazen nezârete tayin edilmesine rağmen nâzırın İstanbul'a intikalinin gecikecek olması, bazen nâzırın vefatı sebebiyle, bazen de kabinedeki karışıklıklar sebebiyle vekillik ihtiyaç haline geliyordu. Maârif nâzırlarının da görevleri sırasında diğer nezâretlere

[754] BOA, İ..DH.., 504/34292, (H-8-9-1279).
[755] BOA., MB.İ…, 41/57, (9 Kasım 1877).
[756] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 4.
[757] BOA, BEO, 1655/124051, (4 Mayıs 1901).
[758] BOA, İ..BH.., 5/38, (H-2-5-1321).

vekalet ettikleri durumlar olmuştur. Abdurrahman Sami Paşa maârif nâzırlığı esnasında oluşan Girit sorununun çözümü için Girit Adası'na vali olarak görevlendirilmişti. Bu geçici görevi esnasında maârif nâzırlığı görevine Ahmet Kemal Paşa vekalet etmişti.[759] Münif Paşa üçüncü ve son kez Maârif Nâzırı tayin edildiğinde tedavi amacıyla gittiği Fransa'da bulunuyordu. Kaplıcalarda tedavisi ile ilgilenen Münif Paşa'ya Maârif Nâzırı olduğu ve acele gelmesi gerektiği bildirildi. Bu telgraftan yaklaşık altı gün sonra hareket eden Münif Paşa'nın yerine Evkâf Nâzırı Zihni Efendi vekalet etti.[760] Zühtü Paşa vefat ettiği 1902 yılında yerine Ticaret Nâzırı Mustafa Zihni Paşa vekalet etmişti.[761] İbrahim Hakkı Paşa da vekil nâzırlık yapmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra kurulan kabinede Dahiliye Nâzırı olmuş ve Maârif Nezâretine de vekil nâzır olarak tayin edilmişti.[762] Şeref Efendi ilk başta vekil olarak nâzır tayin edilmiş sonrasında asaleten tayini gerçekleşmişti.[763] Nâzırlardan bir kısmı ise diğer nezâretlere vekil olarak tayin edilmişlerdir. Bu tayinler genellikle maârif nâzırlarının meslekleri ve tecrübeleri esas alınarak yapılmaktaydı. Bu örneklerden bir olan Zühtü Paşa maârif nâzırlığının son iki yılında maliye nâzırlığına vekil olarak tayin edilmesiydi.[764] Yusuf Ziya Paşa(2.) ise 12 Şubat 1909 günü istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine vekaleten bakmıştı.[765]

4.1.2. Ödüller

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin üst düzey bürokratları ve yöneticileri rütbe, nişan ve madalyalarla ödüllendirilmiştir. Bunun başlıca sebebi başarıları teşvik etmek ve görevlere nitelikli bürokratları getirmekti. Öte yandan istenilen sayıda nitelikli bürokrat bulunamadığından bürokratlar vazifesi dışında farklı görevlere atanmış ve teşvik için de nişan, rütbe veya terfi almıştır. İkinci bir sebep ise on dokuzuncu yüzyılda devlet mekanizmasının, merkezileşme ihtiyacıyla eşgüdüm büyümesidir.[766] Maârif nezâretinin kuruluşundan itibaren eğitimdeki merkezileşme çabaları, yeni açılan okullar, öğretmen ihtiyacı ve Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin eğitimi yeniden düzenlemesi, hem nâzırların eğitim yönetimindeki

[759] Gövsa, *Türk Meşhurları*, 344.
[760] BOA., *HR.SFR.3…,* 315/7, 25-09-1885.
[761] BOA, *İ..MF..,* 8/6, (H-3-1-1320).
[762] BOA, İ..DH.., 1468/54, 27-7-1326.
[763] BOA, İ..DUİT, 7/106, 16-12-1908.
[764] BOA, BEO, 1655/124051, (4 Mayıs 1901).
[765] BOA, BEO, 3490 – 261729, 12 Şubat 1909.
[766] Kırmızı, *Valiler*, 68.

yükünü artırmış hem de devletin merkezileşme eğilimi gösterdiği diğer kurumlara maârif nâzırlarının ek destek sunmasına yol açmıştır. Savaşlar, ayaklanmalar, büyükelçiliklerin yayılması ve sınır belirleme sorunları da bu durumu beslemiştir. Bunun sonucunda devletin merkezden yönetilebilmesinin bir motivasyon aracı olarak rütbe, nişan ve madalyaların sayısı da artmıştı.

Tanzimat döneminin hemen öncesinde devletin teşkilat yapısında meydana gelen birtakım gelişmeler nişan ve rütbeleri de etkilemişti. Bu dönemde yeni oluşturulan Dahiliye, Hariciye ve Maliye nezâretleri *Heyet-i Vükela*'da temsil edilmeye başlanmış, buna bağlı olarak lakaplar da değişmişti. Sadece askeri sınıftan devlet adamlarının kullandığı "paşa" lakabı mülkiye sınıfı idarecileri tarafından da kullanılmaya başlanmıştı. Mülki idarecilerin payelerinin ilmiye sınıfındakilerin altında kalması sonucunda rütbeler düzenlenerek yeni bir şekil almıştı. Düzenleme sonucu ilmiye sınıfından devlet adamlarına verilen *Sadaret-i Anadolu ve Rumeli* rütbesiyle askeri sınıfa verilen *feriklik* ve kalemiye sınıfına verilen *rütbe-i ula* eşitlenmiş oluyordu. Ancak *rütbe-i ula* yeni ihdas edildiği için *rütbe-i saniye sınıf-ı evvel* rütbesindekiler *Rütbe-i Ula* sınıfına aktarıldı.[767] Yeni düzenlemeye göre rütbe-i bala en alt rütbeye dönüşmüştü. Bir süre sonra yeni bir düzenlemeyle tekrar en üst dereceye çıkarıldı. Ancak rütbe-i bala artık şahsa değil makama verilecekti. Devlet adamları belli bir kurumda/görevde bulundukları sürede bu rütbeyi alacaklardı. Bu uygulama zamanla diğer memuriyetler için de tevcih edilecekti.

İlmiye	**Askeriye**	**Kalemiye**
Sadâret-i Rumeli ve Anadolu	Feriklik	Rütbe-i Ulâ
İstanbul Pâyesi	Mirlivalık	Rütbe-i Sâniye
Haremeyn-i Muhteremeyn Pâ-yesi	Miralaylık	Rütbe-i Sâlise
Bilâd-ı Erba'a ve Mahreç Mev-leviyetleri	Kaymakam, Alay Emini ve Kapıcıbaşılık	Rütbe-i Râbi'a
Müderrisîn	Binbaşılık	Hâcegânlık

Tablo-16. 1836 Yılındaki Düzenlemeden Sonra Rütbeler[768]

[767] HH., Nr. 24039-C; (6 RA 1254), *Takvim-i Vekayi,* no. 165.
[768] Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, 39.

Nişanlar *Teşrifat* kaleminin yetki alanına girmekteydi. Bunların üretilmesi ve karşılığında verilen paralar bu *Teşrifatçı*nın işiydi. Rütbeler düzenlendikten sonra nişanların da düzenlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Oldukça yaygın olan nişanların hazine yükünün fazla olduğu düşünülüyordu. Bu gerekçeyle maliye nâzırına mevcut nişanların hazineye olan yükünü hesaplaması istendi. Ortaya çıkan tabloda nişanların devlete olan yükünün bir hayli fazla olduğunun ortaya çıkması yeni düzenlemeleri zorunlu hale getirmişti. İmparatorluğun Müslüman tebâsına ve yabancılara verilen nişanların usulü belli olmasına rağmen gayr-i Müslim tebâ hakkındaki prosedür belirsizdi. Bu sorunları düzeltmek için 1848 yılında *Rütbe ve Nişanlar Nizamnamesi* yayımlandı. Buna göre nişanlar ancak padişahın onayıyla olacaktı. Rütbeler ise asla layık olmayana verilmeyecekti. Yeni verilecek nişan ve madalyalar mutlaka belirli makam ve memuriyetler için olacaktı. Bu düzenlemeye göre kuruma yeni atanan memur önceki memurla aynı rütbede ise öncekine verilen nişan yeni gelene devredilecekti. Eğer yeni memur olan alt rütbede ise nişan sökülerek hazineye devdi sağlanacaktı. Ancak tüm bu çalışmalara rağmen suiistimallerin önüne geçilemiyordu. Bunun üzerine 1851 yılında ulema ve askeri nişanlar; voyvodalıklar ve bazı özel yetkili devlet görevlileri dışındakilerin nişanlarının toplatılması kararlaştırıldı. Diğer nişanlara ek olarak beş rütbeden oluşan yeni bir nişan oluşturulmasına karar verildi. İsmi de zamanın padişahı olan Abdülmecid'e izafeten *Mecidiye Nişanı* olarak belirlendi. Bu nişanın birinci rütbesinde 50 nişan olacaktı. Birinin bu nişanı alabilmesi için yirmi sene görevde bulunması gerekiyordu. Mülkiye sınıfından olanlar maârif, sanayi, ticaret ve ziraatın gelişmesinde fevkalade başarı kazanmaları halinde herhangi bir bekleme süresine tabi olmayacaklardı. *Mecidiye Nişanı* uygulamasının başlamasıyla *Murassa Nişanı* ortadan kalkmıştı.[769]

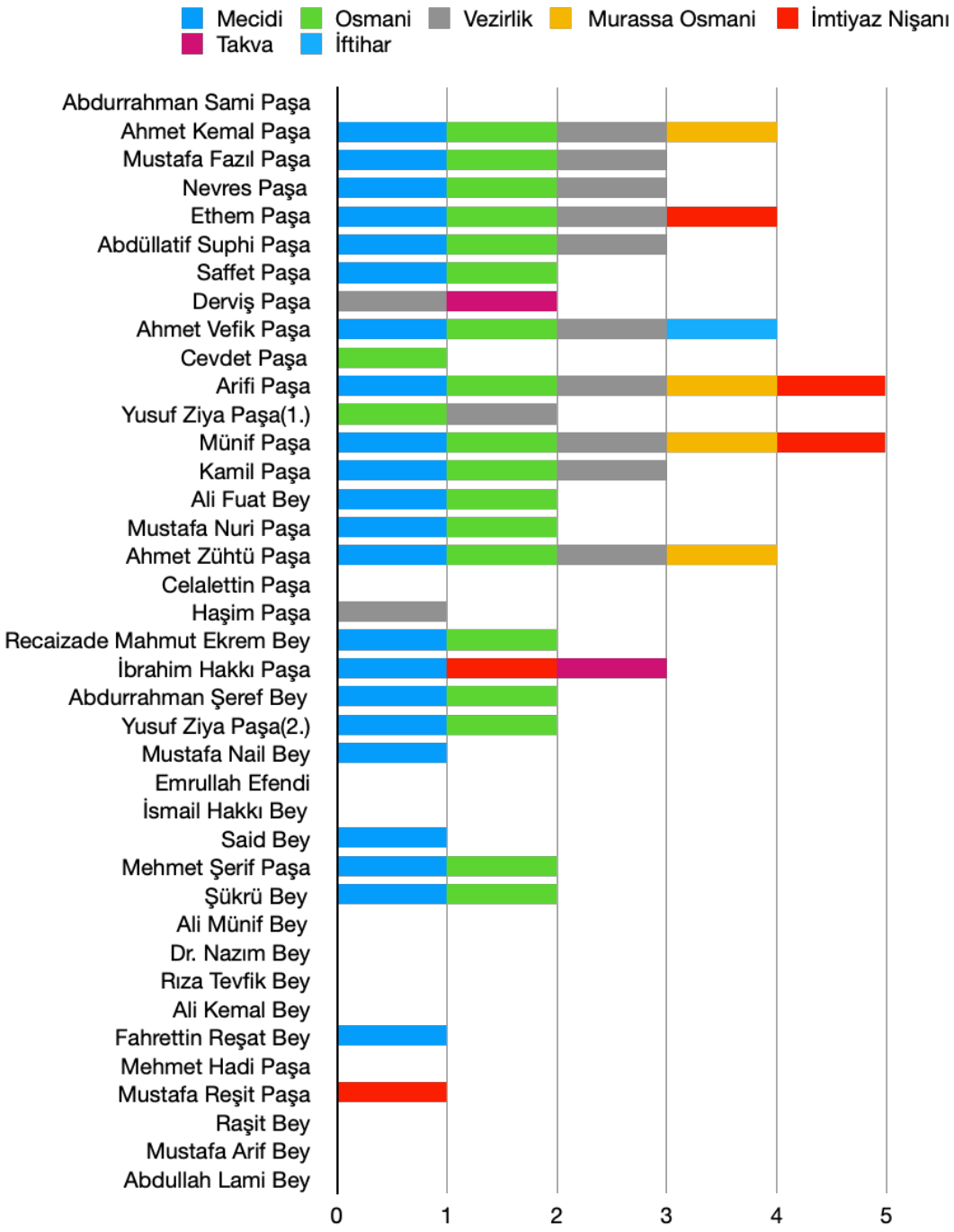
4.1.2.1. Nişanlar

Maârif nâzırları yedi çeşit nişan almışlardır. 22 nazır en çok alınan Mecidi nişanını, 1 kişi ise, en az alınan iftihar nişanını almıştı. Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde maârif nâzırlığı yapanların nişan sayıları, II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında nâzırlık yapanlara göre daha fazladır. Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde maârif nâzırlığı yapanlar ortalama 3-5 nişan sahibi iken, sonrasında 1-

[769] Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, 40-47.

2 nişan sahibi olmuşlardır. Bunun sebepleri arasında Tanzimat dönemi devlet adamlarının devletin modernleşme hız/uzman paritesinin oldukça az olmasıdır. Bu oran düştükçe modernleşme hızına karşın yetişmiş devlet adamı sayısı azalır. Parite artmaya başladığı ölçüde modernleşme hızına karşı yetişmiş devlet adamı sayısı artar. Nâzırların sahip oldukları nişan verilerini etkileyen bir başka faktör ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC'nin etkin olduğu iktidarlarda maârif nâzırı olanların saltanat düzenine ve onun ödüllendirme prosedürlerine karşı tepkilerinin olmasıdır.[770] Emrullah Efendi, İsmail hakkı Bey, Ali Münif Bey, Dr. Nazım Bey ve Ali Kemal Bey'in sahip oldukları nişan bilgilerini bulamamakla birlikte, bu bilgilerin olmamasında nişan kabul etmemiş olmaları ihtimallerinin de etkili olduğunu düşünebiliriz. Bir başka sebep ise, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde maârif nâzırlarının ihtiyaç duyulan yerlerde -Romanya, Kırım ve Balkanlar- görevlendirilmeleridir. Kemal Paşa, Münif Paşa, Vefik Paşa vs. bu türden farklı görevler de üstlenmişlerdir.

[770] Dr. Rıza Tevfik hayatı boyunca hiçbir nişan kabul etmemiştir. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.

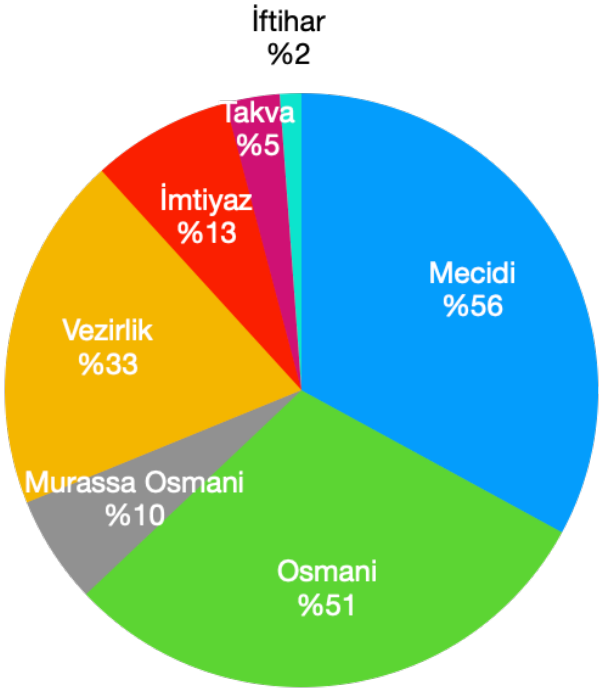

Grafik-36. Nâzırların Sahip Oldukları Nişanları Gösteren Çubuk Grafik[771]

Nişanların genel olarak dağılımı ise şöyledir:

[771] Sami Paşa, Celalettin Paşa, Emrullah Efendi, İsmail hakkı Bey, Ali Münif Bey, Dr. Nazım Bey, Ali Kemal Bey, Mehmet Hadi Paşa, Raşit Bey, Mustafa Arif Bey ve Lami Bey'in nişan bilgilerine ulaşamadık.

Maârif Nâzırlarının %56'sı Mecidi nişanı[772], %51'i Osmani nişanı[773], %33'ü Vezirlik nişanı[774], %10'u Murassa Osmani nişanı[775], %13'ü İmtiyaz nişanı[776], %5'i Takva nişanı[777], ve %2'si iftihar nişanı almışlardır.[778]

Grafik-37. Maârif Nâzırlarının Sahip Olduğu Nişanların Yüzdelerini Gösteren Pasta Grafiği

[772] Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, Ethem Paşa, Fahrettin Reşat Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Kâmil Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nail Bey, Mustafa Nuri Paşa, Münif Paşa, Nevres Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Said Bey, Şükrü Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.).
[773] Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, Cevdet Paşa, Ethem Paşa, Kâmil Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Münif Paşa, Nevres Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Şükrü Bey, Yusuf Ziya Paşa(1.), Yusuf Ziya Paşa(2.).
[774] Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Arifi Paşa, Derviş Paşa, Ethem Paşa, Haşim Paşa, Kamil Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Münif Paşa, Nevres Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.).
[775] Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Arifi Paşa, Münif Paşa.
[776] Ali Kemal Bey, Arifi Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Münif Paşa.
[777] İbrahim Hakkı Paşa, Derviş Paşa.
[778] Vefik Paşa.

4.1.2.2. Yabancı Devlet Nişanları

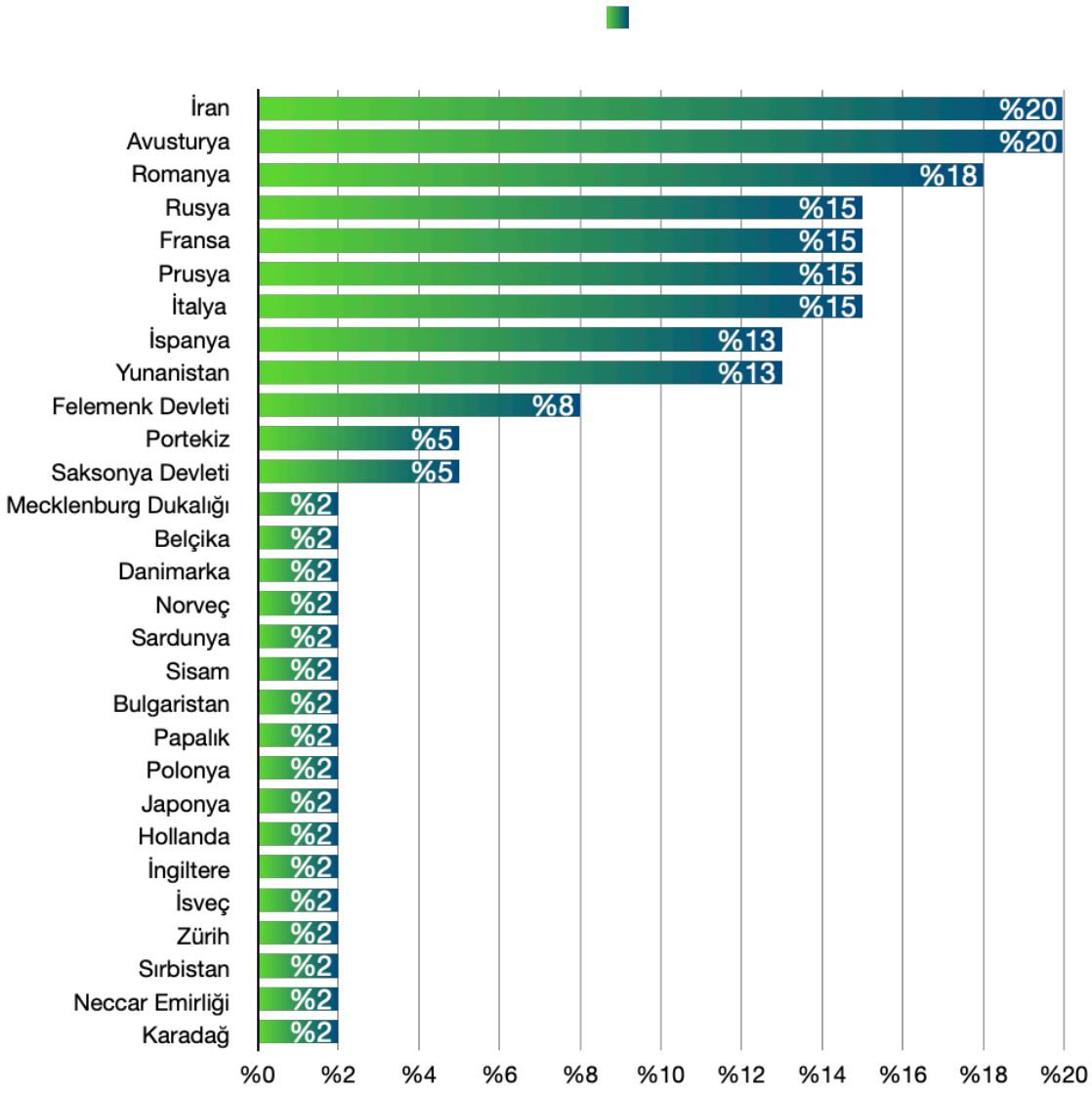
Üst düzey Osmanlı bürokratları ve devlet adamları diğer devletlerden de nişan almışlardır. Bu nişanlar 19. yüzyılın başlarında az olmasına rağmen, Tanzimat döneminde Avrupa devletleriyle ilişkilerin gelişmesiyle birlikte artmıştır. Bu dönemde *Encümen-i Daniş*'in kurulması, Kırım Savaşı, Balkanlarda sınır düzenlemeleri, elçilik görevleri ve diğer bazı sebeplerle nişan ve madalya sayıları da artmıştır. Maârif nâzırları da görevleri öncesinde, sonrasında veya esnasında birçok farklı nişan almışlardır.

Nâzırların %20'si İran Devleti tarafından verilen *Şir-i Hurşit* nişanı[779], %15'i Rusya Devleti tarafından verilen *Saint Anne* nişanı[780], %20'si Avusturya *Komandor* nişanı[781], %15'i *Fransa Lejyon* nişanı[782], %15'i Prusya *Kuron* nişan[783] ve %15'i İtalya Devleti'nin verdiği *Lazar* nişanı[784], %13'ü İspanya Devleti'nin verdiği *İsabella* nişanı[785] almışlardır. Ayrıca, nazırların %5'i Portekiz'den[786], %13'ü Yunanistan'dan[787], %8'i Felemenk Devlet'inden[788], %5'i Saksonya Dukalığı'ndan[789], %18'i Romanya Devletinden nişan almışlardır.[790]

Bazı devlet nişanlarını sadece tek nâzır almıştır. Belçika, Danimarka, Norveç Devlet nişanlarını sadece Arifi Paşa almıştır. Mecklenburg Dukalığı nişanını sadece Abdüllatif Suphi Paşa almıştır. Sardunya, Bulgaristan, Papalık ve Sisam Devlet nişanına sahip olan tek nâzır ise İbrahim Hakkı Paşa'dır. Kamil Paşa, Japonya, Polonya Devletleri'nden nişan alan tek kişidir. Hollanda ve İngiltere'den nişan alan sadece Saffet Paşa'dır. Yusuf Ziya Paşa İsveç, Zürih, Sırbistan ve Neccar

[779] Abdüllatif Suphi Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Kamil Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Münif Paşa, Saffet Paşa.
[780] Abdüllatif Suphi Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, Ethem Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Saffet Paşa.
[781] Abdüllatif Suphi Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, Ethem Paşa, Kamil Paşa, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa (2.).
[782] Abdurrahman Şeref Bey, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Saffet Paşa.
[783] Ahmet Kemal Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Münif Paşa, Saffet Paşa.
[784] Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Kamil Paşa, Münif Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.).
[785] Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Kamil Paşa, Saffet Paşa.
[786] Ali Fuat Bey, Şerif Paşa.
[787] Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.).
[788] Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Kamil Paşa.
[789] Arifi Paşa, Saffet Paşa.
[790] Abdurrahman Şeref Bey, Arifi Paşa, Haşim Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Münif Paşa, Saffet Paşa.

Emirliği'nden nişan alan tek isimdir. Şeref Bey ise, Karadağ Devleti'nden nişan alan tek kişidir.

Grafik-38. Nâzırlara Yabancı Devletler Tarafından Verilen Nişanları Yüzde Olarak Gösteren Grafik

Nazırların yabancı devletlerden aldıkları nişan sayısını etkileyen faktörlerden birisi de sefaret görevleridir. Sefirlik yapan nâzırlar görevleri gereği bulundukları ülkeler ve çevre ülkelerle ilişkiler kurmuşlardır. Ayrıca Osmanlı idare merkezinin istekleri veya sorunları doğrultusunda sefir olarak bulundukları ülkeler veya çevre ülkelerle görüşmeler yapmışlardı. Bu durum sefirlik yapan nâzırların nişan sayısını artıran bir faktör olmuştur.

14 yabancı devlet nişanına sahip olarak bu alanda birinci olan Arifi Paşa hariciye kökenli bir bürokrattır. Kariyerinin ilerleyen aşamalarında birden fazla ve uzun süre sefirlik yapmıştı. 13 nişana sahip olan İbrahim Hakkı Paşa uzun süre Roma sefirliği yapmıştı. 11 nişana sahip Saffet Paşa bir süre Paris sefaretinde görev almıştı. 7 nişan sahibi Kamil Paşa Berlin ve Petersburg; yine aynı sayıda nişana sahip olan Yusuf Ziya Paşa(2.) Belgrat, Paris, Roma, Viyana, Washington ve Bükreş sefirliklerinde bulunmuşlardı. 4'er nişana sahip Münif Paşa ve Şerif Paşa da uzun süre sefirlik yapan nâzırlardandı. Ali Fuat Bey 9 yabancı devlet nişanına sahip olan fakat sefirlik kariyeri bulunmayan bir nâzırdır. Bu alanda özel bir konumu vardır. Bunun nedeni Ali Fuat Beyin Âli Paşa'nın oğlu olması ve Sultan Abdülaziz'le birlikte Avrupa seyahatine çıkmasıdır. Kendisi seyahat boyunca sultanın özel işleriyle ilgilenmiş ve bu sayede bolca nişan kazanmıştır.

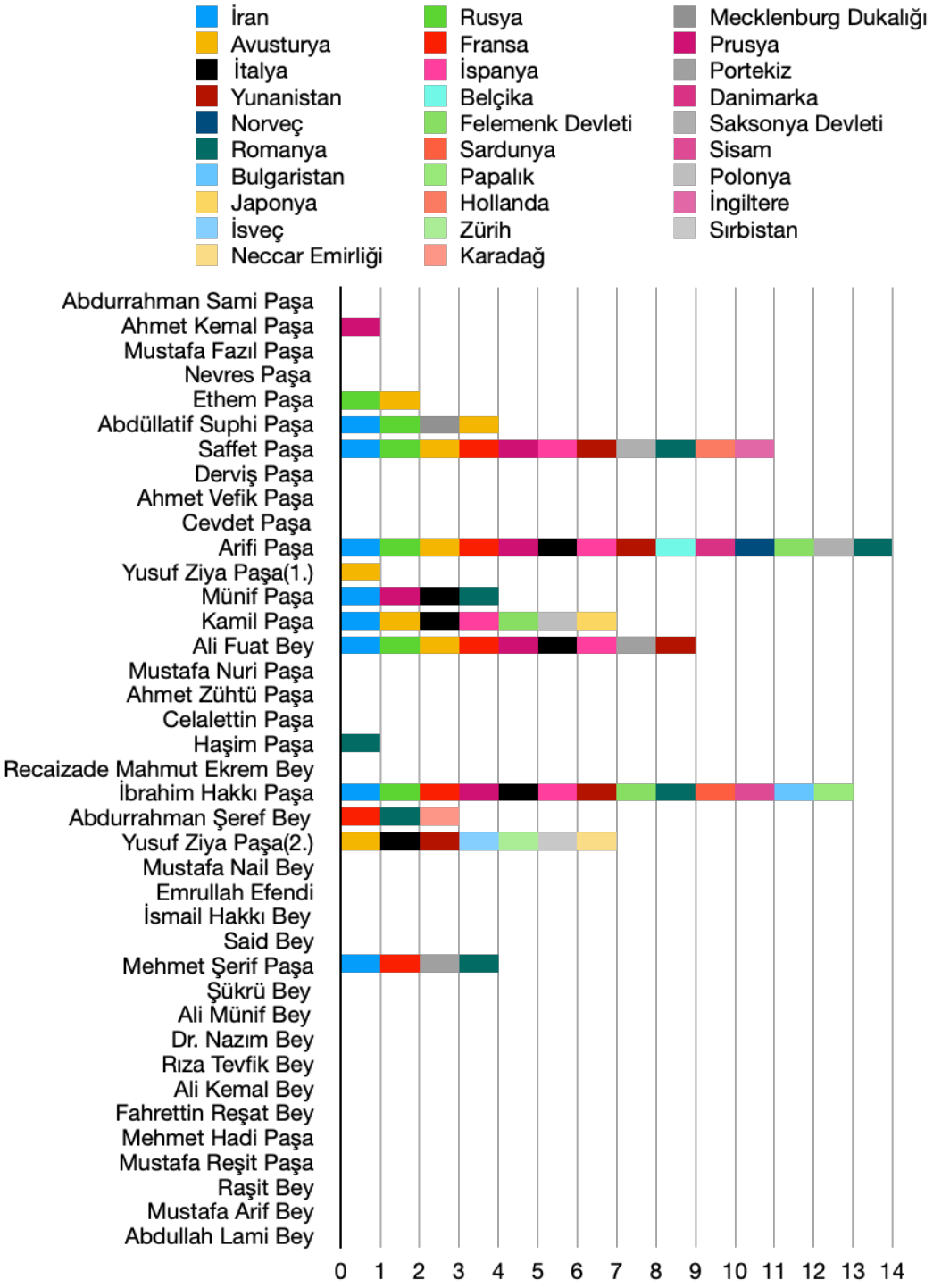
Sefirlik Sayıları

Nazır	Sayı
Yusuf Ziya Paşa(2.)	6
Mustafa Reşit Paşa	3
Şerif Paşa	3
Kamil Paşa	2
İbrahim Ethem Paşa	2
Vefik Paşa	2
Arifi Paşa	2
Ahmet Kemal Paşa	1
Saffet Paşa	1
Derviş Paşa	1
İbrahim Hakkı Paşa	1
Münif Paşa	1

Sefirlik Yaptığı Şehirler

Nazır	Şehir
Yusuf Ziya Paşa(2.)	Belgrat, Paris, Roma, Viyana, Washington, Bükreş
Ahmet Kemal Paşa	Berlin
Kamil Paşa	Berlin, Petersburg
İbrahim Ethem Paşa	Berlin, Viyana
Mustafa Reşit Paşa	Bükreş Roma Viyana
Saffet Paşa	Paris
Vefik Paşa	Paris, Tahran
Arifi Paşa	Paris, Viyana
Derviş Paşa	Petersburg
İbrahim Hakkı Paşa	Roma
Şerif Paşa	Stockholm, Atina,
Münif Paşa	Tahran

Tablo-17. Maârif Nâzırlarının Sefirlik Sayılarını ve Sefirlik Yaptıkları Şehirleri Gösteren Tablo

Grafik-39. Nâzırların Yabancı Devletlerden Aldıkları Nişanlar

Nâzırların yabancı devletlerden nişan almalarını belirleyen bir kriter yoktu. Sefirlik vazifeleri, yurt dışı görevleri, maârifle alakalı çalışmaları ve yurt dışı bağlantıları nâzırların nişan sahibi olmalarında etkili oluyordu. Bu alanda sefirlik

yapan nâzırlar ön plana çıkmakta, nişan sayısı bakımından diğer nâzırların üzerinde konumlanmaktadırlar.

4.1.2.3. Rütbeler

Nâzırlar farklı rütbelere sahip olmuşlardır. Bunun sebeplerinden birisi nâzırın mülkiye sınıfından değil de, *askeriye* veya *ilmiye* sınıfından bir meslekte kariyer yapması ve sonradan *mülkiye* sınıfına geçmiş olmasıydı. Bir başka sebep ise dönemlere göre rütbelerin değişiklik göstermesiydi. Örneğin 1846'da yayımlanan *Rütbe ve Nişanlar Nizamnamesi*'ne göre en üst rütbe olan *Rütbe-i Bala* yeni düzenlemede en alt sınıfa düşmüştü. İlerleyen süreçte yeniden düzenlenerek en üst rütbe olarak konumlandırılmıştı.[791] Bu nizamnamenin çıkmasındaki önemli sebeplerden birisi *askeriye, mülkiye* ve *ilmiye* sınıflarının rütbeleri arasındaki karışıkları gidermekti. *Mülkiye* sınıfının en üst rütbeleri diğer sınıfların altında kalmıştı. Bu durum protokolde fark edilince Sultan Abdülmecid rütbeler için yeni bir düzenleme yapılmasını istemişti. Bu karmaşık durumlara bir de nâzırların değişik mesleklerden gelmeleri ve kariyerler süreçlerinin de farklı olması eklenince rütbe bilgilerini modellemek oldukça zor olmuştur. Buna karşın nâzırlardan rütbe bilgilerine ulaşabildiklerimizi veriler haline getirerek ve analizlerini yapacağız.

Nâzırlardan 6'sı *mülkiye* kariyeriyle meslek hayatına başlamamıştı.[792] Bunlardan 5'i askeri rütbeler almışlardı 1'i ise *ilmiye* rütbelerine sahipti.[793] Sonraki süreçte kariyerlerine *mülkiye* kadrolarında devam etmişlerdi. Geriye kalan 32 nâzır ise *mülkiye* rütbelerinde yükselmişlerdi.[794] Bu rütbelerden *Rütbe-i Evvel Sınıf-ı Sani* rütbesine nâzırların %41'i sahipti.[795] Bir üst rütbesi olan *Rütbe-i Evvel Sınıf-ı Evvel* rütbesine sahip olan nâzırların oranı %41'dir.[796] Nâzırlardan bir kısmı ise *Rütbe-i*

[791] 1838 yılına kadar paşalık rütbesini almış olanlar vezaret ve müşirlik rütbelerine de sahip oldukları iddiası için bkz. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform,* 39.
[792] Nevres Paşa, Ethem Paşa, Derviş Paşa, Şerif Paşa, Hadi Paşa ve Cevdet Paşa.
[793] Cevdet Paşa.
[794] Celalettin Paşa'nın rütbe bilgilerine ulaşamadık. Meslek sınıfı da belirsiz.
[795] Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, Fahrettin Reşat Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Mustafa Nail Bey, Mustafa Reşit Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Said Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.)
[796] Abdurrahman Şeref Bey, Abdüllatif Suphi Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Arifi Paşa, Fahrettin Reşat Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Mustafa Nail Bey, Mustafa Fazıl Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Said Bey, Yusuf Ziya Paşa(2.).

Sani Sınıf-ı Sani rütbesini almışlardı.[797] Bu nâzırların oranı %23'tür.[798] En üst rütbe olan *Rütbe-i Bala*'nın istikrarsız bir hikayesi olduğunu belirtmiştik. Ancak bazı nâzırlar en üst rütbe olan *Bala* rütbesine ulaşmışlardır. *Rütbe-i Bala* sahibi nâzırların oranı %15'dir.[799]

*Rütbe ve Nişanlar Nizamnamesi'*nde düzenlenen alanlardan birisi olan *Mütemayiz rütbesi, evvel* ve *sani* rütbelerinin arasına ara form olarak yerleştirilmişti. O sebeple bu rütbe Tanzimat dönemi nâzırlarında bulunmamaktadır. *Rütbe-i Sani Sınıf-ı Mütemayiz* rütbesine sahip olan nâzırların oranı ise %13'tür.[800]

Nâzırlardan %15'i *mülkiye* rütbeleri dışında *askeri* ve *ilmiye* rütbeleri de almışlardır.[801] Kariyerlerinin diğer aşamalarında *mülkiye* kategorisine geçirilmişler ve bu sınıfın rütbeleriyle devam etmişlerdir. Bu nâzırlardan %13'ü askeri sınıfta rütbelere sahiplerdir.[802] Derviş Paşa ve Ethem Paşa Avrupa'da eğitim aldıktan sonra Osmanlı'ya dönmüş ve *askeri* sınıfa kaydettirilmişlerdi. Bu süreçte *yüzbaşı, mirliva, miralay, müşiriyet* ve *ferik* rütbelerinden bir kısmını almışlardı.[803] Nevres Paşa Enderun'da eğitim alan tek nâzırdı. Uzun süre sultanın mabeyninde görev almış ve askeri rütbe verilmişti.[804] Şerif Paşa, Kürt Said Paşa'nın oğlu olarak askeri mekteplerde eğitim görmüş, sonrasında Fransa'da eğitimine devam etmişti. Bu sebeple askeriye rütbeleriyle başlayan kariyeri sefirlik dönemlerinde *mülkiye* rütbelerine dönüştürülmüştü. Hadi Paşa ise askeri mekteplerde eğitim görmüş ve askerlik mesleğiyle kariyerine devam etmişti. *İlmiye* rütbesine sahip tek nâzır Ahmet Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa nâzırlık yaptığı dönemde *ilmiye* sınıfından *mülkiye* sınıfına nakledilmişti. Cevdet Paşa ilmiye sınıfına bağlı olduğu dönemde *Hareket-i*

---

[797] Rütbe-i Evvel Sınıf-ı Sani rütbesini alan nâzırların hangilerinin alt rütbeleri de aldıklarını; hangilerinin ise doğrudan bu rütbeden başladıklarını tespit edemiyoruz. Bunun sebebi üst rütbelerden başlayan nâzırların varlığıdır.

[798] Abdurrahman Şeref Bey, Ahmet Kemal Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Ali Fuat Bey, Fahrettin Reşat Bey, Kamil Paşa, Mehmet Şerif Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Saffet Paşa.

[799] Abdüllatif Suphi Paşa, Arifi Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.).

[800] Ali Fuat Bey, Mehmet Şerif Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Münif Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.).

[801] Nevres Paşa, Ethem Paşa, Derviş Paşa, Şerif Paşa, Hadi Paşa ve Cevdet Paşa.

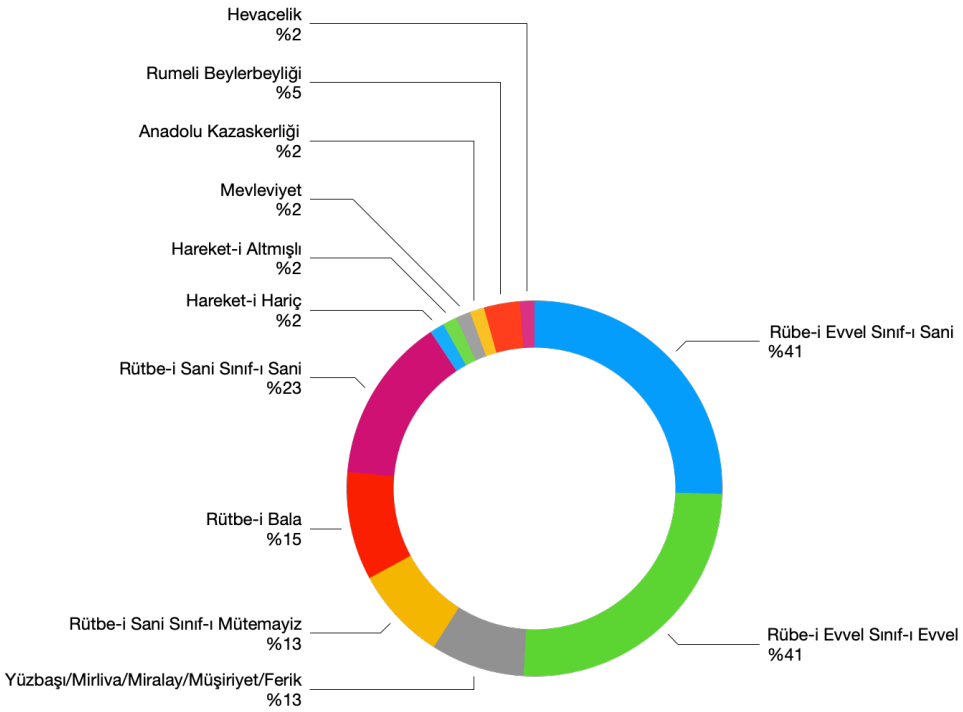
[802] Nevres Paşa, Ethem Paşa, Derviş Paşa, Şerif Paşa, Hadi Paşa. Hadi Paşa'nın rütbe bilgilerine ulaşılamadı.

[803] *Takvim-i Vekâyi*, no:404 (15 Nisan 1849).

[804] Nevres, Ethem ve Derviş Paşaların kariyerlerinin başlangıcında "paşa" unvanını sadece askeriye sınıfından gelen devlet adamları kullanabiliyordu. Askeri sınıfa kaydettirilmelerinde bu durum etkili olmuş olabilir. Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, 40-47.

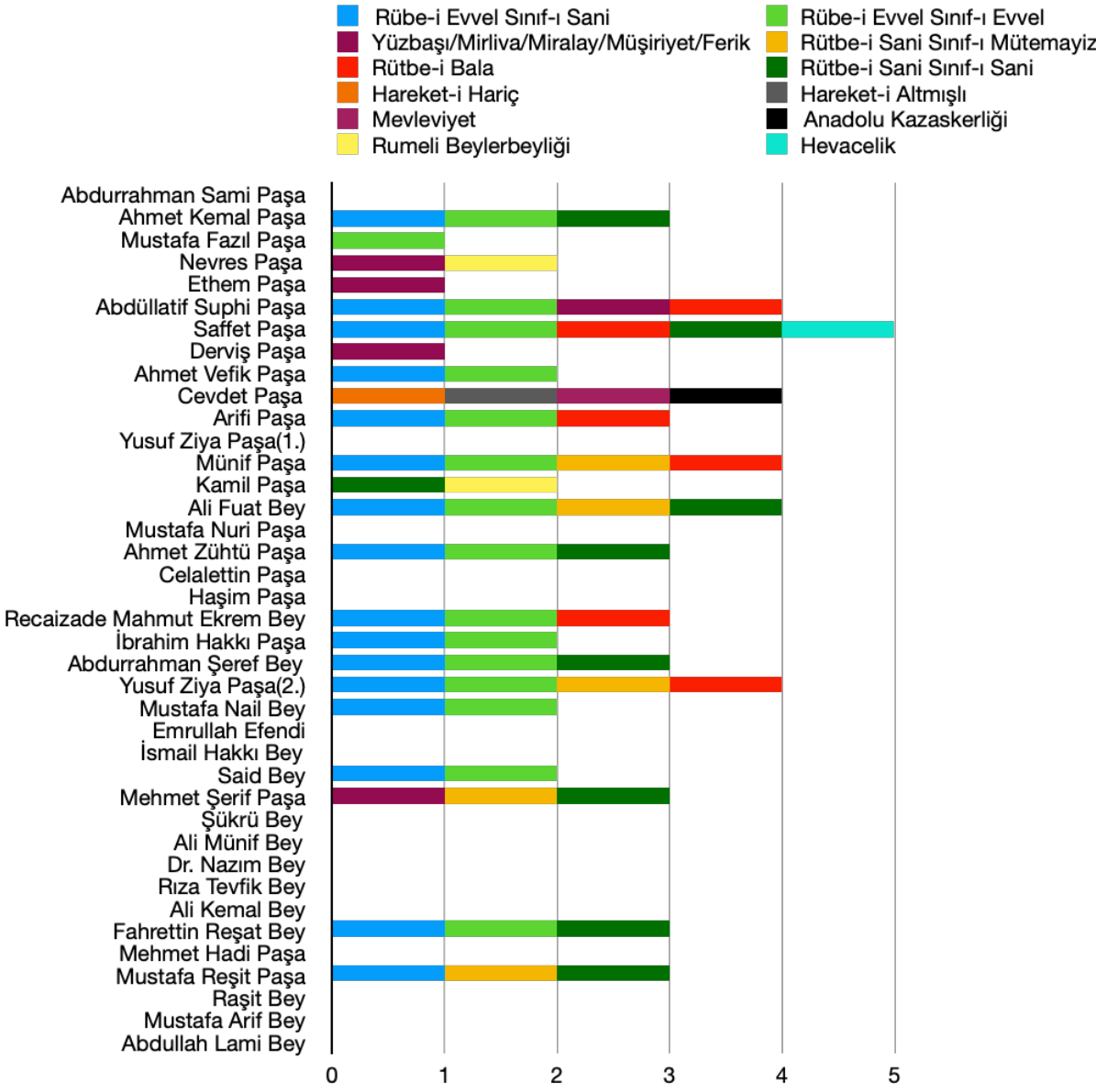
Hariç, Hareket-i Altmışlı, Mevleviyet, Anadolu Kazaskerliği rütbelerini alarak sınıfında yükselmişti.

Hevacelik(haceganlık) rütbesi ise *mülkiye* rütbelerinden en düşüğü idi. Bu rütbeyi özellikle bürokratik yollarla yükselmiş nâzırlar almışlardır. Ancak bizim tespit edebildiğimiz sadece Saffet Paşa'nın bu rütbeyi almış olduğudur. Rumeli Beylerbeyliği rütbelerini nâzırların %5'i almıştır.[805]

Grafik-40. Nâzırların Rütbelerini Yüzde Olarak Gösteren Halka Grafik

[805] Nevres Paşa, Kamil Paşa.

Grafik-41. Nâzırların Sahip Oldukları Rütbeleri Gösteren Çubuk Grafik

Verilerden de anlaşılacağı gibi nâzırların çoğu bulundukları sınıf olan *mülkiye* sınıfındaki en üst rütbeye kadar çıkmıştır. *Mülkiye* sınıfına verilen temel rütbeler dışında Rumeli Beylerbeyliği gibi istisnai rütbeler önemli bazı görevlendirmeler sonucunda birkaç nâzıra verilmiştir. Nâzırlardan bir kısmı ise kariyerlerinin ilk dönemlerinde farklı meslek sınıflarında olmalarından dolayı *Askeriye* ve *İlmiye* sınıfına ait rütbeleri almışlardır. Ancak nâzır olduktan sonra *mülkiye* rütbelerini almaya başlamışlardır.

4.1.2.4. Madalyalar

Bilindiği gibi madalya; önemli bir olayı hatırlatma amacı taşıyan, takas olarak değer barındırmayan, ön yüzünde bir olayı tasvir eden ve arka yüzünde alegorik bir sahneyle resmedilen nesnedir.[806] Osmanlı Devleti Tanzimat döneminden itibaren birden fazla madalyayı yürürlüğe koymuş ve bu madalyaları altın ve gümüş olarak kalıplara döktürmüştür. Bu madalyalar alt ve orta düzey devlet görevlilerine, elçilere ve veliahtlara takılabiliyordu. Madalya sisteminin nişan sistemine benzer net bir prosedürü yoktu. Nişanlarda yine de belli bir süre benzer vazifelerde memuriyet kariyeri olma şartı gibi ek hükümler düzenlemelere yansımıştır. Ancak madalyaların doğası gereği dönemsel olmaları ve genelde motivasyon aracı olarak verilmeleri, üst düzey devlet adamlarına madalyanın verilme prosedürünü olanaksız kılıyordu. Üstün hizmet gösteren veya devlete büyük katkı sunanlara da verilebiliyordu. Ayrıca önemli olaylardan sonra çıkartılan madalyalar da vardı: Sultan II. Mahmut zamanında Vaka-i Hayriye, reformlar ve askeri olaylarla ilişkilendirilen *Cami-i Nusret Madalyası*, Tanzimat'ın ilanını temsil eden *Tanzimat Madalyası*, Akka Kalesi'nin tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmesini temsil eden 1840 yılındaki *Akka Madalyası*, 1849 yılında Ayasofya Camii'nin onarılmasını simgeleyen *Ayasofya Camii Madalyası*, Girit isyanlarının kısmen de olsa çözülmesinden sonra çıkartılan *Girit Madalyası*, 93 Harbi'nden sonra çıkartılan *İstiklal Madalyası*, 1863 yılında İstanbul'da açılan Osmanlı sergisi anısına *Takdir-i Hüner Madalyası*, II. Abdülhamid döneminde basılan *Büyük İmtiyaz Madalyası*, Prusya İmparatoru Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ziyareti münasebetiyle çıkartılan *Wilhelm Mükafat Madalyası* ve II. Abdülhamid döneminde 1890 yılında çıkartılan *Liyakat Madalyası* Tanzimat dönemi ve sonrasındaki madalyalara örnek verilebilir.[807]

Bu madalyaların bazılarının dereceleri de vardır. Askerlere ve memurlara hatta öğrencilere standart biçimde dağıtılan madalya türleri olduğu gibi, üst derece bürokratlara bir başarıya bağlı olarak verilen madalyalar da vardı.[808] Örneğin I.

[806] Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.15:7637; Ayşegül, Ersoy Önsöz, Yapı Kredi Vedat Nedim Tör Müzesi Koleksiyonu'nda Yer Alan Altın Ve Gümüş Madalyalar, *Yüksek Lisans Tezi*, İTÜ/SBE, (2004), 3
[807] Ayşegül, Ersoy Önsöz, Yapı Kredi Vedat Nedim Tör Müzesi Koleksiyonu'nda Yer Alan Altın Ve Gümüş Madalyalar, *Yüksek Lisans Tezi*, İTÜ/SBE, (2004), 3
[807] BOA.İ.DUİT., 69/111.
[808] BOA.İ.DUİT., 69/111.

Dünya Savaşı döneminde müttefik ülkeler Osmanlı, Prusya ve Avusturya-Macaristan arasında karşılıklı olarak asker, elçi ve yöneticilere madalyalar dağıtılmıştı.[809]

Maârif nâzırları, Tanzimat ve sonrası dönemde madalyaların bir kısmına sahip olmuşlardır. Bu dönemde nâzırların %2'si *Füruğ Efşan Madalyası*[810], %5'i *Girit Altın Madalyası*[811], %2'si ise Avusturya *Altın Maârif Madalyası* almışlardır.[812]

II. Abdülhamid döneminde üretilen madalyalardan *İmtiyaz Madalyası*'na nâzırların %13'ü sahip olmuştur.[813] Hicaz Demiryolu Madalyası iki farklı süreçte yenilenerek çıkartılmıştı. İlki demiryolu inşaatına başlanıldıktan hemen sonra, ikincisi ise trenin Medine Tren İstasyonu'na varması ve Aynü'z-Zehra suyunun Medine'ye ulaştırılması sırasında basılmıştır. *Hicaz Demiryolu Madalyası'*nı nâzırların %5'i almıştır.[814] Son süreçte çıkartılan *Hicaz Madalyası*'na ise nâzırların %2'si sahip olmuştur.[815] Yine bu dönemde çıkartılan *Liyakat Madalyası*'na nâzırların %5'i sahipti.[816] *Fransa Maârif Madalyası*'nı nâzırların %2'si almıştı.[817]

[809] Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Fransuva Jozef'in ölümü ve I. Şarl'ın tahta çıkışını tebliğ etmek üzere Şubat 1917'de İstanbul'u ziyaret etmiş olan Arşidük Maksimilyan ve beraberindekilerden bazılarına Padişah V. Mehmed Reşad tarafından nişan verilmiştir. Arşidük Maksimilyan "Murassa' Mecîdî" nişanı takdim edilmişti. Verilen onlarca nişanın yanı sıra Arşidük'ün hademelerinden Hilneni Jozef, Kalimar Eymond, Millih, Taki Andrenasi, Bayeral Anton, Karames Varçal, Ştagler, Aynzidler Jozef, Mak Haynzih, Karl Ulman, Dominik Leopold ile Avusturya'nın İstanbul Sefareti Kapıcısı Mehmed Dekiç'e "Gümüş İftihar" madalyaları ile taltif edilmişlerdir. Şaban Ortak, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı ve Habsburg Hanedanları Arasındaki İlişkiler" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy.56 (2016):1309-1338 .

[810] Arifi Paşa.

[811] Arifi Paşa ve Münif Paşa. Sami Paşa'nın da bu madalyayı almış olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü Maârif nâzırlığı sırasında ek görevlendirme ile Girit'e vali olarak atanmıştır. Girit sorununun o dönemde çözülmesinde büyük emeği vardır. Ancak madalya aldığına dair bilgiye ulaşamadık.

[812] Suphi Paşa.

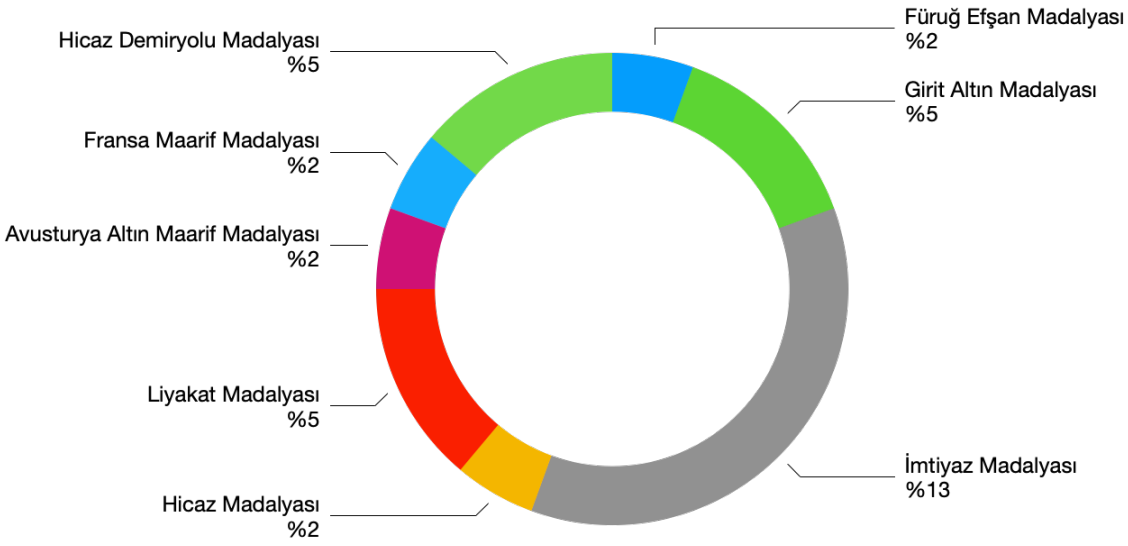
[813] Münif Paşa, Zühtü Paşa, Recaizade Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Şeref Bey.

[814] Haşim Paşa ve Celalettin Paşa.

[815] Yusuf Ziya Paşa(2.).

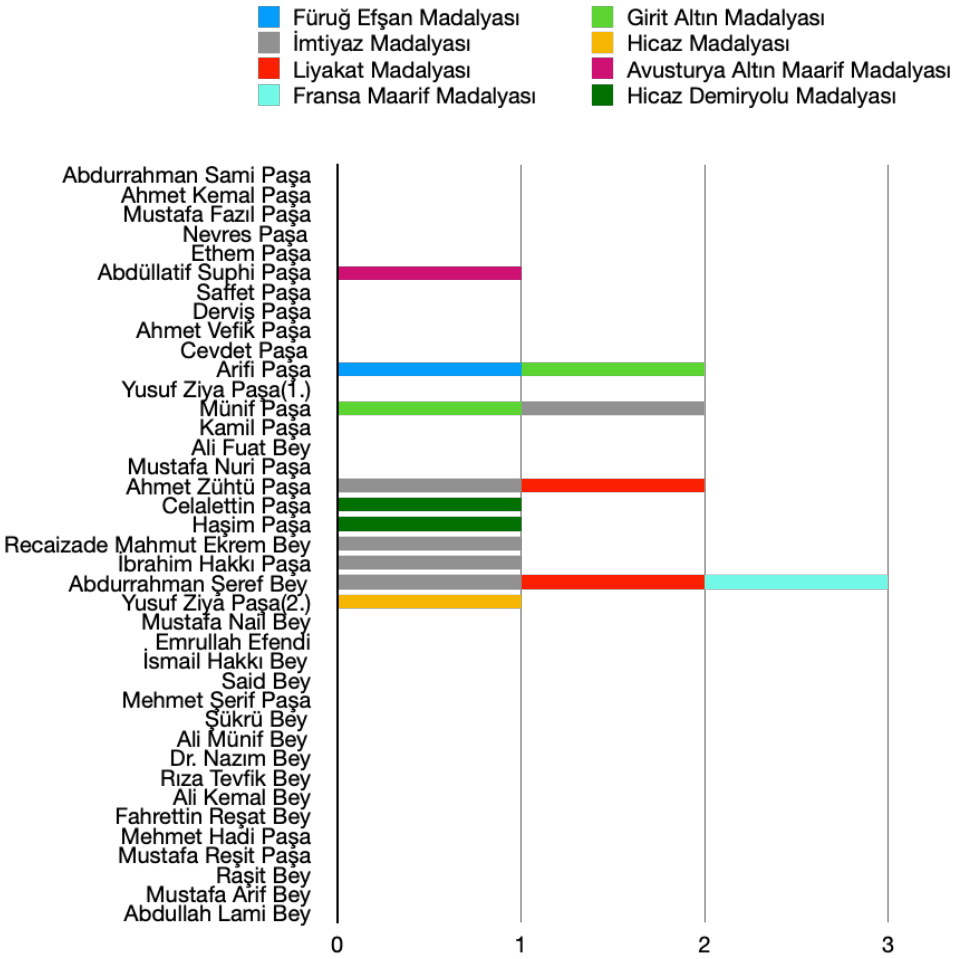
[816] Zühtü Paşa ve Şeref Bey.

[817] Şeref Bey.

Grafik-42. Maârif Nâzırlarının Sahip Oldukları Madalyaların Yüzdelik Dağılımları

Maârif nâzırlarından en çok madalyaya sahip olan üç madalya ile Abdurrahman Şeref Bey'dir. Zühtü, Münif ve Arifi Paşaların ikişer madalyası vardır. Suphi Paşa, Celalettin Paşa, Haşim Paşa, Recaizade Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa ve Yusuf Ziya Paşa(2.)'nın ise birer madalyaları vardı.

Grafik-43. Nâzırların Aldıkları Madalyaları ve Cinslerini Gösteren Çubuk Grafik

Bazı madalyaların maârifle bağlantısı vardı. Suphi Paşa'nın Avusturya'dan aldığı madalya böyleydi. Suphi Paşa, İbn-i Haldun'un tarih kitabının çevirisinin bir bir nüshasını Viyana sarayına göndermişti. Bunun üzerine Avusturya İmparatoru Suphi Paşa'ya madalya takdim etmişti. Bu takdim Avusturya'nın İstanbul sefiri tarafından Babıali'ye yapılmıştı. Suphi Paşa padişahın izni dahilinde madalyayı kabul etmiştir.[818] Abdurrahman Şeref Bey'e ise *Mekteb-i Sultani* müdürlüğü sırasında Fransa Maârif ve Sanayi Bakanlığı tarafından *Maârif Nişanı* takdim edilmişti.[819]

Nâzırlar Osmanlı bürokratik kariyerlerinde farklı nişanlara sahip olmuşlardır. *Mecidi* ve *Osmani* nişanları en çok sahip oldukları nişanlar olarak dikkat

[818] BOA., İ..HR.., 176/9694, (H-08.12.1276).
[819] BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).

çekmektedir. Paşalık unvanıyla beraber vezirlik nişanının takdim edilmesinin terk edilmesinden sonra nâzırların 1/3'i *Vezirlik* nişanı almıştır. Yabancı devletlerden aldıkları nişanlarda ise sefirlik kariyerli nâzırlar öne çıkmıştır. Maârif nâzırlığı vazifesi *mülkiye* sınıfında olmasından dolayı en azından nâzırlık dönemlerinden itibaren *mülkiye* sınıfından rütbelere sahip olmuşlardır. Bunun yanında pek çok nâzır zaten *Mülkiye* kariyeri yoluyla maârif nâzırlığına getirilmelerinden dolayı kariyerlerinin başlarından itibaren *Mülkiye* rütbelerine sahiptiler. Nâzırlardan altısı ise *Askeriye* veya *İlmiye* sınıfında başladıkları kariyerleri boyunca bu sınıflara ait rütbeleri almışlardı. Nâzırlık döneminde ise *Mülkiye* rütbelerinden devam etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde önceki dönemlerden beri dönemsel olarak çıkartılan madalyaların verilmesine, Tanzimat döneminden itibaren devam etmiştir. Nâzırlar ise bu madalyalardan bazılarına layık görülerek ödüllendirilmiştir. Madalya sistemi II. Abdülhamid döneminden itibaren oldukça geliştirilmişti. Bu dönemde maârif nâzırlarının adlıkları madalya sayısının da arttığı görülmektedir.

4.1.2.5. Maaşları

Maârif nâzırları aldıkları maaşlar dönemlerine göre değişiklik gösterebiliyordu. Nâzırlardan bir kısmı sadece maârif nâzırlığından maaş alırken, bazıları ek görevlerinden de ödenek veya maaş alıyorlardı. Maaşlar genellikle bahsi geçen nâzırın bulunduğu dönemdeki diğer nezâretlerin maaş bütçelerine benzerlik gösteriyordu.

Nâzırların maaş verilerine baktığımızda, farklılık gösterdiğini görüyoruz. 40.000 kuruş maaş alan nâzır olduğu gibi 10.000 kuruş maaş alan nâzırda vardı. Tanzimat dönemindeki maârif nâzırlarının maaşları 25.000 kuruşla 40.000 kuruş arasında değişiyordu. Nâzırlardan Abdurrahman Sami Paşa 30.000 kuruş[820], Kemal Paşa 25.000 kuruş[821], Fazıl Paşa 40.000 kuruş[822], Nevres Paşa 40.000 kuruş[823],

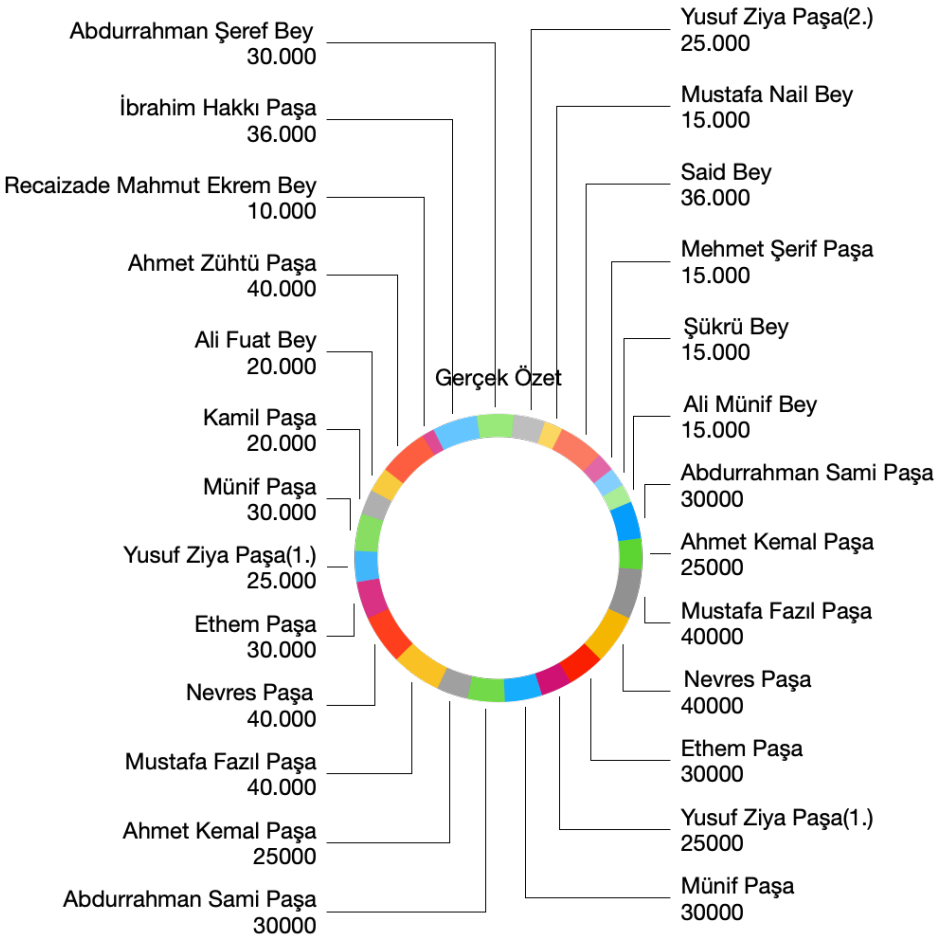
[820] Kaya, *Abdüllatif Suphi Paşa*, 37.
[821] Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye (1898), 34.
[822] BOA, MB.İ…, 18/103, (H-02-07-1279); Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye (1898), 30.
[823] BOA, MB.İ…, 18/103, (H-02-07-1279); Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye (1898), 27.

Ethem Paşa 30.000 kuruş[824] **ve** Yusuf Ziya Paşa(1.) 25.000 kuruş maaş[825] almışlardır. Bu dönemde nâzırların maaşları arasında 15.000 kuruş fark oluşmuştur.

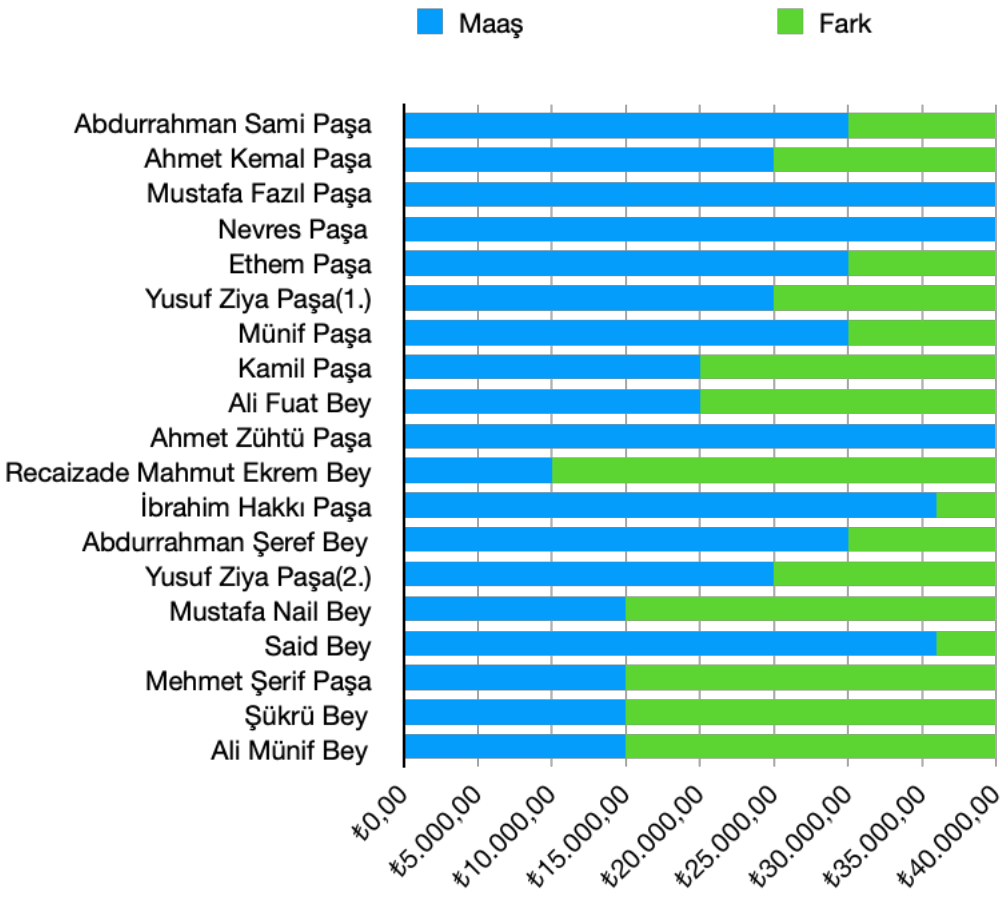
II. Abdülhamid döneminde maârif nâzırlığı yapanlardan Ali Fuat Bey 20.000 kuruş[826], Kamil Paşa 20.000 kuruş[827], Münif Paşa ilk nâzırlığında 20.000 kuruş, ikincisinde 20.000 kuruş ve üçüncü nâzırlığında 30.000 kuruş maaş almıştır.[828] Zühtü Paşa 30.000 kuruş maaşla nâzırlığa başlamıştı. 1894 yılında yani nâzırlığının üçüncü senesinde maaşı 40.000 kuruşa yükselmişti. 1898 senesinde ise maaşı 36.000 kuruşa indirildi.[829] En düşük maaş 20.000 kuruş olarak gerçekleşirken, en yüksek maaş 40.000 kuruşa kadar çıkmıştı.

Maaşlar II. Abdülhamid döneminde bir ödüllendirme aracına dönüşmüştü. Ali Fuat Bey bu dönede beş ay görevde kalmış, maaşı 20.000 kuruştu. Ancak görev süresi yükseldikçe maaşı da yükselmişti.[830] Münif Paşa II. Abdülhamid döneminde üç defa maârif nâzırlığı yapmıştı. İlk iki görevinde maaşı 20.000 kuruş iken, yedi yıl görev yaptığı son nâzırlığında ise 30.000 kuruşa yükselmişti.[831] Zühtü Paşa, Münif Paşa'dan hemen sonra nâzır olmuş, maaşı Münif Paşa'nın aldığı maaş gibi 30.000 kuruş olmuştu. Ancak üç yıl sonra maaşında %33'lük bir artışla 10.000 kuruş artmış ve 40.000 kuruşa çıkmıştı. Zühtü Paşa'nın maaşı görevinin son dört yılına girdiği 1898 senesinde 4.000 kuruş azalmıştı.[832] Bu dönemde maârif nâzırlarının görev sürelerinin artmasıyla veya nâzırlarla çalışmaya devam edileceği düşünülerek uzun süreli bir planlama yapıldığında maaşları da doğru orantılı bir biçimde artmıştı.

[824] Nâzırların maaşları hemen hemen aynıdır. Sefirlerin maaşları daha yüksek olabildiği gibi ayrıca tahsisatları da vardı. BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[825] BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265)
[826] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[827] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[828] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[829] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[830] BOA, DH. SAİDd…, 3/90, (H-29-12-1862).
[831] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[832] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).

Grafik-29. Maârif Nâzırlarının Maaşlarını Gösteren Pasta Grafik

Grafik-30. Maârif Nâzırlarının Maaşlarını ve Nâzırların Maaşları Arasındaki Farkı Gösteren Grafik[833]

II. Meşrutiyet dönemi maârif nâzırları arasında da farklılıklar vardır. Dönemin karışıklığı maaşlara da yansımıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk yılda göreve gelen nâzırlardan İbrahim Hakkı Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde maaşı 36.000 kuruş iken, ikinci nâzırlığı döneminde 25.000 kuruş maaş olmuştu.[834] Şeref Efendi 30.000 kuruş, Yusuf Ziya Paşa(2.) ise 25.000 kuruş maaş almışlardı. 31 Mart Olayı öncesinde Recaizade Mahmut Ekrem Bey 10.000 kuruş maaş almıştı.[835]

Zühtü Paşa'dan sonra ve İbrahim Hakkı Paşa'dan önce II. Abdülhamid döneminde maârif nâzırlığı yapan Celalettin Paşa ve Haşim Paşa'nın maaş bilgilerine ulaşamadık. Ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın neredeyse Zühtü Paşa'ya yakın bir maaş alması Mehmet Celalettin Paşa ve Haşim Paşa'nın maaşlarının da 40.000 kuruş ila

[833] Nâzırların en yüksek maaş verileri esas alınmıştır.
[834] Tensikat yapılmış. BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[835] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).

36.000 kuruş aralığında olduğuna işaret edebilir. Bu veriyi destekleyen bir başka bilgi de 31 Mart Olayı'ndan hemen sonra maârif nâzırları maaşlarının düşmesidir. Bu düşüşü dönemin tensikat politikaları ile açıklamak mümkündür.[836] 31 Mart Olayı öncesinde nâzır olan İbrahim Hakkı Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde maaşı 36.000 kuruş olurken ikinci nâzırlığı döneminde[837] 25.000 kuruş[838], Şeref Efendi'nin maaşı 30.000 kuruş ve Yusuf Ziya Paşa(2.)'nin maaşı 25.000 kuruş iken, 31 Mart Olayı'ndan sonraki ilk maârif nâzırı olan Nail Bey'in maaşı 15.000 kuruş olmuştu. Nail Bey'den sonra maârif nâzırı olanların maaşı 15.000 kuruş'tu.[839] Bu durum Nail Bey'den itibaren on sekiz nâzır için de tek bir istisna hariç değişmemişti.[840]

[836] Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, 48.
[837] Aynı yıl
[838] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).
[839] BOA, DH.SAİDd…, 60/345, (H-29-12-1278).
[840] Tek istisna 1912 yılındaki ilk nâzırlığı döneminde 36.000 kuruş maaş alan Said Bey'di. BOA, DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280). Nail Bey'den itibaren nâzır olan Şükrü Bey 15.000 kuruş. BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289. Ali Münif Bey 15.000 kuruş. DH., SAİDd…, 99/177, (H-29-12-1290). Said Bey'in ikinci nâzırlığında maaşı 15.000 kuruş. BOA, DH., SAİDd…, 16/175, (H-29-12-1280). Şerif Paşa'nın maaşı 15.000 kuruş. BOA, DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281). Şeref Bey'in son nâzırlığında maaşı 15.000 kuruş. BOA, DH., SAİDd…, 1/632, (H-29-12-1281).

Kategori	Maksimum Maaş	Maaş	Fark
Abdurrahman Sami Paşa 1857	₺40.000,00	₺30.000,00	₺10.000,00
Ahmet Kemal Paşa 1861	₺40.000,00	₺25.000,00	₺15.000,00
Mustafa Fazıl Paşa 1862	₺40.000,00	₺40.000,00	₺0,00
Nevres Paşa 1863	₺40.000,00	₺40.000,00	₺0,00
Ethem Paşa 1863	₺40.000,00	₺30.000,00	₺10.000,00
Yusuf Ziya Paşa(1.) 1876	₺40.000,00	₺25.000,00	₺15.000,00
Münif Paşa 1877	₺40.000,00	₺30.000,00	₺10.000,00
Kamil Paşa 1880	₺40.000,00	₺20.000,00	₺20.000,00
Ali Fuat Bey 1881	₺40.000,00	₺20.000,00	₺20.000,00
Ahmet Zühtü Paşa 1891	₺40.000,00	₺40.000,00	₺0,00
Recaizade Mahmut Ekrem Bey 1908	₺40.000,00	₺10.000,00	₺30.000,00
İbrahim Hakkı Paşa 1908	₺40.000,00	₺36.000,00	₺4.000,00
Abdurrahman Şeref Bey 1908	₺40.000,00	₺30.000,00	₺10.000,00
Yusuf Ziya Paşa(2.) 1909	₺40.000,00	₺25.000,00	₺15.000,00
Mustafa Nail Bey 1909	₺40.000,00	₺15.000,00	₺25.000,00
Said Bey 1912	₺40.000,00	₺36.000,00	₺4.000,00
Mehmet Şerif Paşa 1912	₺40.000,00	₺15.000,00	₺25.000,00
Şükrü Bey 1913	₺40.000,00	₺15.000,00	₺25.000,00
Ali Münif Bey 1917	₺40.000,00	₺15.000,00	₺25.000,00

Tablo-14. Maârif Nâzırlarının Maaşlarını ve Maaş Farklarını gösteren Tablo

Nâzırların maaşları arasındaki fark Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde 15.000 (25.000-40.000) kuruş olurken II. Meşrutiyet dönemi nâzırlarının maaş farkı daha fazla olmuştu. Bu dönemde maaşlar arasında 26.000 kuruşa varan fark oluşmuştur. Bu dönemde maaş ortalamaları da düşmüş nâzırların çoğu -Said Bey'in nâzırlığı dışında- 15.000 kuruş maaş almıştı.

4.2. Aziller ve Cezalar

Maârif nâzırı değiştirileceği zaman *Mabeyn* tarafından padişaha bir tezkire gönderilir, sonrasında ise padişahın *Mabeyn*'in tavsiyesine uyarak karar vermesi beklenirdi. Padişah nâzırın tayinini veya azl edilişini onayladıktan sonra hazineye bir tezkire yazılarak yeni tayin olunan maârif nâzırının maaşı tasdik edilirdi.[841]

[841] BOA, A.}MKT.NZD., 468/15, (H-27-07-1279).

4.2.2. Azilleri Etkileyen Şartlar

Nâzırların görevlerinin sona ermesi, dönemin siyasi ve ekonomik gelişmeleriyle doğrudan ilişkilidir. Nâzırların görevlerinin sona ermesi isteğe bağlı veya isteği dışında olabilmekteydi. Nâzırın isteği dışında gerçekleşen ayrılıklarda bürokratik mücadeleler, mali durumlar, uzmanlık alanları ve hükümet darbesi etkili olmuştur. Tanzimat döneminde nâzırlıktan aziller genellikle dönemin ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Bazı nâzırlar nâzırlık görevine daha uygun oldukları için tayin edilirken, bazıları da başarısız bulunarak görevden alınmışlardır. Nâzırlardan bir kısmı ise kendi isteğiyle görevi bırakmışlardır. Bu durumun nadiren gerçekleştiğini anlıyoruz. Kendisini maârif nâzırlığına uygun görmeyen veya geçici bir görev için tayin edilen nâzırlar, kendi isteğiyle ayılabildiği gibi -özellikle II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan- kamuoyu(efkar-ı amme) baskısı ve darbeler de nâzırların ayrılıklarına sebep olabiliyordu.

4.2.2.1. İsteğe Bağlı Ayrılanlar

Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde maârif nâzırlarının görevi bırakmaları genellikle azille oluyordu. Zaten II. Abdülhamid döneminin ilk beş yılına kadar Heyet-i Vükela sık sık değişmekte ve nâzırlar görevlerini bırakmaktaydı. Hükümetin değişmediği durumlarda ise nâzırın başarısız bulunması veya daha uygun olduğu bir nezârete sevkiyle aziller gerçekleşiyordu. II. Meşrutiyet döneminde ise modern anlamda kamuoyu baskısının ilk kez ortaya çıkması sonrasında nâzırların görevlerini bıraktıkları görülüyordu.

Emrullah Efendi ikinci defa Maârif Nâzırı olduğunda Satı Bey ve Tevfik Fikret Bey'le birtakım anlaşmazlıklara düşmüştü. İkisinin de okul müdürlüklerinden istifa etmesi sonucu öğrenci eylemleri başlamış ve gazetelerde Emrullah Efendi'ye karşı büyük tepki doğmuştu. Dönemin mizah gazeteleri tarafından da eleştirilen Emrullah Efendi baskılara daha fazla dayanamamış ve istifa etmişti. İstifası kabul edilmeyen Emrullah Efendi ancak hükümetin Temmuz 1912'de düşmesinden sonra görevi bırakabilmişti.[842] İki defa kısa süreli nâzırlık yapan Recaizade Mahmut Ekrem Bey'in son nâzırlığının bitiminde bir tören düzenlenmişti. Burada söz alan o zaman

[842] Türkan, "Emrullah Efendi'nin Maârif Nâzırlığı (1910-1912)", 17, 44.

mektubi kalemi müdürü olan Mustafa Reşit Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey hakkında, "Efendiler, şimdi edib-i âzam ve üstâd-ı muhterem maârif nâzırlığından infikak ediyor. Fakat kendileri daima maârifimizin nâzır-ı âlisidir" demişti. Bu nutuktan sonra yeni nâzır İbrahim Hakkı Paşa gelerek Recaizade Mahmut Ekrem Bey'le görüştükten sonra nâzırlığı devralmıştı.[843]

Bir başka örnek 1863 yılında Fazıl Paşa maârif nâzırlığından alınmış yerine Nevres Paşa atanmıştı. Öte yandan Mustafa Fazıl Paşa'nın da maliye nezaretine liyakati olduğu, "Umûr-i maliyenin derkar olan ehemmiyeti cihetiyle maliye nezâret-i celilesinin erbab-ı liyakat ve malumattan bir zata ihalesi lazım gelip Maârif-i Umûmiyye nâzırı bulunan Fazıl Mustafa Paşa hazretlerinin sıfat-ı müteallik ile muttasıf bulunduğundan …" ifadeleriyle anlatılıyordu.[844]

4.2.2.2. İsteği Dışında Ayrılanlar

Nâzırların nezâretteki görevleri istekleri dışında gerçekleşebilmekteydi. Bu duruma nâzırın yerine daha iyisi bulunmuş olması, nâzırın başarısızlığı, hükümet darbesi veya astlarıyla olan sürtüşmeler sebep olabilmekteydi. Bu sebepler dönemlere, dış ilişkilere ve devletin ihtiyaçlarına göre de farklılaşabiliyordu. Örneğin Yusuf Ziya Paşa(1.) maârifin geliştirilmesine uygun biri olmadığı gerekçe gösterilerek kısa süre görev yaptığı Maârif Nâzırlığı görevinden hal edilerek Maliye Nezâretine tayin edilmişti. Mabeyn tarafından bu dönem başarısız olarak tanımlanmış ve bu sorunları Münif Paşa'nın Tahran'dan getirilerek düzenlemesi ve çözmesi istenmiştir. 29 Ocak 1877 tarihli *Mabeyn* yazışmasına göre Münif Paşa'nın Tahran sefirliği görevinden maârif nâzırlığına atanması tavsiye edilerek Sultan II. Abdülhamid'in onayına bırakılmıştı.[845] Nitekim bu yazışmadan hemen sonra Yusuf Ziya Paşa(1.) maliye nezâretine atanmış Münif Paşa ise Maârif Nâzırlığına getirilmişti.[846] Münif Paşa Maârif Nâzırlığına getirilme gerekçesi ise dönemin şartlarını anlatması açısından açıklayıcıdır. Mabeyne göre 93 Harbi sırasında bulunulduğundan devletin nâzır ihtiyaçları başkalaşmıştı. Mali dengenin bozulması ve İngiliz ve Fransızların baskı kurma ihtimali Osmanlı Devleti'ni sıkıştırıyordu. Bu

[843] Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Donemi Maârif Nâzırları" ,*Tarih İncelemeleri Dergisi XXVIII*, sy.2 (2013), 385-416
[844] BOA, MB.İ…, 18/103, (H-02-07-1279
[845] BOA., *MB.İ..,* 32/129, (29-Ocak-1877).
[846] BOA., İ..DH.., 739/60491, (30-Ocak-1877).

sebeple diplomasiden iyi anlayan ve sefirlik tecrübesi olan Münif Paşa bu göreve uygun görülmüştü. Bir bakıma Münif Paşa'nın tercih sebebi ise sadakati ve bilgisiydi. Bunun yanında Münif Paşa sarayın gözünde mali işlerde hünerli ve maârif işlerinde başarılı biriydi. Ülke sanayisinin eğitim olmadan kalkınmasının imkansızlığı, eğitim işlerinin bir an önce yoluna konulması zaruretini ortaya çıkarmıştır. Münif Paşa tecrübesi ve bilgisiyle tam bu işe nâzır olacak kişiydi.[847] Ne var ki daha Münif Paşa'nın nâzırlık görevinin bir yılı dolmadan bir başka sorun sebebiyle paşa görevden azledilmiştir. Nâzırlığı döneminde *Mekteb-i Sultani* müdürü Ali Suavi ile yaşadıkları polemiklerin bu azilde etkili olduğunu anlıyoruz. Sultan II. Abdülhamid'e kadar ulaşacak bu polemiklerin de etkisiyle Ali Suavi'nin görevine son verilmiş ve Münif Paşa da görevinden azledilmiştir.[848]

II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında Mabeyn tarafından kriz anında talep edilerek eğitim işlerini düzenlemesi ve ülkenin kalkınmasına hizmet etmesi beklenen Münif Paşa'nın ilk nâzırlığı kısa sürmüştür. Münif Paşa'nın yaklaşık on ay süren Maârif Nâzırlığından sonra yerine Ahmet Kemal Paşa atanmıştır. Maârifin yanında maliye işlerinde de uzman olduğu belirtilen Münif Paşa başka bir alanda daha verimli olduğu düşünülmüş olacak ki 9 Kasım 1877 tarihinde Ticaret Nezâretine tayin edilmiştir. Aynı tezkirede Ahmet Kemal Paşa Maârif Nâzırlığı'na tekrardan getirilmiştir.[849] II. Abdülhamid'in ilk yıllarında üst düzey bürokratların, valilerin ve nâzırların sıklıkla değiştirildiği düşünüldüğünde Münif Paşa'nın ilk nâzırlığında geçirdiği süre uzun bile sayılabilirdi.[850]

Nevres Paşa'nın Maârif Nezâretinin maliye işlerinde başarılı olamadığı ya da beklentilerin altında kaldığı *Mabeyn* tezkiresinden anlaşılıyor. Nevres Paşa'nın maârif idaresinden de memnun olunmamış olacak ki Nevres Paşa da nâzırlık görevinde beş ay kalabilmiş ve yerine Ethem Paşa tayin edilmişti.[851]

Şerif Paşa'nın nâzırlığı döneminde I. Balkan Savaşı devam etmekteydi. Savaş dönemi sebebiyle ülkeyi idare eden kabinede yoğun tartışmalar yaşanmaktaydı. Şerif Paşa'nın Ekim 1912'de başlayan nâzırlığı da bu durumdan etkilenmişti. Savaş

[847] BOA., İ..DH.., 739/60491, 30-Ocak-1877.
[848] Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 314.
[849] BOA., MB.İ…, 41/57, (9 Kasım 1877).
[850] Kırmızı, Valiler, Giriş.
[851] BOA, MB.İ…, 18/103, (H-02-07-1279

sonunda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi sonucunda Edirne'nin düşmana verilip verilmeyeceği tartışmaları sırasında 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını yaşanmıştır. Şerif Paşa ise baskından hemen sonra görevden alınmış ve yerine İTC'yle yakın ilişkileri olan Şükrü Bey getirilmiştir.[852]

Maârif nâzırlarının azillerinde farklı gerekçeler vardı. Nezâretin kurulduğu dönemde deneyimli devlet adamlarının tayinleri ön plandayken, kısa süre sonra maârifi düzenleme çabaları hızlanmış ve buna uygun nâzırlar seçilmeye başlanmıştı. Bu dönemde devlet tecrübesi olan ve maârif teşkilatı geçmişi olan nâzırlar tayin edilmiştir. Yurt dışı eğitimli ve bilime ilgi duyan nâzırların bu dönemde tercih edildiğini anlıyoruz. Saffet Paşa döneminde Maârif Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra nâzırlardan beklentiler de büyümüştür. Sonrası dönemde belirleyici olan nizamname kriterleri, Mabeyn tarafından başarısız olarak tanımlanan nâzırları ortaya çıkarmıştır. Nezarete tayinlerde etkili olan bir başka unsur ise diplomatik ilişkiler ve maliye uzmanlığıdır. Bu durumda, devletin içine düştüğü bütçe krizinin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 93 Harbi'nin ortaya çıkardığı nazik durum nâzırları atamalarında sadakati de ön plana çıkarmıştır. II. Meşrutiyet döneminde nâzırlardan beklentiler yükselmiş ve nâzırlar kamuoyu baskısı altında kalmışlardır. Farklı kesimlerin sistemden talepleri, eğitimin ve ilerlemenin bir olarak algılanması nezârete tayinlerde başarıyı net bir ölçü haline getirmiştir. Bu süreçte eğitimde teorik tartışmalar ve okul müdürü atamaları, tayinleri ve azilleri şekillendirebilmekteydi. I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında nâzırların tayin ve azillerindeki temel ölçü sadrazama yakınlık ve kadrolaşma olmuştur. Bu dönemde nâzırdan beklentiler de değişmiş, kabinenin güçlü görünmesi için bir isim bulmak veya diplomatik hünerleri için tayinler ve aziller yapılmıştır.

4.2.3. Cezalar

Nâzırların görevde bulundukları sırada siyasi, ideolojik veya kişisel nedenlerden dolayı suçlandıkları olmuştur. Özellikle son nazırlar, Jön Türkler'le ilişkileri, muhalefet, ihanet ve rekabet sebebiyle sürgüne gönderilmiş veya tutuklanmışlardır. Görevde oldukları sürede genelde tutuklama ve sürgünle

[852] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali*, 6.

neticelenen bu gibi durumlar, ülke siyasetinin değişmesi ve nazikleşmesi sonucunda ölüme kadar varan sonuçlar doğurmuştur.

4.2.3.1. Tutuklanan, Sürgün Edilen ve Ölen Nâzırlar

Maârif nâzırları içinde bulundukları dönemin kendilerine yüklediği memuriyetler neticesinde oldukça zor duruma düşebiliyorlardı. Sürgünle sonuçlanabilen bu zorlukların bazıları maârif nâzırı oldukları dönemde gerçekleşmemesine rağmen siyasi kariyerlerini oldukça etkilemişti. Nâzırların hataları ölüme giden yolun kapısını da aralayabiliyordu. Nevres Paşa Maârif Nâzırlığı görevinde bulunduktan sonra tekrar Mabeyn'de görevlendirilmişti.[853] Ancak Serkurenalık verilmiş olan Nevres Paşa bir sarraftan üç bin altın rüşvet alarak suç işlediği belirlenmiştir. Bu suretle İstanbul dışına sürgün gönderilmesi kararı çıkartılmıştır.[854] Yaklaşık bir yıl sonra ise vefat etmiştir.[855] Ali Kemal Bey ise milli mücadele döneminde gazetelerde neşrettiği makaleler ve farklı mekanlardaki nutukları sebebiyle hem *Darülfünun* öğrencilerinin hem de işgalcilere karşı kurtuluş savaşı veren Ankara'nın hedefi haline gelmişti. Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanmasından sonra neşir yoluyla tavır değişikliğine gitse de askerler tarafından tutuklanarak feci biçimde katledilmişti.[856] Kamil Paşa da tutuklanan ve ölen nâzır grubuna alınabilir. *Babıali Baskını* sonrası istifaya zorlandıktan hemen sonra bir nevi tutuklamayla Lefkoşe'ye sürülmüştü. Bir yıl geçmeden de ölmüştü.[857]

İktidar ve çevresinde oluşan muhalif örgütlenmeler de nâzırları etkilemiştir. Nâzırlık görevi bu mücadeleler neticesinde sonlanmış ve başka bir grubun gelmesiyle tekrar maârif nâzırı olanlar da vardır. Cevdet Paşa 1873'teki ilk maârif nâzırlığı döneminde Sultan Abdülaziz karşıtı Avni Paşa çevresinde oluşan muhalefet grubu tarafından sürgüne yollanmış ve Yanya valisi olarak görevlendirildi. Ancak kısa süre sonra 1874 yılında Hüseyin Avni Paşa Sadarete getirilince tekrar maârif nâzırı olarak tayin edilmişti.[858]

---

[853] BOA., *HH.İ...,* 48/5, (26.11.1285).
[854] BOA., *MB.İ…*, 26/102, (H-30.12.1288).
[855] BOA., *A.]MKT.MHM*., 444/16, (H-22.10.1289).
[856] Fevzi Çakmak, "Ali Kemal: Belki Bir Günah Keçisi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy.7 (2008): 437.
[857] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[858] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 72.

4.2.3.2. İhanetle Suçlanan ve Sürekli Sürgün Edilen Nâzırlar

Ali Kemal Bey 1895 yılında Halep vilayeti maârif idaresinde çalışıyor ve aynı zamanda öğretmenlik yapıyordu. Aynı dönemde Maârif Nezâretinin ders kitabı yazılmasını teşvik etmek amacıyla açtığı bir yarışmada Ali Kemal Bey birinci olmuştu. Sürgün olduğu bu yarışmayla anlaşılan Ali Kemal Bey Paris'e kaçmak zorunda kalmıştı. II. Abdülhamid döneminde meydana gelen bu olay Ali Kemal Bey'in sorunlarını bitirmeyecekti. 1913 *Babıali Baskını* ile güçlenen İTC yanlısı hükümetler, muhalif pozisyonu sebebiyle Ali Kemal'i Viyana'ya sürgün etmişlerdi.[859]

Kamil Paşa da Ali Kemal Bey'e benzer bir şekilde hem II. Abdülhamid döneminde hem de II. Meşrutiyet döneminde sürgüne uğrayan nâzırlardandı. 1895 yılında hem rakibi Said Paşa ile olan sürtüşmeleri hem de II. Abdülhamid'in kendisi hakkında İngiliz casusu olduğu şüphesi sonucu Halep vilayetine, hemen ardından ise Aydın vilayetine (11yıl) vali olarak sürgüne yollanmıştı. Sorunları bu sürgünle bitmeyecek olan Kamil Paşa II. Meşrutiyet döneminde Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası üzerine 1912 yılında sadarete getirilmişti. Bu görevi sırasında Balkan Savaşı çıkmış, Babıali baskını yaşanmasından sonra Harbiye Nâzırı Nazım Paşa öldürülmüştü. Tüm bunlar olurken Kamil Paşa istifaya zorlanmış ve olayın ardından Lefkoşe'ye sürülmüş, sürgünde iken 16 Ekim 1913'te de vefat etmişti.[860] Emrullah Efendi ise Aydın vilayeti maârif müdürüyken hakkındaki yolsuzluk iddiaları sonucu Avrupa'ya kaçmış, arkadaşı Nevzat Tevfik tarafından II. Abdülhamid'e yazılan şiir sonrasında affedilmiş ve maârif işlerine geri dönmüştü.[861]

1918'in sonlarında, İstanbul'un fiilen işgali döneminde İstanbul siyaseti de bir hayli karışmıştı. Anadolu'da ortaya çıkmaya başlayan *Kuvay-ı Milliye* hareketi İstanbul dışında Anadolu'yu da bölgelere ayırarak paylaşmak isteyen işgal devletlerine karşı bir düzenli ordu kurmak için çaba gösteriyordu. Böylece ikili bir yapı ortaya çıkmıştı. 1918 Kasım ayı başında önde gelen İTC üyelerinin yurt dışına kaçtıkları dönemde maârif nâzırı olan Said Bey, İTC yanlısı olduğu için görevde fazla kalamamıştı. İki aya yakın maârif nâzırlığını sürdürdükten sonra, *Hürriyet ve*

[859] Ali Kemal, *Ömrüm* (nşr. Zeki Kuneralp) (İstanbul: İSİS Yayıncılık), 1985.
[860] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[861] Ergün, "Emrullah Efendi, 28; Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi*, 38-55.

İtilaf Partisi'ne yakın olan Rıza Tevfik Bey maârif nâzırlığına getirilmişti. Bu süreç aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nın sorumlusu olarak görülen İTC'ye büyük bir öfkenin doğduğu bir dönemdi. İktidar el değiştirdikten hemen sonra *Divan-ı Harb-i Örfî* kurularak ülkede kalan İTC üyelerine fiilen, yurt dışına gidenlere ise gıyaplarında tutuklama ve idam kararları çıkartılmaya başlandı.[862] Bu sürecin bir parçası da doğal olarak maârif nâzırlarıydı. Bu dönemde eğitim yönetimi ve formel eğitim, okulların savaş sebebiyle kullanımı, işgal kuvvetlerinin okulları istilası ve birçok sebeple aksamıştır. Maârif nâzırları da eğitim politikaları gereğince değil de Ahmet İzzet Paşa sonrası kabinelere uyumları dolayısıyla seçilmişlerdir. Savaş sürecine olmasa da hem basın faaliyetleri hem de uluslararası anlaşmalara verdikleri katkıyla maârif nâzırları sürecin bir parçası haline gelmişlerdir.

Süreç bu kadar hassas olunca ve yapılan hataların siyasetle hatta ülkenin güvenliğiyle alakası olduğunda affı kolay olmuyordu. Hele bu hata Osmanlı Devleti'nin yıkılarak yerine anti emperyalist bir mücadeleyle yeni bir ulus devlet kurulurken gerçekleştiğinde hiçbir şekilde affedilmeyebiliyordu. Mehmet Hadi Paşa 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyetin içerisinde görev alması işte böyle bir durumu ortaya çıkardı. Sevr Antlaşması görüşmeleri için İstanbul'dan yola çıkan dört kişi vardı. Başvekil Damat Ferit Paşa dışında kalan murahhas heyetindeki üç kişi de maârif nâzırlığı görevinde bulunan kişilerdi. Bunlardan biri olan Hadi Paşa ise hali hazırda aktif görevdeydi.

Hadi Paşa dışındakiler Rıza Tevfik ve Ali Kemal Bey'di. Ali Kemal Bey dışında Hadi Paşa ve Rıza Tevfik *Yüzellilikler* listesine girerek yurt dışına gitmişlerdi. Hadi Paşa da Tiran'da 1932'de vefat etti. Rıza Tevfik, 1939 af kanunundan sonra Türkiye'ye dönmüş, Ali Kemal ise 1922'de İstanbul *Kuvay-i Milliye* orduları tarafından ele geçirildiğinde tutuklandı ve Ankara'ya getirilmesi emri verildi. Yola çıkarıldıktan kısa süre sonra askerler tarafından öldürüldü.

Nâzırlardan Şerif Paşa ise Paris Kongresi'ne katılmıştı. Burada öne sürdüğü fikirler Osmanlı kamuoyu genelinde yoğun tepkilere sebep olmuştu.[863] Birçok

[862] 16 Aralık 1918 tarihinde kurulan ilk Divan-ı Harb-i Örfi ve diğer bilgiler için Bkz. S. Sürmeli, "İşgâl İstanbul'unda Bir Divan-I Harb-ı Örfi Savcısı Cevad Abdurrahim Gücün", *Belgi Dergisi* (2021): 23-42.

[863] "Kürtler Câmia-yı Osmâniyye'den Ayrılmayacaktır", *Tasvîr-i Efkâr* (İstanbul 2-3 Kânunusâni 1336).

gazeteci Şerif Paşa'ya cevap niteliğinde yazılar kaleme almıştı. Şerif Paşa'da o sıra yurt dışında bulunduğundan, buradan gazetelere telgraflar göndererek niyetinin kötü olmadığını ve Paris Konferansı'ndaki Kürt delegasyonu üyeliğinden istifa ettiğini belirtmişti.[864] Bağlı olduğu *Kürt Teali Cemiyeti* bu süreçte yoğun protestolara uğramış ve *Yüzellilikler* de olduğu gibi önceki yıllarda gittiği yurt dışında ömrünü geçirmiş 1951 yılında da vefat etmişti.[865]

4.3. Görev Süreleri ve Performansları

Maârif Nâzırlarının görev süreleri değişkenlik göstermektedir. Bir ay görev yapan nâzırlar olduğu gibi on yıldan fazla görevde kalan nâzırlar da olmuştur. Bunun birden fazla sebebi vardır. Ancak biz bu başlık altında görev sürelerini, bu görev sürelerine kaç nâzırlık döneminde ulaşıldığını ve nâzırların görevde uzun veya kısa sürelerle kalma sebeplerini inceleyeceğiz. Görev sürelerini üç kategoride topladık. Uzun-orta-kısa olarak kategorize ettiğimiz nâzırların görev sürelerini gruplara ayırdık. Bu verileri grafikler ve tablolar yardımıyla açıklamaya çalıştık.

Bilindiği gibi Osmanlı bürokratik yapılanmasında, nâzırların görev süreleri ve haklarını düzenleyen bir kural yoktu. III. Selim döneminde yayınlanan *Vüzera Kanunnamesi*, üst düzey devlet görevlilerinden özellikle *Divan-ı Hümâyun*'a girenlerin yetkileri, özellikleri ve yetkilerinden bahisle liyakatin korunması konusunda bir düzenleme getiriyordu.[866] 18. yüzyılda valilerin bir seneyle sınırlanan görev süresi kısıtlamalarından sonra mülki memuriyetler değişime uğramıştı. Valilerin görev sürelerinin üç seneden az olmaması gerektiğinin vurgulanması *Vüzera Kanunnamesi'*yle olmuştu.[867] Sultan II. Mahmut döneminde de süren bu tarzda düzenlemeler, en köklü değişikliği II. Abdülhamid döneminde geçirdi. II. Abdülhamid döneminde memuriyetlerin işlevlerini, haklarını ve cezalarını açıklayan *Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Nizamnamesi* yayımlanmıştı. Bu

[864] "Şerif Paşanın İstifası", *Alemdar ve Peyâm-ı Sabah* (24 Nisan 1336).
[865] Rohat Alakom, *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları* (İstanbul: 1998), 17-18, 110-111.
[866] Bu vecihle kânun ola ve kaleme kayd olunub vükelay-ı devletim muktezâstyla hareket eyleyüb zinhar hiläfina mübäderet birleh ila-masa Allahü ta'alà düstûrü'l-'amel dutula mugayiri hareket ider olur ise bila-tevakkuf haklarindan geline ve irad ve maaş-ı vezir bundan sonra def-i mezalim lle tanzim olunan iş bu kanuna zeyl oluna. T. Gökçe, "Vüzerâ Kânûnnâmesi". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy.8 (1993): 99-125
[867] Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları: Nizam-ı Cedit 1 789-1807* (Ankara: TTK, 1988), 118.

nizamnamenin sonucunda memuriyette terakki ve emeklilik işlemleri belirli bir prosedüre bağlanmıştı. Emeklilik maaşlarının fonlanması amacıyla ise emeklilik sandığı kurulmuştu. Bunun yanı sıra *memurin-i mülkiye komisyonu* ve nezâretlerin alt birimi olarak *intihab-ı memuri*n komisyonları oluşturulmuştu. Memurlarla ilgili bu düzenlemelerin doğurduğu bir ihtiyaç olarak *Sicil-i Ahval Defterleri* oluşturularak nezâretlerin kurumlaşmaları hızlandırılmıştı. Bu durum memurların kariyerlerinde ve bir uzmanlaşma gereksiniminde kısmen bir istikrar sağlamıştı. Ne var ki bu durum üst düzeyli devlet görevlilerinde kısmen geçerli olmuştu.[868]

Nâzırların görev süreleri değişkenlik göstermekteydi. En uzun süreye sahip nâzır Zühtü Paşa'ydı. II. Abdülhamid döneminin uzun süre görev yapan devlet adamlarından olan Zühtü Paşa, patronaj ilişkilerin ön plana çıktığı bir dönemde kesintisiz on bir yıl üç ay görevde kalmıştı. Bu süre Maârif Nezâretinin toplam altmış yedi yıllık süresine oranlandığında oldukça büyük alan kapladığı anlaşılır. Zühtü Paşa görev süresi açısından toplam nâzırlık sürelerinin %18'sını tek başına işgal ettiği görülür.[869] Zühtü Paşa süre kategorisinde birinci sırada olmasıyla beraber bu süreyi tek nâzırlık döneminde geçirmesi sebebiyle bu alanda da birinci sıradadır. Zühtü Paşa'dan sonra en uzun görev süresine sahip Münif Paşa on yıl iki ay görev süresine sahiptir. Bu sayı toplam nâzırlık sürelerinin %17'sına karşılık gelir. Sadece Zühtü Paşa ve Münif Paşa'nın görev süreleri toplam sürenin %35'üne karşılık gelir.[870]

En kısa süre görev yapanlar ise birer ay görev süresiyle Mustafa Fazıl Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey ve Abdullah Lami Bey'dir.

Sultan Abdülaziz'in son saltanat yılları ve II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında maârif nâzırları oldukça sık değişmişti. Ancak bu durum maârif nâzırlarına özel bir durum değildi. Bu karışıklık yılları diğer nezâretlerde hatta sadarette bile hızlı kadro değişiklerine sebep olmuştu. Örneğin 1877 ve 1878 yıllarında dahiliye nezâretine sekiz nâzır tayin olmuştu. Aynı zamanda 93 Harbi'ni içine alan dönemde bahriye nezâreti de durumdan nasibini almış ve 1876-1878 yılları arasında yedi nâzır değişikliği yapılmıştı. Dönemin kargaşasından Şeyhülislamlar dahi etkilenmiş aynı

[868] Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, 66-67.
[869] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[870] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

yıllarda dört değişikliğe uğramıştı. Mabeyn baş katiplerinin bile 1876-1879 yılları arasında altı defa değişmesi ve II. Abdülhamid'in saltanatında 1879'dan itibaren geriye kalan yirmi dokuz yıllık döneminde sadece üç Mabeyn katibinin değişmesi dönemin karmaşıklığını anlatmaya yeter.[871] 1875-1879 yılları arasında toplam 11 maârif nâzırı değişikliği olmuştu.[872] Bu on bir nâzırdan en kısa süreyle görev yapan nâzır yedi gün ile Ahmet Kemal Paşa'ydı.

Nâzırların ortalama görev süreleri dokuz aydır. Otuz dokuz nâzırın toplam 64 kez nâzırlığa tayini yapılmıştır.

Nazır	Ay Sayısı		
Zühtü Paşa	135	Arifi Paşa	5
Münif Paşa	122	Ali Fuat Bey	5
Haşim Paşa	60	Yusuf Ziya Paşaıı	4
Şükrü Bey	59	Nevres Paşa	4
Saffet Paşa	57	Derviş Paşa	4
Abdurrahman Sami Paşa	53	İbrahim Hakkı Bey	3
Ahmet Kemal Paşa	47	Şerif Paşa	3
Ahmet Cevdet Paşa	21	Dr. Nazım Bey	3
Emrullah Efendi	21	Mehmet Hadi Paşa	3
Nuri Paşa	16	Mustafa Reşit Paşa	3
Kamil Paşa	15	İbrahim Ethem Paşa	2
Celâlettin Paşa	15	Yusuf Ziya Paşa(2.)	2
Said Bey	14	Rıza Tevfik Bey	2
Abdüllatif Suphi Paşa	9	Ali Kemal Bey	2
Abdurrahman Şeref Bey	9	Fahrettin Reşat Bey	2
Ahmet Vefik Paşa	8	Mustafa Arif Bey	2
Mustafa Nail Bey	8	Mustafa Fazıl Paşa	1
Ali Münif Bey	8	Recaizade Mahmut Ekrem Bey	1
İsmail Hakkı Bey	7	Abdullah Lami Bey	1
Raşit Bey	6		

Tablo-15. Nâzırların Görev Sürelerini Ay Hesabına Göre Gösteren Tablo

[871] Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali,* 3.
[872] Ahmet Kemal Paşa(2 kez), Cevdet Paşa(2 kez), Saffet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Münif Paşa(2 kez), Vefik Paşa, Suphi Paşa.

4.3.1. Orta – Kısa – Uzun Görev Süresi Grupları

Nâzırların görev sürelerini uzun-orta-kısa olarak gruplara ayırdık. Bu yöntem bize sınıflandırma kolaylığı sunuyor. Uzun süre görev süresine sahip nâzırları kırk yedi ay ve üzerindeki nâzırlar olarak belirledik. Bunun sebebi kırk yedi ay sınırındaki Kemal Paşa ile bir düşük kategorideki Cevdet Paşa arasında iki yıldan fazla görev süresinin olmasıdır.[873] İlk grup olan uzun sürelilerde toplam yedi nâzır bulunmaktadır. Orta grubu ise yirmi bir ay altı ila bir yıl üzeri görev süresine sahip nâzırlar olarak belirlerdik. Kısa süreliler grubunu ise bir yıldan daha az süreye sahip nâzırlar olarak belirledik.

4.3.2. En Uzun Görev Süresine Sahip Nâzırlar

II. Abdülhamid döneminin öne çıkan kendine has bazı özellikleri bulunmaktaydı. Bunlar arasında Tanzimat dönemine zıt olarak Sadaretin etkisini kaybederek gücün Mabeyn'de toplanması, yaygın kamu okullarında dini ve ahlaki eğitim oranının artması, dini sembol ve imgelerin basında, kitaplarda ve kamusal alanda artış göstermesi ve tüm gücün Yıldız Sarayı'nda toplanması sayılabilir. Bu dönemin kendine has özelliklerinden birisi de en alttan en üste kadar memuriyetlerde sadakatin öne çıkmasıydı. Bir başka öne çıkan özellik ise yönetici sınıfların kan bağına değil de makama bağlı olmasıydı. Dönem içerisinde Ali Fuat Bey gibi soyu Tanzimat döneminin kabiliyetli bir Sadrazamına dayanan nâzırlar olsa da hemen bütün nâzırlar belli özelliklerinden dolayı orada bulunmaktadırlar. Buna en büyük delillerden birisi de bahsi geçen dönemin büyük bölümünde Maârif Nezâreti veya eğitimci kökeni olmayan nâzırların görev almasıdır. Babıali ilişkilerinin öneminin yerini II. Abdülhamid rejime duyulan sadakate terk etmesi sonucu Maârif Nezâreti tarihinin en uzun süre görev yapan nâzırları II. Abdülhamid döneminde göreve gelmiştir.

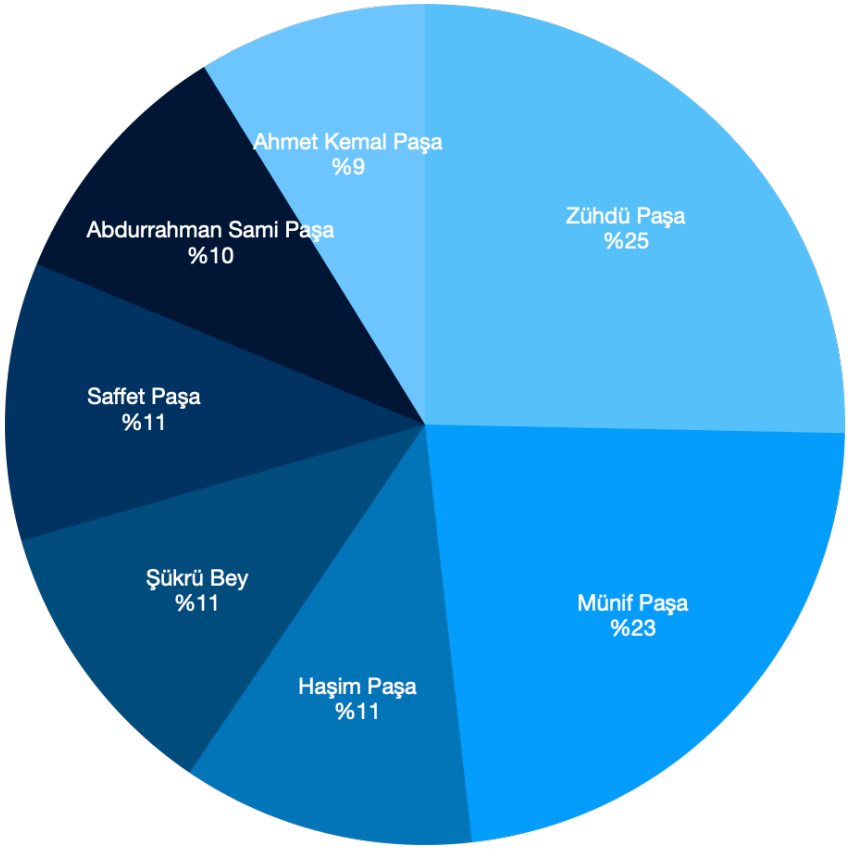
Otuz dokuz nâzırın ortalama görev süresi on dokuz (19) aydır. En uzun görev süresine sahip nâzır yüz otuz beş ay ile Zühtü Paşa'dır. Onu yüz yirmi iki ay ile Münif Paşa izlemektedir. Ancak Zühtü Paşa bu yüz otuz beş aylık süreyi fasılasız tek

[873] *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1898), 25; BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).

nâzırlık döneminde geçirmiştir. Son dönemine doğru vekil olarak bulunduğu kısa bir süre olsa da araya başka bir nâzır girmemiştir. Nâzırlığı da ölümüyle sona ermiştir. Bu yönüyle de nâzırlar içerisinde tek örnektir. Münif Paşa ise yüz yirmi iki aylık nâzırlığını üç döneme yaymıştır. 1885 yılında üçüncü kez bu göreve geldiğinde altı yıl aralıksız görevde kalmıştır. Zühtü Paşa tek başına altmış beş yıllık Maârif Nezâreti toplam zamanının yaklaşık 1/6'sını kaplamaktadır. Zühtü Paşa[874], Münif Paşa[875], Haşim Paşa[876], Şükrü Bey[877], Saffet Paşa[878], Sami Paşa[879] ve Kemal Paşa'nın toplam görev süreleri kırk beş yıla yakındır.[880] İsimleri geçen yedi nâzır Maârif Nezâretinin toplam zamanının ¾'ünü kapsamaktadırlar. O sebeple Maârif Nezâreti tarihi, teşkilatı ve faaliyetleri demek bir anlamda bu yedi nâzırın tarihi demektir.

En uzun süreye sahip nâzırların toplam görev süreleri içerisinde birbirlerine oranladığımızda ise Zühtü Paşa %25, Münif Paşa %23, Haşim Paşa, Şükrü Bey, Saffet Paşa %11, Sami Paşa %10 ve Kemal Paşa %9 olarak çıkmaktadır.[881]

[874] BOA, DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249).
[875] BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246).
[876] 60 ay. BOA, İ..BH.., 5/38, (H-2-5-1321).
[877] 59 ay. BOA, DH., SAİDd..., 179/433, (1289).
[878] 57 ay. BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230).
[879] 53 ay. *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 24.
[880] 47 ay. *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 25.
[881] BOA, İ..BH.., 5/38, (H-2-5-1321); BOA, DH., SAİDd..., 179/433, (1289); 57 ay. BOA, DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); 3 ay. *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 24, 25; BOA, DH.SAİDd…, 3/246, (H-29-12-1246); DH.SAİDd…, 18/1, (H- 29-12-1249); İ..DH.., 481/32400, (H-21-5-1278).

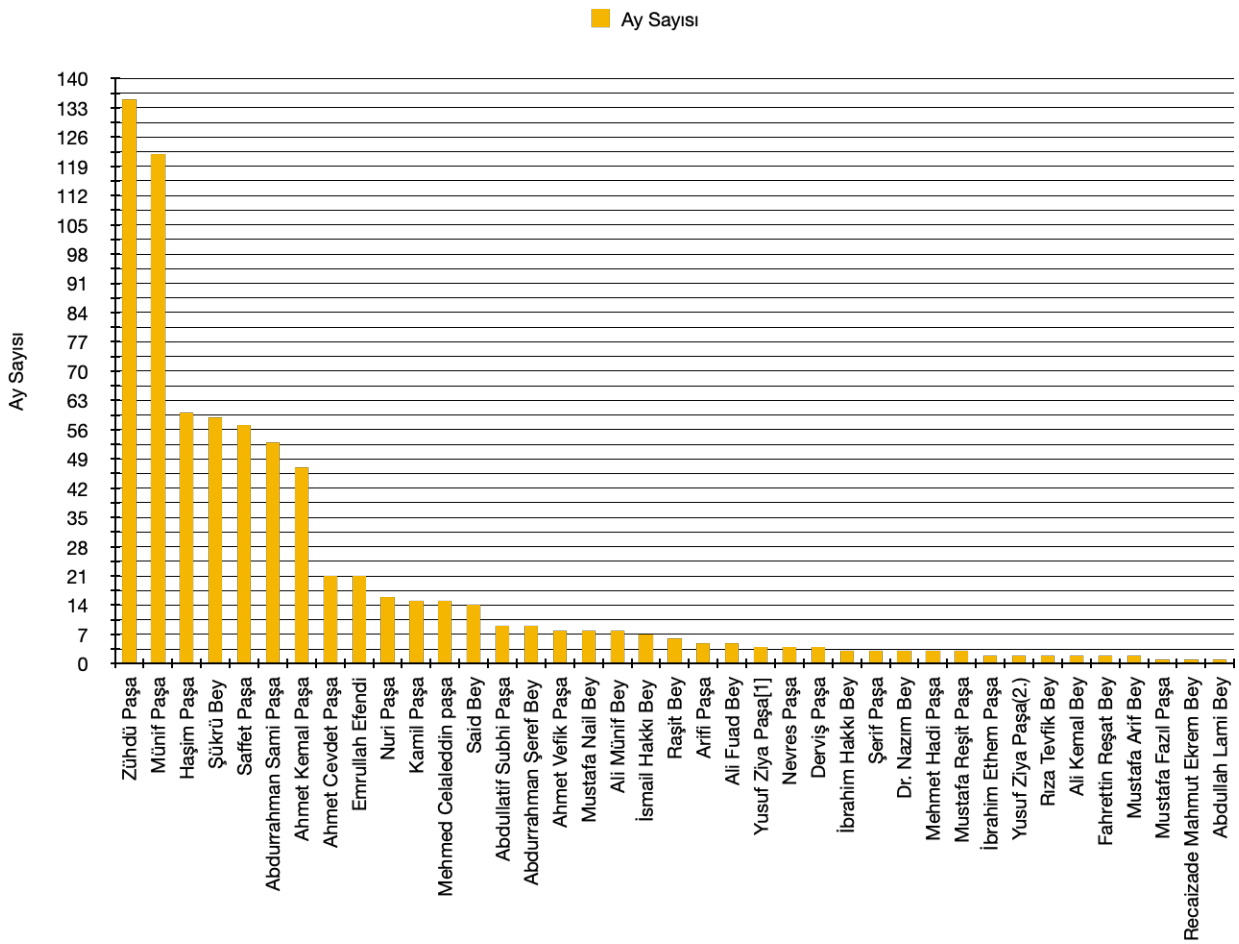
Grafik-32. En Uzun Süreye Sahip Nâzırların Yüzdeleri

Orta grupta yer alanlar listesinde ise altı nâzır yer almaktadır.[882] Bu nâzırlar yirmi bir ay ila 9 ay arasında görevde kalmışlardı. Bu grupta yer alanlardan en uzun görev süresine sahip nâzır 21 ay ile Ahmet Cevdet Paşa olurken, en kısa görev süresine sahip nâzır ise on dört ay ile Said Bey olmuştu.[883]

En kısa süreli nâzırlar Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Mustafa Fazıl Paşa ve Abdullah Lami Bey'dir. Her üç nâzırda bir ay görev yapmıştı.[884] Kısa süreli nâzırlar listesini iki ay nâzırlık süreliler takip eder. Bunlar ise Ethem Paşa, Yusuf Paşa(2.), Rıza Tevfik, Ali Kemal, Fahrettin Reşat ve Mustafa Arif Bey'dir.[885] Bu isimleri üç ay görev yapan beş nâzır, dört ay görev yapan üç nâzır ve beş ay görev yapan iki

[882] Cevdet Paşa, Emrullah Efendi, Nuri Paşa, Kamil Paşa, Mehmet Celalettin Paşa, Said Bey.
[883] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 4.
[884] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863); *Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye* (1898), 24; Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali,* 51.
[885] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265); İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500; Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, 4.

nâzır, altı ay görev yapan bir nâzır, yedi ay görev yapan bir nâzır, sekiz ay görev yapan üç nâzır ve dokuz ay görev yapan iki nâzır izlemektedir.[886]

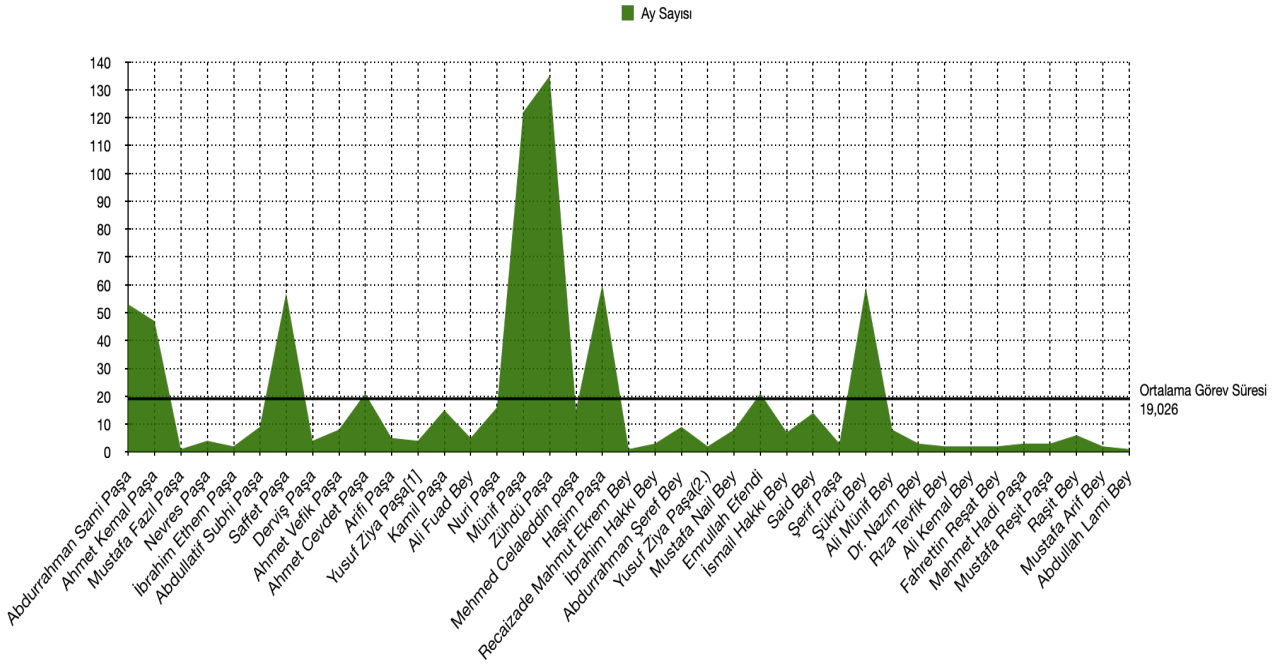
Grafik-33. Nâzırların Görev Sürelerinin Ay Sayıları

En uzun süre, orta süre ve en kısa süre görev yapan nâzırların toplam görev sürelerine göre oranları farklılaşmaktadır. En uzun süreye sahip nâzırların oranı %69'dur.[887] Otuz dokuz nâzırdan yedisinin bu grubu işgal ettiği düşünülürse ve orta ve kısa grupların geriye kalan %31'lik dilimi kapladıkları hesaplandığında bunun çok

[886] Abdüllatif Subhi Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Ahmet Vefik Paşa, Mustafa Nail Bey, Ali Münif Bey, İsmail Hakkı Bey, Raşit Bey, Arifi Paşa, Ali Fuat Bey, Yusuf Ziya Paşa(1), Nevres Paşa, Derviş Paşa, İbrahim Hakkı Bey, Şerif Paşa, Dr. Nazım Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, İbrahim Ethem Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.), Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Arif Bey, Mustafa Fazıl Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdullah Lami Bey. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, 4.

[887] Zühtü Paşa, Münif Paşa, Haşim Paşa, Şükrü Bey, Saffet Paşa, Sami Paşa ve Kemal Paşa. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali,* 4; BOA, İ..DH.., 639 – 44434, (H-20-07-1288); İ..DH..,535 – 37200, (H-29-11-1281); İ..DH.., 659 – 45890, (H-04-10-1289); İ..BH.., 5/38, (H-2-5-1321); İ..DH.., 739/60491, (30-Ocak-1877).

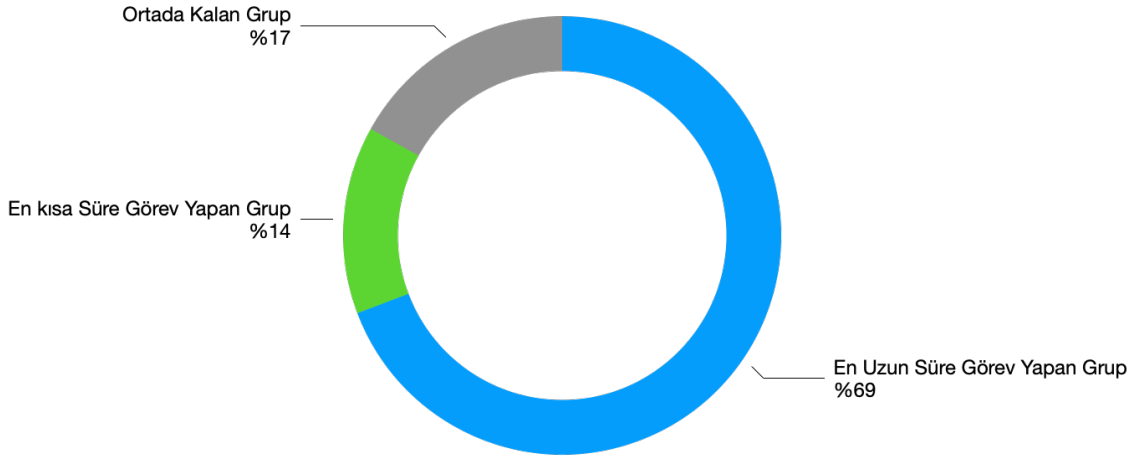
yüksek bir oran olduğu anlaşılır. Orta gruptaki altı nâzırın oranı %17'dir.[888] Kısa gruptakiler ise %14'lük bir zaman dilimini kaplamışlardır.[889]

Grafik-34. Nâzırların Görev Sürelerini Kronolojik Olarak Gösteren Alan Grafik

[888] Cevdet Paşa, Emrullah Efendi, Nuri Paşa, Kamil Paşa, Mehmet Celalettin Paşa, Said Bey. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali,* 4; BOA, İ..DH.., 665 – 46334, (H-24-02-1290).

[889] Abdüllatif Subhi Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Ahmet Vefik Paşa, Mustafa Nail Bey, Ali Münif Bey, İsmail Hakkı Bey, Raşit Bey, Arifi Paşa, Ali Fuat Bey, Yusuf Ziya Paşa(1), Nevres Paşa, Derviş Paşa, İbrahim Hakkı Bey, Şerif Paşa, Dr. Nazım Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Reşit Paşa, İbrahim Ethem Paşa, Yusuf Ziya Paşa(2.), Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mustafa Arif Bey, Mustafa Fazıl Paşa , Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdullah Lami Bey. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, 4; BOA., İ..DH..,, 499/33912, (H-24.05.1279); İ..DH.., 502/34120, (H- 24.07.1279); İ..DH.., 504/34292, (H-08-09-1279); İ..DH.., 508 – 34600, (H-25-12-1279); İ..DH..,535 – 37200, (H-29-11-1281); İ..DH.., 644 – 44771, (H-22-10-1288); İ..DUİT, 7/106, (16-12-1908). İ..DUİT, 7/108, (10 Şubat 1909); İ..DUİT, 8 /1, (14 Nisan 1909); İ..DUİT, 8/6, (6 Mayıs 1909).

Grafik-35. Uzun - Orta – Kısa Görev Süresi Gruplarının Yüzdeleri

5. NÂZIRLARIN NEZÂRET YÖNETİMLERİ

Maarif Nezaretinin kurulmasından önce Osmanlı modern maarifinin geçirdiği aşamalar birinci bölümde izah edilmişti. Burada 1857'de *Maârif-i Umûmiye Nezâretinin* kurulması ile başlayan süreçte Osmanlı maarif nazırlarının yönetimle ilgili teorik ve pratik çalışmaları incelenecektir. Bu bölümde nâzırların maârifi yönetimlerini eğitime dair icraatları üzerinden anlamaya ve nâzırların konumlarını buna göre anlatmaya çalışacağız. Zira eğitimin ve maârif idaresinin modernleşmesini anlamanın birden fazla yolu olduğu açıktır. Bunların arasında maârif idaresinin teşkilatlanması, meclisler, vilayetlerdeki maârif idareleri, idadilerin yaygınlaşması, Darülfünun'un kurulma girişimleri, müfredatlar, sözlükler, Maârif Nezâreti bünyesine dahil olan ve çıkartılan kurumlar, nizamnameler, layihalar, kararnameler, kütüphaneler vs. sayılabilir.

Maârif nâzırları yönettikleri kurumun en tepesinde bulunmalarından dolayı hem eğitimi ilerletme ve modernleştirme misyonu yüklenmiş hem de bu süre zarfında birçok farklı sorunla ve şikayetle karşılaşmışlardır. Nizamnameler, layihalar ve kararnameler yoluyla eğitimi düzenlemeye çalışan nâzırlar, bazen pozisyonları gereği zor durumlar da yaşamışlardır. Vazifeleri dönemlerinde okul açmaya gayret ederek eğitimi taşraya da yaymaya çalışmışlardır. Nâzırların raporları ise, eğitime yön vermesi açısından ayrıca öneme sahiptir. Siyasi tavırları ve karşıtlıkları

sonucunda sürgün edilen nâzırlar ise belki de en kötü duruma düşen grubu oluşturur. Bu bölümde nâzırların maârifi nasıl yönettiklerini ve yönetimle ilgili anlayışlarını inceleyeceğiz.

5.1. Eğitim Yönetimleri

Nâzırların eğitim yönetimleri maârif idaresini teşkilatlandırmak, komisyonlar oluşturmak, düzenlemeler yapmak ve okullar açmak şeklinde olmuştur. Hiç kuşkusuz okullaşma sürecine katkı sağlamak nâzırların ana misyonuydu. Bunun dışında da birçok farklı alanda nâzırların eğitime katkı sağladıklarını biliyoruz. Nâzırların eğitimleri ve kariyerleri maârif yönetimlerini doğrudan etkiliyordu. Nezâretin kurucusu, Mısır bürokrasisinin kuruluşunda yer alan Abdurrahman Sami Paşa'ydı. Ethem ve Derviş paşaların nâzırlık dönemlerinde ise nezaretin bilim altyapısını geliştiren komisyonlar ve kurumlar yapılandırılmıştır. Bu iki nâzırın Avrupa sanayisini yerinde gözlemlemeleri ve Avrupa üniversitelerinde eğitim almaları sanayi mekteplerinin sayısının çoğalmasını sağlamıştır. Saffet, Vefik ve Suphi paşaların uzun yıllar farklı devlet görevlerinde, yurt dışı sefaretlerde ve nâzırlıklarda bulunmaları, eğitimin sistemsel sorunlarını akılcı bir biçimde ele alarak raporlar yayınlamalarını netice vermiştir. Nezâretin ilk yirmi yılında Osmanlı eğitiminde tecrübe kazanmış, okul müdürlükleri yapmış ve çeşitli devlet görevlerinde birbirlerinin yerini doldurmuş nâzırlar görev almışlardır. Özellikle Derviş, Saffet, Vefik, Kemal, Cevdet ve Suphi paşalar, yeni mekteplerin açılması ve teşkilatlanma açısından bir momentum yakalayarak uyumlu hareket etmişlerdir. Nazırların uygulamalarını anlayabilmek için mekteplerle ilişkilerini gözden geçirmek gerekmektedir.

5.1.1. Nâzırlar ve Mektepler

Eğitimin ülke geneline yaygınlaşması, maârif idaresinin başında bulunan nâzırların eğitime olan etkisini de artırmıştır. Nâzırlar aldıkları eğitime ve kariyer tecrübelerine göre kamu eğitimine yön vermişlerdir. Örneğin Sami Paşa bürokraside yetişmiş ve kamuda yetkin personel eksikliğinin risklerini tecrübe etmiş olan bir nâzırdı. Bu sebeple kamuya uzman personel yetiştirilmesine ve vilayet idarelerine idareci yetiştirmeyi sağlayacak okullar kurulması için çalışmıştır. Sami Paşa Mısır bürokrasisinde uzun süre çalışmıştı. Mısır modernleşmesinin Osmanlı'dan bir süre

önce başlamış olması, paşanın bürokratik kurulum tecrübesini arttırmıştı. Sami Paşa'nın Mısır ordusunun modernleşmesine olan bilgisi de Osmanlı mektepli zabitan eğitiminin kurumlaşmasını kolaylaştırmıştır. Askeri rüştiye mekteplerinin kurularak eğitimin kaliteli hale getirilmesinde Sami Paşa'nın doğrudan etkisi olmuştu. Yine Sami Paşa'nın *Encümen-i Daniş* üyeliğinde bulunmuş olması, halka açık bilim eğitimini ve bunu sağlayacak olan sivil cemiyetleri resmi olarak desteklemesiyle sonuçlanmıştır. Sami Paşa'dan sonra nâzır olan Kemal Paşa ise maârif teşkilatı kariyerine ve *Encümen-i Daniş*'in amaçlarına uygun olarak ilk kez *Darülfünun* kurulmasına önemli etkisi olmuştur. Kemal Paşa'nın Maârif Nezâretinden çok önce *Valide Mektebi* kuruluşunda ve sonrasında ulema ile yaşadığı sorunlar ve eğitime bakış açılarındaki farklılık, paşanın nâzırlığı döneminde birtakım sonuçlar da ortaya çıkarmıştır. Rüştiye mekteplerine seküler bilim derslerinin eklenmesi ve sayılarının artırılması, *Darülfünun*'un ilk açılışı ve rüştiye seviyesinde ilk kız rüştiye mektebinin açılışının Kemal Paşa dönemlerinde olması tesadüf değildir. Ethem Paşa'nın bilim ve sanayi mekteplerine önem vermesi, bunlarla alakalı komisyonlar oluşturması, okullara giriş ve mezuniyet sınavları getirmesi ve Derviş Paşa'yı müsteşar olarak tayin etmesi, Ethem Paşa'nın eğitimi ve kariyerine uygun icraatlardandır. Suphi ve Saffet paşaların dönemlerinde daha çok eğitim teşkilatı ve idaresine odaklanılmıştır. Bu iki nâzırın bürokratik tecrübeleri eğitimde birçok düzenlemenin yürürlüğe girmesiyle sonuçlanmıştır. İkisinin birlikte yazdıkları ilk öğretimi eğitimi eleştiren resmi raporları olduğu gibi, *Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi* de Saffet Paşa döneminin ve Suphi Paşa'nın gayretlerinin bir sonucudur. Örneklerini artırabileceğimiz eğitim/kariyer-eğitim icraatı ilişkileri çok kısa süre görev yapmamış hemen tüm nâzırlar için geçerli olmuştur. Yani sanayi mekteplerinden ticaret mekteplerine, hukuk mekteplerinden baytar mekteplerine, sıbyan mekteplerinden rüştiye ve idadiye mekteplerine kadar onlarca farklı okulun kuruluşunda ve geliştirilmesinde nâzırların arka planlarının etkisi olmuştur. Vilayetlerdeki mekteplerin ayrı ayrı incelenmesi ise bir başka çalışmanın konusu olabilir.[890]

[890] Selçuk Akşin Somel'in taşra maârif yönetimlerini inceleyen çalışması nâzırların açısından bakmaktan ziyade, maârifin vilayetlerde ve daha alt birimlerdeki işleyişini anlamak üzerinedir. Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*.

Abdurrahman Sami Paşa zamanında 1858'de *Ziraat ve Ticaret Mektebi*, 1859'da *Mülkiye Mektebi* kurulmuştur.[891] 1860'ta *Telgraf Mektebi*, 1861'de *Ticaret Mektebi* kuruldu.[892] Bunun yanı sıra Sami Paşa sıbyan ve rüştiye mekteplerinin ıshal edilmesiyle ilgilendi. *Mekteb-i Mülkiye*, rüştiye ve sıbyan mektepleri arası bir eğitim düzeyine sahip olarak planlanmıştı. Ancak ilerleyen yıllarda önemi artarak 1876 yılında ıslah edilmiş ve âli mektepler derecesine yükseltilmişti.[893] Sami Paşa askeri mekteplere girişleri kolaylaştırmak içinde bazı girişimleri olmuştu. 1859 tarihinde rüştiye mektepleri sadece sivil olarak mevcuttu. Askeri kısmı daha oluşmamıştı. Tıbbiye ve harbiye mekteplerine gitmenin yolu idadilerden geçiyordu. Bu okula ise rüştiye mektebini bitirmeden gidilemiyordu. Askeri mekteplerde ise rüştiye sınıfının olmaması sorun oluşturuyordu. Sami Paşa'nın zamanında askeri idadilere geçmek için sivil rüştiyelerin yeterli olup olmadığını tartışmak amacıyla *Meclis-i Maârif-i Umûmiyye*'ye ek üyeler alındı.[894] 1861 yılında ise Mülkiye Mektebi imtihanlarının yapılması ve mezun olan öğrencilerin uygun memuriyette görevlendirilmesi için Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi. *Cemiyet- i ilmiye-i Osmaniye* ise bir sivil bilimsel akademi kurma teşebbüsü olarak Petersburg sefiri Halil Bey'in başvurusuyla 1861'de Sami Paşa döneminde kurulmuştur.[895] *Maârif nezâreti mektupçuluğu* ve *nezâret müsteşarlığı* Sami Paşa döneminde oluşturulmuştu.[896] Sami Paşa tüm eğitim kurumlarının tek merkezden yönetimi için Maârif Nezâretinin teşkilatlanmasında gayret göstermiştir. Ayrıca Orman Mektebi de bu dönemin icraatlarındandır.[897] Sami Paşa'dan sonra Maârif Nâzırı olan Ahmet Kemal Paşa'nın ilk nâzırlığı zamanında Eylül 1862'de *Darülfünun*[898] binası inşaatı başlamıştır.[899] *Darülfünun* kurulması Tanzimat'ın erken dönemlerinden itibaren bir amaç olarak belirlenmişti. Ancak bu

[891] Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 2997.
[892] BOA, HR.TO., 428/52.
[893] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*, 60.
[894] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*, 61.
[895] BOA., A.)MKT.MHM., 221/33, (H-24-11-1277); Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*, 62.
[896] Mahmud Cevat, *A.g.e*., 67.
[897] Kaya, "Abdüllatif Suphi Paşa", 23.
[898] 1862 yılındaki Darülfünun girişimidir. Bu okul 1865'te Ayasofya'dak binadan çemberlitaş'ta bulunan tahta yapılı nuri efendi konağına taşınmıştı. Kısa bir süre sonra ise bu konak yanarak okul tatil edildi. 4000 kitaplık kütüphane ise burada yandı 1870'te açılan Darülfünun değildi. Nitekim formel eğitimin bir uzantısı olan üniversite tarzındaki bir Darülfünun mektebi 1900 yılında Abdülhamid idaresi döneminde Zühtü Paşa'nın nâzırlığı zamanında açılmıştı. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 13; Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2: 552.
[899] BOA, MB.İ…,18/33, (H-19-03-1279); Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2:550.

niyet için ne bir organizasyon *Encümen-i Daniş*'in kurulmasıyla olmuştur. Bu encümen hedeflerinden biri olarak *Darülfünun* kurulamasını belirtmiştir. İlk ders verilme kayıtlarına göre ise Ahmet Kemal Paşa hala maârif nâzırıydı.[900] *Darülfünun*'da ders verilme tarihine ait ilk kayıtlar ise kimya öğretmeni Landerer'e nişan verilmesiyle ilgilidir.[901] Sonraki kayıt ise Derviş Paşa'nın doğa(Bilim) felsefesi derslerine aittir.[902] Ahmet Kemal Paşa, ilk nezâreti döneminde Sultanahmet'te *Kız Mektebi*(rüştiye seviyesinde) kurulmuştur.[903] Vilayetlerde rüştiye mektebi yapımı devam etmiştir.[904] Mekteb-i Mülkiye'nin Tıbbiye kısmı 1872'de Ahmet Kemal Paşa zamanında açıldı. Rüştiye mekteplerinin kurulumunda Kemal Paşa'nın emeği büyüktü.[905] Rüştiye mekteplerine seküler derslerin eklenmesinde Ahmet Kemal Paşa'nın önemli bir rolü olmuştu. Nâzırlığı döneminde Rüştiye mekteplerine aritmetik ve coğrafya gibi dersler ekletti.[906]

Mustafa Fazıl Paşa maârif nâzırlığı görevinde bir ay gibi oldukça kısa sayılabilecek bir süre kalmıştır. Göreve geldiği günden itibaren Avrupa'daki örneklerine benzer bir serginin İstanbul'da açılması için uğraştı.[907]

Ethem Paşa döneminde maârif idaresinin ihtiyacını görmek için *Matbaa-i Amire*'yi kuruldu. Maârif nâzırlığına müsteşarlık uygulaması Ethem Paşa'nın eseridir. Kendi döneminde ise ilk müsteşar olarak kendisine benzer bir eğitime sahip olan Derviş Paşa'yı atamıştır.[908] *Meclis-i Maârif*'in yenilenmesi de Ethem Paşa'nın nâzırlığı döneminde olmuştu.[909] Ethem Paşa özellikle taşrada rüştiyelerin ve sıbyan mekteplerinin kurulmasına özel gayret göstermiştir. Nâzırlığı döneminde *Takvim-i Vakayi*'de yayımlanan maârife dair bir istatistik, okul sayılarının arttığını söylemektedir. Yine Londra merkezli *İstatistik Derneği*'nin yayımladığı 1867 tarihli rapora göre 1860-1866 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki okul sayısı %50

[900] BOA., HR.MKT., 417/28, (H-18-05-1279).
[901] BOA., HR.MKT., 417/28, (H-18-05-1279).
[902] BOA., İ..MVL., 481/21829, (H-17-08-1279).
[903] *Takvim-i Vekayi*, No: 649, (24 Haziran 1862).
[904] Mahmud Cevat, *A.g.e*., 67.
[905] Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*, 94.
[906] Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*, 81.
[907] Sergi-i Osmani yine Kemal Paşa zamanında mı yoksa Fazıl Paşa döneminde mi açıldığı konusunda ihtilaf vardır. İkisinin de nâzırlıkları serginin açıldığı aralık ayında birleşmişti. *Takvim-i Vekayi*, no: 672, (1 Aralık 1862).
[908] *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye* **(**1317), 26.
[909] Erdoğdu, *A.g.t*.**,** 52.

artmıştı.[910] Ethem Paşa okulların kalitesini arttırmak için de bazı uygulamaları olmuştur. Mekteplere girişte seviye tespit sınavı ve mezun olmadan önce mezuniyet sınavı uygulamalarını Ethem Paşa koymuştur. II. Abdülhamid döneminde sansür faaliyetlerinde bulunacak olan *Telif ve Tercüme Komisyonu*'nun(1870) maârif nâzırlığı içinde kurulması da bu dönemin eseridir.[911] Bu komisyonun ilk başkanı olarak Münif Paşa seçilmiştir.[912] *Sanayi Mektebi* de bu dönemde girişilen çabalar sonucunda ortaya çıkmıştır. 7 Eylül 1862 tarihinde *Islah-ı Sanayi* komisyonu toplanmıştır ve başkanlığına da Ethem Paşa getirilmiştir. Komisyonun Babıali'ye gönderdiği rapor doğrultusunda çalışmalara başlanmış ve nihayet Ethem Paşa'nın nâzırlığından sonra Kemal Paşa'nın nâzırlığı döneminde *Sanayi Mektebi* kurulmuştur.[913]

Suphi Paşa zamanında 1867 Mülkiye Mühendis Mektebi kuruldu.[914] Bu mektebin kurulmasının hikayesi ise beş yıl öncesindeki *Islah-ı Sanayi* komisyonunun Ethem Paşa'nın gayretleriyle kurulmasına dayanır. Ethem Paşa'nın nâzırlığı zamanında tam bir netice alınamasa da 1867 yılına gelindiğinde sivil Mühendis Mektebi kurulabilmiştir. Suphi Paşa'nın birinci maârif nâzırlığında *Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname Layihası* hazırlanmıştır.[915] Suphi Paşa *meskukat*(nümizmatik) bilimiyle meşgul olmuştu. Onun çabalarıyla 8 Nisan 1874'te *Asar-ı Atika Nizamnamesi* çıkartılmıştı. *Rüştiyelerin* ıslahına çalıştı. *Mahalle* mekteplerinin durumunu tespit ettirdi. Bu amaçla mekteplere taş tahta, taş kalem ve divit hediye edilmişti. Mektep hocalarına yüzer kuruş aylık bağlanmıştı. Amaç ise 1846-1848 tarihleri arasında *Maârif Meclisi*'nin aldığı yönetmeliği uygulamaktı. Bu sayede rüştiyeler temel okur yazarlık öğretme yükünden kurtulacaktı. Ancak ilerleyen dönemde bu da başarılı olamayacak yeni tarzda okullar kurulacaktı.[916] *Sanayi-i Nefise Mektebi* ve *Müze-i Hümâyun*'un kurulması onun döneminde olmasa

[910] Hyde Clarck, "On Public İnstruction in Turkey", *Journal of Statistical Society of London* 30, sy.4 (December 1867): 502-534.
[911] Bu komisyon ilk kurulduğunda *Matbaa-i Amire* tarafından basılması düşünülen kitapları muayene etme amaçlıydı. Düstur, İkinci Tertip (1289), 231-244.
[912] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 19.
[913] BOA, A.MKT.MHM. 243/68.
[914] İlk başta *Mülkiye Mektebi* içinde kurulan bu okul sonrasında Mekteb-i Sultani'de açılmıştır.
[915] Tolak, "Abdüllatif Subhi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri", 82.
[916] Kaya, "Abdüllatif Suphi Paşa", 53; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*, 46.

da[917] onun çabalarının bir sonucuydu.[918] Suphi Paşa 1883 yılında *ticaret nâzırı* olduğu dönemde *Sanayi-i Nefise-i Şahane*'nin açılmasına öncülük etti. Münif Paşa zamanında başlayan mektebi açma çabaları savaş sebebiyle ertelenmişti. Mustafa Nuri Paşa'nın nâzırlığı zamanında Sanayi-i Nefise mektebinin açılmasında Osman Hamid Bey ve Suphi Paşa'nın etkisi büyüktü.[919]

Saffet Paşa döneminde *Darülmuallimin-i Sıbyaniyye* 1868 yılında açıldı. Kısa süre sonra kamuoyu baskısıyla okul kapatılsa da 1872'de Kemal veya Vefik Paşa döneminde yeniden açıldı.[920] Darülmuallimat 1870.[921] Darülfünun 1870[922] Saffet Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde mahalle mektepleri hocalarına sınav şartı getirildi.[923] Yine bu dönemde 1870 yılında *Darülmuallimat* açıldı. Galatasaray *Mekteb-i Sultani*si 1868'de Saffet Paşa nâzırlığı döneminin eseridir.[924] Saffet Paşa ilk nâzırlığı döneminde (1868-1871) Osmanlı Devleti vilayetlerine geçici olarak öğretmen atamaları yaparak taşra eğitiminin modernleşmesi çabalarında bulunmuştu.[925] Saffet Paşa *Meclis-i Maârif-i Umûmiye*'de yenilik yaparak ismini *Meclis-i Kebir-i Maârif* olarak düzenledi.[926] Ayrıca bu meclisi idari ve ilmi olarak

[917] Müze-i Hümâyun'un kuruluşu da Saffet Paşa döneminde olmuştu. HR.MKT, 692/13; 692/25.
[918] Öztürk ve Fidan, "Abdüllatif Suphi Paşa", 223-266.
[919] BOA., MF.MKT., 53/143, (6-Mart-1878).
[920] Selçuk Akşin Somel, Eğitimin Modernleşmesi, 72-73. Sorunun sebebi sıbyan mekteplerinin tam olarak Maârif Nezâretine bağlı olmamasıdır. Evkâf Nezâretine bağlı olan ya da onun atadığı hocalar tarafından yönetilen bu mekteplere modern eğitim almış muallimlerin yetişme ihtimali büyük sorun olmuştur. Sorun bir süre sonra çözülecek ve sıbyan mekteplerine *Darülmuallimin-i Sıbyan* mezunu olmak şartı getirilecektir. *Ceride-i Havadis*, no. 2580, (24 Eylül 1874).
[921] Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, 1-2:668; Memalik-i şarkiye ahalisinin zükûr ve inası akıl ve istidad-ı zatiyeleri cihetiyle her türlü ulûm ve fünûnu tahsile ve her nevi hiref ve sanayii derece-i kemale isale muktedir oldukları halde şimdiye kadar bu şeylerde geri kalmaları ve hususiyle taife-i nisanın bütün ilim ve maâriften bi-behre bulunmaları mücerret fikdani-i vasita-i tahsiliyeden neşet eylemiştir. Çünkü memalik-i Devlet-i Âliye'de şimdiye kadar inas için derece-i saniyede mektepler olmayıp kız çoçukları sekizer onar yaşlarına mekâtibi Sıbyaniyeye devam ile harekeli yazı okumağa kasbi iktidar edecek dereceye kadar dururlar ve bazıları dahi hanelerinde eczay-i şerife ve ilmihal okumaklığı öğrenip kendilerine bundan ilerisini talim ve tedris edecek vasıtalar olmamakla biçareler o halde kalırlardı". *Takvim-i Vekayi*, No:1217, (1287); H. Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât", *Akademik Matbuat* 1, sy.1 (2017):28-29..
[922] Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, 1-2:667.
[923] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 72-73.
[924] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 2.
[925] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 161.
[926] *Meclis-i Kebir-i Maârif*, 1870 yılı öncesinde Maârif Nezâreti içerisinde faaliyet gösteren Meclis-i Maârif'in devamı niteliğinde bir kurumdu. Yeni şekliyle Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olarak ikiye ayrılmıştır. Bu dairelere Şurây-ı Devlet, Divan-ı Ahkâm, ordu ve ulemadan iki kişi atanıyordu. Ayrıca gayrimüslim cemaatlerin liderleri de dairelere üye idi. Daire-i İlmiye Avrupa üniversiteleriyle irtibata geçmek, Türk dilini geliştirmek, ders kitapları hazırlamak ve medreselerin Ruûs imtihanlarını düzenlemek gibi vazifeler yerine getiriyordu. Daire-i İdare ise okulların yönetimi, ileride kurulacak vilayet maârif idarelerinin denetimi, müzeler devlet matbaaları, kütüphanelerden ve bu kurumların

ikiye böldü. Nafia nezâretiyle aynı binayı paylaşan Maârif Nezâretine *Ayasofya* civarında yeni bir bina yaptırdı. *Müze-i Hümâyun*'un kuruluşu da Saffet Paşa döneminde olmuştu.[927] Mekteplerdeki öğretim metotlarının yenilenmesi için de girişimde bulunan Saffet Paşa, *Usûl-i Tedrisiye* adıyla bir komisyon kurmuştu. Komisyonun görevi Avrupa'daki birinci ve ikinci seviyedeki ilköğretim kurumlarındaki öğretim metotlarını incelemek ve rapor hazırlamaktı.[928] Sıbyan mekteplerinin Evkâf Nezâretinden Maârif Nezâretine bağlanması da Saffet Paşa'nın bir icraatıdır.[929] Mektep sayılarının artması öğretmen ihtiyacını da artırmıştı. Yanya, Konya ve Suriye vilayetlerinde *Darülmuallimin* açılması için girişimlerde bulundu. Ancak bu okulların açılması Saffet Paşa görevden ayrıldıktan sonra olmuştur.[930] *Darülmuallimlerin* açılmasında Saffet Paşa'nın gayreti büyüktür. İlk *Darülmuallimin*'in açılışı 1848 yılında *Darülmuallimin-i Rüşti* olarak gerçekleşmiştir. *Darülmuallimin-i Sıbyan* Saffet Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde 1868 yılında olmuştur. İdadi mekteplerine öğretmen yetiştirmek için kurulan *Darülmuallimin-i İdadi* yine Saffet Paşa'nın son nâzırlığı döneminde olmuştur. Kadın eğitiminin öğretmen ihtiyacını karşılamak için kurulan *Darülmuallimat* yine Saffet Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde gerçekleşmiştir.[931]

Vefik Paşa iptidai mekteplerini yaygınlaştırmaya çalışmış, köy mektepleri için ödenek ayırmıştı. Ayrıca vilayetlerdeki eğitimin düzgün yürütülebilmesi amacıyla vilayet merkezlerinde maârif meclisleri/komisyonlarının kurulmasına çabalamıştı. Vefik Paşa tarafından 1878 Üsküdar İmrahor'da açılan Üsküdar Kız Mektebi, Suphi Paşa'nın Nâzırlığı zamanında 1881 yılında ismi değiştirilerek *Kız Sanayi Mektebi* ismiyle yenilendi.[932]

---

personelinden sorumluydu. Bu dairenin bir başka görevi de yönetmeliklerin hazırlanarak *Meclis-i Kebir-i Maârif*'e sunulmasından da sorumluydu. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti,* 111-113; Düstur, İkinci Tertip, 231-244.

927 BOA, HR.MKT, 692/13; 692/25.

928 BOA, MF.İBT., 4/18, (19 Haziran 1874); Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*, 124-129.

929 *Ceride-i Havadis*, no. 2580, (24 Eylül 1874).

930 BOA, ŞD., 207/23, (22 Temmuz 1874).

931 Eyüp Cücük, "Tanzimat (1839)'tan Cumhuriyet (1923)'e Osmanlı Devleti'nde Öğretmen Yetiştiren Kurumlar Hakkında Çıkarılan Resmi Metinlere (Kanun, Tüzük ve Yönetmeliklere) Dair Bir Kaynak İncelemesi", Uluslararası Yükseköğretimde Yeni Eğilimler Kongresi: Değişime Ayak Uydurmak 2 (2016):115-131.

932 Ergin, *Türk Maârif Tarihi,* 1-2:690.

II. Abdülhamid dönemi maârif teşkilatlanması ve okullaşmanın hız kazandığı bir dönemdir. Anayasaya eğitimle ilgili maddeler konarak herkesin eğitimden faydalanması amaçlanmıştır. Bu dönemin eğitim kurumları ise;

Münif Paşa'nın ikinci nâzırlığı zamanında *Mekteb-i Fünûn-ı Maliye* (1879) ve *Hukuk Mektebi* (1880) kuruldu.[933] Üçüncü nâzırlığı döneminde 1884'de *Hendese-i Mülkiye Mektebi*, 1891'de *Ziraat ve Baytar Mektebi*, *Sağır, Ama ve Dilsizler Mektebi* (1889), *Darülmuallimin Âlîye Şubesi* (1891) açıldı.[934] Münif Paşa nâzırlığı döneminde *Mekteb-i Mülkiye* yeni binasında geçmiştir.[935] Saffet Paşa'nın yakından ilgilendiği kütüphaneler sorunuyla Münif Paşa da ilgilenmiş ve onun döneminde kütüphanelerle alakalı ilk *talimatname* yayınlanmıştır.[936] *Mekteb-i Sultani* içerisinde *Turuk-i Meabir* Mektebi(yollar ve köprüler mektebi)yeniden açılmıştır. Bu dönemde Avrupa'daki kız liselerinin programlarına uygun olarak İstanbul'da Kız İdadi Mektebi(İnas İdadisi) açılmıştır.[937]

Yusuf Ziya Paşa(1.), 1863 yılında kuruluşuna öncülük ettiği *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye*, 1873 yılında *Darüşşafaka*'nın kurulmasını sağlamıştır. Dönemin kimsesiz ve fakir Müslüman öğrencilerine yatılı ve kaliteli bir eğitim sunabilmek amacıyla kurulan *Darüşşafaka*, Yusuf Ziya Paşa(1)'nın da içinde olduğu beş kişilik idealist bir grubun gayretleriyle meydana gelmiştir.[938] Saffet Paşa'dan itibaren öğretmen yetiştiren okulların sayısının hızla artması, *Mekteb-i Sultani*'nin sansasyonel açılışı *Darüşşafaka*'nın kuruluşunda etkili olmuştur. Okulda ders veren öğretmenlerin büyük kısmı subay takımındandı. Ders kitaplarını ya kendileri hazırlayor ya da tercüme ederek dağıtıyorlardı.[939] Bu okulun açılışı dönemin Maârif Nâzırı Cevdet Paşa'nın ilk zamanına denk gelmiştir.

Bu dönemde birçok askeri ve sivil rüştiye mektebi ve idadi açıldı.[940] Cevdet Paşa nâzırlığı zamanında Ziraat Mektebi açılması düşüncesi ortaya çıktı.[941] Cevdet

[933] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 2.
[934] BOA, *A.g.e*, 3.
[935] Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, 594-619; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti,* 177.
[936] Budak, "Münif Paşa", 62.
[937] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*, 200; Yahya Akyüz, "Mülkiye Mektebinden İlk Çıkanların Bazı Eğitimsel Çabalarına İlişkin Bir Belge", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES) 16*. sy.1, (2019):151-159.
[938] "Kurucular", Darüşşafaka, Martt 2023, https://www.darussafaka.org.
[939] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 79.
[940] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 2.

Paşa müfredat standartlaşmasına çalışmaları hız kazanmıştır. Bu dönemde birçok mektep için ders programları hazırlandı. Nuruosmaniye Camii avlusunda modern tarzda bir iptidai mektebi tesis edildi. Darülmuallimin sıbyan ve idadi kısımları eklendi. Mektepler için ders kitapları telif etti.[942] 1873 yılındaki maârif nâzırlığı sırasında *Mekteb-i Sultani*'ye hukuk dersi zorunluluğunu getirdi.[943]

Kamil Paşa'nın nâzırlığı döneminde *Gümrük Mektebi* (1881), *Hamidiye Ticaret Mektebi* (1881) kuruldu.[944]

Mustafa Nuri Paşa *Sanâyi-i Nefise Mektebi* (1883), *Hendese-i Mülkiye Mektebi*(sivil mühendislik okulu) (1884) açıldı.[945]

Şükrü Bey'in nâzırlık yaptığı I. Dünya Savaşı yıllarında *Talim ve Terbiye Cemiyeti* kurulmuştu. Bu cemiyet 1 Ocak 1915 tarihinde *Milli Talim ve Terbiye Nizamnamesi* başlığında bir belge yayınladı. Buna göre dindar, milliyetperver ve müteşebbis insan yetiştirmek amacında olduklarını belirtiyorlardı.[946] Yine aynı dönemde *Mekâtib-i İptidaiye*, *Ana Mektepleri, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Kız Sanayi Mektebi, Mekâtib-i Sultaniye, İnas Sultanisi, Liva İdadileri* ve *Ticaret İdadileri*'nin ders programları düzenlendi.[947] Şükrü Bey *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun Layihası*'nı hazırlayarak ilk öğretimi o ana kadar olan en kapsamlı biçimde düzenlemek istemiştir. Bu layihanın bir sonucu olarak o ana kadar devletin hizmet vermediği ana okulları da açılmaya başlamıştır. Özel girişimler sonucu kurulan ana okulları vardı. Ancak bunlar hem pahalı hem de yaygın bir kamu hizmeti işlevi göremiyorlardı.[948] İdadiler ve sultaniler arasındaki uyum sorunu da Şükrü Bey'in zamanında çözüldü. İdadilerin üç yıl eğitim vermesi ve sultanilerin dört yıl eğitim vermesi öğrenciler arasında suiistimale sebebiyet veriyordu. Öğrenciler son senelerinde idadilere geçerek buradan mezun oluyorlardı. Bunun çaresi olarak iki tip okul birleştirilerek hepsi sultani ilan edildi. Ayrıca 1911 yılında açılmış olan *İstanbul*

---

941 Osman Ergin, *Maârif Tarihi*, 569.
942 Yusuf Halaçoğlu ve Mehmet Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7:443-450, Ankara: TDV Yay., 1993.
943 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 72.
944 BOA, *A.g.e.,* 3.
945 BOA, *A.g.e.,* 3.
946 Düstur, Birinci Tertip, *Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Nizamnamesi*, c.7 (1915).
947 Ergün, *II. Meşrutiyet Donemi Eğitim Hareketleri,* 261.
948 Erdem, Ahmet Şükrü, 88-94. BOA, MV. (Tedrisat-ı İbtidaiye Layiha-i Kanuniyesi), 236/7 (H-6-9-1332); İ..MMS., 183/6, (H-10-5-1332); Emrullah, "Tedrisat-ı İbtidâiye", *Mülkiye,* no.23 (1 Kanunuevvel 1326), 46; "Maarif Nazırımızla Mülakat", *İkdam*, no. 6244 (9 Temmuz 1914).

İnas İdadisi de sultani yapılarak *İstanbul İnas Sultanisi* oldu. Böylece ilk defa kızlar için bir sultani açılmış oluyordu. Bunun yanında bütün idadiler sultani olmadı. Taşrada vilayet merkezlerinde yeterince işler olmayan idadiler ziraat ve ticaret mekteplerine dönüştürüldü. İlk aşamada Samsun, Antep ve İnebolu'da pilot bölge uygulaması yapıldı.[949] Ayrıca Şükrü Bey'in 5 yıla yaklaşan nâzırlığı döneminde *Amelî Ticaret Mektebi*, *Darülbedayi* (1914), *İnas Sanâyi-i Nefise* Mektebi (1914), *Şimendifer Memurları Mektebi*, *Orman Ameliyât Mektebi, İnas Darülfünunu*, *Darüleytamlar* (1915), *Darülelhan* (1916) kuruldu.[950]

Ahmet Zühtü Paşa Maârif Nezâreti tarihinin en uzun süre görevde kalan nâzırıdır. Göreve geldiğinde 1868 yılındaki maârif nizamnamesine göre hedeflenen iptidai sayısına hala ulaşılamadığı için ilk önce bu konuya eğilerek iptidai mekteplerin yaygınlaşmasına çalıştı.[951] *Darülfünun Mektebini* bir üniversite formatında açan yine Zühtü Paşa olmuştu. Bu dönemde *Almanya Üniversiteleri* ve ders programları örnek alınmıştı. Zühtü Paşa Avrupa üniversitelerinden iç tüzük programlarını da getirtmişti.[952] Yine *Aşiret Mektebi* Zühtü Paşa zamanında faaliyete geçmişti.[953] Osmanlı coğrafyasındaki kabilelerin okuldaki dersleri anlayacak bir zihne ulaşabilmeleri için bir de *Kabile Mektebi* inşa olundu.[954] Yine *Darülmuallimin Âlîye Şubesi* (1891), *Aşiret Mektebi* (1892), *Gülhane Tababet Tatbikatı Mektebi ve Seririyatı* (1898)[955] bu dönemde kurulan mekteplerdir. Zühtü Paşa döneminde iptidai mekteplerin kalitesini artırmak adına *İstanbul İptidai Mektepleri Talimatı* (*Dersaadet Mekâtib-i İbtidai içün Talimat-ı Mahsuse*) yayınlandı.[956] Bu talimata göre talimatın yayınlanmasından itibaren iptidai mektep hocalarının *Daarülmuallim* mektebinin sıbyan(*Darülmuallimin-i Sıbyan)* kısmından mezun olmaları şartı getirildi. Halihazırda öğretmenlik yapan hocalar ise ancak yeterlilik sınavı geçtikten sonra

[949] Erdem, Ahmet Şükrü Bey, 83-87.
[950] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 3.
[951] BOA., MF.İBT., (29/80, 1892).
[952] BOA, Y..PRK.EŞA. 35/114, (H-29-3-1318).
[953] Aşiret Mektebi II. Abdülhamid dönemi politikalarına hizmet etmesi amaçlanan bir kurum olarak Arnavut, Arap ve Kürt çocuklarının; özellikle bulundukları toplumdaki kanaat önderlerinin çocuklarının eğitilmesi amaçlanarak kurulmuştur. BOA, BEO, 28/2039, (H-5-12-1309).
[954] BOA, ŞD., 2599/28, (H-16-2-1310).
[955] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 3.
[956] Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi İçin Talimat-ı Mahsusa, *Salname-i Nezaret- i Maârif-i Umûmiyye* (1316/1898-1899), 326-338.

mesleklerine devam edebileceklerdi.[957] Zühtü Paşa'nın arzusuyla hazırlanan 1904 yılı reformuna göre devlet okullarından mezun olanların genellikle kamu hizmetinde çalışmalarından dolayı sanat, ziraat ve ticaret alanlarının eğitimsiz kişiler tarafından yönetildikleri belirtiliyordu. Buna çare olarak iptidai mekteplere ziraat bilgisi dersleri eklenmişti. Ayrıca vilayetlerde *inşaat mühendisliği*, *ticaret* ve *sanat* mekteplerinin açılmasına karar verildi.[958] Bu dönemde devlet memurluğu sadece kamu personeli ihtiyacını karşılamak misyonundan çıkartılarak sosyal disiplini sağlama ve dünyevi uygulamalı bilgi sunma misyonuna dönüşmeye başlamıştı.[959]

Haşim Paşa ve Zühtü Paşa'nın, II. Abdülhamid döneminin ahlaklı ve dindar gençler yetiştirme misyonu doğrultusunda birçok icraatları olmuştur. Haşim Paşa 22 Haziran 1906 tarihinde Mabeyne bir yazı göndererek padişahın daha önce yayımladığı kanuna uygun olarak müfredatın yeniden düzenleneceğini belirtmişti. Sultan II. Abdülhamid yaklaşık bir yıl öncesinde yayınladığı yönetmelikte özellikle *Harbiye, Tıbbiye* ve *Darülfünun* gibi âli mekteplerden yetişen gençlerin dini duygularının ve ahlakının yeterli görülmediğini vurguluyordu.[960] Bu konuyu önemseyen Mustafa Haşim Paşa derhal harekete geçerek ismi zikredilen okullar hakkında mabeyne gönderdiği yazının icra edileceğini belirtmişti.[961] Buna göre din ve ahlak dersleri artırılıyor ve zararlı görülen dersler de müfredat dışında bırakılıyordu. Haşim Paşa'nın en uzun süre nâzırlık yapanlar listesinde kendisine ilk üçte yer bulmasında bu tür de icraatlarının etkisi olmalıdır. Haşim Paşa döneminde kurulan diğer mektepler ise *Hadika-i Edep Mektebi,* hasta bakımı için mektep[962], *Polis Mektebi, Bağcılık ve Aşı Mektebi, Orman ve Maâdin Mektebi (1907), Çoban Mektebi, Zeytincilik ve Yağcılık Mektebi, Sulama ve Drenaj Mektebi*'dir (1908).[963]

II. Meşrutiyet döneminde ise Şükrü Bey'in nâzırlık dönemi haricinde, diğer nâzırların dönemlerini kurulan mekteplerle ve düzenlemelerle eşleştirmek oldukça zordur. Bunun sebebi ise bu dönemde nâzırların çok kısa sürelerle nâzırlığa gelmiş

[957] Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*, 161.
[958] Somel, *A.g.e.*, 226.
[959] Somel, *A.g.e.*, 227.
[960] Yahya Akyüz, "Maârif Nâzırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler ve Sorunlar", Belleten *XLV/2*, sy.179, (1981): 205.
[961] Haşim Paşa'nın Mabeyn-i Hümâyun'a gönderdiği yazı(20 Haziran 1906) için bkz. Akyüz, *Haşim Paşa*, 213.
[962] BOA, BEO, 2953/221410, (H-15-10-1324); BEO, 3046/228382, (H-19-3-1325).
[963] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 3.

olmalarıdır. Örneğin İbrahim Hakkı Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey(iki nâzırlığı da), Abdurrahman Şeref Efendi(ilk iki nâzırlığı), Mustafa Naili Bey ve Yusuf Ziya Paşa'nın(2.) dönemlerini kapsayan yaklaşık 14 aylık süreçte *Maliye Memurlar Mektebi*, *Orman Mekteb-i Âlîsi* (1908-1909) kuruldu.[964] Polis Mektebi de bu dönemde kurulmuştu.[965]İsmail Hakkı Bey ve Emrullah Efendi'nin ilk nâzırlığı[966] döneminde *Belediye Memurları Mektebi* kuruldu (1911).[967] Emrullah Efendi'nin ikinci nâzırlığı döneminde ise *Sıhhiye Memurları Mektebi*, *Kadastro Mekteb-i Âlîsi* (1912) kuruldu.[968] Emrullah Efendi döneminde medreselerin yenilenmesi çabaları hız kazanmıştı. Bu amaçla Emrullah Efendi'nin nâzırlığı döneminde *Medaris-i İlmiye Nizamnamesi* yayınlandı. Bu sayede matematik ve bazı pozitif bilimleri de ders programına girmiş oldu. Medreselerin yenilenme sürecinde önemli bir basamaktı.[969]

5.1.2. Eğitim Politikaları

Ethem Paşa hem Fransa'da aldığı iyi eğitimin ve Tanzimat ricaliyle kurduğu güçlü ilişkileri neticesinde, maârif politikalarının seyrini etkileyebilen nâzırlardandır. Nitekim Münif Paşa, Derviş Paşa ve Saffet Paşa'yla hem kurumlarda hem de *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'de kurduğu ortaklılar kendisinin eğitime yön verebilmesinde önemli kolaylıklar sağlamıştır. Maârif nâzırı olduğunda bir müsteşarlık makamı ihdas eden Ethem Paşa, müsteşar olarak Derviş Paşa'yı atamıştır.[970] Derviş Paşa'nın da kendisi gibi mühendis olması ve Fransa'da eğitim alması, eğitim politikalarında ortak hareket edebilme kültürlerini beslemiştir. Ortak programları kapsamında *Matbaa-i Amire* için denetim ve telif işini üstlenecek olan *Telif ve Tercüme Komisyonu*'nu kurması da bu bilim odaklı eğitim politikasının bir parçasıydı.[971] Bu komisyonun ilk başkanı olarak da Osmanlı'ya ilk bilimsel dergiyi ve bu alanda bir cemiyeti kazandıran Münif Paşa'yı seçmiştir.[972] Ethem Paşa'nın politika belirleyici yönü ve bunun merkezine bilimsel ilerlemeyi koyduğunu gösteren

[964] BOA, *A.g.e.*, 3.
[965] BOA, *MV.*, 127/30, (H-29-4-1327).
[966] *Tanin*, no: 18 (11 Ocak 1910), 1.
[967] BOA, *A.g.e.*, 3.
[968] BOA, *A.g.e.*, 3.
[969] BOA, *BEO*, 3701/277501, (H-29-1-1328).
[970] *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye,* (1317) , 26.
[971] Bu komisyon ilk kurulduğunda *Matbaa-i Amire* tarafından basılması planlanan kitapları muayene etme amaçlıydı.
[972] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 39.

bir başka olay da *Sanayi Mektebi'*nin kuruluşun sürecinde yaşananlardır. Ethem Paşa 7 Eylül 1862 tarihinde *Islah-ı Sanayi* komisyonunu toplanmış ve başkanlığına da kendisi getirilmiştir. Osmanlı'nın gelişmemiş sanayisine yönelik bu girişimden bir sonuç alınması kendi nâzırlığı döneminde olmasa da, eğitim politikasını icra ederken destek aldığı Münif Paşa'yı erken yaşta keşfeden Kemal Paşa'nın nâzırlığı döneminde gerçekleşmiştir.[973]

Zühtü Paşa 11 yıl gibi oldukça uzun süren nâzırlık döneminde açık ve anlaşılabilir bir eğitim politikası izlemiştir. Aslında bu politika eğitimin daha çok ahlaki ve dini kısmına odaklanmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid rejiminin arzularına da uygun olan bu politikalar hem Zühtü Paşa'nın nâzırlığında süre sınırını ortadan kaldırmıştır hem de oldukça rahat kararlar alabilmesine olanak sağlamıştır.[974] Zühtü Paşa nâzırlığa getirilişinden kısa süre sonra okul programlarının hükümetin planlarına uyuşturulması için bir komisyon oluşturmuştu.[975] Komisyonun oluşturulma sebepleri arasında yurt dışına eğitim için gönderilen talebenin %95'inin "cumhuriyet" taraftarı olduğu, ancak %5'nin dönemin Osmanlı idaresine uyumlu fikirlerle döndüğü gerekçesi vardı.[976] O %5'in de ebeveynlerinde gördükleri terbiye sonucu asri olmadıkları ve fikr-i asliyelerini muhafaza edebildikleri düşünülüyordu. Zühtü Paşa Osmanlı Devleti'nde âli mekteplerin yaygınlaşmakta olduğunu belirtmişti. Ona göre âli mekteplerin programları hükümetin programına uydurulmalıydı.[977] Özellikle öğretmen seçimine çok dikkat edilmeliydi. Çünkü Avrupa'ya kaçan bir kısım talebeler muzır neşriyatta bulunuyorlardı.[978] Bu durumun sadece âli mektepleri kapsamadığı yaklaşık bir yıl sonraki Zühtü Paşa'nın icraatından anlaşılıyor. Mekteplerde okutulması için kitap basımına izin veren, yine Maârif Nezâretine bağlı olan *Encümen-i Teftiş ve Muayene*[979] kurulunun incelediği Arapça,

[973] BOA, A.MKT.MHM. 243/68.
[974] Zühtü Paşa 11 yıl maârif nâzırlığı makamında bulunmasından sonra görevi ölümüyle sona eren tek nâzırdır.
[975] BOA., İ..DH.., 1295 – 102449, (H-03-11-1308).
[976] BOA, Y..PRK.AZJ., 42/11, 28 Nisan 1901.
[977] BOA, *İ..DH..,* 1295/102449, H-03-11-1308.
[978] BOA, İ..DH.., 1295/102449, (H-03-11-1308).
[979] Sansür odası dönemlere göre isim değiştirmekteydi. Zühtü Paşa'nın görevde bulunduğu zaman dilimindeki ismi bu idi.

Türkçe ve Farsça kitaplar, Zühtü Paşa'nın başkanı olduğu bir heyet tarafından tekrar kontrol edilecekti.[980]

5.1.3. Maârifi Düzenleme Çabaları

Nâzırların eğitim politikalarını belirlemedeki temel araçlarını, eğitimin sorunlarını belirledikleri layihalar ve bu sorunları çözerek iyileştirmeler yapmak için hazırladıkları nizamnameler oluşturmaktadır. İlk örneği *Tanzimat Fermanı*'nın hemen öncesinde yayınlanan bu layihalar ve nizamnameler, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yayınlanmaya devam etmiştir.

Maârif Nezâretinin 1857 yılında bakanlık seviyesinde teşkilatlandırılarak kuruluşundan önce, 1848 yılında oluşturulmuş layihalar uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak bunda başarısız olunduğu anlaşılınca Saffet ve Suphi Paşa tarafından Sadarete bir layiha sunulmuştur.[981] Bu layihada mevcut sorunlar ve buna getirilen çözüm önerileri anlatılmaktaydı. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Suphi Paşa döneminde *Sıbyan Mekteblerinin Islahatına Dair Nizamname Layihası* yürürlüğe girdi.[982] Bu sayede *Evkâf-ı Hümâyun* gelirlerinden Maârif Nezâretine parasal kaynak aktarımı olacaktı. Bu layihada teklif edilen bir başka başlık ise kız çocukları için mahallede ayrı mektepler açılmasıydı. Bu layihanın bir başka önemi de dört işlem(amal-i erbaa), aritmetik ve coğrafya gibi dini tabanı olmayan derslerin müfredata girmesi teklifiydi. Bu maârifin gelişimi/değişimi açısından çok önemli bir parametreyi oluşturuyordu.[983]

Suphi Paşa'dan hemen sonra 1868'de maârif nâzırı olan Saffet Paşa'nın birinci nâzırlığı zamanında *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi* hazırlandı. Bu düzenleme Maârif Nezâretinin oluşumundan itibaren en kapsamlısıydı. II. Meşrutiyet dönemine kadar da bu kadar kapsamlı bir düzenleme yapılmayacaktı.

Maârif nâzırlarının ise *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'*nin hazırlanmasında oldukça etkili oldmuşlardı. Bu metnin son hali dönemin Maârif Nâzırı Saffet Paşa tarafından onaylanması için Sadaret'e sunuldu. Metne katkı sunanlar arasında önceki

[980] BOA, İ..DH.., 57/5, (H-03-05-1309).
[981] BOA İ..ŞD.., 484/1, (H-8-5-1285)
[982] BOA İ..MVL., 584/26278, (H-29-10-284).
[983] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 72-73; BOA, İ..MVL., 584/26278, (H-29-10-1284).

yıllarda nâzırlık yapmış ve ileri yıllarda nâzırlık yapacak olan Ahmet Kemal Paşa ve II. Meşrutiyet ilanından hemen sonra iki defa nâzırlık yapacak olan Recaizade Ekrem Bey etkin görev aldı.[984]

1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi*'nde mektepler iki kısma ayrılmıştı. Birincisi *mekatib-i umûmiye* olarak tanımlanmıştı. Bu mekteplerin teftişi, gözetimi ve idaresi doğrudan devlete aitti. İkinci sınıf ise *mekatib-i hususiye*dir. Bu okulların denetimi devlete ait olmakla beraber idaresi ve kuruluşu fert veya cemaatlere aitti.[985] Dönemin formel eğitimi sıbyan, rüştiye ve idadi okullarının sorumluluk alanına giriyordu. Sultani ve Ali mektepler formel eğitim sınıfından kabul edilmemişti.[986]

Formel eğitimin başlangıcı olan sıbyan mektepleri köy ve mahallelerde açılıyordu. Müslüman ve gayr-i Müslim sıbyan okulları ayrılacaktı. Okul aile birliğine benzer bir teşkilatlanmayı ilk kez burada görüyoruz. Öğretmen ve okul binası masrafları cemaatlerin umumi heyetleri tarafından karşılanacaktı. Bu okullarda eğitim süresi dört sene olarak kararlaştırılmıştı. Sıbyan mektebini başarıyla bitiren bir talebe tekrar bir sınava ihtiyaç olmadan rüştiye mekteplerine girebilecekti. Kız sıbyan mektepleri hakkında da nizamnamede düzenleme yapılmıştı. Rüştiyeler ise mevcudu beş yüz hane olan kasabalarda açılacaktı. Sadece İslam veya Hristiyan rüştiyesi açılabileceği gibi, oranlarına göre İslam ve Hristiyan rüştiyesi ayrı ayrı olarak da açılabilecekti. Rüştiyelerin eğitim dışında sıbyan mekteplerinden bir başka farkı ise idare ve masraflarının vilayet maârif idaresi tarafından karşılanma durumuydu. Ticari olarak gelişmiş şehirlerde rüştiyelerin dördüncü sınıfından itibaren talebelerin Fransızca eğitimine başlamalarına izin veriliyordu. Kız rüştiyeleri de tasnif edilmişti. İdadi mektepleri ise rüştiye mekteplerini bitiren talebelerin girebileceği bir okuldu. İslam ve gayr-i Müslim öğrenciler karma eğitim görüyorlardı. Bin haneyi geçen mahallerde açılacaktı ve masrafları vilayet maârif idareleri tarafından sağlanacaktı. Sultaniler ise idadilerin üstünde konumlanmıştı. Bu okullar yaygın eğitim veren okullar sınıfına girmemesinin sebebi ücretli olmalarıydı. İdadilerden mezun olan öğrenciler sultanilere girmeye hak kazanıyordu. Sultani denmesinin sebebi ise mektep binaları ve daimi masraflarının bir kısmının saltanat

[984] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*,119; K Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants", *Osmanlı Araştırmalar,* sy.51, (2018): 181-207.
[985] BOA, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 103.
[986] BOA, *A.g.e.*, 103.

hazinesinden karşılanmasıydı. Âli Mektepler ise *Darülmuallimin, Darülmuallimat, Darülfünun* ve bazı sanayi ve bilim okullarından oluşmaktaydı. Bu okullar Zühtü Paşa'nın nâzırlığı zamanında kurumsallaştı. Yukarıda sayılan okullar *Darülfünun*'a bağlandı. Hukuk fakültesi başta olmak üzere birçok fakülte eklendi.[987] Eğitimde iyileştirme çabaları Saffet Paşa döneminden sonra da devam etmiştir. Özellikle Zühtü Paşa döneminde talimatnameler ve nizamnameler yayınlanarak hem eğitimin işleyişi hem de maârif teşkilatının işleyişi düzenlenmeye çalışılmıştır.

Ahmet Zühtü Paşa 10 Haziran 1891 tarihinde mektep programlarının düzenlenmesi ve ıslahı için bir komisyon topladı.[988] Yine Zühtü Paşa döneminde iptidai mekteplerin kalitesini artırmak adına İstanbul *İptidai Mektepleri Talimatı* (*Dersaadet Mekâtib-i İbtidai içün Talimat-ı Mahsuse*) yayımlandı.[989] Bu talimata göre talimatın yayımlanmasından itibaren iptidai mektep hocalarının Darülmuallimin mektebinin sıbyan kısmından mezun olmaları şartı getirildi. Halihazırda öğretmenlik yapan hocalar ise ancak yeterlilik sınavı geçtikten sonra mesleklerine devam edebileceklerdi.[990] Zühtü Paşa'nın arzusuyla hazırlanan reform paketine göre devlet okullarından mezun olanların genellikle kamu hizmetinde çalışmalarından dolayı sanat, ziraat ve ticaret alanlarının eğitimsiz kişiler tarafından yönetildikleri belirtiliyordu. Buna çare olarak iptidai mekteplere ziraat bilgisi dersleri eklenmişti. Ayrıca vilayetlerde inşaat mühendisliği, ticaret ve sanat mekteplerinin açılmasına karar verildi.[991]

1896 yılında Zühtü Paşa'nın nâzırlığı döneminde vilayetlerdeki maârif müdürlüklerinin vazifelerini beyan eden(*Vilayat-ı Şahane-i Maârif Müdürlerinin Vezaifini Mübin Talimattır*) bir nizamname yayınlandı.[992] Bu nizamname vilayet müdürlerinin görev ve sorumluluklarını yeniden düzenliyordu. Bu nizamnamenin yayınlandığı dönemde, nizamnameden beklentinin büyüklüğü oranında vilayet maârif müdürlerinden de beklentiler artmıştı.[993] Tam da bu sıralarda Maârif Nâzırı Zühtü Paşa alışılagelmemiş bir şekilde Erzurum vilayeti maârif müdürüyle iletişime

[987] BOA, *A.g.e.*, 103.. 103-117.
[988] BOA., İ..DH.., 1295/102449, (10 Haziran 1891).
[989] Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi İçin Talimat-ı Mahsusa, *Salname-i Nezaret- i Maârif-i Umûmiyye* (1316/1898-1899), 326-338.
[990] Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*, 161.
[991] Somel, *A.g.e.,* 226.
[992] Vilayat-ı Şahane-i Maârif Müdürlerinin Vezaifini Mübin Talimatdır, *Salname-i Maârif* (1898),136.
[993] Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*, 29.

geçmiştir. Müdürün halini hatırını soran Zühtü Paşa'ya Maârif müdürü de cevap vererek afiyette olduğu belirtmişti.[994]

Sultan II. Abdülhamid döneminde yayımlanan yönetmelikte özellikle Harbiye, Tıbbiye ve Darülfünun gibi âli mekteplerden yetişen gençlerin dini duygularının ve ahlakının yeterli görülmediğini vurguluyordu. Haşim Paşa 22 Haziran 1906 tarihinde Mabeyne bir yazı göndererek sultanın daha önce yayınladığı kanuna uygun olarak müfredatın yeniden düzenleneceğini belirtmişti.[995] Bu konuyu önemseyen Mustafa Haşim Paşa derhal harekete geçerek ismi zikredilen okullar hakkında mabeyne gönderdiği yazının icra edileceğini belirtmişti.[996] Buna göre din ve ahlak dersleri artırılıyor bunun yanında zararlı görülen dersler de müfredat dışında bırakılıyordu. Haşim Paşa'nın en uzun süre nâzırlık yapanlar listesinde kendisine ilk üçte yer bulmasında bu tür icraatlarının etkisi olmalıdır.

5.2. Nâzırların Kültürel Çalışmaları

Nâzırların çabalarının sonucunda maârif teşkilatının alt birimleri çeşitlenmeye başlamıştır. Maârif Nezâretinin kültür ve sanat faaliyetleri içerisinde değerlendirilen müze kurma girişimleri, nezâretin alt birimlerindeki çeşitlenmenin bir sonucudur. Evrensel sergilere hazırlık yapmak, katkı sunmak ve müzecilik nezâretin önemli kültürel görevleri arasında sayılabilir. Bu iki alan eğitimin ilerlemesiyle eş görülerek nâzırlar tarafından önemsenmiştir.

5.2.1. Evrensel Sergiler

19. yüzyılın ikinci yarısına girildiğinde Avrupa'nın birçok ülkesinde hala eşitlikçi bir eğitim yoktu. Devletlerin birbirlerinin eğitim sistemlerini gözlemleyerek kıyaslama yapma yetenekleri oldukça kısıtlıydı. Evrensel sergilerin önemi bu bağlamda daha da önem kazanmıştı. Özellikle 1867 yılındaki Paris Sergisi burada belirleyici olmuştu. Sergide birbirlerinin eğitim sistemlerini anlama ve ölçme fırsatı bulan devletler ardı ardına reform girişimleri başlatmışlardı. Bu sergide Prusya, teknik eğitimiyle beraber yüksek standartlarda ilk öğretime sahip olmasıyla ön plana çıkmıştı. Osmanlı, Prusya ve İngiltere'de bu tarihten hemen sonra oldukça kapsamlı

[994] BOA, MF.MKT., 213/32, (H-17-1-1312).
[995] Akyüz, Haşim Paşa, 206.
[996] Akyüz, *A.g.m.*, 1981, 213.

düzenlemeler yapılmıştı. Bu açıdan bakıldığında maârif nâzırlarının bu sergilere katılmaları veya bir şekilde destek vermeleri, her şeyden önce Osmanlı eğitim sisteminin gelişimi ve modernleşme açısından önemliydi.

Evrensel sergilerden ilki Fransa'nın başşehri Paris'te *Camp de Mars*'da 1798 yılında açılmıştı. Kısa süre sonra 1801 yılında ikinci sergi, 1806 yılında ise üçüncü sergi açıldı. 1819 yılında oldukça büyüyen sergiler 1827 yılındaki sergiden itibaren endüstrileşmeye başladı.[997] Osmanlı Devleti Evrensel Sergilere 1851 yılından itibaren katılmaya başladı. 1851 Sergisi Londra'da organize edilmişti. Osmanlı Devleti bu sergiye Musurus Paşa[998], Mustafa Paşa ve Cemalettin Paşa'dan oluşan bir heyetle katılmıştı. 1855 yılında bu kere Paris'te gerçekleşen evrensel sergiye Osmanlı Devleti otuz dört farklı alanda iki bin farklı ürünle katıldı ve yirmi yedi madalya ile yirmi mansiyon ödülü aldı.[999] 1862 yılındaki sergiye iki katı büyüklükte bir ürün yelpazesiyle katılan Osmanlı Devleti yedi yüz seksen yedi ürün kategorisi sundu. 1862 sergisinde on bir sınıfta dağıtılan seksen üç madalya ve kırk dört mansiyon ödülü aldı. 1863 yılında ise Sultan Ahmet meydanında bir Osmanlı sergisi açıldı. Sultan Abdülaziz bu sergiye özellikle önem veriyordu. Ürünler on üç kategoride sergileniyordu. Birinci sınıf tarım ürünleri ve ahşap sanatları, ikinci sınıf gıda maddelerinin hazırlanması ve muhafazası (pekmez, nişasta, pirinç vs.), üçüncü sınıf ise maden ürünleri, dördüncü sınıf sanayide kullanılan endüstriyel makineler, beşinci sınıf mücevherler, altıncı sınıf ipek endüstrisi, yedinci sınıf kumaşlar, sekizinci sınıf kimyasallar, dokuzuncu sınıf deri ve türevi ürünler, onuncu sınıf moda tasarımları, on birinci sınıf mobilyalar, on ikinci sınıf donanma ve askeri sanayi ürünleri, on üçüncü sınıf ise güzel sanatlar ürünlerinden oluşuyordu. 1863 Osmanlı sergisini Mustafa Fazıl Paşa'nın başında olduğu bir komisyon yönetiyordu.[1000] Sergi 1 Ağustos 1863 tarihinde kapatıldı. 450.000 kuruşluk bir hasılat elde edildi. Bu da sergiye olan ilgiyi açıkça gösteriyordu. Dönemin raporlarında Osmanlı Devleti ölçeğinde yapıldığı düşünüldüğünde serginin diğer tüm sergilerden(Osmanlı

[997] Bu sergi Londra'da Trafalgar Meydanı'nda açıldı. Bkz. Tekdemir, Aziz . "1851 Londra Sergisi Ve Osmanlı Devleti'nin Katılışı". Akademik İncelemeler Dergisi 13 / 1 (Nisan 2018): 291-322 .
[998] Londra Sefiri.
[999] *La Turquie L'Exposition Universelle De 1867*, Librairie Hachette, Paris, 1867, 151-153 (Osmanlı Sergi Komiseri Selahaddin Bey'in yönetimi altında hazırlanan)
[1000] Münif Paşa,"Sergi-i Umumi-i Osmani'nin Vuku-ı Küşadı", (İstanbul: *Mecmua-i Fünun*, Nr. 9, Ramazan 1279).

ölçeğinde) bariz üstün olduğu belirtilmişti.[1001] Osmanlı başkentinde bir sergi açılması önerisini ortaya atan Mustafa Fazıl Paşa olmuştu.[1002] 1873 Viyana Evrensel Sergisine Osmanlı Devleti de katılmıştı. Sergi için oluşturulan komisyonun başkanlığını ise Ethem Paşa yapıyordu. Sergi komiserliği görevini ise Ethem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey yürütmüştü.[1003] 1893 Chicago Evrensel Sergisi Komiserliğini İbrahim Hakkı Paşa üstlenmişti.[1004] İbrahim Hakkı Paşa 1900 yılındaki Paris Evrensel Sergisine komisyon üyesi olarak katılmıştı. Ali Kemal Bey ise 1900 yılındaki Paris sergisinde şehirde bulunmaktaydı. Sergiyi gezdiği Mizancı Murat'a mektuplarından anlaşılan Ali Kemal Bey, II. Abdülhamid'e ve Paris sefiri Salih Münir Bey'e öfkesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin Paris sergisindeki tanıtımını oldukça kötü olumsuz şekilde betimlemişti.[1005] Dethier 1867 Paris Evrensel Sergisi'ne Bizans döneminden kalma beş adet anıtla katılmıştı.[1006]

5.2.2. Müzecilik ve Kütüphaneler

Tanzimat döneminden beri müze kurma girişimleri olmuşsa da kurumsal bir yapılanma ortaya çıkmamıştı. Osmanlı Devleti'nde bilimsel anlamda en önemli müze girişimlerinden birisi 1827'de kurulan *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne*'de açılan *Tarih-i Tabii*[1007] müzesidir. Bundan sonra modern anlamda sanat-tarih alanında ilk müze kurma girişimi 1846 yılında başlamıştır. Bu girişimler 1869 yılında Saffet Paşa'nın nâzırlığı döneminde meyvesini vermiş ve *Müze-i Hümâyun* ismiyle açılmıştı. Müzenin ilk müdürlüğüne Edward Goold, ikinci müdürlüğüne ise Pio Francesco Carlo Terenzio tayin edilmişti. Philipp Anton Dethier ise üçüncü müdür olarak tayin

[1001] *La Turquie L'Exposition Universelle De 1867*, Librairie Hachette, Paris, 1867, 20-29. (Osmanlı Sergi Komiseri Selahaddin Bey'in yönetimi altında hazırlanan).
[1002] Sevilay Kasap, "Sergi-i Umumî-i Osmanî 1863, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003), 10. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu sergiye sorumlu olarak atanmasında Fazıl Paşa'nın Mısır hayatı tecrübesinin olduğu söylenebilir. Buna sebep olarak ise dönemin sergi yarışına Mısır'ın ayrı olarak katılması olabilir. Mısır ise kendi ürünleri kendi topraklarında sergiliyordu. Fazıl Paşa ve ait olduğu Mehmet Ali Paşa sülalesinin sergi tecrübesi Fazıl Paşa'nın yöneticiliğine sebep olmuş olabilir.
[1003] Kasap, "Sergi-i Umumî-i Osmanî 1863", 10
[1004] Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.21 (Ankara: TDV Yay., 2000): 311-314.
[1005] Zeynep Menemencioğlu, "1900 Paris Sergisi'ndeki Resmi Osmanlı Pavyonu", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1984).
[1006] Yılanlı Sütun, Bakırköy İçi, Çemberlitaş Sütunu, II. Theodosius Anıtı ve şehir surlarının kuzey bölümü için bkz. Selahaddin Bey(haz.), *La Turquie L'Exposition Universelle De 1867*, Librairie Hachette, (Paris, 1867), 151-153.
[1007] Tabii kavramı dönemi içerisinde bağlamına oturtulduğunda bugünkü "bilim" kavramına karşılık geldiği anlaşılır.

edilmişti. Dethier'i diğer müdürlerden ayrı kılan özelliği 1872-1881 yılları arasında toplam 8 yıl 7 ay Müze-i Hümâyun müdürlüğü yapmış olmasıydı. Konumuz açısından önemi ise müzenin Maârif Nezâretine bağlı olması ve Dethier'in toplamda dokuz nâzırla çalışmış olmasıdır. Müzecilik kurumunu modernleştirmek için çaba harcayan Dethier, Osman Hamdi Bey'in çalışmalarına da zemin hazırlamıştı.[1008]

Müze-i Hümâyun kurulduktan sonra kurumun başına Galatasaray *Mekteb-i Sultani* ders müdürü İrlandalı bir Katolik olan Edward Goold tayin edildi (Mart 1868-Ekim 1871).[1009] Âli Paşa'nın vefatından sonra Mahmut Nedim Paşa Sadrazam olunca müze müdürü değiştirilerek Pio Francesco Carlo Terenzio müdür tayin edildi. Nedim Paşa'nın azledilmesinden sonra maârif nâzırı tayin edilen Ahmet Vefik Paşa döneminde *Müze-i Hümâyun* gelişmeye devam etmiş, Vefik Paşa Maârif Nezâretine bağlı olan müzenin başına Dethier'i atamıştı.[1010] Bu dönemde Dethier'in gayretleriyle *Müze-i Hümâyun'*a birçok eser kazandırıldı.[1011] Dethier, Saffet Paşa'nın sonraki nâzırlıkları döneminde de müdürlük görevine devam etti. Saffet Paşa Dethier'i taşraya göndererek incelemeler yapmasını istemişti.[1012]

Nazırlar için kütüphanelerin büyük önemi vardı. Halkın kütüphanelere ulaşması isteniyordu. Münif Paşa Vidin kütüphanesiyle ilgili komiserlikten aldığı bir telgrafta kütüphanenin yerinin değiştirilmesi isteniyordu. Ancak Münif Paşa bu fikri doğru bulmamıştı. Ahali açısından büyük önemi olan fetva kitapları sebebiyle kütüphanenin yerinde bırakılmasının uygun olacağına karar vermişti.[1013] Vakıflara ait kütüphanelerin korunması sorunuyla da Saffet Paşa yakından ilgilenmişti. Son nâzırlığı sırasında Ayasofya Kütüphanesi'nin envanterindeki kitaplarda eksik olduğu anlaşılmasından sonra soruşturma açan Saffet Paşa, konuyla ilgilenmesi için *Meclis-i Maârif*'i görevlendirmişti. Ancak kitapların satıldığı anlaşıldıktan sonra, olay zaptiye nezâretine kovuşturma için devredilmişti. Ancak kütüphanelerdeki düzensizlik ve denetimsizlik problemi devam ettiği için, daha önce denetmen olarak görev yapan

---

[1008] Meltem Saatçı Ata, "Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maârif Nâzırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, sy.21, (2021):474.
[1009] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, 27.
[1010] Aziz Ogan, "Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıldönümü", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, sy.62, (1947):8-22.
[1011] Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999, 92-94.
[1012] HR.MKT, 840/49, 14 Temmuz 1874; MF.MKT, 18/115; 18/116.
[1013] BOA., *HR.SFR.04..,* 329/95, 24-01-1888.

Mehmet Nazım Efendi'yi Maârif Nezâreti kadrosuna alındı. Böylece sıbyan mekteplerinden sonra kütüphaneler de Maârif Nezâretine bağlanmış oluyordu.[1014]

5.3.Nâzırların Şikayetleri

Nâzırlar görevleri döneminde birçok farklı gerekçeyle şikayetlerini belirtmişlerdir. Nâzırların kendilerinden önceki maârif nâzırlarının icraatlarından sık sık şikayette bulunmuşlardır. Bu şikayetler kendi nâzırlıkları döneminde var olan sorunlar için bir suçlu bulma çabasından da kaynaklanmıştır. Ayrıca okulların durumlarından şikayet eden nâzırlar da vardır. Bu şikayetlerin sonrasında genellikle layihalar sunulmuş ve eğitimde ıslahata gidilmiştir. Asrilik ya da sekülerleşme eğilimi gösteren talebeler II. Abdülhamid döneminin temel şikayet kaynağıdır. Tüm bu şikayetlerine karşın nâzırların kendileri de hem diğer nâzırlar tarafından hem de toplumun farklı kesimleri tarafından şikayete maruz kalmışlardır.

5.3.1. Birbirini Şikayet Eden Nâzırlar

Haşim Paşa döneminde ahlakın bozulduğu ve muhalefetin de buna bağlı olarak attığıyla ilgili bir kanaat oluşmuştu. Buna karşı bulunan çareler ise okullardan bazı dersleri kaldırmak ve yerlerine dini ve ahlaki dersler ikame etmek olacaktı. Bunun dışında müdür yardımcılarının ilmiyeden olması ve Darülfünunun kapatılması maddeleri de önlemler arasındadır. Bunların dışında Haşim Paşa'nın Mabeyne gönderdiği bilgilendirme yazısı ahlakın bozulmasının kökeni konusunda bize önemli bilgiler vermektedir. Çünkü Haşim Paşa'nın metni açıkça Galatasaray Lisesi'nin kuruluş biçimi ve kuruluştaki uygulamalar üzerinden Saffet Paşa'yı suçlamaktadır. Okulda görevlendirilen personelin sadakatsiz olduğunu belirtmekte ve ahlakın bozulmasını buna bağlamaktadır.[1015]

Ahmet Cevdet Paşa da döneminden önce eğitimi ıslah etme girişimleri için "orta ve sondan başladılar yani ilköğretimi ihmal ettiler" demişti. Haşim Paşa dönemi bu görüşün hayat bulduğu bir dönemdi. İlk öğretime ağırlık verilmesi gerektiği vurgulanarak gelişimin bu şekilde olacağı belirtiliyordu.[1016] Bu görüşe ek olarak dini dersler ve ahlak dersleri artırıldı. Ve bazı okulların kapatılarak

[1014] BOA, MF.MKT, 20/154, (20 Ekim 1874); MF.MKT, 20/176, (29 Ekim 1874); 21/5, (15 Kasım 1874); İ.DH, 691/48289, (31 Ekim 1874).
[1015] Akyüz, "Haşim Paşa", 213.
[1016] Akyüz, *A.g.m*., 207.

öğrencilerinin diğer okullara kaydırılması amaçlandı. Bu okullar yeni dönemde öğrenci de kabul etmeyeceklerdi.[1017]

Abdurrahman Şeref Efendi II. Meşrutiyet sonrasında Maârif Nâzırı olduğu dönemde, Haşim Paşa'nın nâzırlığı dönemindeki eğitimin durumunu olumsuz bir şekilde anmıştı. Özellikle Ali mekteplerin eğitim açısından kalitesizliğini Mülkiye Mektebi üzerine olan şikayetiyle dile getirmişti.[1018]

Bazen hem aktif Maârif Nâzırı hem de eski Maârif Nâzırı şikayet edilir. Mustafa Nuri Paşa döneminde *Mecmua-i Fünun* dergisini uzun bir aradan sonra tekrar çıkarılmaya başlamıştı. Hem cemiyetin hem de derginin kurulması 1863 yılından beri sadaret izniyle gerçekleşmişti. Her ne kadar Münif Paşa'nın gayretleriyle çıkarılsa da 1883 yılında derginin tekrar çıkarılmasına izin veren nâzır ise Mustafa Nuri Paşa'ydı. İlk sayısında "Bir Yıldız Böceği ve Bir Yıldız" başlıklı yazı yüzünden dergi kapatılmıştı. Derginin kapatılması sonrası hem Münif Paşa hem de Mustafa Nuri Paşa ikaz edilmişti.[1019]

Şikayetlerin bazı durumlarda şiddete dönüştüğü de oluyordu. Münif Paşa kendisinden yaklaşık otuz yıl sonra Maârif Nâzırı olacak olan Rıza Tevfik Bey'i Mekteb-i Mülkiye'de okuduğu yıllarda okuldan uzaklaştırdı. Rıza Tevfik ise, mektep hocalarının bazılarının okuldan uzaklaştırılması üzerine öğrenci eylemlerine katılarak Münif Paşa'yı zor durumda bırakmıştı. Aynı dönemde bu iki isimle Mekteb-i Mülkiye muallimliği vasıtasıyla yolları kesişen bir başka isim II. Meşrutiyet döneminin ilk nâzırlarından olan Recaizade Mahmut Ekrem Bey'di.[1020] Yine Münif Paşa, Kamil Paşa'ya oldukça muhalif bir tutum içindeydi. Münif Paşa'nın Said Paşa'ya olan yakınlığı da bu muhalefeti besliyordu. Münif Paşa, kendisinin maârif nâzırı olduğu bir zamanda Kamil Paşa'yı Sultan II. Abdülhamid'e şikayet etmişti. Ona göre Kamil Paşa dış işleri konularını pamuk ipliğinde tutarak istediği zaman terazinin iki kefesi gibi aşağı yukarı oynadığını söylüyordu. Ona göre, sorun oluşmasına sebep olan Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne nota vermesi de Kamil Paşa'nın cüzi makam menfaatlerinin bir sonucuydu. Münif Paşa bununla da

[1017] Akyüz, *A.g.m*, 206.
[1018] Ali Şehbaz'ın bu konudaki hatıratı için bkz. Ergin, *Maârif Tarihi*, 873.
[1019] BOA, MF.MKT., 80/30, (11-06-1883); Uçman, "Mecmûa-i Fünûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28 (Ankara: TDV Yay., 2003), 270-71.
[1020] BOA, HSD.AFT, 12/143, (19 Kasım 1888).

yetinmiyor Riyaz Paşa ve Kamil Paşa'nın Mısır'da ve Osmanlı'da bu kadar yüksek mevkilerde olmalarının normal olmadığını belirterek bu durumu ikisinin de Yahudi olmasına bağlıyordu. İki zatla alakalı Fransa'daki gazetelerde detaylı inceleme yazısı çıktığını da ekliyordu.[1021] Bu olaylardan sonraki gelişmeler II. Abdülhamid'in Münif Paşa'yı haklı bulduğuna delil olabilir. Çünkü bu olaylar yaşandığı dönemde Münif Paşa altı yıldan fazla süre maârif nâzırlığı yapmıştı. Ayrıca başka nâzırlıklarda da bulunmuştu. Ancak Kamil Paşa sadrazamlıktan azledildikten yıllar sonra kısa süre sadrazamlık yapmıştır. Ayrıca bir daha nezâretlerde kendine yer bulamamış ve Suriye'de ve Aydın'da on yıldan fazla süre kalmıştır.

Ahmet Kemal Paşa'nın Aralık 1872'de Vefik Paşa yerine Maârif Nâzırlığına getirilmesinden sonra Maârif Nezâreti heyeti kendisine bir *teşekkürname* kaleme almıştır. Bu *teşekkürname* bir anlamda da önceki görevine son verilen nâzır olan Ahmet Vefik Paşa'dan şikayet anlamı taşımaktadır. Belgede işlerin şevkle yürümesi gerektiği ve Ahmet Kemal Paşa'nın bu şevki sağlayacağından bahsedilir. Teşekkür yazısını ya da diğer deyişle şikayet yazısının altına mühür basanlar çeşitliliği hayli ilginçtir. *Darülmaârif* müdürü, *Mahrecü'l-Aklam* müdürü, *Darülmuallimin* müdürü, *Meclis-i Maârif* azasından ve *Darülmaârif* mualliminden Mehmet Emin, *Meclis-i Maârif* azası ve *Darülfünun* muallimi Ekrem Bey örnek olarak gösterilebilir.[1022] Toplamda 37 üyenin imzası vardır.[1023]

5.3.2. **Ekonomiden Şikayet Eden Nazırlar**

Ekonomik durumlardan şikayet eden nazırlar da vardı. Bunlardan Haşim Paşa, Maârif Nâzırlığı döneminde Yıldız'a gönderdiği bir yazıda çocuklarının evliliği ve inşaat işlerinden dolayı borç içinde kaldığını belirtmişti. Bu sebeple padişah tarafından atiyye yani hediye almak isteğini açıkça belirtmişti.[1024] Borçlarından dolayı Bebek'te yaptırdığı yalının sultanlardan biri tarafından satın alınmasını talep etmişti.[1025]

[1021] Budak, "Münif Paşa", 62-63.
[1022] İnal, *Şairler*, 274-285; Hasebe, "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants", 181-207.
[1023] BOA., İ..DH.. 659/45916, (H-15.10.1289).
[1024] BOA., *Y..PRK.MF*.., 5/21, (H-14-06-1325).
[1025] BOA., *Y..PRK.MF*, 5/29, (H-30-12-25).

Münif Paşa ilk nâzırlığı sırasında Mabeyn tarafından, maârifin yanı sıra maliye konusunda uzman olduğu ifade edilmişti.[1026] Bu sebeple olacak ki Münif Paşa mali işlere sürekli iliştiriliyordu. Zaman zaman oluşturulan mali komisyonlarda görev aldı. Münif Paşa üçüncü maârif nâzırlığı döneminde(1884-1991) Temmuz 1888'de ise devletin mali açıdan düştüğü zor durumu beyan eder bir yazı kaleme aldı. Dönemin Maliye Nâzırı Mahmut Celalettin Paşa ve Sadrazam Kamil Paşa'nın mali durumun gerçeğini söylemediklerini bildiriyordu.[1027] Dış borçlar dengesi yolunda görülse de memur maaşları verilemiyordu. Bu sebeple sadrazam ve maliye nâzırına yoğun eleştiri getiriyordu.[1028] Bunun üzerine Mahmut Celalettin Paşa'nın görevden alınarak yerine Ohannes Efendi'nin Maliye Nâzırı yapıldı.[1029]

Saffet Paşa Paris Sefareti sonrası Maârif Nâzırı olduğunda sefirlik dönemine ait bazı sorunlar kendisini takip etmiştir. Mali işlerle ilgili olduğu anlaşılan konularda Saffet Paşa Paris Sefiri Cemil Paşa'ya açıklayıcı mahiyette bir mektup göndermiştir.[1030]

Saffet Paşa Maârif Nâzırı olduğu dönemde bir sebep ile Fransızca (muhtemelen tab için) harfler getirtmişti. Bu harflerin ücreti Maârif Nezâreti tarafından ödenmediği için Matbaa-i Amire tarafından icra işlemi başlatılacağına dair Babıali'ye yazı gönderilmiştir. Matbaa-i Amire tarafından gönderilen yazı ücretinin alınabilmesi için aracı olunmasını talep etmektedir.[1031]

5.3.2. Okullardan Şikayet Eden Nâzırlar

Abdurrahman Şeref Efendi II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki nâzırlığı döneminde genel olarak okullardaki eğitimin kalitesizliğinden, özelde ise Mülkiye Mektebi'nin kalitesinin düşmesinden bahsederek II. Abdülhamid döneminin son yıllarındaki seviyeye ulaşılabilmesi için onlarca yıl çalışmak gerektiğini söylemişti.[1032]

[1026] BOA., İ..DH.., 739/60491, (30-Ocak-1877).
[1027] Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali*, 1.
[1028] BOA., Y..EE.., 10/35, (2-Temmuz-1888).
[1029] Kuneralp, Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali, 7.
[1030] BOA., HR.TH.., 7/27, (M-03.02.1869).
[1031] BOA., MF.MKT., 8/20, (H-14.11.1289).
[1032] Ergin, *Maârif Tarihi*, 873.

Zühtü Paşa yurtdışına giden öğrencilerin yeni rejim arayışları ve cumhuriyetçi fikirlerinden rahatsızdı. Bulunduğu dönemde bu bir sorun haline gelmeye başlamıştı. Yeni Osmanlılar döneminde bazı ilerici bürokratların özgürlük talepleri doğrultusunda Avrupa'ya gitmelerinin yerini *Mülkiye Mektebi* çatısı altındaki okullardan Paris'e giden öğrencilere bırakmıştı. Artık durum biraz daha değişik ve sorun biraz daha farklıydı.[1033] Yeni Osmanlılar hareketinin yoğun muhalefet gösterdiği döneminde bile eğitim siteminin ve öğretmenlerin ortaya çıkardığı bir sorun yoktu. Ancak burada doğrudan eğitim sistemini ilgilendiren; yüksek eğitim gören öğrencilerin kaçması durumu vardı. Nitekim Dr. Nazım Bey bu öğrenciler arasında olarak Paris'e gitmişti.[1034] Zühtü Paşa bu sebeple âli mektepleri yeniden düzenlemek için bir komisyon oluşturacaktı.[1035] Yaklaşık bir sene sonra Zühtü Paşa'nın bir başka sorunla karşılaştığını anlıyoruz. Buna göre *Tedkik ve Muayene Encümeni* tarafından incelenen Türkçe, Arapça ve Farsça bazı kitaplara izin verilmesine rağmen yeniden incelenme tavsiyesi gelmişti. Bunun üzerine iş yine başa düşmüş Zühtü Paşa bu kitapları inceleyecek heyetin başına getirilmişti.[1036]

Saffet Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde(1868-1871) sıbyan/mahalle mekteplerinin kalitesi sorunu devam ediyordu. Sıbyan mekteplerinde öğrenciye Kuran hatmi, tecvit, ilmihal dersleri yanında Türkçe metinleri okuyabilme becerisi kazandırılması amaçlanıyordu. Bu sayede rüştiye mektebine öğrenci hazırlanmış olacaktı. 1846-48 yılı yönetmelikleriyle amaçlanan buydu. Ancak 1862 yılına kadar alınan tüm önlemler sıbyan mekteplerinin kalitesini artırmaya yetmedi. Bunun üzerine 1868 yılında Maârif Nâzırı olan Saffet Paşa bir rapor hazırlayarak sıbyan mekteplerinde eğitim gören öğrencilerin yeterli düzeyde okur yazar yetkinliğe ulaşamadıklarını belirtmişti. Amaç sadece bu olmasına rağmen harekesiz metinleri okuyamıyor ve sayıları da bilmiyorlardı.[1037] Bu rapor üzerine *Meclis-i Vâlâ* ve Suphi Paşa Şubat 1868'de *Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname Layihası* isimli kapsamlı bir proje geliştirdi. Proje masraflarının karşılanması için *Evkâf-ı Hümâyun Hazinesi'*nden ödenek ayrıldı. Projeye göre sıbyan mektepleri müfredatına imla, aritmetik, coğrafya dersleri konulması amaçlanıyordu. Altı yaşından itibaren

[1033] BOA, İ..DH.., 1295/102449, (H-03-11-1308).
[1034] Eyicil, "Nâzım Bey", 447.
[1035] BOA, İ..DH.., 1295/102449, (H-03-11-1308).
[1036] BOA, İ..DH.., 57/5, (H-03-05-1309).
[1037] BOA, İ..ŞD.., 484/1, (H-8-5-1285).

öğrenciler mektebe zorunlu olarak kayıt yaptıracaklar ve çocuklarını göndermeyen aileler uyarılacaktı. Kızlar için ise ayrı mektepler açılması öneriliyordu. Bu layiha İslami karakteri olmayan seküler derslerin sıbyan mekteplerine girişini simgeliyordu.[1038] Ayrıca bu rapor doğrultusunda sıbyan mekteplerine uygun öğretmenlerin yetiştirilebilmesi için Darülmuallimin-i Sıbyan açılmasına karar verilmişti.[1039]

Saffet Paşa medreselerdeki eğitimin durumundan da şikayetçiydi. Medreselerin ıslahı meselesine dair 3 Ocak 1880 tarihli lâyihasında buralarda verilen derslerle ilgili programın 200 yıldır değişmediğini ve uzun yıllar devam eden eğitime rağmen talebelerin ne dünya ahvalini ne hesap-kitabı ne de Arapça'yı öğrenemediklerini vurgulamıştır.

Cevdet Paşa eğitimin yanlış tarzda yönetildiğini düşünüyordu. Özellikle II. Abdülhamid dönemindeki eğitimin fazla seküler içeriği ve müfredatın sürekli değişiminden oldukça rahatsızdı. Bu sebeple yayınladığı layihalarla bu sorunlara temas ederek kendi çözüm önerilerini sunuyordu. Endişelendiği konular arasında öğrencilerin din ve ahlaktan uzaklaşmasını devleti tehdit eden bir güvenlik unsuru olarak görüyordu. Osmanlı Devleti'nin İslam kültürü temelinden yükseldiğini ve bunun kaybedilmemesi gereğinden bahsetmişti. Buna çare olarak iptidailerde öğretilen basit dini derslerin yanında rüştiye ve idadi mekteplerinde her öğrenim döneminde en az bir dini içerikli dersin olması gerektiği vurguluyordu. Müfredat konusuna da değinen Cevdet Paşa, okulların müfredatlarında gereksiz dersler olduğunu ve bunun sonucunda öğrencilere ek yük oluşturduğunu vurguluyordu.[1040]

1901 senesi ilkbaharında Rusya'nın Petersburg şehrinde öğrenci olayları meydana gelmişti. Rusya'nın diğer şehirlerine de yayılan olaylarda Rusya Eğitim Bakanı öldürüldü. Olayların Avrupa geneline sıçrama eğilimi göstermesi Osmanlı idarecilerini tedirgin etmişti.[1041] Bu olaylarla bağlantılı olarak Yıldız idaresi bazı tedbirler alma gereği görmüştür. Zühtü Paşa ise Mabeyn tarafından kendisine vazife olarak verilen mektep talebelerinin Avrupa'ya gitmelerini engellemek için bir komisyon kurmuştu. Bu komisyonun icraatından olarak birçok yeni uygulama hayata

[1038] BOA, İ..MVL., 584/26278, (H-28-10-1284); Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 72-73.
[1039] İnalcık , *Tanzimat*, 699.
[1040] BOA, Y.EE. 18-553/587-93-38.
[1041] BOA, Y..PRK.TKM., 44/37, (13 Nisan 1901).

geçirildi. Bunlardan birisi mekteplerin ders içeriklerinin düzenlenmesi ve kalitenin artırılmasıydı. Kaliteyle alakalı bir konu da yüksek mekteplerin Avrupa mektepleri seviyesinde oluşunu talebeye anlatmaktı. Ancak bu sayede Avrupa'ya gidişin engellenebileceği düşünülüyordu.[1042]

5.3.4. Muhalefetten Şikayet Eden Nazırlar

Saffet Paşa sıbyan mekteplerini ıslah için birtakım düzenlemeler yapmıştı. Bunların arasında ders kitaplarını ilgilendiren kısımlar da vardı. *Meclis-i Kebir-i Maârif*'in kuruluşundan sonraki ilk toplantısında elifba cüzlerinin baş kısımlarındaki "Rabbi Yessir" duasının kaldırtmıştı. Bundaki amaç öğrencilerin öğrenme güçlüğü yaşamasının önüne geçmekti. Ne var ki bu karara muhalefet edenlerde yok değildi Mektupçu Ali Raşit Efendi'ye göre bu uygulama yanlıştı. Saffet Paşa'nın uğraşması gereken bir sorun haline gelen bu mesele, Ali Raşit Efendi görevinden uzaklaştırılması sonucunda sorun çözüldü. Saffet Paşa Babıali'ye yazdığı bir tezkiresinde, Maârif Nezâreti içerisinde kendisine karşı oluşan bir muhalefetin varlığından şikayetle Raşit Efendi'nin bu muhalefeti örgütleyebileceğinden bahsediyordu.[1043]

Münif Paşa II. Abdülhamid'in saltanata gelişinden kısa bir süre sonra Yusuf Ziya Paşa(1.)'nın yerine maârif nâzırı olmuştu. Ancak zaten 93 Harbi sebebiyle çalkantılı bir dönem geçirilen bir ortamda Münif Paşa'nın başına başka sorunlar da açılacaktır. Münif Paşa, Ali Suavi'nin de Galatasaray Mekteb-i Sultanisine müdür olduğu gün nazır olmuştu. Ancak Ali Suavi Mekteb-i Sultani'de yapmaya çalıştığı bazı değişikliklerle alakalı Münif Paşa'dan destek alamayınca, paşayı camilerdeki vaazlarından başlayarak Sultan II. Abdülhamid'e kadar şikayet etti.[1044] Oldukça ileri seviyeye giden bu şikayetler Münif Paşa hakkında Rus ajanlığı suçlamasına kadar vardı. Bunun sebebi ise Ali Suavi'nin mektepten atmaya çalıştığı bir öğretmene

[1042] BOA, Y..PRK.AZJ., 42/11, (28 Nisan 1901).
[1043] İnal, *Son Sadrazamlar*, II:878-879.
[1044] Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 314. Ali Suavi'nin Münif Paşa hakkındaki raporu şöyledir: ". ...Islah-1 tedris için muallimlerden diploma sual olunup hocalık etmesini bilmeyenlerin, diplomalı ve daha az maasli muallimlerle tebdiline teşebbüs olundu ve bilcümle bundan bir buçuk ay mukaddem Maârif Nezâretine takdim eylediğim layiha mucibince kaide-i tedris tesis olunarak icraya mübaşeret edildi Mesail-i mezkurenin kaffesinde Maârif Naziri'nın muavenetine öteden beri müracaat oluna geldiyse de hiçbirini icraya müsait görünmediğinden ve yazılan muharrerat-ı resmîyeye cevap vermeye bile cesaret edemediğinde, Cenab-1 Hakka tevekkülen ve zaman- hakkaniyet-i adaletpenahiye müsteniden vazife-i acizi icrasına cesaret kilindi. Ol baba ve herhalde emr ü ferman Hazret-i Veliyyeü'l-emrindir" BOA, YEE, 14/26, (H-14 Şubat 1294).

Münif Paşa'nın sahip çıkmış olmasıydı.[1045] Bu çatışmadan sonra Münif Paşa ve Ali Suavi yakın tarihlerde görevlerinden ayrıldılar.

Emrullah Efendi nâzırlığı döneminde Tuba Ağacı teorisini ortaya atmış, bu teori bazı aydınların desteğini almasına karşılık, bazılarının ise karşı çıkmasına sebep olmuştu. Ayrıca eğitim kadrolarında yaşanan görevden çıkarmalar da bir başka çatışma alanı doğurmuştu. Özellikle *Darülmuallimin* müdürü Mustafa Satı Bey'in ve *Mekteb-i Sultani* müdürü Tevfik Fikret Bey'in istifaları sonucunda sorunlar büyümüştü. Tevfik Fikret'in istifasından sonra öğrenci eylemleri başlamış, sonunda Emrullah Efendi nezâret görevinden istifa etmişti. İstifası kabul edilmeyen Emrullah Efendi ancak Temmuz 1912'de hükümet istifa edince görevini bırakabilmişti. Sonrasında ise *Darülfünun Olayları* sebebiyle sıkı yönetim tarafından yargılanmış ve bir süre hapiste kalmıştır.[1046]

5.3.3. Şikayet Edilen Nazırlar

Mustafa Haşim Paşa dönemi hakkında kaynaklarda bilgi olmasına karşın yazılanlar olumlu nitelikte değildir. Kimi yazarlar bu durumu onun dönemindeki uygulamalara ve paşanın düşüncelerine bağlamışlardır. Uzun sayılabilecek beş yıllık nâzırlığının ardından bu denli az bilgi kalmasında Abdülhamid döneminin son Maârif Nâzırı olması ve adının hükümetteki diğer nâzırlarla(Melhame kardeşler gibi) anılmasının etkisi vardı. Sebeplerden birisi de eğitim atamalarında kayırmacılığın/patronajın yaygınlaşması olarak gösterilir.[1047]

Namık Ekrem adında bir öğretmen tarafından kaleme alınan bir kitapçıkta dönemin öğretmen atamalarının yozlaştığı; liyakat, ilim, irfan ve tedris usulü gibi hünerlere önem verilmediği belirtilir. Buradaki patronaj ilişkiler sonucu atamalar şiddetle eleştirilir. Onurlu, patronaj ilişkilerle yükselmek istemeyen, namuslu olarak tarif edilen öğretmen adaylarının uzun süreler Maârif Nezâreti salonlarına gelip gittiklerini ancak netice alamadıklarından hayıflanarak bahsediliyor. Bu satırlar yazılırken durumun vahameti, vatanın ilerlemesi ve vatana hizmetle eş tutularak eşitsizlik örnekleri kuvvetlendiriliyor. Bu metinlerde doğrudan Haşim Paşa'nın

[1045] Bu olay dönemin İstanbul İngiliz Büyükelçisi Sir Layard'ın Londra'ya gönderdiği 2 Kasım 1877 tarihli raporlara da yansımıştır. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 350-352.
[1046] Esma Vildan Türkan, "Emrullah Efendi'nin Maârif Nâzırlığı (1910-1912), 17, 44.
[1047] Akyüz*, Haşim Paşa*, 205.

şahsına niteleme olması, neden Haşim Paşa döneminin özellikle öğretmenler açısından unutulası bir dönem olması gerektiğini bize açıklıyor. Kitaptan anlaşılabildiğine göre öğretmen ücretleri Maârif Nezâretinin diğer memuriyetlerinin ücretlerine göre düşük olmasından şikayet ediliyor.[1048]

Nail Bey'in nâzırlığı dönemi, aynı zamanda gayr-i Müslim okullarının statüleri konusunun yoğun bir şekilde tartışıldığı bir dönemdir. Gayr-i Müslim cemaat temsilcileri kendi okullarında öğretilen din derslerine dokunulacağı ve Türkleşerek kimliklerini kaybedecekleri endişelerini gazeteler yoluyla sık sık gündeme taşıyorlardı. Konu hakkındaki soru işaretlerini gidermek isteyen Nail Bey, Süleyman Nazif'e bir röportaj vermiştir. *Osmanischer Lloyd* gazetesine verdiği demeçte, okullardaki durumun modern terbiye usullerini öğretmekten ibaret olduğunu ve cemaatleri Türkleştirme gibi bir amaçlarının olmadığını anlatmıştır. Tedris ve terbiye arasındaki farkları anlatarak, cemaatlerin okullarında tedris değil terbiye usullerine dair uygulamaların olduğunu belirtmiştir. Bu şayialaların çıkmasını da garazkarlar olarak nitelediği kötü niyetli kişilerin yazılarına bağlamıştır. Aynı dönemde Nail Bey münderise vakıflarının yöneticilerinin muhalefetine uğramıştır. Bunun sebebi ise vakıf gelirlerinin mütevelli heyetleri adı altındaki kişiler tarafından gasp edilmesine karşı çıkmasıydı. Bu durumun yeni düzenlemelerle düzeltileceğini belirtmiştir. Darulmuallim mekteplerine gayr-i Müslim öğrencilerin alınmaması konusundaki şikayetlerin de giderildiğini ve bu okullara kayıt alındığını vurgulamıştır.[1049]

5.4. Nâzırlar ve Raporlar

Maârif nâzırları hakkında rapor var mıydı? Varsa bu raporlar hangi durumlarda yazılıyordu? Nâzırlar nezâret yönetimleri sırasında rapor yayınlamışlar mıydı? Bu raporlar hangi olaylar soncunda yazılıyordu? Bu sorular bize nâzırın maârifi yönetimi sırasında karşılaştığı sorunlar, raporların nâzır tayinlerinde etkisi ve nâzırların maârif yönetimindeki etkisiyle ilgili bilgiler veriyor.

5.4.1. Eğitimle İlgili Raporlar

[1048] Akyüz, *A.g.m.,* 207.
[1049] Erkek, "II. Meşrutiyet Donemi Maârif Nâzırları", 392-95.

Abdurrahman Sami Paşa nâzırlığa gelişinden bir yıl sonra Osmanlı eğitimine katkı sunacağını düşündüğü Faris eş-Şidyak[1050] hakkında bir rapor kaleme almıştır. Uzun bir süre Avrupa'nın önemli şehirlerinde yaşamış olan Şidyak'ın Osmanlı başkentine getirilmek istenmesinde İngilizce ve Fransızca başta olmak üzere birçok dili bilmesi, seyahatname, gramer ve lügat çeşitlerinde birden fazla eser kaleme alması etkili olmuştu.[1051] Sami Paşa'nın raporu makbul karşılanmış olacak ki, birkaç sene sonra gazetesi El-Cevaib'i İstanbul'da çıkarması için izin verilmişti.[1052]

Mabeyn bazen ülkedeki eğitim kurumlarının durumu hakkında rapor isteyebiliyordu. Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya Zühtü Paşa'nın sunduğu rapor bunlardan biridir. Diyarbakır, Van, Bitlis, Mamuretelaziz, Sivas ve Erzurum vilayetlerinin eğitim bütçeleriyle ilgi Zühtü Paşa bilgi vermişti.[1053]

Nâzırlar zaman zaman eğitimin sorunlarıyla ilgili de rapor yazabiliyorlardı. Zühtü Paşa döneminde Maârif Nezâretinin yayınladığı bir raporda ülkenin ilerlemesinin önemli bir sebebinin sanat, ticaret ve ziraat olduğu belirtiliyordu. Mekteplerden mezun olanların ekseriyetinin kamu hizmetinde çalıştığı ve doğrudan üretime katılmadığı vurgulanıyordu. Bu sebeple iptidai mekteplere ziraat dersleri de eklendi. Ayrıca vilayetlerde inşaat mühendisliği, ticaret ve ziraat mektepleri kararı alındı.[1054]

Yurt dışından Osmanlı Devleti'ne gönderilen yayınlar nâzırın ilgilenmesi gereken bir mesele haline gelebiliyordu. Avukat Markazis'in Marsilya'dan gönderdiği Meydan Larousse Ansiklopedisine el konulmasıyla alakalı Bulgar konsolosunun Ahmet Zühtü Paşa'ya gönderdiği rapor bunlardan biriydi.[1055] Münif Paşa'da benzer bir tecrübe yaşamıştı. Ancak rapor bir sorundan kaynaklanmamıştı. Münif Paşa yurt dışı bağlantıları sayesinde temas kurduğu Londra'daki King College hocası Charles Wells ile temas halindeydi. Türk dostu olarak ün yapmış olan Wells,

[1050] Ahmet Faris eş-Şidyak Lübnan doğumlu. Maruni Hristiyan bir ailede doğan Ahmet Faris küçüklüğünde medresede eğitim görmüştür. Küçük yaşta Türkçe ve Arapça öğrenmiştir. Ağabeyinin Protestan olmasından rahipler tarafından eziyet edilerek öldürülesi din adamlarına bakışını değiştirmiştir. Uzun yıllar yurt dışında yaşamış olan Ahmet Faris, İskenderiye, Malta, Londra, Paris, Tunus ve İstanbul'da yaşamıştır. 20 Eylül 1887'de İstanbul'a ölmüştür. Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.12 (Ankara: TDV Yay., 1995), 168-170.
[1051] BOA, İ..DH.., 448/29623, (H-12.05.1276).
[1052] BOA, MB.İ…, 16/121, (H-15.06.1278).
[1053] BOA., *Y..EE*.., 31/22, (26 Mart 1896).
[1054] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 226.
[1055] BOA., *MF.MKT.,* 825/86, (20 Haziran 1892).

1880 yılında Türkçe gramer kitabı yayınlamıştı.[1056] 1891 yılında ise bir lügat çalışması ve Türkçe eserleri serisiyle alakalı bir rapor göndermişti.[1057]

II. Abdülhamid iktidarı döneminde taşrada eğitimin yaygınlaşmasına ve birçok yeni okul açılmasına rağmen, II. Abdülhamid rejimin uygun gördüğü ahlak biçimini oturtmakta güçlüklerle karşılaşılıyordu. Haşim Paşa nâzırlığı döneminde ahlak konusuna özel bir önem vererek bazı layihalar yayınlamıştı. Buradan edindiği tecrübeyle taşradaki okullardaki ahlak sorununa çareler geliştirmişti. 1908 yılında *Yıldız*'a gönderdiği raporda, ahlak ve terbiyenin çocuklar arasında yaygınlaşması için İstanbul'daki uygulamaların Anadolu'ya da yayılması gerektiğinden bahsediyordu.[1058]

Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi Osmanlı eğitimini temelinden değiştirmişti. Bu nizamnamenin hazırlanma ve kanunlaşma sürecinde doğal olarak maârif nâzırlarının önemli bir payı vardır. Saffet Paşa ve Suphi Paşa raporları ve tavsiyeleriyle sürece ciddi katkı sunmuşlardı. Saffet Paşa ve Suphi Paşa'nın 1868 yılında yayınladıkları raporda Maârif Nezâretinin kuruluşundan itibaren mahalle mekteplerinin ıslahında başarısız olunduğu vurgulanıyordu. 1848 yılındaki yönetmelikte öğrencilerin Kuran hatmi yapması, okumayı öğrenmesi, ilmihal bilgisi edinmesi amaçlanmıştı. Bu sayede rüştiye mekteplerinin Türkçe okur-yazarlık(kitabet) eğitimi verme külfetinden kurtarılması hedefleniyordu. Ancak Saffet ve Suphi Paşaların hazırladıkları rapora göre bunda başarısız olunmuştu.[1059] Anlaşılan o ki 1868 yılı içerisinde kanunlaşan Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi bu raporun gösterdiği sorunlar çerçevesinde hazırlandı. Zaten nizamnamenin uygulamaya konulmasından hemen sonra; Saffet Paşa'nın ilk nâzırlığı döneminde mahalle mektepleri hocalarına sınav şartı getirilmişti.[1060]

Derviş Paşa Mekteb-i Harbiye müdürlüğü esnasında, rüştiye mektebi eğitimi görmüş öğrencilerin eğitimlerinin yetersizliğiyle ilgili bir rapor yazmıştı. Hayrullah

[1056] Charles Wells, Türkler ve Osmanlı'yla alakalı objektif değerlendirmelerde bulunan ve David Urguhart ve Ubicini gibi Türk dostu aydınların devamı niteliğindeydi. Türk dili, atasözleri, sentaksı ve grameri üzerine beş kitap yayınlamıştı. 1891yılındaki Münif Paşa'yla münasebeti bu sebepledir. Bkz. Hüseyin Çelik, *Charles Wells Hayatı-Eserleri ve Osmanlı Türkleri ile İlgili Düşünceleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Basımevi, 1989), 3-24.
[1057] BOS., HR.SFR.3…, 386/43, (2-5-1891).
[1058] BOA*, Y..EE..,* 10/34, (H-11-05-1324).
[1059] BOA, İ..ŞD.., 484/1, (H-8-5-1285).
[1060] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 72-73.

Efendi'ye yazılan mektupta rüştiye mekteplerinde iyi eğitim verilmiyorsa, mekteplerin bu haline gerek olmadığı vurgulanıyordu. *Meclis-i Maârif*'e intikal eden mesele oldukça tepkiyle karşılanmış, ancak yapılan araştırmada *Mekâtib-i Umûmiye* nâzırı Vehbi Molla'nın sınavlarda başarılı olmuş öğrenciler yerine başka öğrencileri Derviş Paşa'ya gönderdiği anlaşılmıştı.[1061] Ne var ki dönemin güçlü devlet adamı Âli Paşa'nın himayesinde olan Vehbi Molla'ya karşı meclis tarafından bir tedbir uygulanamadı. Bu olay rüştiye mekteplerinin itibarını oldukça sarsarak yeni arayışlar içine girilmesine sebep oldu.[1062]

5.4.2. Nâzırlar Hakkında Raporlar

Abdurrahman Sami Paşa Osmanlı Devleti hizmetine girmeden önce uzun süre Mısır bürokrasisinde çalışmıştı. *Mora İsyanı* sonrasında Mısır'a gitmek zorunda kalan Sami Paşa'nın Mısır'da bulunduğu yıllar Osmanlı Devleti'yle Mısır savaşlarının yaşandığı bir döneme rast gelmişti. Bu sebeple Osmanlı tarafında Mısır hakkında oluşan güven bunalımı, Mısır'dan gelen Sami Paşa'yı da etkiliyordu. Sami Paşa'nın maârif nâzırı olmasından kısa bir süre sonra paşanın maârif idaresi yönetimiyle ilgili Dahiliye Nezâreti tarafından bir rapor yazılmıştı. Buna göre Sami Paşa'nın "istikamet" üzere olduğundan bahisle maârif işlerini iyi idare ettiğinden söz ediliyordu.[1063] Anlaşılan o ki Sami Paşa'ya ihtiyatlı yaklaşım devam etmişti. Sami Paşa'nın Maârif Nâzırlığından ayrılmasından kısa süre sonra Mısır'a bir seyahat etmek istemişti. Bu münasebetle Dahiliye tarafından Sami Paşa ile ilgili bir rapor kaleme alınarak bu seyahatin Sami Paşa'nın uzun Mısır hayatının bir sonucu olduğu ve birkaç ay kalarak döneceği bildiriliyordu.[1064]

Dönemi farklı olsa da nâzırlar hakkında çeşitli sebeplerle rapor çıkartılabiliyordu. II. Abdülhamid'in *hafiye* teşkilatının oldukça yoğun çalıştığı bir dönemde, II. Abdülhamid rejiminin makbul maârif nâzırı da bir sebeple rapor edilebiliyordu. Zühtü Paşa'nın Yıldız Sarayı'nda Fener meselesinin görüşüldüğü sırada hazır bulunmaması sorun haline gelmişti ve raporlara yansımıştı.[1065] Münif

[1061] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 56; Alpaslan Fener, "Hadd-i Hudud-i Saltanat-i Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-i İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015), 86.
[1062] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 55.
[1063] BOA, A.}DVN.MHM., 21/59, (H-29-07-1273).
[1064] BOA, İ..DH.., 499/33955, (H-8-6-1279).
[1065] BOA., Y..PRK.ASK., 111/75, (H-25-12-1313).

Paşa ve Nuri Paşa hakkında, Münif Paşa'nın yayınladığı bir dergi makalesi yüzünden rapor tutulmuştu. Münif Paşa'nın yayınladığı Mecmua-i Fünun isimli dergi 1883 yılında uzun süre sonra yeniden çıkmaya başlamıştı. Ancak *Encümen-i Teftiş*'in sansürü sonrası tarafından zararlı yayın olarak damgalanan dergi acilen kapatılmıştı. Bundan dolayı hem Münif Paşa hem de dönemin Maârif Nâzırı Mustafa Nuri Paşa ikaz edilmişti.[1066]

Ali Kemal Bey ilk memuriyet yıllarında Halep vilayetine gitmiş ve maârif müdürlüğü yapmıştı. Halep Vilayeti tarafından Ali Kemal Bey hakkında yazılan raporda eğitim işlerini güzel idare ettiği belirtilmişti.[1067]

5.4.3. Diğer Raporlar

Maârif nezâretinin kuruluşundan sonra kurulan *Matbuat* müdürlüğü*, Matbaa-i Amire* tarafından basılacak kitapları inceleyerek bir kısmına sansür uygulayabiliyordu. Bu uygulama II. Abdülhamid döneminde genişletilerek yurt içi ve dışı tüm basın yayın faaliyetleri denetlenmeye ve sansürlenmeye başlamıştı. Maârif Nezâreti bünyesindeki sansürle ilgili kurumlar ise kitapları inceliyordu. Maârif nâzırları da nezâret bünyesindeki sansür işini yapan encümenlerle ilgili *Mabeyn*'e rapor yazabiliyordu. Haşim Paşa 22 Şubat 1904 tarihli *Mabeyn'e* gönderdiği *ariza* sınıfındaki belgede, *Galata Postanesi* tarafından zararlı içerikleri dolayısıyla hapis(tevkif) edilmiş bulunan kitapların listesini(fihrist) beyan etmişti. Kahire'den Londra'ya, Viyana'dan Beyrut'a ve Paris'e kadar global kültürün önemli üretim merkezlerinden gelen birçok yayın incelenmiş ve yasaklanmıştı.[1068]

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yer alan toprakları istikrardan uzak bir görüntü çizmekteydi. Rumeli bölgesindeki sorunların bağımsızlık talebinden kaynaklı olanları ve sınır anlaşmazlıkları *Mora İsyanı*'yla başlamıştı. Yunanistan'ın kuruluşundan sonra sınır anlaşmazlıkları devam etmiş ve Avusturya'nın Rumeli'ye doğru yayılması ve Rusya'nın bölgedeki Slav azınlıkları kışkırtması bölgeyi daha da karmaşık hale getirmişti.[1069] *Osmanlı-Rus Savaşı*(1876-1877) sonrasındaki *Berlin Anlaşması*'nda Rumeli sorunu hakkında alınan kararlar sonucunda bölgeye ecnebi bir

[1066] BOA., MF.MKT., 80/30, 11-06-1883
[1067] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284)
[1068] BOA., *Y..PRK.MF..,* 4/88, 22 Şubat 1904.
[1069] BOA., HR.MKT., 69/19, (H-09-04-1270).

komiser atanması ve bölgede yaşayan gayr-i Müslim'lerin içinde olduğu meclislerin etkin çalışmasını öngörüyordu. II. Abdülhamid ise Avrupa devletlerini oyalayarak bölgeyi Müslüman'lar aleyhine daha da karıştıracak uygulamaları geçiştirmeye çalışıyordu.[1070] Haşim Paşa Rumeli'de meydana gelen sorunların çözümüyle alakalı *Yıldız*'a öneride bulunmuştu. Gönderdiği tezkirede Rumeli bölgesinde ecnebilerin ıslahat isteklerinin önceden maârif nâzırlığı yapmış olan Kamil Paşa'nın(1880-1881) Adliye Nâzırı olması halinde izale edilebileceğini belirtmişti.[1071]

Nâzırlar farklı gerekçelerle raporlar yayınlamışlardır. Tanzimat döneminde nâzırları, mektepler arasındaki uyumsuzluk ve mekteplerdeki kalite sorunlarıyla alakalı raporlar yayınlamışlardı. II. Abdülhamid döneminde iktidar sembollerinin değişmesiyle birlikte raporların içeriği de değişmişti. Sadakat ve ahlak temalarının öne çıktığı bu raporlar, Tanzimat döneminde olduğu gibi sadece İstanbul merkezli olmayıp; taşrayı da içine alacak biçimde genişlemişti. Bu dönemde eğitimin ülke geneline yayılmasının bir sonucu olarak nâzırların raporlarının coğrafi kapsayıcılığı da artmıştı.

Nâzırlar hakkında farklı gerekçelerle güven bunalımının yaşandığını anlıyoruz. Bu problemler ya yersizlerdir ya da daha büyük sorunlara yol açmadan veya nâzırın görevine son verilmeden çözülmüşlerdir. II. Abdülhamid döneminde nâzırlar, kendi alanları olan eğitim dışında da rapor yayınlamışlardı. Dönemin sansür uygulamasının maârif nâzırına ek bir yük oluşturduğunu ve bu konularla da *Yıldız*'la temas kurduğunu anlıyoruz.

[1070] Fortna, *Mekteb-i Hümayûn*, 117.
[1071] BOA., *Y..EE..,* 14/74, (H-17-07-1325). Kâmil Paşa Yıldız rejimi tarafından İngilizlere yakın görülüyordu. BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

6. NÂZIRLARIN HİYERARŞİK İLİŞKİLERİ ve SOSYAL AĞLARI

Maarif nazırları, resmi kimlikleri ve bireysel kimlikleri ile insanlarla ilişki kurmuşlardır. Resmi kimlikleri kurdukları hiyerarşik ilişkiler belli bir protokol ve resmiyet çerçevesinde gelişmiştir. Ancak bireysel olarak çeşitli sosyal ağlar içerisinde yer alarak, insani özelliklerinin gereği olarak eşya, insan, toplum, devlet ve dünya için tasarladıkları fikirlerini belli gruplarla paylaşmışlardır. Bu bölümde nazırların resmi hiyerarşik ilişkileri ile çevresindeki sosyal ağları üzerinde durulacaktır.

6.1. Nazırların Hiyerarşik İlişkileri

Nâzırlar, Maârif Nezâreti teşkilatının en tepesinde bulunmalarından dolayı birçok farklı gerekçeyle alt birimleriyle temas kurmak durumunda bulunuyorlardı. Bu temas genellikle maârif teşkilatında yaşanan sorunlar, finansal ihtiyaçlar ve beklentiler sonucunda ortaya çıkıyordu. Yine kurumun tepesindeki görevlerinden dolayı sultanla sıklıkla irtibat kuruyorlardı. Hem nâzırların sultandan hem de sultanın nâzırlardan türlü talepleri olabildiği gibi birçok sorunla da karşılaşabiliyorlardı.

6.1.1. Yolları Kesişen Nâzırlar

Maârif nâzırlarının bazıları geçmiş hayatlarında karşılaşmışlar ve birbirlerinden etkilenmişlerdi. Bu etkiler nâzırların gelecekteki nezâret yönetimlerinde etkili olmuştu. Kimi nâzırlar bürokraside kalfalık yaparken bir başka

nâzırın yardımıyla yurt dışına giderek tecrübe kazanmış, kimi nâzırlar beraber cemiyet kurmuşlar ve benzer siyasi veya sosyal amaçlar edinmişlerdi. Nâzırlardan bazıları eğitim teşkilatının modernleşen ilk örneklerinde beraber meclislerde veya okullarda görev almışlardı. Darülfünun kurma girişimi ise belki de nâzırları en çok bir araya getiren ortak payda olmuştu.

Bazı nâzırlar birbirlerinin kariyer gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Mesela, Romanya sorunu devam ederken, Fuat Paşa 1848'te Bükreş'ten dönünce yerine Vefik Paşa atanmıştı. Cevdet Paşa ise aynı yıl Bükreş'e Mustafa Reşit Paşa'nın mektubunu iletmek için Vefik Paşa'nın yanına gitmişti.[1072] Vefik Paşa 1840 yılında Londra Sefaretine Arifi Paşa'nın Babası Şekip Paşa'nın yanına dördüncü katip olarak atanmıştı.[1073] Münif Paşa 1860'da Karadağ sınır meselelerini çözümlemek amacıyla Kemal Paşa ile beraber Hersek'e gitmiş, Kemal Paşa'nın yanında Berlin sefaretindeki katiplik döneminde Berlin Üniversitesi'nde eğitim görmüştü.[1074] Recaizade Mahmut Ekrem Bey Şuray-ı Devlet kaleminde görev yaparken Arifi Paşa tarafından sicil dosyasına "Arapça ve katiplik becerilerine haiz bir memurdur" ibaresi not düşülmüştü.[1075]

Eğitim ve bilim faaliyetlerinde birlikte olan nâzırlar da vardı. Ethem, Münif, Derviş ve Saffet Paşalar *Mecmua-i Fünun* dergisi etrafında birleşmişlerdi. Bir süre sonra, önceki yıllarda planlanan Darülfünun açma fikri hayata geçirilmek istenince hem mektep binasının kurulumunda hem de ilk derslerin verilmesinde birlikte hareket etmişlerdi.[1076] Münif Paşa döneminde yeniden açılan *Mekteb-i Hukuk*'ta Münif Paşa ve Cevdet Paşa ders vermişlerdi.[1077]

Ortak memuriyetler icra eden nâzırlar da vardı. Cevdet Paşa ve Derviş Paşa Kozan'a *Fırka-i Islahiye*'yi oluşturmak için gönderilmişlerdi.[1078] Cevdet Paşa 1877 yılında Ethem Paşa kabinesinde Dahiliye Nâzırı olmuştu.[1079] Kamil Paşa 1882'de

[1072] BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[1073] Akün, Ömer Faruk, "Ahmet Vefik Paşa", 147.
[1074] Gövsa, *Türk Meşhurları*, 267.
[1075] BOA, DH. SAİDd…, 3/190, (H-29-12-1863).
[1076] BOA, DH.SAİDd…, 2/218, (H-29-12-1232); DH., SAİDd…, 2/416, (H-29-12-1230); Aydın "Edhem Paşa, İbrahim", 418.
[1077] Ergin, *Türk Maârif Tarihi,* 1094-1098.
1078 BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[1079] BOA, DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).

Vefik Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Evkâf Nâzırlığı olmuş.[1080] Kamil Paşa'ya kurdurulan Anadolu Kıtası Komisyonu'nda Yusuf Ziya Paşa'yla beraber çalışmışlardı.[1081]

İyi geçinemeyen nâzırlar da vardı. Cevdet Paşa 1882 yılında Vefik Paşa'nın Sadrazam olmasıyla adliye nâzırlığından ayrılmış, dört yıla yakın resmi görevden uzak kalmıştı.[1082] Cevdet Paşa 1886 yılında Adliye nâzırıyken Kamil Paşa'yla anlaşamayınca görevinden ayrılmıştı.[1083]

6.1.2. Nâzırların Altlarıyla İlişkileri

Nâzırı ilgilendiren konuların başında öğretmen atamaları geliyordu. Öğretmen yetiştiren tek okulun *Darülmuallimin* olması ve bu okulun da ihtiyaçları karşılayamaması sebebiyle öğretmen atamaları sorunları sıklıkla yaşanabiliyordu. Ahmet Kemal Paşa nâzırlığı döneminde meydana geldiği anlaşılan olayda, İzmir'in Çeşme kazasında bir rüştiye mektebi kurulması için halk çaba gösteriyordu(23 Haziran 1867). Yörenin zenginlerinden bir miktar para toplanarak mektep iki ay zarfında inşa edilmişti. Bu vesileyle halk, Maârif Nezâretinden öğretmen talebinde bulunmuş ve maaşının karşılanmasını istemiştir. Kemal Paşa bu durumu olumlu karşılamış ve bölgeye öğretmen gönderilmesi için onay vermiştir.[1084]

1896 yılında Zühtü Paşa'nın nâzırlığı döneminde vilayetlerdeki maârif müdürlüklerinin vazifelerini beyan eden bir nizamname yayımlanmıştı. Bu nizamname vilayet müdürlerinin görev ve sorumluluklarını yeniden düzenliyordu. Bu nizamnamenin yayımlandığı dönemde, nizamnameden beklentinin büyüklüğü oranında vilayet maârif müdürlerinden de beklentiler artmıştı.[1085] Tam da bu sıralarda Maârif Nâzırı Zühtü Paşa alışılmışın dışında, Erzurum vilayeti maârif müdürüyle iletişime geçmişti. Müdürün halini hatırını soran Zühtü Paşa'ya, Maârif Müdürü cevap vererek afiyette olduğunu belirtmişti.[1086]

[1080] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).
[1081] BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).
[1082] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[1083] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[1084] BOA., MVL., 736/34, (H-16.02.1284)
[1085] Somel, *Eğitimin Modernleşmesi*, 29.
[1086] BOA, MF.MKT., 213/32, (H-17-1-1312).

Maârif teşkilatının alt birimlerinden gelen taleplere olumlu karşılık vererek son dönem Osmanlı siyasetinin en teşkilatlı muhalefetinin oluşmasına zemin hazırlayan nâzırlar da olmuştur. Buna bir örnek sonradan İTC'yi teşkilatlandıracak ve ilk liderlerinden olacak olan Ahmet Rıza Bey'in Paris'e gitme hadisesidir. Ahmet Rıza Bey Fransa'da eğitimini tamamladıktan sonra memleketine İstanbul'a geri dönmüş, sonrasında Bursa İdadi mektebi müdürü, daha sonra ise maârif müdürü olmuştu. Bu sırada Paris'e giderek, İTC'yi teşkilatlandırmak isteyen Ahmet Rıza Bey, dönemin Maârif Nâzırı Münif Paşa'dan izin alarak Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında Paris Sergisi'ni gezmek amacıyla gönderilmişti.[1087]

Bazen Maârif Nezâretinin alt birimleri veya ona bağlı okullar, Maârif Nâzırından taleplerde bulunuyorlardı. Bunlardan biri de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane yönetiminin Münif Paşa'dan isteğidir. Talebe göre, tıp fakültesi öğrencilerinin sınavlarına şeref konuğu olarak bizzat katılması rica edilmişti.[1088]

Ohri'de meydana gelen bir olay Maârif Nâzırı Zühtü Paşa'nın Evkâf Nâzırına tahrirat göndermesiyle sonuçlanmıştı. Ohri'de Süleyman, Mustafa ve Sinan Çelebi vakıflarının gelirlerinden yeni açılan hocaların gelirlerine tahsisat yapılmasını istiyordu.[1089]

Maârif Nezâreti vilayet müdürlükleri de doğrudan nâzırdan talepte bulunabiliyordu. Manastır vilayeti maârif müdürü idadi mektebi inşaatı için müdürlüğe ulaşması gereken paraya izin verilmesini Haşim Paşa'dan talep ediyordu.[1090]

Maârif nâzırlarına alt birimleri tarafından farklı gerekçelerle talepler ulaşmıştır. Bu taleplere nâzır tarafından ya iyi niyetli biçimde olumlu cevap verilmiş ya da ortada bir sorun varsa giderilmeye çalışılmıştır.

Nazırların altlarıyla ilişkilerinde sorunlar yaşadığı da olmuştur. Basının gelişmesi ve matbaanın yayılması sebebiyle belki de şubeleriyle en çok sorun yaşayan nâzır Zühtü Paşa'dır. Jön Türk hareketi de onun döneminde ortaya çıktığı

[1087] Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012), 156.
[1088] BOA., MF.MKT., 90/69, (H-28.06.1303).
[1089] BOA, YB.021, 35/30, (15-10-1898).
[1090] BOA, TFR.I..MKM., 1/5, 14-9-1320.

düşünülürse durumu daha iyi anlaşılacaktır. Matbaa-i Amire tarafından basılan kitaplar sıklıkla sorun oluşturabiliyordu. Abdülhamid rejimi kozmolojisine aykırı muzır yayınların *Matbaa-i Amire* tarafından basıldığı anlaşılınca derhal müdür görevden alınarak yerine *Encümen-i Teftiş* şubesinin başkanı getirildi. Bu tarihten itibaren de Matbaa Nezâreti, Maârif Nezâretine bağlanacaktı.[1091]

Yaklaşık bir sene sonra Zühtü Paşa'nın bir başka sorunla karşılaştığını anlıyoruz. Buna göre *Tedkik ve Muayene Encümeni* tarafından incelenen Türkçe, Arapça ve Farsça bazı kitaplara izin verilmesine rağmen yeniden incelenme tavsiyesi gelmişti. Bunun üzerine iş yine Zühtü Paşa'nın ilgilenmesi gereken bir mesele haline gelmiş ve bu kitapları inceleyecek heyetin başına getirilmişti.[1092]

Evrensel sergilerde bin kilometre uzakta meydana gelen bir olay maârif nâzırını ilgilendirebiliyordu. Madrid sergisinde *Müze-i Hümâyun*'a ait paralardan biri kaybolmuştu. Maârif Nezâretine bağlı olduğundan meseleye doğrudan Zühtü Paşa dahil olmuştu.[1093]

Bir maârif müdürünün başka bir yere tayini maârif nâzırı için sorun olabilirdi. Kosova Maârif Müdürü Abdullah Bey'in Şam Mekteb-i Tıbbiye müdürlüğüne tayiniyle Celalettin Paşa yakından ilgilenmişti. Herhalde atamayı yerinde bulmamış olacak ki Celalettin Paşa bu atamanın gerekçelerini ve bu işin maslahatını soruyordu.[1094]

Ethem Paşa'nın sorunu ise yapımı için hem kendisinin hem de Münif Paşa, Derviş Paşa ve Saffet Paşa'nın büyük gayret sarf ettikleri Darülfünun binasının Maliye Nezâretine devredilmesiydi. Binayı vermemek için oldukça büyük bir çaba göstermiş olan Ethem Paşa bunu başaramayınca Sultan II. Mahmut'un türbesi civarında yeni bir Darülfünun binası yapmak için Babıali'den izin çıkartabilmiştir.[1095]

6.1.3. Sultanla İlişkileri

[1091] BOA, İ..HUS., 30/70, H-20-04-1312.
[1092] BOA, İ..DH.., 57/5, H-03-05-1309.
[1093] BOA, MF.MKT., 349/15, (H-29-8-1314).
[1094] BOA, TFR.I..KV.., 26/2533, (H-25-04-1321).
[1095] Mahmud Cevad, A.g.e., 73; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten*, sy.210, (Ankara, 1990):701-738. Tarihçi Lütfi daha sonra meşhur olan "bu kadar medrese dururken zaten Darülfünun'a gerek yoktu" lafını bu olay münasebetiyle imla etmiştir. *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, M. Münir Aktepe (haz.). c.X (Ankara: TTK, , 1993), 132.

Nâzırların nâzırlık görevlerine tayinlerinde, nezarette iş yapabilmelerinde, yeni uygulamalar yapabilmelerinde sultanla ilişkilerinin kritik bir rolü vardır. Kimi nâzırlar sultanın güvenini kazanarak icraatlarını kolaylıkla yapabilirken, kimi nâzırlar sürekli gözlem altında hareket kabiliyetini kaybetmişlerdi. Sultan ve nâzır ilişkilerinin doğasında performans, sadakat, uzmanlık ve üretkenlik bulunmaktaydı.

6.1.3.1. Performans Odaklı İlişki

Sultanın nâzırla olan ilişkisi, ihtiyaçlarına cevap verdiği ölçüde gelişebiliyordu. Bu nâzırların hem kariyerleri düzenli işliyor hem de sürgün olma ihtimalleri azalıyordu. Maârif nâzırlarından bir kısmı da hem eğitim alanında hem de sundukları diğer ek hizmetlerle bu düzlemde sultanla ilişki kurmuşlardır.

Sami Paşa maârif nâzırlığı görevi sona erdikten sonra Maliye Nezâretine atanmıştı. Bu atama Sami Paşa'ya yönelik bir çeşit ödüllendirmeydi. Gerek kurucu Maârif Nâzırı olması gerekse Girit sorununda aldığı kritik rol ona bu ihsanı kazandırmıştı. Bununla beraber Sami Paşa bir tezkire kaleme alarak övgü dolu ifadelerle sultana teşekkürlerini iletmişti.[1096]

Vefik Paşa, II. Abdülhamid'in saltanata geldiği ilk dönemde önemini artırmış bir nâzırdı. II. Abdülhamid'in *Kanun-i Esasi*'yi ilanı sonrasında açılan Meclis-i Mebusan'ın ilk reisi Vefik Paşa olmuştu. Ne var ki meşrutiyet rejiminin Osmanlı bünyesine uymayacağı kanaatine sahip olan Vefik Paşa, meclis başkanı sıfatıyla II. Abdülhamid'in bir çeşit emniyet supabıydı. Nitekim kısa süre sonra meclisin kapatılmasında Vefik Paşa etkili olmuştu. II. Abdülhamid döneminde hem maârif hem de sadrazamlık gibi üst düzey memuriyetlerde bulunmasında bu durumun payı muhtemeldir.[1097] Vefik Paşa-Sultan Abdülmecid ilişkisi yine performans odaklıdır. Bu dönemde Romanya'nın Rusya tarafından işgali tehlikesini önlemek amacıyla hem de Macar mülteciler sorununu halletmek için *Memleketeyn* komiserliğine getirilmişti. Görevinde oldukça başarı elde eden ve diplomatik yollarla Rusya ordularının Prut Nehri'nin kuzeyine çekilmelerini sağlayan Vefik Paşa, İstanbul'a dönüşünde Sultan

[1096] BOA, İ..DH.., 482/32471, (H-1-6-1278).
[1097] Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, 222.

Abdülmecid tarafından *takdirname* ile ödüllendirilmişti. Boğdan Prensi Stirbey'de Rumen halkı adına bir *teşekkürname* yayımlamıştı.[1098]

6.1.3.2. Nâzır-Sultan Arasında Güven Problemi

Sultan nâzır ilişkisi bir bakıma da güven ilişkisiydi. Bu durum aziller ve tayinleri doğrudan etkileyebilirken, nâzırın başarısında da etkili olabiliyordu. İbrahim Edhem Paşa 5 Şubat 1877 tarihinde Mithat Paşa'nın azledilmesi sonrasında sadrazam olarak atanmıştı. Ancak durumun karışıklığı ve II. Abdülhamid'in devlet adamlarına güvensizliğinin bir sonucu olarak görevinde çok kalamadı. Yine de sonraki yıllarda Dahiliye Nâzırı olarak görev yapmış olması II. Abdülhamid'in Edhem Paşa'ya bir güven biçimi olarak yorumlanabilir. Asabi mizaçlı bir devlet adamı olarak bilinirdi.[1099]

Saffet Paşa'nın kendisine olan güvenin sarsıldığını hissetmesi sonrasında Sultan II. Abdülhamid'e tezkire göndermişti. Burada geçmiş dönemlerdeki hizmetlerinden bahisle, yeni bir hizmet ve memuriyet verilmesi durumunda bu hizmeti gayretle yapacağını bildirmişti.[1100] Bu tezkirenin etkili olmadığını görmüş olmalı ve II. Abdülhamid'le yüz yüze görüşemiyor olması sebebiyle dört adet müdafaaname kaleme almıştı. Ne var ki Tanzimat ricalinin yerinin Hamidiye Ricali almıştı. II. Abdülhamid yeni dönemde yeni bir kadroyla iş görmek istiyordu.[1101]

Zühtü Paşa 1901 yılında Maliye Nâzırlığına getirilmişti. Buna karşın Maârif Nâzırlığı görevi devam ediyordu. İki nâzırlığı da bünyesine alan Zühtü Paşa Sultan Abdülhamid'den maârif nâzırlığından aldığı maaşın devam etmesini istiyordu. Buna gerekçe olarak borçlarını göstermişti.[1102] Bu istekten yaklaşık bir ay sonra bir hastalığa yakalandığını ve tedavi görmesi gerektiğini belirtmişti. Bu sebeple evinde dinlenmeyi tercih etmişti.[1103]

6.1.3.3. Sadakat Merkezli Sultan-Nâzır İlişkisi

Zühtü Paşa'nın nâzır olmasından iki yıl sonra II. Abdülhamid'in eğitim için Avrupa'ya giden talebelerin durumlarından endişe ettiği anlaşılıyordu. Öğrencilerin

[1098] Akün, "Ahmet Vefik Paşa", 145.
[1099] Aydın, "Edhem Paşa, İbrahim", 419.
[1100] BOA, Y..EE.. 14/115, (H-26-12-1295).
[1101] Kırmızı, *Abdülhamid'in* Valileri, 62
[1102] BOA, *Y..EE..,* 14/105, (12 Mayıs 1901).
[1103] BOA, Y.PRK.ML.., 21/32, (12 Haziran 1901).

ahlaki yönden zaafa uğradıklarını düşünen sultan en çok endişelendiği öğrenci grubunun askeri öğrenciler olduğunu belirtiyordu. Bu öğrencilerin, sefirler ve sefaret memurları ve ateşe militerler tarafından denetlemeleri ve rapor tutmaları isteniyordu. Burada vurgulanan nokta öğrencilerin ahlakının iyi yönde gitmesiydi.[1104] *Yıldız* yönetiminin odaklandığı bir başka sorun ise *Mekteb-i Mülkiye* öğrencilerinin iktidarın arzularına zıt düşen eğilimleriydi. Mülkiyelilerin de sıkı denetimden geçirilmesi gerektiği ve bunun sultanın arzuları olduğu tamim edilmişti. Bu istekler karşısında müfredatı, ahlak kitaplarını, maârif matbaasının bastığı kitapları ve okul müdürlerini sıkı bir denetime tabi tutan Zühtü Paşa, sadakat merkezli ilişkisini oldukça başarılı yönetmiştir.[1105]

1888 yılında meydana gelen vakada *Mekteb-i Hukuk* talebeleri bir örgütlenme içine girerek okul müdür karşıtı sokak gösterileri yapmaları üzerine, sultan Münif Paşa'ya bir irade göndererek isyan elebaşı öğrencilerin okuldan uzaklaştırılmasını istemişti.[1106]

Haşim Paşa din ve ahlak konularındaki hassasiyeti veya sultanın hassasiyeti sebebiyle Sultan II. Abdülhamid'le irtibata geçmişti. 1904 yılında sultana yazdığı bir tezkirede eğitimdeki kalite sorunun temelde dini konulara hassasiyet gösterilmemesinden kaynaklandığını belirtmişti. Sultan ise *Mekâtib-i Aliye*'ye dindar müdürler tayin edilerek din ve ahlaka zıt durumları engellemeye çalışmıştır.[1107]

6.1.3.4. Sultan-Nâzır İlişkilerinde Samimiyet

Nâzırlar, sultanla ilişkilerini samimiyet merkezli kurabilmekteydiler. Bu bazen bir hediye bazen antika bir eserin takdimi bazen ise sultana ders vermek şeklinde ifadesini bulabilmekteydi.

II. Abdülhamid bir dönem Münif Paşa'dan *ekonomi politik* dersleri almıştı.[1108] Münif Paşa 1881 yılında Sultan II. Abdülhamid'e Viyana'dan özel olarak

[1104] Burada tehzib-i ahlak kavramıyla anlatılmaya çalışılmıştı. Bu ahlaktan ne anlaşılması gerektiği ise arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Burada kastedilen alkollü içecek tüketimi veya sefahat olarak adlandırılan İslami ahlaka ters olduğu düşünülen davranışlardan ziyade cumhuriyet rejimine taraftar olmak, Fransız ihtilali kavramlarına sahip çıkmak ve bunu savunan gruplara dahil olmak şeklinde olduğu anlaşılıyor. BOA, İ..DH.., 1295/102449, (H-03-11-1308).
[1105] BOA, İ..DH.., 1278/100584, (H-13-11-1309).
[1106] Ergin, *Maârif Tarihi*, 1104.
[1107] BOA, YEE, 14/1438.
[1108] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 67.

getirttiği İran şahlarının biyografilerini anlatan *Name-i Hüsrevan* isimli kitabı takdim etmişti.[1109]

Kemal Paşa'nın üçüncü defa maârif nâzırı olması, Beylerbeyi kasrının yapılışına denk gelmişti. Bu kasrın inşası münasebetiyle Sultan Abdülaziz'e bir kaside takdim etmişti.[1110] Sultan bu kasideyi karşılıksız bırakmayarak, ihsan-ı şahaneye mazhar etmişti. Maârifin başına üçüncü defa getirilişi de bu takdimden sonra gerçekleşmişti.[1111]

Nevres Paşa Enderun eğitimi aldığından, sarayla yakın ilişkileri vardı. Mabeyn'de başlayan kariyerinin çoğunu burada kazanmıştı. Bir ara Mabeyn başkatibi olan Nevres Paşa, bir ara Sultan Abdülmecid'in yakın bakımını da üstlenmişti. Ne var ki bir suçlama ve mahkeme sonucunda sürgün edilmiş, erken yaşta vefat etmişti.[1112]

Sultandan karz[1113] veya karz- hasen biçiminde para isteyen nâzırlar da vardı. Haşim Paşa Maârif Nâzırlığı döneminde Yıldız'a gönderdiği bir yazıda çocuklarının evliliği ve inşaat işlerinden dolayı borç içinde kaldığını belirtmişti. Bu sebeple atiyye-i şahane talep etmişti.[1114] Hatta, borçlarından dolayı Bebek'te yaptırdığı yalının giderlerini ödeyemediğini, sultanlardan birisi tarafından satın alınmasının uygun olacağını talep etmişti.[1115] Zühtü Paşa ise maliye nâzırlığının, maârif nâzırlığıyla birlikte kendisine verilmesinden sonra iki nâzırlık maaşı talep etmişti. Buna gerekçe olarak ise borçlarını göstermişti.[1116]

6.1.4. Nazırların Görevleri

[1109] BOA, Y..EE.., 78/83, (H-21-08-1297).
[1110] BOA., İ..DH.., 538/37371, (H-01.01.1282).
[1111] BOA., İ..DH.., 538/37371, (H-01.01.1282); MB.İ…, 21/9, (H-04.02.1282).
[1112] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1185-1188.
[1113] Karz-ı Hasen kişinin herhangi bir çıkar ve beklenti gözetmeksizin verdiği para. Karz, sonradan yerine konulacak ya da gelecek mal cinsi karşılığında borç almak. H. Yunus Apaydın, "Karz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c.24, (Ankara: TDV Yay., 2001), 520-525
[1114] BOA., Y..PRK.MF.., 5/21, (H-14-06-1325).
[1115] BOA., Y..PRK.MF, 5/29, (H-30-12-25).
[1116] BOA, *Y..EE..,* 14/105, 12 Mayıs 1901.

Maârif nâzırları vazifeleri süresince hem eğitimle alakalı hem de kendilerini daha az ilgilendiren alanlarda sorumluluk almışlardır. Eğitime dair aldıkları kararlar, kamu eğitimini doğrudan etkilediği gibi diğer başlıklardaki kararları ters tepkilere de sebep olmuştur.

6.1.4.1. Sultanla ilgili Görevler

Sultanın maârif nâzırından özel olarak istekte bulunduğu durumlar, belki de maârif teşkilatının organizasyon kabiliyetini en üst düzeyde kullanmasına sebep olmuştur.

Mehmet Celalettin Paşa'nın nâzırlığı döneminde yaşanan olayda birtakım memurlar tarafından fıkhi ve dini bazı kitaplara el konularak toplattırılmıştı. Bunu haber alan Mabeyn tarafından dönemin Maârif Nâzırı Celalettin Paşa'ya gönderilen hususi iradede, bu olaydan dolayı II. Abdülhamid'in oldukça üzüntü duyduğu ve rahatsız olduğu belirtilmişti. Celalettin Paşa'dan acil olarak *Teftiş ve Muayene Komisyonu* içerisinde dini kitaplar hakkında uzman kişilerden oluşan üç heyet toplaması istenmişti. İlk heyet fıkıh kitaplarını, ikinci heyet dini kitapları, üçüncü heyet ise diğer kategorilerde toplanılan kitapları inceleyecekti.[1117]

Sultanın zor duruma düşmesini engelleyebilme kabiliyeti, maârif nâzırlarına sultanın yanında fazladan teveccüh kazanmasına sebep olabiliyordu. Nitekim Tanzimat döneminde bir geleneğe dönüşen şehzadelerin ve saltanat ailesi üyelerinin askeri mekteplerde eğitim görmeleri ve bazen bunlara özel sınıflar kurulması durumu II. Meşrutiyet'in ilanından sonra belirsiz bir hale dönüşmüştü. Durumun belirsizliğinden rahatsızlığını belli eden Sultan Reşad, konuyu Maârif Nâzırı Naili Bey'e iletmişti. Sultan şahsi arzusu şehzadelerin *Mekteb-i Harbiye* veya *Mekteb-i Sultani*'ye devam etmeleri yönündeydi. Ancak bunun ne şekilde olacağı belli değildi. Naili Bey'in soruna getirdiği çözüm *Mabeyn* tarafından takdirle karşılanmıştı.[1118]

6.1.4.2.Nezaret Dışı Görevleri

Nâzırlar görevleri esnasında başka vazifelerde alabiliyorlardı. Bu vazifeler de oldukça çeşitliydi. Maârif nâzırlığı sırasındaki diğer görevlendirmeleri içerisinde maliye sorunlarıyla ilgili görevler ilk sırada geliyordu. Bunun dışında ders kitabı

[1117] BOA, İ..HUS.,100/149, (H-19-08-1320).
[1118] BOA, MB.İ…, 132/134, (H-13-5-1327).

hazırlığı, valilik, sergilere hazırlık, diğer nâzırlara vekalet gibi devletin önemli görevlerine de gönderiliyordu. Nâzırların bu kadar farklı görevler almalarının en temel sebebi devletin modernleşme hızıyla bu modernleşmenin ihtiyaç duyduğu memur gereksiniminin paralel gitmemesiydi. Zaten maârif nâzırlarının kariyerleri ve diğer görevleri başlığındaki(4.2.) sonuçlarda görüldüğü gibi nâzırlar maârif idaresi görevinden önce ve sonra onlarca farklı görevde bulunmuşlardı. Nâzırların görevleri özellikle II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarından sonra istikrar kazanmaya başlamışsa da bu sefer de maârif idaresi görevine ek başka vazifelerde görev almaya başlamışlardı. II. Abdülhamid döneminin nâzırlar özelindeki istikrarını anlamak için 1884 yılı sonrasındaki maârif nâzırlarının kariyerlerine bakmak yeterli olacaktır. Mesela Münif Paşa'nın son nâzırlığı ve en uzun nâzırlığı bu dönemde olmuştu. Yine Zühtü Paşa on bir sene alanında en uzun maârif nâzırlığı süresini bu dönemde kazanmıştı ve nâzırlık görevi ölümüyle sona ermişti. II. Abdülhamid döneminin son maârif nâzırı olan Haşim Paşa ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir başka vazife almamıştı.[1119]

6.1.4.3.Protokolle İlgili Görevleri

Fransa eğitim bakanı Mösyö Şomya Atina üzerinden İstanbul'a ziyarette bulunmuştu. Bu olayda Fransa eğitim bakanını karşılama ve taltif işi de Celalettin Paşa'ya düşmüştü.[1120]

Ahmet Kemal Paşa ise maârif nâzırlığı görevinde ikinci defa bulunduğu sırada Belçika Kralı'nın tahta çıkışını tebrik için Belçika'ya gönderilmiş,[1121] bu münasebetle memuriyetini ne kadar güzel icra ettiği Babıali yazışmalarına yansımıştı.[1122]

Kutlamadan dolayı memnuniyetlerini ifade eden kral, özellikle Ahmet Kemal Paşa'nın vazifesi dolayısıyla memnuniyetini bildirmiştir.[1123] Bu vazifeden yaklaşık dört yıl sonra İran Şahının Bağdat'ı ziyareti vesilesine mihmandar tayin edilerek bu sefer vezirlik rütbesiyle Bağdat'a gönderiliştir.[1124]

[1119] Kırmızı, *Valiler*, 68.
[1120] BOA, İ..TAL., 302/19, (14-2-1321).
[1121] BOA., İ..HR.., 219/12717, (H-09.11.1282).
[1122] BOA., HR.TO., 170/58.
[1123] BOA., İ..HR..220/12807, (H-01.03.1283).
[1124] BOA., İ..DH.., 616/42917, (H-06.05.1287).

Hariciye Nezâreti tarafından ise Dük de Stakpol isimli bir uzmanın II. Abdülhamid'in huzuruna çıkacağı ve bu cihetle Ahmet Zühtü Paşa'nın misafir ve Dük'ün ülkesine iltifatta bulunması isteniyordu.[1125]

6.1.4.4. Nâzırların Ekonomiyle İlgili Çalışmaları

Maârif nâzırlarının diğer memuriyetlerde vazife alması ilk nâzırdan itibaren var olan bir durumdu. Tanzimat'ın ilanının ilerleyen yıllarında daha çok merkezden yönetilmesi ve denetlenmesi öngörülen Finans alanında devletin ihtiyaçları da çeşitlenmiştir. Buna bağlı olarak özellikle Avrupa tecrübesi olan nâzırların finans yönetiminde istihdam edilmeleri sık rastlanan bir durumdu.

Sami Paşa, Abdülkadir Paşa'nın ölümünden sonra *Şirket-i Hayriye* hisselerinin devriyle ilgilenebiliyordu.[1126] *Haremeyn-i Hümâyun* maârif nâzırlığı görevindeyken Kemal Efendiye verilmişti.[1127] Burada Ahmet Kemal Paşa'dan daha ayrıntılı bahsedilmeli. Çünkü toplam yedi defa Maârif Nâzırlığına getirilerek nâzırlar arasında birinci sırada olduğu gibi, birçok farklı görevde bulunarak Tanzimat döneminin aranan bürokratı haline gelmişti. Kimi zaman sefir kimi zaman maârif bürokratı kimi zaman şura üyesi kimi zaman sorun çözücü kimi zaman nâzır olarak karşımıza çıkan Kemal Paşa'nın Maârif Nezâreti teşkilatı tarafından da oldukça sevildiği anlaşılıyor.[1128]

İbrahim Ethem Paşa 1863 yılında Nevres Paşa'nın kısa süreli nezâretinden sonra Maârif Nezâretini de uhdesine alarak büyük bir yükün altına girmiş ve Sadaret yöneticilerini rahatlatmıştı. Çünkü Ethem Paşa iki ay hem ticaret nâzırlığı hem de maârif Nâzırlığında bulunacaktı.[1129] Ethem Paşa'nın ek memuriyetler süreci bitmemiştir. Kendisinin iki ay süren nâzırlığından sonra nezârete Nevres Paşa atandı. Yaklaşık bir ay kadar bu görevde kalan Nevres Paşa'dan sonra göreve tekrar Ethem Paşa getirildi. Bu sefer öncekinden de yoğun çalışacak olan Ethem Paşa, uhdesine

[1125] BOA., HR.SFR.04.., 584/84, (31-12-1899).
[1126] BOA, İ..DH.., 385/25403, (H-04-12-1273). Şirket-i Hayriye hisselerinden on tanesi Sami Paşa'ya satılmasına dair.
[1127] BOA., İ..DH.., 446/29519, (H-18.04.1276).
[1128] BOA., İ..DH.. 659/45916, (H-15.10.1289).
[1129] BOA, İ..DH.., 504/34292, (H-8-9-1279).

maârifle beraber nafia ve *Bank-i Osmani* Nâzırlıklarını da alacaktı. Bu yönüyle Ethem Paşa Tanzimat döneminin aranan bürokratıydı.[1130]

Özellikle II. Abdülhamid döneminde maârif nâzırlarının devletin çeşitli maliyeyle alakalı memuriyetlerde daha sık bulundukları anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise bu dönemde maârif nâzırlarının maliye tecrübelerinin fazla olmasıdır.

Buna örnek olarak üçüncü ve son nâzırlığı döneminde Münif Paşa'nın görevleri verilebilir. Yunanistan'la yapılan tütün ticaretinde gümrük vergilerinde usulsüzlük olduğun saptanması üzerine bir komisyon oluşturulmuş ve başına getirilmişti.[1131]

Zühtü Paşa'nın maliye geçmişi, onun ekonomi görevleri açısından diğer nâzırlardan daha fazla sorumluluk almasına sebep olmuştur. Maliye işlerinde oldukça farklı görevleri de yüklenen Zühtü Paşa'nın, bunlardan başka birçok farklı görevi olmuştu. Bunlardan birisi de gümrük suiistimalleri ve vergi muameleleri sorunu için oluşturulan komisyona dahil edilişiydi.[1132] Bunun dışında Ahmet Zühtü Paşa'nın mali konulardaki tecrübesi, uzmanlığı ve güvenilirliği oldukça fazla olmalı ki maârif idaresinin son döneminde nafia ve ticaret Nâzırlıkları da kendisine verilmiş ve sorunları çözmesi beklenmişti.[1133] Maliye alanındaki ek memuriyetlerin *II. Meşrutiyet* döneminde de devam ettiğini anlıyoruz. Abdurrahman Şeref Bey maârif nâzırlığıyla birlikte 25 Ocak 1909 tarihine kadar *Defter-i Hakani* nezâretinin işlerine dahi vekalet etmişti.[1134]

II. Abdülhamid döneminde Sadaretin etkisi azalarak Mabeyn öne çıkmaya başlamıştı. Bu durum ise, Mabeyn katiplerinin nâzır üzerindeki etkisini artırmıştır. O sırada Mabeyn Ser Katibi bulunan Tahsin Paşa, Ahmet Zühtü Paşa'ya irade göndererek emekli sandığının ıslahı için oluşturulan komisyona üye tayin edildiğini bildirdi.[1135]

Diğer Ek Görevler

[1130] BOA, İ..DH.., 508 – 34600, (H-25-12-1279).
[1131] BOA., MV., 6/80, (H-20.03.1303).
[1132] BOA, İ..RSM., 6/25, (H-11-04-1314).
[1133] BOA., BEO, 260/94466, (24 Ocak 1899).
[1134] BOA, DH., SAİDd…, 72/87, (H-29-12-1269).
[1135] BOA., Y..EE.., 45/46, (19 Ağustos 1898).

Nâzırlar sadece maliye işlerinde değil, başka memuriyetlerde de görev alabilmekteydi. Buna örnek olarak Münif Paşa'nın maârif nâzırlığı döneminde Türkçe öğretiminin daha iyi hale getirilmesi için bir komisyon oluşturuldu ve Münif Paşa'nın başkanlığında Türkçe yazım usullerini öğretmek için *Küçük Gazete* isminde bir yayın çıkartıldı.[1136] Mustafa Fazıl Paşa ise Maârif Nezâretine atanmasından yaklaşık on üç gün önce merkez tarafından *Osmanlı Mamulat ve Mahsulat Sergisi* için oluşturulan komisyonun başkanlığıyla görevlendirilmişti. Maârif Nâzırlığına tayin edilmesinden iki gün sonra bu serginin inşasına başlamıştı.[1137] Bir başka örnek ise Saffet Paşaydı. Fuat Paşa 1868 yılındaki ölümüyle sonuçlanacak olan hastalığı sonucunda acil olarak Fransa'ya tedaviye gitmesi gerekmişti. Halihazırda Hariciye Nâzırı olan Fuat Paşa'nın yerine vekaleten Saffet Paşa getirilmişti.[1138] *II. Meşrutiyet* döneminde de nâzırların maârif idaresi yanında ek memuriyetleri devam etmişti. İbrahim Hakkı Paşa maârif nâzırlığında vekil olarak bulunduğu dönemde dahiliye nâzırlığında asil görevde bulunmuştu.[1139]

6.2. Nazırların Sosyal Ağları

Nazırlar eğitim ve kariyer yaşamları boyunca farklı sosyal ağlar içinde bulunmuşlardır. Kurucu ya da üye olarak cemiyetlere, akademilere ve derneklere katılım sağlamışlardır. Tanzimat dönemi nâzırlarının sosyal ağları içerisinde Yeni Osmanlılar'ın özel bir yeri vardır. Bu hareket yirmi yıla yakın nâzırlar üzerinde etkili olmuştur. 1890'lı yıllardan sonra ise Jön Türkler nâzırların ilgi duyduğu bir hareket olmuşlardır. Bazıları doğrudan üyesi iken bazıları ise temas halinde olmuştur.

Tanzimat ve II. Abdülhamid'in ilk dönemlerinde bir muhalefet hareketi olarak başlayan *Yeni Osmanlıların* ilk çekirdeğini, bir dönem maârif nâzırlığı da yapmış olan Mustafa Fazıl Paşa'nın başını çektiği bir grup oluşturmuştur. Mustafa Fazıl Paşa'nın dışında başka nâzırında *Yeni Osmanlılar* hareketiyle ilişkileri olmuştur. *Yeni Osmanlı* hareketinin liderlerinin ölmesinden sonra, yani II. Abdülhamid döneminde ise, Jön Türk hareketi ile etkileşimleri olmuştur. Bazıları İTC'nin kurucu çekirdeğinde yer almış ve İmparatorluk yıkılana kadar bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.

[1136] BOA, DH.MKT., 1376/81, (H-9-2-1304).
[1137] BOA., İ..DH.., 499/33921, (H-26.05.1279).
[1138] BOA, İ..DH.., 581/40453, H-09-06-1285.
[1139] BOA, DH.,SAİDd…, 183/100, (H-29-12-1279).

6.2.1. Yeni Osmanlılar ve Maârif Nâzırları

Yeni Osmanlı hareketinin çekirdeğini oluşturan *İttifak-ı Hamiyyet*'in kurucuları arasında Mustafa Fazıl Paşa'yı da vardır. Diğer kurucular Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Nuri Mehmet Bey ve Reşat Beylerdi.[1140] Bu muhalif grup bir araya gelir ve ülkenin içinde bulunduğu sorunları tartışırlardı. Bu grubun Paris'e gitmek zorunda kalmasından sonra da Mustafa Fazıl Paşa da bu fikir tartışmalarına katılmaya başlamıştır. Mardin'in "salon kültürü" dediği konak sohbetlerinde batı ve doğu bilim ve kültürlerinin kesişme noktaları görülüyordu.

Bu derinlikli müzakerelerin yapıldığı mekanlardan birisi de Suphi Paşa'nın konağıydı. Yolu bir şekilde payitahta düşen bir aydın veya seyyahın, Suphi paşanın konağına uğramamış olması düşünülemezdi.[1141] Abdüllatif Suphi Paşa *İstinaf Mahkemesi* Riyaseti görevi sırasında Nâmık Kemal'i yargılayan mahkemenin başkanlığını yapmış ve beraatine karar vermişti.[1142] Yeni Osmanlı hareketinin başlangıcı olarak kabul edilen Emirgan'daki *İttifak-ı Hamiyet*'in kurucu beş üyesi arasında Suphi Paşa'nın oğlu Ayetullah Bey de bulunuyordu.[1143] *Yeni Osmanlı* hareketine katılacak olanlardan bazıları Suphi Paşa konağındaki sohbetlere katılırlardı.[1144] Bunların arasında Suphi Paşa'nın oğlu Ayetullah Bey de bulunmaktaydı. Konağında fikir tartışmalarının yapıldığı Suphi Paşa, sosyal bilimlere dair tetebbuatı vardı. Bir yönü de tarihçilikti. Babinger, Suphi Paşa'yı profesyonel anlamda olmasa da bir "tarihçi" olarak tarif etmişti. Bu konakta şarkiyatçı(oryantalist) Mordtmann[1145], Suphi Paşa'nın iki oğluna tarih, hukuk ve felsefe dersleri veriyordu. Bu müzakerelerin de etkisiyle ilerleyen yıllarda Suphi Paşa İslam nümizmatik(meskukat) ilmine dair bir eser kaleme almıştı.[1146] Mustafa Fazıl

[1140] Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 55.
[1141] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c.1-2 (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1973), 75.
[1142] Ali Akyıldız, "Subhi Paşa, Abdüllatif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.37 (Ankara: TDV Yay., 2009), 450-452.
[1143] Mardin, *A.g.e.*, 20.
[1144] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III:220.
[1145] Andreas David Mordtmann, Sasani nümizmatik bilimini oluşturan Alman oryantalisttir. 1846'da orta çağ şehirleri araştırmaları için İstanbul'a gönderildi. 1860'ta yeni tanzim edilen Osmanlı ticaret mahkemelerine hakim olarak atandı. 1871'de Mahmut Nedim Paşa tarafından azledilinceye kadar görevini sürdürdü. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 261; A. D. Mordtmann, *Anatolien*, ed. Franz Babinger, (Hannover: Heinz Lafaire, 1925), 7-13.
[1146] Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 260; Franz Babinger, *Die Geschiclusschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, O. Harrassowitz, 1927), 368.

Paşa'nın evinin de buna benzer özellikler gösterdiği bilinmektedir.[1147] Fazıl Paşa'nın konağı, dönemin entelektüel hayatının yaşandığı bir mekandı. Bu konak, daha önce entelektüel bilgi paylaşımı için önemli mekanlar olan Sami Paşa ve Yusuf Kamil Paşa konağı gibi Osmanlı eliti için önemli mekanlardı. Bu konak sohbetlerinin etkisi ve dönemin gazetelerinden *Ulum* ve *Ceride-i Havadis* gazeteleri sayesinde bir muhalefet merkezi olmuştu.[1148] *Yeni Osmanlılardan* Ali Suavi 1867'de yurt dışına kaçmadan önce Sami Paşa tarafından himaye edilmişti. Ali Suavi bu mekanda Sami Paşa'nın oğullarını da etkilemiş, onların muhalif fikirlere sahip olmalarına neden olmuştu. Mesela, Sami Paşa'nın oğlu Baki Bey, modernleşmeye karşı çıkan ulemanın muhalifiydi. Baki Bey bu konudaki fikirlerini gazetelerde yayımlamaya başlamıştı.[1149]

Ethem Paşa, *Yeni Osmanlılar'dan* Ziya Paşa'nın alkol bağımlılığından kurtulmasına yardımcı olmuştu.[1150] Ayrıca Ziya Paşa'yı Fransızca öğrenmeye teşvik ederek, onun entelektüel gelişiminde etkili olmuştu.[1151] Recaizade Mahmut Ekrem Bey'in gençlik yıllarından itibaren *Yeni Osmanlılar'la* teması olmuştu. Erken yaşta gazeteciliğe atıldığı için *Yeni Osmanlılar*'ın çıkardığı birçok gazetede yazılar yayımlamıştı. Bu esnada yirmili yaşların başında olduğu bir esnada Namık Kemal'le ve Ayetullah Bey'le tanışmıştı.[1152] Ahmed Vefik Paşa ise, *Yeni Osmanlılar*'ın anlaşamadığı maarif nazırlarındandı. Namık Kemal, Vefik Paşa ile anlaşamamalarının gerekçesini amcasının "müflis bir rum" olduğunu söyleyerek izah ediyordu.[1153]

6.2.2. Jön Türkler ve Maârif Nâzırları

Jön Türk hareketi her ne kadar 19. Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış ise de bu hareketle temas kuran nazırlar II. Meşrutiyet dönemi nazırları olmuştur. Çünkü II. Abdülhamid dönemi nazırların bir muhalif hareketle temas halinde olması mümkün değildi. Nazırlardan bazıları İTC'nin doğrudan üyesi olmuşlardı. Bunlar

[1147] Ergin, Maârif Tarihi, 316.
[1148] Mardin, *A.g.e.*, 18.
[1149] Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi* (İstanbul: Ahmed Halit Kitabevi, 1946), 16.
[1150] Mardin, *A.g.e.*, 142.
[1151] Mardin, *A.g.e.*, 375.
[1152] Ayetullah Bey elit bir aileden geliyordu. Abdüllatif Suphi Paşa'nın oğlu olan ve Abdurrahman Sami Paşa'nın torunu olan Ayetullah Bey, küçüklüğünden itibaren babası Suphi Paşa'nın entelektüel bir merkez haline gelmiş olan konağında yetişti. Mardin, *A.g.e.*, 20.
[1153] Tansel, "Ahmet Vefik", 118.

arasında II. Meşrutiyet döneminde nâzırlık yapan İsmail Hakkı Bey, Emrullah Efendi, Şerif Paşa(muhalif oluşundan önce), Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Dr. Nazım Bey'i sayabiliriz.[1154]

Ali Kemal Bey maârif nâzırları arasında *Jön Türkler*'le ilk temas kuranlardandı. Dil eğitimi için gittiği Paris'te *Jön Türkler*'e katılmıştı. Bu sırada Cenevre'de Gros'un derslerine de devam etti. *Jön Türk* hareketinin tek elden idare edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmasıyla kurulan *Heyet-i Teftiş ve İcra* heyetine seçildi. Bu heyette neşriyat komisyonu üyesi oldu. Bir süre sonra Mizancı Murat Bey ve Ahmet Rıza Bey arasındaki çatışma sebebiyle Jön Türkler'e muhalefete başladı. Siyasi hayatı ve mizacı çalkantılarla geçen Ali Kemal Bey İTC ve *Kuvay-ı Milliye* hareketini Jön Türkler'in devamı olarak görerek oldukça sert bir muhalefet sergiledi. Nitekim sonunda *Kuvay-ı Milliye* kuvvetleri tarafından tutuklanmış ancak Ankara'ya yargılanmak için götürülürken askerler tarafından katledilmiştir.[1155]

Jön Türkler'le teması olan nazırlardan birisi de Kamil Paşa'dı. Kamil Paşa 1895'te Aydın valiliğine sürgün edildiği zaman yoğun takibat ve gözetim altında tutulmuştu. Bu süreçte Kamil Paşa hakkında hazırlanan raporlarda, vilayeti idare edemediği, yolsuzluk yaptığı, hürriyetçilerin yayınlarına izin verdiği gibi bilgilere yer verilmişti.[1156] Kamil Paşa'nın hürriyetçilerin yayınlarına izin vermesi kendisinin Jön Türkler tarafından sadrazam yapılmasına neden olmuştu. Ancak Kamil Paşa hiçbir zaman tam bir Jön Türk olmamıştı. 1912'de Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası üzerine *Sadarete* getirildiği dönemde Jön Türkler tarafından şiddetle eleştirilmişti. Hatta, Balkan Savaşları'nın oldukça karmaşık bir duruma geldiği ve Edirne'nin statüsü meselesi tartışmalarının kabinede yoğunlaştığı bir zamanda Jön Türkler Babıali'yi basarak yönetimi ele geçirmişlerdi..[1157]

Şerif Paşa Avrupa'ya kaçan *Jön Türkler*'e maddi destek sağlamıştı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İstanbul'a dönen Şerif Paşa bir süre İTC Pangaltı

[1154] Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.11 (Ankara: TDV Yay., 1995), 65-66; Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* 252; Birinci, "Şerif Paşa, Mehmet", 1-2; Erdem, "Maârif Nâzırı Ahmet Şükrü Bey", 110-112; BOA, DH., SAİDd..., 179/433, 1289.

[1155] BOA, DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284); Uzun, "Ali Kemal", 407.

[1156] Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.25 (Ankara: TDV Yay., 2022), 392-395.

[1157] BOA, DH.SAİDd…, 4/38, (H-29-12-1248).

şubesinin yöneticiliğini yapmıştı. Ancak İTC ileri gelenlerinden beklediği alakayı göremeyen ve arzu ettiği Londra veya Paris sefirliğini alamayan Şerif Paşa'nın İTC'ye karşı tutumu değişmişti. 1909 yılında Paris'e geri dönen Şerif Paşa, bu tarihten sonra bir İTC muhalifine dönüşmüştü. Paris'te *La Revue* gazetesinde ve İstanbul'da yayın yapan *Serbesti* gazetesinde muhalif yazılar yayınlayan Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden hemen sonra (11 Haziran 1913) gıyabında idam kararı çıkarılmıştı. İki defa suikast girişimine maruz kalan Şerif Paşa I. Dünya Savaşı dönemiyle beraber siyasi faaliyetleri ve yazılarına son vermesine rağmen İTC tarafından sürekli takibata uğradı.[1158] Münif Paşa nâzırlığı döneminde Eğitimini Fransa'da tamamlayan Ahmet Rıza Bey, Bursa idadi mektepleri ve Bursa maârif müdürlüğü yapmıştı. Daha sonra İTC'nin kurucusu ve lideri olacak olan Rıza Bey 1889 Paris Evrensel Sergisi'ne gitmek için dönemin Maârif Nâzırı Münif Paşa'dan izin istemiştir. Amacına ulaşarak Paris'e giden Rıza Bey burada İTC'yi örgütlemeye başlamıştı.[1159]

Nazırların İTC ile temasları 1918'e kadar devam etmiştir. Bundan sonra İTC'nin iktidardan düşmesi ve kendini feshetmesi nedeniyle yeni bir dönem başlamıştır. Yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları nazır olmaya başlamışlardır.

6.3. Nâzırların Akademi ve Cemiyet Üyelikleri

İlk örnekleri Avrupa'da Rönesans döneminde görülen cemiyet veya akademiler, Osmanlı Devleti'ne de batı etkisiyle geçti.[1160] Fransa'da 1635'te kurulan *Academie Française* ve 1666 Paris'te kurulan *Academie des Sciences de Paris*[1161] ilk örneklerdendi. Yine 1660 yılında Londra'da kurulan *The Royal Society of London*[1162] bilim adamları ve sanatçılar tarafından oluşturulmuştu. Rusya'da ise 1725'te *Rusya İmparatorluğu İlimler Akademisi* kurulmuştu.[1163] Osmanlı Devleti'nde modern cemiyetler Sultan III. Ahmet döneminde sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın

[1158] Birinci, "Şerif Paşa, Mehmet", 1-2.
[1159] Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu İnkılap Hareketleri*, 156.
[1160] İlk örneklerine Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zünun adlı eserinde rastladığımız "akademi" kelimesi, orijinal ifadesiyle "ehl-i akademya"(الأكاديمية) olarak yazılmıştır. İhsanoğlu, "Osmanlı Türkiye'sinde Kültür ve Bilim", 272-275.
[1161] Paris İlimler Akademisi
[1162] Londra Kraliyet Cemiyeti. Society kelimesi cemiyet anlamında kullanılmaktadır.
[1163] İhsanoğlu, "Osmanlı Türkiye'sinde Kültür ve Bilim", 271.

gayretleriyle oluşturuldu.[1164] Akademi olarak adlandırılabilecek ilk oluşum edebiyatçılar, şairler, ulema, hacegan ve tasavvuf üyelerinden meydana geliyordu. Amaç klasik dönem ilimlerine ilgi sağlamaktı. Bu amaçla önemli görülen bazı tarih ve felsefe kitaplarını ve Aristo'nun bazı eserlerini de Türkçe'ye çevirmişlerdi.[1165] Avrupa'ya gönderilen ilk sefirler Viyana, Paris ve Petersburg gibi bilim ve eğitim açısından öncü şehirlere gitmeye başlamışlardı. Bunlardan ilki Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi(dönüşü 1721) Paris'e gidişinde botanik bahçesi, anatomi müzesi ve rasathane ziyaretlerinde bulunarak gözlem yapmıştı. 1757 yılında sefir Şehdi Osman Efendi Petersburg seyahatinde *Rusya Bilimler Akademisi*'ni ziyaret etmişti. Burada "acayiphane" adını verdiği *Tabiat Tarihi Müzesi*'ni, kütüphaneyi ve matbaayı da gezmişti.[1166] 19. yüzyılın başlarında İsmail Ferruh Efendi tarafından kurulan *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi* ilk özel bilim cemiyeti niteliğindeydi. Felsefe alanında dersler verilen bu cemiyet, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra faaliyetlerine son verilmiş ve mensupları sürgüne gönderilmiştir. 19. yüzyıl cemiyetlerin sayısının ve etkinliğinin arttığı bir dönem olmuştur. Maarif nazırları da yurt dışından ve yurt içinden birçok cemiyet faaliyetine katılarak etkileşim içinde olmuşlardır.

Maarif nazırları da yurt dışında ve Osmanlı Devleti içinde birçok cemiyete üye olmuşlardır. Yurt dışı cemiyetlere üyelikleri sınırlı olmakla birlikte, ülke içinde çok sayıda cemiyete üyelikleri vardır. Ülke dışındaki cemiyetlere üye olanlardan Suphi Paşa *Budapeşte, Bavyera* ve *Saksonya Bilimler Akademileri*'yle *Amerikan Maârif-i Şarkiyye Encümeni'*nin ve 1863'ten beri *Alman Doğu Derneği'*nin üyeliğini yapmıştır.[1167] Vefik Paşa 1875 yılında *Petersburg İlim Cemiyeti*'ne üye olmuştur.[1168]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki resmi niteliği olan ilk cemiyetlerden birisi Encümen-i Daniş'tir(1851). Batı tarzı bilim akademilerinden esinlenilerek oluşturulan bu cemiyete, daha sonra maârif nâzırlığı yapacak olanların bir kısmı da üye seçilmiştir. Encümen-i Daniş iki kısımdan oluşmaktaydı. İçi kısım ve dış kısım. İç kısım üyelerin içinde, sonradan Maârif Nâzırlığı da yapacak olan Derviş Paşa,

[1164] Mehmet İpşirli, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", *OİMC,* (İstanbul, 1987):33-42.
[1165] İhsanoğlu, "Osmanlı Türkiye'sinde Kültür ve Bilim", 274-275.
[1166] E. İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat.* Hakkı Dursun Yıldız(haz.) (Ankara: TTK, 1992), 347.
[1167] Öztürk ve Fidan, "Abdüllatif Suphi Paşa'nın Uyunü'l-Ahbar Fi'n Nukud Ve'l Asar Adlı Risalesi", 223-266.
[1168] İnal, *Son sadrazamlar*, II:667.

Kemal Paşa, Ethem Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa bulunmaktadır. Encümenin faaliyetleri devlet salnamelerine göre 1861 senesine kadar devam etmiştir. Kapatıldığı net tarih belirtilmemekle birlikte 1862 yılında feshedildiği tahmin edilmektedir.[1169] Münif Paşa *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin kurucusuydu. Petersburg sefiri Halil Paşa'yla birlikte 1861 yılında sadaretin izniyle kuruldu. Bu cemiyetin yayın organı olarak *Mecmua-i Fünun* kuruldu. Bu dergi hem Münif paşanın bilimciliği ve bilim felsefesini göstermesi açısından hem de ilk olması açısından çok önemlidir.[1170] Münif Paşa, Saffet Paşa, Derviş Paşa ve Ethem Paşa bu cemiyet içerisinde faaliyet göstermişler ve cemiyetin çıkardığı *Mecmua-i Fünun* isimli dergide bilimsel yazı kaleme almışlardı.[1171] Bu dört kişiden üçü Darülfünun'un ilk kuruluşunda bilim dersleri vermişlerdi. Ethem Paşa tabiat ilimleri ve jeoloji dersleri veriyordu. Derviş Paşa fizik ve Kimya dersleri vermişti.[1172] Mustafa Fazıl Paşa'nın cemiyetlerle olan ilişkisi ise yalnız Yeni Osmanlılar'la sınırlı kalmamıştır. Gece hayatına düşkün ve kumara merakı olduğu iddiası oldukça güçlü olan Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde kendisini affetmesinden sonra İstanbul'a dönmüştü. Dönüşünden bir iki yıl sonra ise Avrupa'daki eğlence sektörünü fazlasıyla özlemiş olacak ki bunun bir numunesini İstanbul'a taşımak istemişti. *Encümen-i Ülfet* adıyla anılan bu dernek, temelde kumar oynanması için oluşturulmuştu. Asım Paşa Konağı'nı restore ettirerek *Encümen-i Ülfeti* burada tesis etmişti. Açılış tarihinin ise 1 Ramazan 1287'ye denk gelmesi ise ayrıca dikkat çekicidir. Lütfi Paşa bu kulüpten, "Avrupa'da kulüp ta'bir olunur encümen-i ülfet ve mecma'-ı fezail-i ünsiyyet için Der-i Aliyye'de öyle bir encümen küşadı beyne'l - vükela tezekkür olunmuş idi. Muahharen bunun için Sedefçiler'de Asım Paşa Konağı bi'l- isticar, levazımı istihzar olunarak Ramazan-ı Şerif'in ilk akşamı Şuray-ı Devlet Re'isi Kamil ve Mehmed Rüşdü ve Maliye Nâzırı Fazıl Mustafa Paşa ile sair vükela hazır oldukları halde küşad olundu. O gece saat beşe kadar her vadiden müsabahat ile imrar-ı vakt olunmuştur"[1173] ifadeleriyle bahseder.

[1169] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 50.
[1170] *Servet-i Fünun*", Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye", no.1 (1279).
[1171] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 69.
[1172] Ülken, *A.g.e.,* 69; *Mecmua-i Fünun*, no.6 (1864).
[1173] Fatih Tuncay, "Mustafa Fazıl Paşa'nın Sıyasi ve İdari Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 114-115; Lütfi Ahmed Efendi, A.g.e., XII:101.

Cevdet Paşa *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti* başkanlığına tayin edilmiştir.[1174] Abdurrahman Sami Paşa Osmanlı içerisinde Rum tebaa tarafından kurulan *Rum Cemiyet-i Edebiyyesi* üyesiydi.[1175] Yusuf Ziya Paşa(1.) *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye*'nin kurucularındandı. Aynı zamanda cemiyetin yayın organı olan *Mebahis-i İlmiyye* isimli dergide bilim içerikli yazılar yayımlamaktaydı. Bu cemiyet kuruluşundan on yıl sonra 1873 yılında *Darüşşafaka*'yı açmıştır.[1176] Vefik Paşa *Heyet-i Edebiye-i Osmaniye* azasındandı[1177] *Hediye-i Askeriyye Cemiyeti* başkanlığını da bir dönem idare etmişti.[1178] Rıza Tevfik Bey *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* üyesiydi. Adından da anlaşılabileceği gibi *Tıbbiye* Mektebi mezunu hekimlerin üye olduğu bir cemiyetti. II. Abdülhamid rejimi tarafından katıldığı tarihte gizli cemiyet olarak tanımlanan *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'ne ise 1907 yılında dahil oldu.[1179] Recaizade Mahmut Ekrem Bey 1895 yılında öğrencisi Ahmet İhsan'la irtibata geçerek *Servet-i Fünun* Dergisi'ne destek verdi. Yeni edebiyat anlayışının gençlere aktarılması gerektiğini bunun da *Servet-i Fünun* Dergisi vasıtasıyla olacağını ifade ediyordu. Böylece dergi etrafında bir hareket oluştu.[1180] Abdurrahman Şeref Efendi *Encümen-i Tarih-i Osmani* üyesi olarak II. Meşrutiyet'ten hemen sonra aza olarak görev almıştı. Yeni bir vizyon iddiasıyla kurulan encümen, topluma bir milli kimlik kazandırma gayretiyle genel olarak Osmanlı, özel olarak Türk Milleti'nin tarihiyle ilgili yayınlar yapıyordu.[1181] Mehmet Şerif Paşa *İttihat ve Terakki Cemiyeti* ve *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti* üyelikleri yapmıştır.[1182] Ali Kemal Bey 1888'de Cenevre'den dönüşünde Avrupa etkisiyle arkadaşlarıyla bir dernek kurduğundan yakalandı ve tevkif edildi. 1918 yılında

[1174] BOA DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234).
[1175] Osmanlı Devleti içerisindeki cemaatler, Osmanlı Devlet adamlarını kurdukları cemiyetlere üye yazarak Osmanlı idaresinin desteğini sağlama çabasındaydılar. Ergin, *Maârif Tarihi*, 1-2:792. Bu cemiyet ön yargıları kırmak ve devlet desteği alabilmek adına devlet adamlarına nişan vermekteydi.
[1176] Günergun, F. "Matematiksel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: Mebahis-İ İlmiye (1867-69)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, sy.8* (2007): 1-42; Demir, R. ve Bayam, S. B. ve Takıcak, "M. Yusuf Ziya Paşa'nın Matematik İle İlgili İki Eseri", *Dört Öge*, sy.5. (2014):223-232.
[1177] *Servet-i Fünun*, no:3, (30-11-1890).
[1178] Mithat Paşa'nın sürgünü sonrası cemiyet başkanlığının boşalması sonucu bu göreve gelmiştir. Akün, "Ahmet Vefik Paşa", 146..
[1179] Manyasizade Refik Bey vasıtasıyla. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1486-1500.
[1180] İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 276-280; Abdullah Uçman, "Recâizâde Mahmud Ekrem", Tdv İslâm Ansiklopedisi.
[1181] BOA, İ..MF..., 2233/1006, (1327); Abdülkadir Özcan, "Târîh-i Osmânî Encümeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.40 (Ankara: TDV Yay., 2011), 83-86.
[1182] Birinci, "Şerif Paşa, Mehmed", 1-2.

Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti'ni kurdu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Genel sekreteri. *İngiliz Muhipleri Cemiyeti* Merkez Kurulu üyesi oldu.[1183] Emrullah Efendi 8 Ocak 1908'de kurulan *Türk Derneği*'nin kurucuları ve idarecileri arasında bulundu.[1184] Emrullah Efendi'nin bir başka ilgi alanı da bilimsel yayın faaliyetlerinde bulunmaktı. Ansiklopedi isminin karşılığı olduğunu belirttiği *Muhit'ül Maârif* adıyla bir ansiklopedi yayınlamıştır. Bu girişimini Ahmet Cevdet'in(*İkdam* gazetesinin sahibi) sahibi olduğu *İkdam* gazetesinde yayınladığı yazılarla başlatmıştı. Oldukça kısa süren bu girişimine on yıl sonra maârif nâzırlığı döneminde tekrar başladı. Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin maddi desteğiyle *Yeni Muhit'ül Maârif* isminde bir cemiyet kurmuştu. Cemiyetin fahri başkanı da Emrullah Efendi olmuştu.[1185] II. Meşrutiyet'ten hemen sonra Maârif Nezâretiyle öğretmenler arasında aracı bir kurum olarak *Encümen-i Muallimin* kuruldu. Maârif Nezâretinden izin alınarak kurulan bu sivil toplum kuruluşu aynı zamanda Osmanlı tarihindeki ilk yarı sendika işlevi de görmüştü. *Encümen-i Muallimin*'in başkanı olarak bir süre sonra maârif nâzırı olacak olan Emrullah Efendi seçilmişti. İkinci başkan ise yine maârif nâzırlığı da yapmış olan Said Bey seçilmişti.[1186] İsmail Hakkı Bey Jön Türkler'le mektep yıllarında tanışmıştı. Mekteplerdeki protest tavrın ilk örneklerinde biri olarak kabul edilen *Mülkiye Mektebi*'ndeki *kandil şekeri* eylemlerine katılmıştı. İsmail Hakkı Bey bir süre sonra *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üyesi olmuştur.[1187] Dr. Nazım Bey *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin kurularından ve önde gelen üyelerindendi. Bunun dışında *Darü'l-Hikmet-i İslami*'ye Dr. Nazım Bey'in nâzırlığı döneminde kurulmuştur. Vazifesi ise mekteplere dini ilimler temalı ders kitaplarını telif etmekti.[1188]

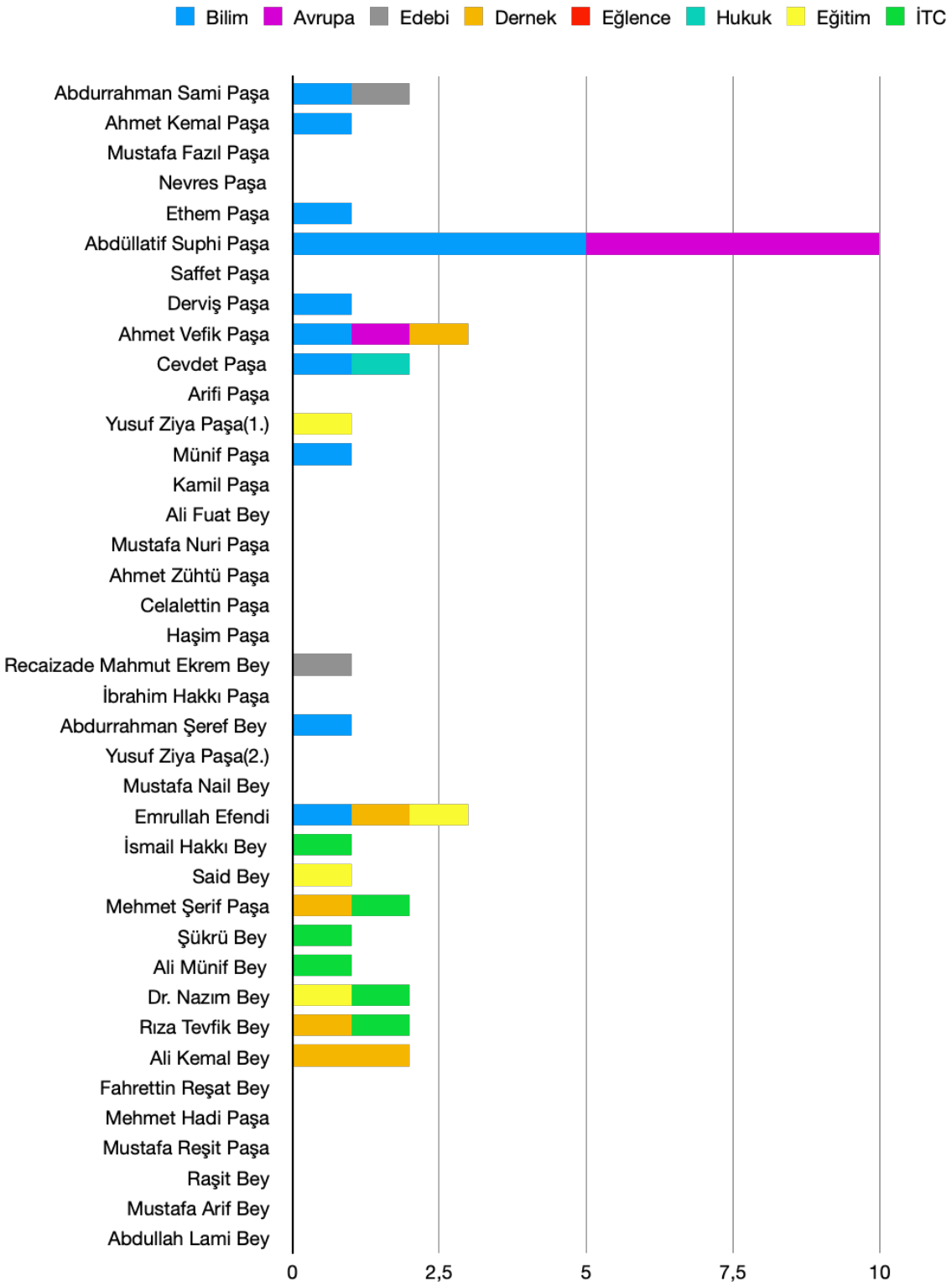
39 maârif nâzırından 20'si çeşitli cemiyetlere üye olmuşlardı.[1189] Buradan çıkardığımız verilere göre 1857-1891 yılları arasında görev yapan maârif nâzırları yoğun biçimde bilim akademi/cemiyetlerine katılım sağlamışlardır. Bunlardan

[1183] BOA, DH. SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284); Uzun, "Ali Kemal", 406.
[1184] Ergün, "Emrullah Efendi Hayatı", 23-26.
[1185] Alim Kahraman, "Muhîtü'l-Maârif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.31 (Ankara: TDV Yay., 2020), 40-41.
[1186] Kahraman, "Muhîtü'l-Maârif", 40-41.
[1187] Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,* 252.
[1188] Erdoğdu, "Maârif-i Umûmiyye Teşkilatı", 525.
[1189] Abdurrahman Sami Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ethem Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa, Derviş Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Yusuf Ziya Paşa(1.), Münif Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Emrullah Efendi, İsmail Hakkı Bey, Said Bey, Mehmet Şerif Paşa, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Dr. Nazım Bey, Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey.

bazılarının kurucuları, bazılarının üyesi olmuşlardır. Zühtü Paşa'ya kadar görev yapan 9 nâzırdan 8'i bilim akademi/cemiyetlerine katılmışlardır.[1190] Münif Paşa'dan sonra bilim cemiyetlerine katılım oldukça düşüktür. II. Abdülhamid döneminde bilim cemiyetlerine katılımı olan başka bir nâzır olmazken, II. Meşrutiyet dönemi nâzırlarından yalnızca 2'si bu cemiyetlere katılmışlardır.[1191] Avrupa bilim cemiyetlerine katılım sadece Tanzimat döneminde olmuştur ve sayısı 2'dir.[1192] II. Abdülhamid dönemiyle beraber maârif nâzırlarının eğitim temalı cemiyetlere katılım sağladığını anlıyoruz. Yusuf Ziya Paşa(1.) ile başlayan eğitim temalı cemiyetlere ilgi sürecinin imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Doğrudan eğitime yönelik cemiyetlere katılım sağlayan nâzır sayısı 4'tür.[1193] Çeşitli sosyal etkinliklerle ilgili kurulan cemiyet/encümenlere katılım sağlayan nâzır sayısı ise 5'tir. Eğitim cemiyetlerine benzer biçimde derneklere ilgi de II. Meşrutiyet döneminde artmıştır.[1194] Edebi temalı cemiyetlere katılımın, nâzırların ilgi alanlarına göre şekillendiğini anlıyoruz. Divan yazarı olan Sami Paşa ve roman, hikaye, şiir ve piyes yayımlamış olan Recaizade Mahmut Ekrem Bey bunlardandır. Tek nâzırın katılım sağladığı cemiyetler ise eğlence ve hukuk cemiyetleridir. Cevdet Paşa Hukuk cemiyeti üyesiyken Fazıl Paşa ise eğlence içerikli bir cemiyet kurmuştur.

Nâzırlar bulundukları dönemin ihtiyaçlarına göre akademi/cemiyet/derneklere katılım sağlamışlardır. Nâzırlardan bir kısmı bunlara kurucu üye sıfatıyla katılım sağlarken, bir kısmı ise sadece üye sıfatıyla ilişki kurmuştur. Tanzimat dönemi nâzırlarının birçok farklı alanda ortaya çıkan bilime olan ilgileri akademi/cemiyet üyeliklerine de yansımıştır. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte bilim ilgisi yerini siyasi cemiyet üyeliklerine bırakmıştır. Bu dönemde ilgi duyulan bir başka tür ise dernekler ve eğitim içerikli cemiyetlerdir. Nâzırlar genel olarak akademi/cemiyet/derneklere ilgi duymuşlar ve şartlar uygun olduğunda kurucu veya üye sıfatıyla katılım sağlamışlardır.

[1190] Abdurrahman Sami Paşa, Ahmet Kemal Paşa, Ethem Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa, Derviş Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa.
[1191] Şeref Bey, Emrullah Efendi.
[1192] Suphi Paşa, Vefik Paşa.
[1193] Yusuf Ziya Paşa(1.), Emrullah Efendi, Said Bey, Dr. Nazım Bey.
[1194] Vefik Paşa, Emrullah Efendi, Şerif Paşa, Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey(İki ayrı dernek kurmuştur).

Grafik-44. Nâzırların Üye Oldukları Akademi/Cemiyetleri Cinslerine Göre Gösteren Çubuk Grafik

SONUÇ

Bu çalışmada 1857-1921 yılları arasında Osmanlı Maârif-i Umûmiye Nezâretini yönetmiş olan maârif nâzırları incelenerek, nazırların önemli olaylar ve olgular üzerindeki etkileşimleri incelenmiştir. Osmanlı Devleti kurumlarındaki modernleşmenin hızlandığı ve Avrupa devletleriyle ilişkilerin farklılaştığı bu dönemde nâzırlar, Cumhuriyet Türkiye'sine devredilen eğitim kurumlarını kurmuş; düzenlemeleri, yönetmelikleri ve prosedürleri hazırlamışlardır. Bugün üzerinde onlarca devletin olduğu bir coğrafyanın eğitimi, nâzırların etkisiyle şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yönettiği toprakların ötesinde Müslüman toplumların büyük kısmı da bundan etkilenmiştir.

19. yüzyılda maârif nazırları, bütün dünyada toplumsal değişiminin önemli bir aktörü olmuşlardır. Aldıkları kararlarda ve icraatlarında eğitim geçmişlerinin payı bir realitedir. Modern eğitim almış olan nâzırların görev süreleri boyunca, Avrupa'da gelişmekte olan modern bilime yönelik atılımlarda bulundukları, buna uygun komisyonlar oluşturdukları ve okullar açmaya çalıştıkları görülmüştür. Ancak bu inisiyatif padişahların talepleri ile uyuştuğu ölçüde gerçekleşmiştir. Padişahların devlet idaresine bakış açıları, maarif nazırlarını ve maarif politikalarını belirlemede temel etken olmuştur. Sultan Abdülaziz döneminde bilim ve fen geçmişi olan nâzırlar tercih edilirken, II. Abdülhamid döneminde medrese eğitimli nâzırların göreve geldikleri dikkat çekmiştir.

Maârif nâzırlarının hepsi formel eğitim görmemişti, informel eğitim görenleri de vardı. İnformel eğitim, maârif nâzırı olunmasına engel olmadığı gibi, bazı durumlarda avantaj bile sağlamaktaydı. İnformal eğitim nazırların hem entelektüel kapasitelerini hem de yabancı dil bilgilerini artırmıştır. Yabancı dil öğrenme açısından, Tanzimat dönemi nâzırlarının daha nitelikli oldukları görülmektedir. Nazırların eğitim ve görevde kalma süresi ilişkisinde, medrese eğitimi gören nâzırların öne çıktığı görülmektedir. Maârif Nezâretinin toplam ömrünün yarısından fazla bir sürede, medrese eğitimli nâzırların görev yapması dikkat çekmektedir. Osmanlı modern mekteplerinde eğitim gören kişiler maârif nâzırı olmaya başladıktan sonra, Arapça ve Farsça dillerine verilen önem daha da azalmıştır. Avrupa'da eğitim gören nâzırlar ise, nezâretin kuruluşundan itibaren kanunnâme, talimâtname ve nizâmnâmelerin çıkarılmasında ve komisyonlar kurarak maârifin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Öte yandan nâzırlar sadece maârif yönetiminde bulunarak eğitime katkıda bulunmamışlar, aynı zamanda eser telif ederek de maârife katkıda bulunmuşlardır. Bazıları okul müfredatlarına yönelik eserler telif ederek müfredat içeriklerine katkı sağlarlarken, bazıları da toplumun entelektüel seviyesinin gelişmesine katkıda bulunan eserler yazmışlardır. Hulasa nâzırlar, genel olarak dönemlerinin en iyi eğitim almış, insanlarından oldukları anlaşılmaktadır.

Nâzırların sosyal kökenlerine dair veriler, onların aristokrat ailelerden geldiklerini göstermektedir. Çoğunlukla "paşa" çocuklarının, ayan/taşra tüccar aileleri mensuplarının, "paşa kapısında" yetişenlerin nazır oldukları görülmüştür. Memleketleri dikkate alınırsa, %70'den fazlası, İstanbul ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında doğmuşlardır. Nazırların göreve gelmelerinde, yetişme şartları, bürokratik tecrübeler, ihtiyaca cevap verme, ideolojik faktörler ve patronaj ilişkiler etkili olmuştur. Maarif Nezareti, Hariciye Nezareti ve Tercüme Odası tecrübesi nazır olmanın başlıca yollarını teşkil etmiştir. Maârif teşkilatında, okullarda, maarif komisyonlarında ve maarif meclislerinde görev alan bürokratların, nazır atanma ihtimalleri artmıştır. Yurt dışı seyahat ve görevleri de nezaretin yolunu açmıştır. Eğitim materyalleri getirmek, diğer devletlerin eğitimlerini incelemek amacıyla yurt dışına çıkan bürokratların zaman içinde maarif nazırı oldukları görülmüştür. Hariciye kökenli olup sefaret ve değişik görevler için yurt dışına çıkanların da nazır olmalarının önü açılmıştır.

Maarif Nezâretinin kuruluşundan II. Abdülhamid dönemine kadar göreve gelen nazırlar, eğitim yönetimi üzerine kafa yoran ve projeleri olan devlet adamlarıydı. Hatta II. Abdülhamid döneminin ortalarına kadar görev yapan nâzırların hemen hepsi Maârif Nezâreti merkez teşkilatında veya vilayet meclislerinde ya da okullarda görev yapmışlardı. II. Abdülhamid dönemiyle birlikte nezârete tayin ve atamalardaki tercih sebepleri de değişmeye başlamış, maârif geçmişi veya patronaj ilişkilerin yerini dış siyasette İngiliz karşıtı bir duruş, sultana sarsılmaz bir sadakat almıştır. II. Abdülhamid dönemi nâzırları kendilerinden önceki nâzırların planlarını hayata geçirme fırsatını sultanla kurdukları sadakat bağlarıyla başarmışlardır. II. Meşrutiyet dönemi nâzırları ise, önceki nazırlara göre maârif bürokrasisi tecrübeleri yüksek, ancak entelektüel becerileri düşük nâzırlardı. Bu tespit; dil, eğitim çeşitliliği, dış dünyayla kaynaşma, telif eser sayıları gibi parametrelerden anlaşılmaktadır.

Nâzırların görev yaptıkları süreler farklılık göstermiştir. 10 yıldan fazla görev yapanların yanında, birkaç gün görev yapanlar da olmuştur. En uzun süreye sahip nâzırların 39 nâzır içinden 7 nâzır olduğunu ve görev sürelerinin %69'a karşılık geldiği görülmüştür. Uzun süre görevde kalan nazırlar, eğitime yön veren, politika üreten ve icra güçleri yüksek nâzırlardı. Görevde uzun süre kalmanın başka bir yöntemi de sultanla ilişkilerden geçiyordu. Sultanla ilişkilerini iyi yönetebilen ve sadakat konusunda şüphe uyandırmayan nazırlar uzun süre görevde kalabilmişlerdir.

Nazırların modern dönem sembolleriyle motive edilmeleri de dikkat çekmiştir. Nişan ve madalya vererek ödüllendirme yöntemi, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmaya başlamıştır. Birçok nazır çeşitli nişanlar verilerek ödüllendirilmiştir. İran, Romanya ve Rusya gibi yabancı ülkelerden de nişan ve madalya alan nazırlar olmuştur. Sefirlik geçmişi olan nâzırların yabancı devletlerden aldıkları nişan sayıları, sefirlik yapmayan nâzırlara göre daha yüksek olmuştur. Bu veriler sefirlerin görev yaptıkları ülkenin bürokratları ile iyi ilişkiler kurmalarıyla açıklanabilir.

Nâzırlar, eğitimin gelişmesi için yaptıkları pratik çalışmalar yanında entelektüel gayretler içinde de olmuşlardır. Hazırladıkları layihalar ve yazdıkları kitaplarla eğitime katkıda bulunmuşlar, okullar açarak eğitimi geliştirmeye çalışmışlardır. Okulların kurulmasında ve çeşitlendirilmesinde II. Abdülhamid

dönemi nâzırları daha ziyade ön plana çıkmıştır. Görevleri sırasında sorunlarla da karşılaşmışlardır. Politik ve kişisel muhalefet, nazırları meşgul eden konulardan birisi olmuştur. Ayrıca, maarif kaynaklarının kullanılması ve şahsi gelirleri önemli tartışma konuları olmuştur. Nazırlar bu saldırılar karşısında ya direnerek daha güçlü çıkmışlar ya da nezaretten ayrılmak zorunda kalmışlardır.

Nazırların içinde bulundukları sosyal ağlar, onların eğitim politikalarını ve ideolojik yönelimlerini belirlemede etkili olmuştur. Tanzimat döneminde bilim ve fen alanında çalışma yapan entelektüellerle birlikte hareket eden nazırlar, Yeni Osmanlılardan etkilenmişlerdir. 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın ilk yıllarında da Jön Türkler'le ilişki kurmuşlar, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuşlardır. Ayrıca bilim ve edebiyatla ilgili cemiyetlere de üye olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Babıali Evrak Odası Defterleri(BEOAYN.d…) (1725).

Babıali Evrak Odası(BEO), 3490 – 261729, 12 Şubat 1909; 1655/124051, 4 Mayıs 1901; 28/2039, (H-5-12-1309); 2953/221410, (H-15-10-1324); 3046/228382, (H-19-3-1325): 3701/277501, (H-29-1-1328); 260/94466, (24 Ocak 1899).

Cevdet Askeriye(C..AS..), 928/40148, (M-10-7-1877).

Cevdet Askeriyye(C..AS..), 11039/52259.

Cevdet İktisad(C..İKTS), 37, (1827).

Cevdet Maârif(C..MF..), 327/2479

Dahiliye Defterleri Evrak Odası Kalemi Dosyası (DH.EUM.VRK.), 1/13 (H-15-08-1327).

Dahiliye Defterleri Sicil-i Ahval Dosyası (DH. SAİDd…), 72/87, (H-29-12-1269); 1/126, (H-29-12-1234).; 1/126, (H-29-12-1234).; 22/37, (H-29-12-1846); 1/126, (H-29-12-1234); 179/433, 1289; 18/1, (H- 29-12-1249); 3/90, (H-29-12-1862); 72/431, (H-29-12-1284); 99/177, (H-29-12-1290); 2/218, (H-29-12-1232); 2/416, (H-29-12-1230); 42/175, (H-29-12-1284); 16/175, (H-29-12-1280); 183/100, (H-29-12-1279); 4/38, (H-29-12-1248); 81/349, (H-29-12-1249); 1/632, (H-29-12-1281); 102/3, (H-29-12-1291); 60/345, (H-29-12-1278); 37/265, (H-29-12-1275);

3/246, (H-29-12-1246); 89/11, (H-29-12-85); 3/190, (H-29-12-1863); 2/416, (H-29-12-1230); 2/416, (H-29-12-1230); 10/163, (H-29-12-1265).

Dahiliye Mektubi(DH.MKT.), 1376/81, (H-9-2-1304).

Düstur, Birinci Tertip, *Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Nizamnamesi*, c.7, 1915; İkinci Tertip. İstanbul: Matbaa-i Amire, c.7, 1863.

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti(HR.SFR.3…), 315/7, 25-09-1885; 386/43, (2-5-1891).

Hariciye Nezâreti Paris Sefareti(HR.SFR.04..), 584/84, (31-12-1899); 329/95, 24-01-1888.

Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemi(HR.MKT.), 417/28, (H-18-05-1279); 36/81, (H-19-11-1966); 229/48, (H-18.07.1274); 247/42, (H-08.12.1274); 290/24, (H-28.10.1275); 698/60, (H-01.08.1287); 692/13; 692/25; 69/19, (H-09-04-1270).

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası(HR.TO.), 317/20, (H. 22 Cemaziyelahir 1267 / M. 24 Nisan 1851); 615/79, (M-02.06.1865); HR.TO., 170/58; HR.TO., 428/52.

Hariciye Nezâreti Tahrirat(HR.TH..), 7/27, (M-03.02.1869).

Haritalar(HRT.h..), 569, (H-29.12.1278)

Hatt-ı Hümâyun(HAT), 293/17474-A, 1827; *HAT,* 275/16170, (12 Ocak 1808); HAT, *255/14572*, (1798); HAT, 2917685-B, (1827); 213/73, (H-14.03.1274;

Hazine-i Hassa İradeler(HH.İ…*),* 48/5, (26.11.1285).

Hazine-i Hassa(HH.), 17435; 17700-A, (1827); HH, 51545; HH., Nr. 24039-C; (6 RA 1254);

İrade Bahriye(İ..BH..), 5/38, (H-2-5-1321).

İrade Dahiliye (İ..DH..) 135/6923; 485/32706, (H-03.08.1278); 538/37371, (H-01.01.1282); 556/38688, (H-11.04.1283); 650 – 45192, H-08-03-1289; 536/37275, H-26-12-1281; 568/ 39591, H-13-07-1284; 1485/56, H-19-12-1328; 616/42917, (H-06.05.1287); 1468/54, 27-7-1326; 33,7173; 739/60491, (30-Ocak-1877); 650 – 45192, H-08-03-1289; 538/37371, (H-01.01.1282); 504/34292, (H-8-9-1279); İ..DH.., 639 – 44434, (H-20-07-1288); İ..DH..,535 – 37200, (H-29-11-1281);

659/45890, (H-04-10-1289); 665 – 46334, (H-24-02-1290); 499/33912, (H-24.05.1279); 502/34120, (H- 24.07.1279); 508/34600, (H-25-12-1279); 1295/102449, (10 Haziran 1891); 57/5, (H-03-05-1309); 385/25403, (H-04-12-1273); 446/29519, (H-18.04.1276); 581/40453, H-09-06-1285; 482/32471, (H-1-6-1278); 1278/100584, (H-13-11-1309): İ..DH.. 659/45916, (H-15.10.1289); 448/29623, (H-12.05.1276).

İrade Dosya Usulü(İ..DUİT), 7/106, 16-12-1908; 11/59, (H-29.12.1296); 7/108, (10 Şubat 1909); 8 /1, (14 Nisan 1909); İ..DUİT, 8/6, (6 Mayıs 1909).

İrade Hariciye (İ..HR..), 219/12717, (H-09.11.1282); 219/12753, (H-11.01.1283); 220/12807, (H-01.03.1283); 176/9694, (H-08.12.1276).

İrade Hususi(İ..HUS.),100/149, (H-19-08-1320); 30/70, (H-20-04-1312).

İrade Maârif(İ..MF..), 8/6, (H-3-1-1320); 2233/1006, (1327).

İrade Meclis-i Mahsus(İ..MMS.), 183/6, (H-10-5-1332).

İrade Meclis-i Vâlâ(İ..MVL.), 273/10544, (H-20.08.1269); 481/21829, (H-17-08-1279); 584/26278, (H-29-10-284).

İrade Rüsumat(İ..RSM.), 6/25, (H-11-04-1314).

İrade Şurây-ı Devlet(İ..ŞD..), 484/1, (H-8-5-1285)

İrade Taltifat(İ..TAL.), 302/19, (14-2-1321).

Maârif Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 213/32; (H-17-1-1312); 39/70, (H-18.06.1293); 39/70, (H-18.06.1293); 357/55, (31 Mayıs 1897); 53/143, (6-Mart-1878); 20/154, (20 Ekim 1874); 20/176, (29 Ekim 1874); 21/5, (15 Kasım 1874); 90/69, (H-28.06.1303); 8/20, (H-14.11.1289); MF.MKT., 349/15, (H-29-8-1314); 80/30, (11-06-1883); 825/86, (20 Haziran 1892).

Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi(MF.İBT.), 4/18, (19 Haziran 1874); MF.İBT., (29/80, 1892).

Mabeyn-i Hümâyun Evrakı İradeleri(MB.İ…), 13/33, (H-25.09.1270); 18/103, (H-02-07-1279); 32/129, (29-Ocak-1877); 41/57, (9 Kasım 1877); 21/9, (H-04.02.1282); 26/102, (H-30.12.1288); 18/33, (H-19-03-1279); 132/134, (H-13-5-1327); MB.İ…, 16/121, (H-15.06.1278).

Maliyeden Müdevver Defterler(MAD.d..), 8999.

Meclis-i Vâlâ Mazbataları(MVL.), 236/7 (H-6-9-1332); 231-353; 127/30, (H-29-4-1327); 6/80, (H-20.03.1303); 736/34, (H-16.02.1284)

Sadaret Divan-ı Mühimme Evrakı(A.}DVN.MHM.), 21/59, (H-29-07-1273).

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı(A.]MKT.MHM.), 168/5, (H-20.03.1276); 154/47, (H-07.08.1275); 327/99, (H-24.10.1281); 367/51, (H-02.07.1283); *A.]MKT.MHM*., 444/16, (H-22.10.1289); 221/33, (H-24-11-1277); 243/68.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı(A.]MKT.NZD.), 254/96, (H-19.08.1274); 41/11, (H-21.10.1867); 251/26, (H-19.06.1279); 468/15, (H-27-07-1279);

Salname-i Devlet-i Ali Osman, 1327

Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1897, 1898, 1899, 1900, 1902, 1903.

Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrakı(HSD.AFT), 12/143, (19 Kasım 1888).

Şurây-ı Devlet(ŞD.), 207/23, (22 Temmuz 1874); 2599/28, (H-16-2-1310).

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Kosova Evrakı(TFR.I..KV..), 26/2533, H-25-04-1321.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Makamat Evrakı(TFR.I..MKM.), 1/5, 14-9-1320.

Yabancı Arşivler Makedonca Arşivi(YB.021), 35/30, (15-10-1898).

Yıldız Arzuhal Jurnal(Y..PRK.AZJ.), 42/11, (28 Nisan 1901).

Yıldız Askeri Maruzat(Y..PRK.ASK.), 111/75, (H-25-12-1313).

Yıldız Defterleri Mütenevvi Maruzat Dosyası(Y..MTV.), 123/35, (H-08-01-1313).

Yıldız Hususi Maruzat(Y..A…HUS.), 248/15, (H-8-11-1308).

Yıldız Esas Evrakı(Y..EE..), 45/46, (19 Ağustos 1898); 14/115, (H-26-12-1295); 14/105, (12 Mayıs 1901); 14/1438; 78/83, (H-21-08-1297); 14/26, (H-14 Şubat 1294); 10/35, (2-Temmuz-1888); 44/108, (H-24.09.1288); 18-553/587-93-38; 31/22, (26 Mart 1896); 10/34, (H-11-05-1324); 14/74, (H-17-07-1325).

Yıldız Maârif Nezâreti Maruzatı(Y..PRK.MF..), 4/88, 22 Şubat 1904; 5/21, (H-14-06-1325); 5/29, (H-30-12-25); 5/21, (H-14-06-1325).

Yıldız Perakende Arşivi(Y..PRK.EŞA.), 35/114, (H-29-3-1318);

Yıldız Maliye Nezâreti Maruzatı(Y.PRK.ML..), 21/32, (12 Haziran 1901).

Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği(Y..PRK.TKM.), 44/37, (13 Nisan 1901).

Kaynak Eserler

Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir*. c.1-12. Ankara: TTK, 1991.

Akgündüz, Ahmet. *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, (Sayıştay Araştırma İnceleme Eserleri, 1997).

Aksan, Virginia v. Daniel Goffman der., *Erken Modern Osmanlılar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011).

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Alakom, Rohat. Alakom. *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*. İstanbul: 1998.

Ali Kemal. *Ömrüm.* (nşr. Zeki Kuneralp). İstanbul: İstanbul: İSİS Yayıncılık, 1985.

Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri.* Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Avest, Ina ter v. Cok Bakker*, Religion and Education in the Dutch Pillarized and Post-Pillarized Educational System*, *Religion and Education in Europe*. New York: Waxmann Minster, 2007.

Babinger, Franz. *Die Geschiclıssdrıılıer der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig: O. Harrassowitz, 1927.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA). *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: BİON Matbaacılık, 2014.

Bayly, Christopher Alan. *Modern Dünyanın Doğuşu.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkîlabı Tarihi*, c.II. Ankara: TTK, 1991.

Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne 1776-1826*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.

Blumi, Isa. *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen 1878-1918*. The Isis Press, 2003.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. I-II-III (İstanbul: Meral Matbaası, 1972).

Cezar, Mustafa. *Mufassal Osmanlı Tarihi*. c.VI. İstanbul: Güven Basımevi, 1972.

Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi ve Dönemi.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

Ebüzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. c.1-2 (haz. Ziyad Ebüzziya) İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1973.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maârif Tarihi.* C. I-II-III-IV-V. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergün, Mustafa. *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*. Ankara: Pegem Akademi, 2021.

Findley, Carter. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayûn*. İstanbul İletişim Yayınları, 2005.

Gellner, Ernest *Ploug. Sword and Book: The Structure of Human History*. Londra: Chicago University Press, 1988.

Gövsa, Alaaddin. *Türk Meşhurları.* İstanbul Yedigün Neşriyatı 1946.

Haz: Yaşar, R. ve H. Şahin. *Prof. Dr. Mevlüt Koyuncu'ya Armağan*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2019.

Hobsbawm, E.J. ve T. Ranger. *The Invention of Tradition*. Chambrigde, 1983.

Hodgson, Marshall, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Vadi Yayınları, 2018.

Huntington, S. *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster, 1996.

İhsanoğlu, E. "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı". *150. Yılında Tanzimat.* Hakkı Dursun Yıldız(haz.). Ankara: TTK, 1992.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.

İnalcık, Halil. *Tanzimat*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Kansu, Nafi Atuf. *Türkiye Maârif Tarihi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.

Karal, Enver Ziya. *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları: Nizam-ı Cedit 1 789-1807*. Ankara: TTK, 1988.

Kaya, Gökhan. *Abdüllatif Suphi Paşa: Bir Tanzimat Paşası ve Kültürel Sermayesi*. Ankara: Siyasal Kitap, 2022.

Kaya, İbrahim. *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler*: *Türk Deneyimi*. İstanbul: İmge, 2006

Kayalı, Kurtuluş. *Türk Düşünce Dünyası'nda Yol İzleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Kazamias, Andreas. *Education and The Quest for Modernity in Turkey*. Londen: George Allen & Unwin LTD, 1966.

Kırmızı, Abdülhamit. *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınlar, 2007.

Klein, Janet. *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Kober, Nancy v. Diane Stark Rentner. *History and Evolution of Public Education in The US*. George Washington Universty Center on Education Policy, 2020.

Kocamemi, Fazıl Bülent. *Baba-Oğul-Torun: Devletin Zirvesinde Üç İsim: Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa ve Hamdullah Suphi Tanrıöver*. İstanbul: Ekinoks Yayınları, 2009.

Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: MEB Basımevi, 1991.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi.* Ankara: TTK Yay., 1999.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali-Prosopografik Rehber.* (İstanbul: İSİS, 1999).

Kuntay, Mithat Cemal. *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*. İstanbul: Ahmed Halit Kitabevi, 1946.

Kuran Ahmet, Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğu İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.

Kuran, Ercüment. *Türk Çağdaşlaşması Çileli Bir Yolda İlerleyiş*. Derleyen: Mehmet Erdoğan, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.

Landes, David. The Wealth and Poverty of Nations. Londra: W. W. Norton & Company, 1999.

Macfarlane, Alan. *The Riddle of the Modem World: of Liberty, Wealth and Equality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.

Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi. *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Mehmed Esat (Kolağası). *Mirât-ı Mekteb-i Harbiyye*. İstanbul: Artin Asadoryan Matbaası, H.1315.

Meyer, Milton Walter. *Japonya Tarihi Hanedanlık Döneminden Günümüz Japonya'sına*. trc. Lizet Deadato. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014.

Mordtmann, A. D. *Anatolien*. ed. Franz Babinger. Hannover: Heinz Lafaire, 1925.

Orlovsky, Daniel. *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia 1801-1881.* Cambridge: Harvard University Press, 1981.

Ölmez, Adem. *93 Harbi'nden 31 Mart İsyanı'na Kadar Gazi Ethem Paşa ve Dönemi*. Ankara: TTK, 2013.

Ölmez, Adem. *Modern Osmanlı Ordusundan Alaylılar ve Mektepliler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Passin, Herbert. *The Japan Educational System" Education and Politic Development*. Princeton: Princeton University Press, 1965.

Rich, Norman. *The Age of Nationalizm and Reform 1850-1890*. New York: Norton&Company inc, 1970.

Sarıkçıoğlu, Melike. *XIX. ve XX. Yüzyıl Başlarında İran'da Eğitim Reformları(Kaçarlar Dönemi).* Isparta: Fakülte Kitabevi, 2020.

Selahaddin Bey(haz.). *La Turquie L'Exposition Universelle De 1867*. Librairie Hachette. Paris, 1867.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Sönmez, Erdem. *Ahmet Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Sungu, İhsan. *Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu*. Ankara: *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 1943.

Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler (1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011

The Russian Ministry of Public Education. *The Russian Ministry of Public Education at The World's Columbian Exposition*. St. Petersburg, 1893.

Unat, Faik Reşit. *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış.* Ankara: MEB, 1964.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi. M. Münir Aktepe (haz.). Ankara: TTK, 1993. c.VIII-IX-X:132.

Verboven, K., Carlier, M., & Dumolyn, J. *A Short Manual to The Art of Prosopography. in Prosopography Approaches And Applications.* In Prosopography Approaches and Applications (A Handbook) .Linacre College 2007.

Wells, Charles. *Hayatı-Eserleri ve Osmanlı Türkleri ile İlgili Düşünceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Basımevi, 1989.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Tezler

Alpaslan, Oğuzhan. "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı: Ahmed Vefik Paşa". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi (Ankara, 2002).

Balcı, Sezai. "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Budak, Ali. "Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa". Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.

Cücük, Eyüp. “Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmet Kemal Paşa”. Yayımlanmış Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2020.

Çakmak, Hasan Ali. “Mehmed Esad Safvet Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1815-1883)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi. 29 Mayıs Üniversitesi, 2022.

Erdoğan, Aynur. “Yurt Dışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

Erdoğdu, Teyfur. “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

Fener, Alpaslan. “Hadd-i Hudud-i Saltanat-i Seniyye: Derviş Paşa’nın Tahdid-i Hudud-i İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015.

Kasap, Sevilay. “Sergi-i Umumî-i Osmanî 1863, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2003.

Tolak, Kübra. “Abdüllatif Suphi Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2015.

Tuncay, Fatih. “Mustafa Fazıl Paşa’nın Sıyasi ve İdari Görüşleri”. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.

Türkan, Esma Vildan. “Emrullah Efendi’nin Maârif Nâzırlığı (1910-1912)”. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Medeniyet Üniversitesi, 2018.

Makaleler

Ahmad, Anis. “The Muslim Reawakenıng in The 19th Century Pak-Hınd Sub-Contınent: An Overvıew. *Hamdard Islamicus 45”. sy.*1(2022): 10-33.

Akyüz, Y. “Mülkiye Mektebinden İlk Çıkanların Bazı Eğitimsel Çabalarına İlişkin Bir Belge”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES) 16*. sy.1. (2019):151-159.

Akyüz, Yahya. “Yahya Akyüz, Maârif Nâzırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler ve Sorunlar”, *Belleten XLV/2,* sy.179, (1981): 205-225.

Alkan, Mehmet Ö. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim,”. *TALİD* 6 sy.12 (2008): 9-84.

Alpaslan, Oğuzhan. “Ahmet Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Metodolojisi Kitabı Hikmet-i Tarih”. *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 2. sy.7 (2006):197-218.

Altın, H. “Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı Ve Gelişim Süreci)” . *Akademik Matbuat* 1, sy.1 (2017):21-37.

Altun, Fahrettin. “Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, sy.1 (2004): 439-474.

Ata, Meltem Saatçı. "Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maârif Nâzırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Belgi Dergisi*. sy.21. (2021):459-489.

Bankes, Dean W. J. “The Model Platoon School.” *The Journal Of Education* 97, sy.3 (1923): 63–65.

Bowers, F. B., v. Gehring, T.. “Johann Heinrich Pestalozzi: 18th Century Swiss Educator and Correctional Reformer. *Journal of Correctional Education* 4, sy.55 (2004): 306-319.

Clarck, Hyde. “On Public İnstruction in Turkey”. *Journal of Statistical Society of London* 30. sy.4. (December 1867): 502-534.

Cücük, Eyüp. “Tanzimat (1839)’tan Cumhuriyet (1923)’e Osmanlı Devleti’nde Öğretmen Yetiştiren Kurumlar Hakkında Çıkarılan Resmi Metinlere (Kanun, Tüzük ve Yönetmeliklere) Dair Bir Kaynak İncelemesi”, *Uluslararası Yükseköğretimde Yeni Eğilimler Kongresi: Değişime Ayak Uydurmak* 2. (2016):115-131.

Çağlar, İ. “Türk Modernleşmesi Literatürünün Avrupamerkezcilik Penceresinden Değerlendirilmesi 3” . *İnsan ve Toplum Dergisi*, sy.6 (2013): 135-154.

Çakmak, Fevzi. "Ali Kemal: Belki Bir Günah Keçisi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. sy.7 (2008): 435-440

Demir, R. ve Bayam, S. B. ve Takıcak, “M. Yusuf Ziya Paşa’nın Matematik İle İlgili İki Eseri”. *Dört Öge*. sy.5. (2014):223-232.

Erdem, Yasemin. “Maârif Nâzırı Ahmet Şükrü Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Katkısı”. *Türk Kültürü incelemeleri Dergisi*. sy.1 (2015): 77-118.

Ergün, Mustafa. “Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”. *DTCFD*. XXX/1-2 (1982): 7-36.

Erkek, Mehmet Salih. “II. Meşrutiyet Donemi Maârif Nâzırları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi XXVIII*. sy.2 (2013): 385-416.

Esma İgüs. “Sultan II. Abdülhamid’in Meşruiyetinin Eğitim Yapıları Üzerinden Okunabilirliği”. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , sy.9 (2014): 82-90.

Gökçe, T. "Vüzerâ Kânûnnâmesi". *Tarih İncelemeleri Dergisi.* sy.8. (1993): 99-125

Gölen, Zafer. “Karadağ Devleti’nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60)”. *BELLETEN* 78. sy.282 (2014): 659-98.

Grant, Jonathan. “Rethinking the Ottoman ‘Decline’: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”. *Journal of World History* 10, no. 1 (1999): 179–201. Erişim Mart 2023.

Günergun, F. "Matematiksel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: Mebahis-İ İlmiye (1867-69)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları. Sy.8* (2007): 1-42;

Hacker, Barton. “The Weapons of the West: Military Technology and Modernization in 19th-Century China and Japan 18”. *Tecnology and Culture 18.* sy.1 (1977): 43-55.

Hasebe, K "The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants". *Osmanlı Araştırmaları*. sy.51. (2018): 181-207.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünun Tarihçesine Giriş”. *Belleten,* sy.210. (Ankara, 1990):701-738.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Türkiyesinde Kültür ve Bilim Hayatında Tüzel Kişiliğin Gelişmesi ve Teşkilatlanmanın Başlaması." *Erdem* 9. sy.25 (1996): 265-292.

İpşirli, Mehmet. "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler". *OİMC.* İstanbul, 1987:33-42.

Jansen, Marius B., v. Lawrence Stone. "Education and Modernization in Japan and England". *Comparative Studies in Society and History* 9, sy.2 (1967): 208–32.

Kanat, Sedat. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyun ve Görevleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi* (2018): 8.

Keskinoğlu, Osman. "Ahmet Cevdet Paşa". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14. (1966): 221-234.

Kırmızı, Abdülhamit. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 1*. sy.1 (2003):97-114.

Köksal, O. "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy.1 (2003):117-136 .

Kumek, İ. "Niyazi Berkes: Yaşamı, Eserleri Ve Osmanlı-Türk Modernleşmesi Üzerine Görüşleri". *Akademik Düşünce Dergisi*. sy.4 (2021): 107-124.

Menemencioğlu, Zeynep. "1900 Paris Sergisi'ndeki Resmi Osmanlı Pavyonu". *Tarih ve Toplum*. (Ağustos 1984).

Sami, Seniha. "Moralı Ailesi II Suphi Paşa". *Taha Toros Arşivi.* no:17.

Ogan, Aziz. "Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıldönümü". *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*. sy.62. (1947):8.

Ortak, Şaban. "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı ve Habsburg Hanedanları Arasındaki İlişkiler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. sy.56 (2016):1309-1338 .

Özkoç, Ö. "Mısır Modernleşmesinin Tarihsel Kökenleri: Mehmet Ali Paşa Dönemi Üzerine Bir İnceleme". *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi 9*. (2014): 219-250.

Öztürk, Emine ve Ali Fidan. "Abdüllatif Suphi Paşa'nın Uyunü'l-Ahbar Fi'n Nukud ve'l Asar Adlı Risalesinin Transkripsiyonu ve İktisat Sosyolojisi Açısından Tahlili", *KAUJISS*. Sy. 2 (2019): 223-266.

Ridder-Symoens, H. De. "Prosopographical Research in the Low Countries concerning the Middle Ages and the Sixteenth Century". *Medieval Prosopography* 14.2 (1993): 27-120.

Stone, Lawrence. "Prosopography" *Daedalus* 100. sy.1 (1971): 46–79.

Sürmeli, S. "İşgâl İstanbul'unda Bir Divan-ı Harb-i Örfi Savcısı Cevad Abdürrahim Gücün". *Belgi Dergisi* (2021): 23-42.

Szreter, R. "Europe's First Ministry of Education and the Problem of the Supply of Teachers". *British Journal of Educational Studies 22*, sy.2 (1974): 182–190.

Şişman, Adnan. "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi.* sy. 5 (1986): 83-160.

Şişman, Adnan. "On Dokuzuncu Yüzyılda Fransa'dan Kitap, Alât ve Edevât Celbi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. sy.2 (1998):7-25.

Tansel, F. Abdullah. "*Ahmet Vefik Paşa"*, *Belleten*, sy.109:117-139.

Topal, Alp Eren. "Osmanlı Tarihine Yeni Bir Çatı İnşa Etmek: Baki Tezcan ve İkinci Osmanlı İmparatorluğu", *TYB Akademi* sy.5 (2013):151-154.

Uluğtekin, G. Le "Tartuffe'ten Tartüf'e: Ahmet Vefik Paşa'dan Bir Çeviri-Uyarlama". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi 30*. sy. 30 (2009): 123-140.

Ansiklopediler

"Doktor Nazım Bey". *Atatürk Ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2020.

Akün, Ömer Faruk. "Ahmet Vefik Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2:143-157. Ankara: TDV Yay., 1989.

Akyıldız, Ali. "Subhi Paşa, Abdüllatif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.37:450-452. Ankara: TDV Yay., 2009.

Apaydın, H. Yunus. "Karz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c.24:520-525. Ankara: TDV Yay., 2001.

Atar, Fahrettin. "Azil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4:326-327. Ankara: TDV Yay., 1991.

Aydın, Mahir. "Edhem Paşa, İbrahim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10:418-420. Ankara: TDV Yay., 1994.

Baltacı, Cahit. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29:6-7. Ankara: TDV Yay., 2004.

Beydilli, Kemal. "Moltke, Helmuth von", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 30:267-268. Ankara: TDV Yay., 2020.

Beydilli, Kemal. "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31: 515-516. Ankara: TDV Yay., 2020.

Birinci, Ali, "Şerif Paşa, Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 39:1-2. Ankara: TDV Yay., 2010.

Bonelli, Luigi. "Aḥmed Vefiq Pascia". *Enciclopedia Italiana*, II: 22. Milano 1929.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. I-II-III. İstanbul: Meral Matbaası, 1972.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Mustafa Fâzıl Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31:300-301. Ankara: TDV Yay., 2020.

Çetin, Atilla. "Fâris eş-Şidyâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.12:168-170. Ankara: TDV Yay., 1995

Çetin, Atilla. "Kıbrıslı Kâmil Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.25:392-395. Ankara: TDV Yay., 2022.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. IV. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Eyicil, Ahmet. “Nâzım Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32:446-447. Ankara: TDV Yay., 2006.

Halaçoğlu, Yusuf ve Mehmet Akif Aydın."Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7:443-450. Ankara: TDV Yay., 1993.

İpşirli, Mehmet. "Bâbıâli", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3:386-389. Ankara: TDV Yay., 1991.

Kahraman, Alim. "Muhîtü’l-Maârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.31:40-41. Ankara: TDV Yay., 2020.

Kazıcı, Ziya "Emrullah Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.11:65-66. Ankara: TDV Yay., 1995.

Kurşun, Zekeriya. “İbrahim Hakkı Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.21:311-314. Ankara: TDV Yay., 2000.

Kütükoğlu, Bekir. "Vak‘anüvis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* c.42:467-46. Ankara: TDV Yay., 2012.

Mehmet Süreyya Bey. *Sicill-i Osmânî*. I-II-III-IV. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”. *Türkler Ansiklopedisi,* 11:18. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Özcan, Abdülkadir. "Harbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16:115-119. Ankara: TDV Yay., 1997.

Özcan, Abdülkadir. "Târîh-i Osmânî Encümeni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.40:83-86. Ankara: TDV Yay., 2011.

Uçman Abdullah. "Ziyâ Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44:475-479. Ankara: TDV Yay., 1989.

Uçman, Abdullah. "Mecmûa-i Fünûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.28:270-71. Ankara: TDV Yay., 2003.

Uzun, Mustafa İsmet. "Ali Kemal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 2:405-409.* Ankara: TDV Yay., 1989.

Gazeteler

"Ahmed Vefik Paşa". *Resimli Gazete*. no:3 (28 Mart 1307).

"Şerif Paşanın İstifası". *Alemdar ve Peyâm-ı Sabah* (24 Nisan 1336).

Ceride-i Askeriye. no:1180 (H-1296).

Ceride-i Havadis. No: 2580 (24 Eylül 1874).

Emrullah, "Tedrisat-ı İbtidâiye", *Mülkiye.* no: 23 (1 Kanunuevvel 1326).

İkdam, no.6154 (10 Nisan 1914); "Maarif Nazırımızla Mülakat", no: 6244 (9 Temmuz 1914).

*Kale*m, no. 109 (6 Kanunusani 1326/19 Ocak 1911), 1.; no:1 (3 Temmuz 1908).

Le Voleur. No:1024 (16 Şubat 1877).

Mahmut Celalettin*,* "Sami Paşa'dan Abbas Paşa'ya Ariza", *Hazine-i Evrak* (İstanbul, 2 Mayıs 1297).

Mecmua-i Fünun. no:6.(1864); no: 1 (Muharrem 1279)

Musavver Medeniyet. no.9 (1293); Musavver Medeniyet (27 Kasım 1874).

Servet-i Fünun. no:3 (30-11-1890); no.271 (1897); Hüseyin Cahit. "Zabtiye Nezâreti". (15 Temmuz 1324); "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye". no.1. (1279); no.271, (1897).

Şehbal. no:25 (15-08-1920).

Takvim-i Vekâyi. no: 636 (9 Mart 1863); no:404 (15 Nisan 1849); *Takvim-i Vekâyi*. no: 649 (24 Haziran 1862); no: 672 (1 Aralık 1862); no:1217 (1287); no:303 (27 Recep 1262); no:552; no. 425 (H. 23 Cemaziyelahir 1266 / M. 6 Mayıs 1850).

Tanin. no: 18 (11 Ocak 1910); 3 Ağustos (1324).

Tasvir-i Efkar. no: 71 ve 74 (2 ve 13 Mart 1863); "Kürtler Câmia-yı Osmâniyye'den Ayrılmayacaktır". İstanbul (2-3 Kânunusâni 1336).

Tercüman-ı Ahval. no: 307 (9 Mart 1863).

Web

Darüşşafaka, “Kurucular”, Mart 2023,https:// www.darussafaka.org/.

TÜBİTAK. “Patrimonyalizm”. Nisan 2023. https:// ansiklopedi. tubitak.gov.tr /ansiklopedi/patrimonyalizm.

TBMM. “Şükrü Bey”. Son Güncelleme Temmuz 2023. http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/ d02/HT_571_1_2.pdf. 1Nisan 2015.

Türk Dil Kurumu. “Salt Kelimesi”. 25 Eylül, 2023. https://sozluk.gov.tr.

EKLER

	Maarif Nâzırı	Göreve Geliş Tarihi			Maârif Nâzırı	Göreve Geliş Tarihi	
1	Abdurrahman Sami Paşa	Temmuz 1857		32	Ahmet Zühdü Paşa	Eylül 1891	Grup 1
2	Ahmet Kemal Efendi	Aralık 1861		34	Mustafa Haşim Paşa	Temmuz 1903	Grup 1
3	Mustafa Fazıl Paşa	Aralık 1862		35	Mahmud Ekrem Bey	28 Temmuz 1908	Grup 1
4	Mehmet Nevres Paşa	Ocak 1863		36	İbrahim Hakkı Bey	30 Temmuz 1908	Grup 1
5	ibrahim Ethem Paşa	Mart 1863		37	Mahmud Ekrem Bey	28 Eylül 1908	Grup 1
6	Ahmet Kemal Efendi	Mayıs 1863		38	İbrahim Hakkı Bey	30 Kasım 1908	Grup 1
7	Mehmet Nevres Paşa	Mart 1865		39	Abdurrahman Şeref Bey	17 Aralık 1908	Grup 1
8	Ahmet Kemal Paşa	Nisan 1865		40	Yusuf Ziyâ Paşa(2.)	11 Şubat 1909	Grup 1
9	Abdüllatif Subhî Bey	Ağustos 1867		41	Abdurrahman Şeref Bey	16 Şubat 1909	Grup 1
10	Mehmet Es'ad Saffet Paşa	Mart 1868		42	Mustafa Nâil Bey	5 Mayıs 1909	Grup 1
11	Ahmet Kemal Paşa	Ekim 1871		43	Emrullah Efendi	12 Ocak 1910	Grup 1
12	Mehmet Emin Derviş Paşa	Ocak 1872		44	İsmail Hakkı Bey	Mart 1911	Grup 1
13	Ahmet Vefık Efendi	Mayıs 1872		45	Abdurrahman Şeref Bey	Ekim 1911	Grup 1
14	Ahmet Kemal Paşa	Aralık 1872		46	Emrullah Efendi	Ocak 1912	Grup 1
15	AhmetCevdetPaşa	Nisan 1873		47	Said Bey	Temmuz 1912	Grup 1
16	Mehmet Es'ad Saffet Paşa	Nisan 1874		48	Mehmet Şerif Paşa	Ekim 1912	Grup 1
17	Ahmet Ârifî Paşa	Ocak 1875		49	Şükrü Bey	Ocak 1913	Grup 1
18	Ahmet Cevdet Paşa	Haziran 1875		50	Ali Münif Bey	Aralık 1917	Grup 1
19	Mehmet Es'ad Saffet Paşa	Aralık 1875		51	Dr. Nâzım Bey	Temmuz 1918	Grup 1
20	Ahmet Kemal Paşa	13.05.1876		52	Said Bey	14 Ekim 1918	Grup 1
21	Ahmet Cevdet Paşa	20.05.1876		53	Rıza Tevfik Bey	11 Kasım 1918	Grup 1
22	Yusuf Ziyâ Paşa(1.)	Ekim 1876		54	Yusuf Ziyâ Paşa(2.)	19 Ocak 1919	Grup 1
23	Mehmet Tâhir Münif Efendi	Şubat 1877		55	Ali Kemal Bey	4 Mart 1919	Grup 1
24	Ahmet Kemal Paşa	Kasım 1877		56	Said Bey	19 Mayıs 1919	Grup 1
25	Ahmet Vefik Paşa	11 Ocak 1878		57	Abdurrahman Şeref Bey	8 Mart 1920	Grup 1
26	Abdüllatif Subhî Paşa	4 Şubat 1878		58	Fahreddin Reşad Bey	5 Nisan 1920	Grup 1
27	Mehmet Tâhir Münif Efendi	Nisan 1878		59	Mehmet Hâdi Paşa	31 Temmuz 1920	Grup 1
28	Mehmet Kâmil Paşa	Eylül 1880		60	Mustafa Reşid Paşa	Ekim 1920	Grup 1
29	Ali Fuat Bey	Aralık 1881		61	Râşid Bey	Ocak 1921	Grup 1
30	Mustafa Nurî Paşa	Mayıs 1882		62	Mustafa Ârif Bey	Haziran 1921	Grup 1
31	Mehmet Tâhir Münif Paşa	Eylül 1884		63	Abdullah Lami Bey	Ağustos 1921	Grup 1
33	Celâleddin Paşa	Nisan1902		64	Said Bey	Ağustos 1921	Grup 1

Ek – 1. Maârif Nâzırlarını Göreve Geliş Tarihlerine Göre Gösteren Tablo

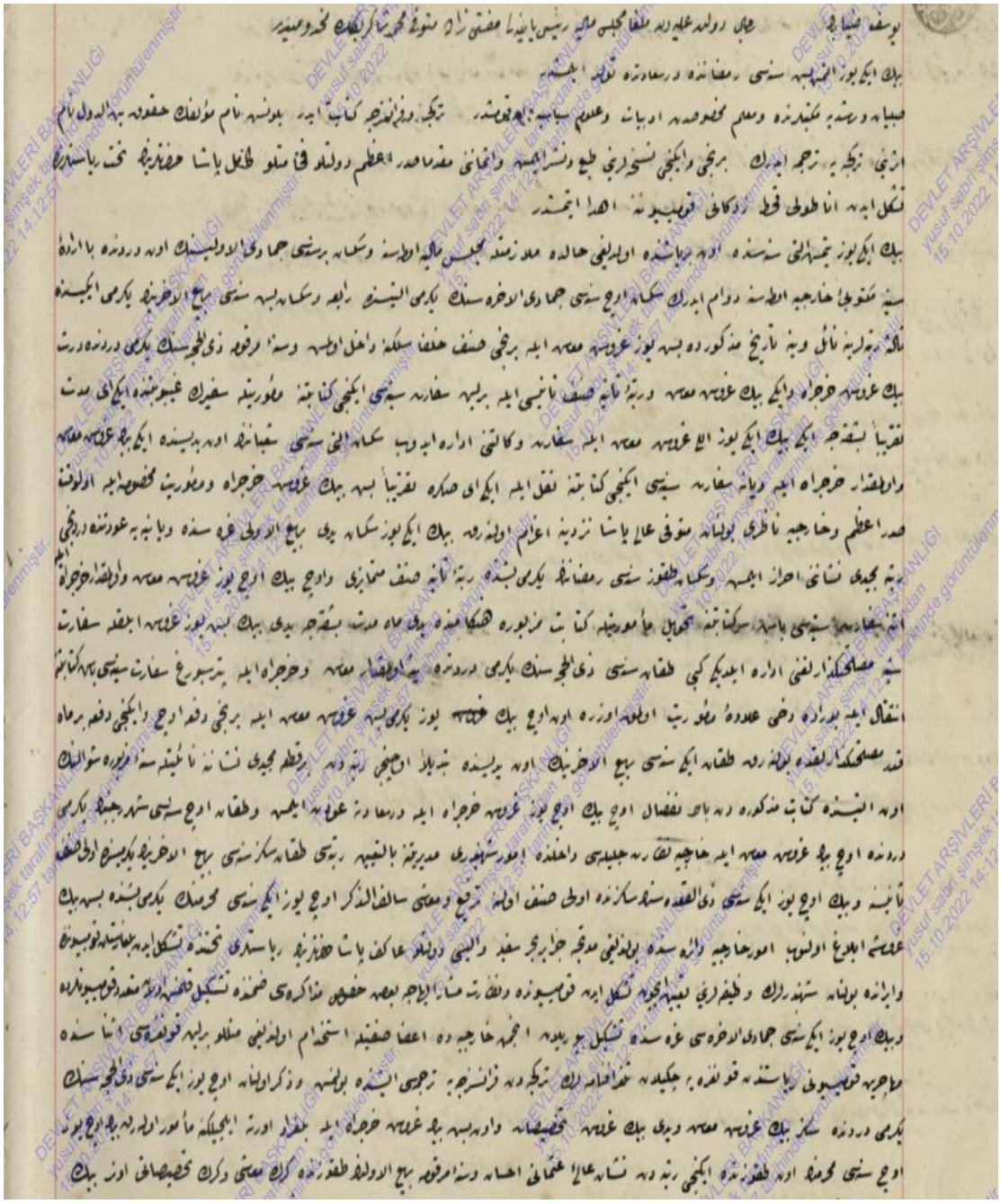
Ekler – 2. Tanzimat Dönemi Maârif Nâzırları. (Soldan Sağa Olarak) Üst Grup: Abdurrahman Sami Paşa, Kemal Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Nevres Paşa, Orta Grup: Ethem Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Derviş Paşa, Alt Grup: Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Arifi Paşa.

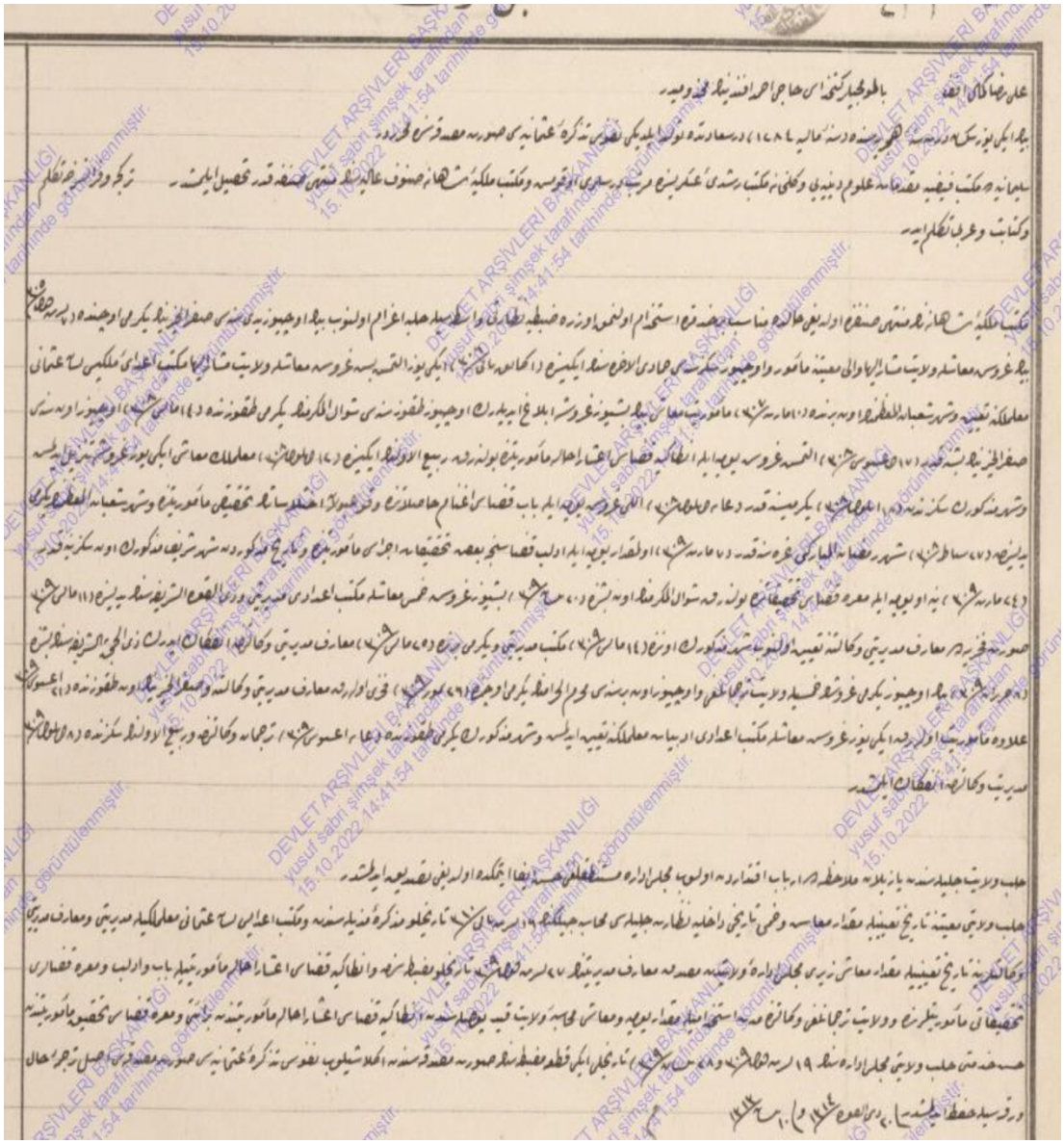
Ek – 3. II. Abdülhamid Dönemi Maârif Nâzırları. (Soldan Sağa Olarak) Üst Grup: Yusuf Ziya Paşa I., Mustafa Nuri Paşa, Kamil Paşa, Alt Grup: Münif Paşa, Zühtü Paşa, Haşim Paşa.

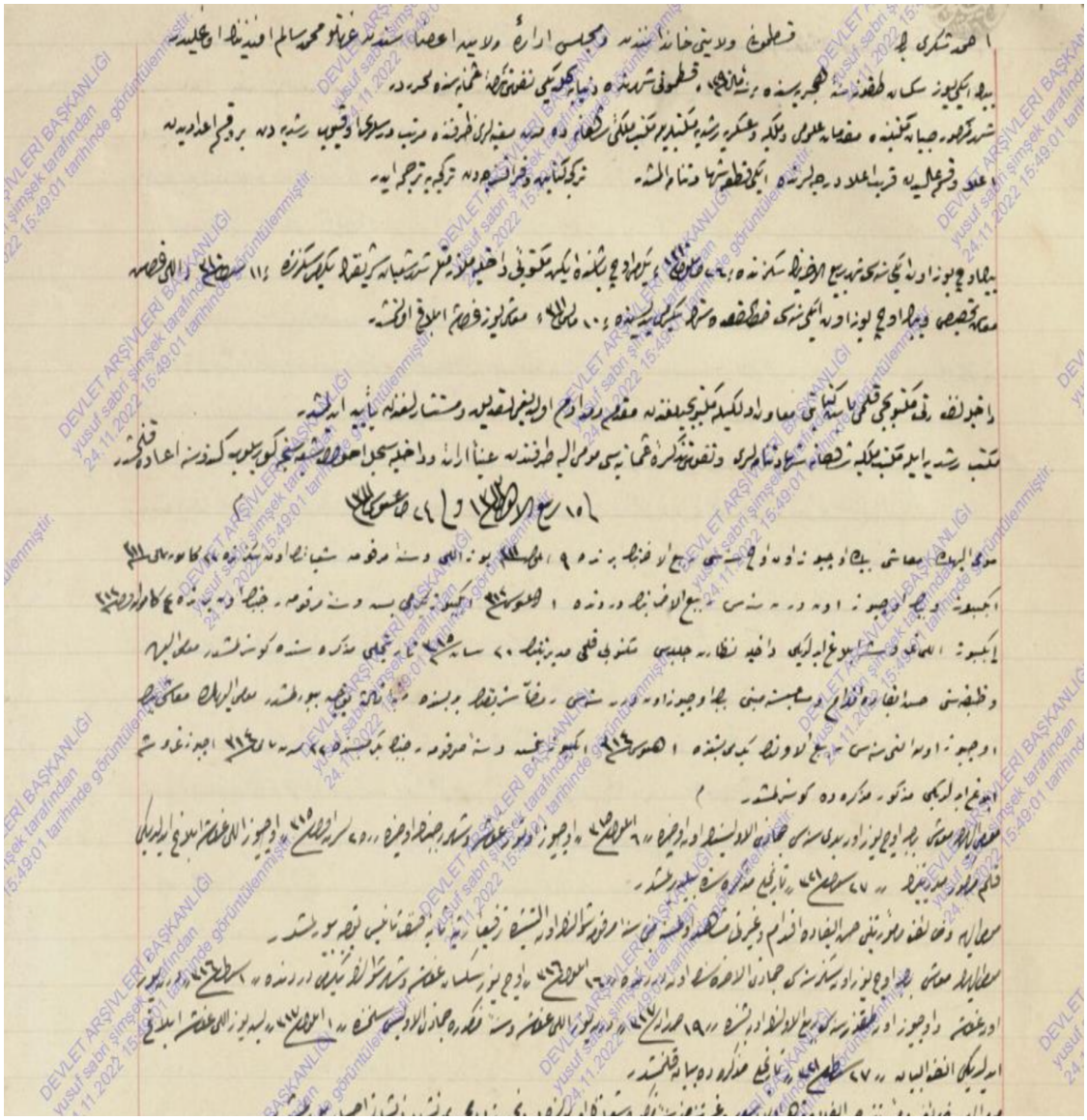
Ek – 4. II. Meşrutiyet Dönemi Maârif Nâzırları. (Soldan Sağa Olarak) Üst Grup: İbrahim Hakkı Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa II, Mustafa Nail Bey, Orta Grup: İsmail Hakkı Bey, Şerif Paşa, Emrullah Efendi, Ahmet Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Alt Grup: Dr. Nazım Bey, Rıza Tevfik Bey, Ali Kemal Bey, Fahrettin Reşat Bey, Mehmet Hadi Paşa, Mustafa Arif Bey.

Ek – 5. Yusuf Ziya Paşa(2.)'nin Sicil-i Ahval Evrakı. BOA, DH., SAİDd…, 10/163, (H-29-12-1265).

Ek-6. Ali Kemal Bey'in Sicil-i Ahval Evrakı. DH., SAİDd…, 72/431, (H-29-12-1284).

Ek-6. Ahmet Şükrü Bey'in Sicil-i Ahval Evrakı. DH.SAİDd…, 1/126, (H-29-12-1234); DH., SAİDd..., 179/433, 1289.

Ek-7: Musavver Medeniyet Ceridesinin Kapak Resminde Münif Paşa. *Musavver Medeniyet*, no.9, (1293).

Ek-8: Sultan II. Mahmud Döneminde Avrupa'ya Eğitime Gönderilen ilk Talebeler ve Aralarında Ethem Paşa. *İkdam*, no.6154, (10 Nisan 1914).

۱۶۵ ثروت فنون نومرو ۲۷۱

ایله آرغونك منشئی محرری یه باشلامش ایدم .

عوام ناس یتنده جاری بوله بر لسان بالکز فرانسه ده کورولیور ؛ تاریخك صحیفه لرینی براز قاریشدیره جق ومصر قدیمه طوغرو ارجاع نظر ایده جك اولورسه ق کاهنلرك برنوع کیزلی لسان قوللاندقلرینی وبونی کندیلرندن باشقه هیچ کیسه نك آکلامدیغنی ، رومادهایسه اسرایه وارنجه یه قدر هرصنف خلق یتنده خصوصی بر لسان قونوشدیغنی کورورز .

بویله اوقاق بر تدقیقات ایچون اوقدر اوزاغه کیتمك اوشنه جك ایسه ك زمانمزه عودت ایدهم ؛ بالفرض انکلتره ده Slang ، النایاده Rothwelsch ، اسپانیاده Xérigonza پورتکیزده Calao ، هولاندا ده Barguens ، بوهمیاده Hantyrka ، هندستانده Balaibalan وچینده Hiantchang .... تامار یله الیوم بر لسان بولندیغنی وبونلرك آرغودن باشقه برشی اولدیغنی مشاهده ایدهرز ؛ هله استانبولده « کلخان یکیجه » اسمیله مسمی بر لسان بولندیغنی کیم بیلمز ؟ مثلا کوریدن کچرکن ایکی کشینك منازعه ایتدیکنی کورهرك سبینی صورار وسؤالنه : « آوالك بربی افهلك طاسلامق ایستدی اما اونمکی هپن اوغل ماربزینه اوشلاندی . » جوابی آلیرکه ایشته بوده ترکچه نك آرغوسندن باشقه برشی دکلدر . شاید شو جوابه آز ترکچه بیلیر براجنبی معروض اولورسه وای حالنه! « بربی....ایستدی اما اونمکی.... » دن باشقه برشی آکلامغه موفق اولهماز .

پارسه کلدیکم زمان : « لسان جهتیله مشکلات چکدم ؛ قاچ سنه در مکتبلرده یونی تحصیل ایله مشغول اولدم . » دیه خولیا ایدوب طوریوردم . مکرسه ایش بویله دکلش ، دها کلدیکمك اوچنجی کونی یوقاریده تصویر ایتدیکم کبی بروقعه یه تصادف ایتدم . ایکی عربه جی غوغا ایدیورلردی . بریاغنك اوزرینه چیقه رق سیر ایتمکه باشلادم . برحدت اولان شو ایکی کشی بربرلرینه بر چوق شیلر سویلیورلر اما ... نه ؟ برکله یه اکلادم دیه م یالان سویلمش اولورم . دیکه دم ، دیکه دم ، هرده حریفلر باغره باغره سویلدکلری ایچون نه دیدکلرینی بك کوزل انشه دم ؛ لکن اکلامق قابامی ؟ .. ایشته اوکونکی قدر مأیوس اولدیغمی هیچ بیلهمیورم . ایواه ! بونم اکلارم ، سویلرم ظن ایتدیکم لسان اویله می ؟.. برك ویرسون درسلرده ، تیاتروارده ، قونفرانسلرده ، کندینی بیلنلر میانده نم بلدیکم فرانسزجه نك تکلم ایدلدیکنی وبو لسانك بك کوزل سویلندیکنی کوردمده براز مسترتح اولدم .

آرغوه کلنجه اون بشنجی عصره قدر فرانسه ده بویله بر دیل موجود اولدیغنه دائر هیچ بر معلوماته تصادف ایده مدم ، اووقه قدر دیلنجیلك ، خرسزلق فرانسه ده همانده یوق کبی ایمش . بکلر کندی تحت اداره وتبعیتلرنده بولنان خلق کوزله یشلرلر و احتیاجاتی — اقتضا ایدرسه — بالذات واردات شخصیه لرندن ایفا ایدرلرمش . موسیو ویتو (M.Vitu) وسائر مورخینك روایتلرینه نظراً یوز سنه محاربه لری دینلین وفرانسه ایله انکلتره بینده تحدث ایدوب یوز اون التی سنه دوام ایدن محاربات متوالیه دن صکره فرانسه اودرجه خرابه یوز طوتمش که نه صنعت قالمش ، نه تجارت ، نه زراعت . خلق ، کویلو و عسکر احتیاج وضرورت ایچنده بوغولمش ، دائرهٔ مشروعه ده تدارك معیشت قابل اولهمیه جنی تبین ایدنجه خلقك کیمیسی تسلیه ، کیمیسی ده خرسزلغه باشلامش وبووجهله هرطرفده مضر برطاقم جمعیتلر تورهمش وبوجمعیتلر میانده ژارغون Jyargon نامنده برده لسان پیدا اولمشدر . ایشته شمدیکی ارغونك اصلی بوژارغوندر .

[عبدالله برادرز فوتوغرافلرندن]

(طهران سفیری کیر جدیدی دولتلو منیف پاشا حضرتلری)

S. Exc. Munif Pacha, le Nouvel Ambassadeur de Turquie à Téhéran.

Ek-9: Münif Paşa'nın Servet-i Fünûn'daki Biyografisi ve Resmi. *Servet-i Fünûn*, no.271, (1897).

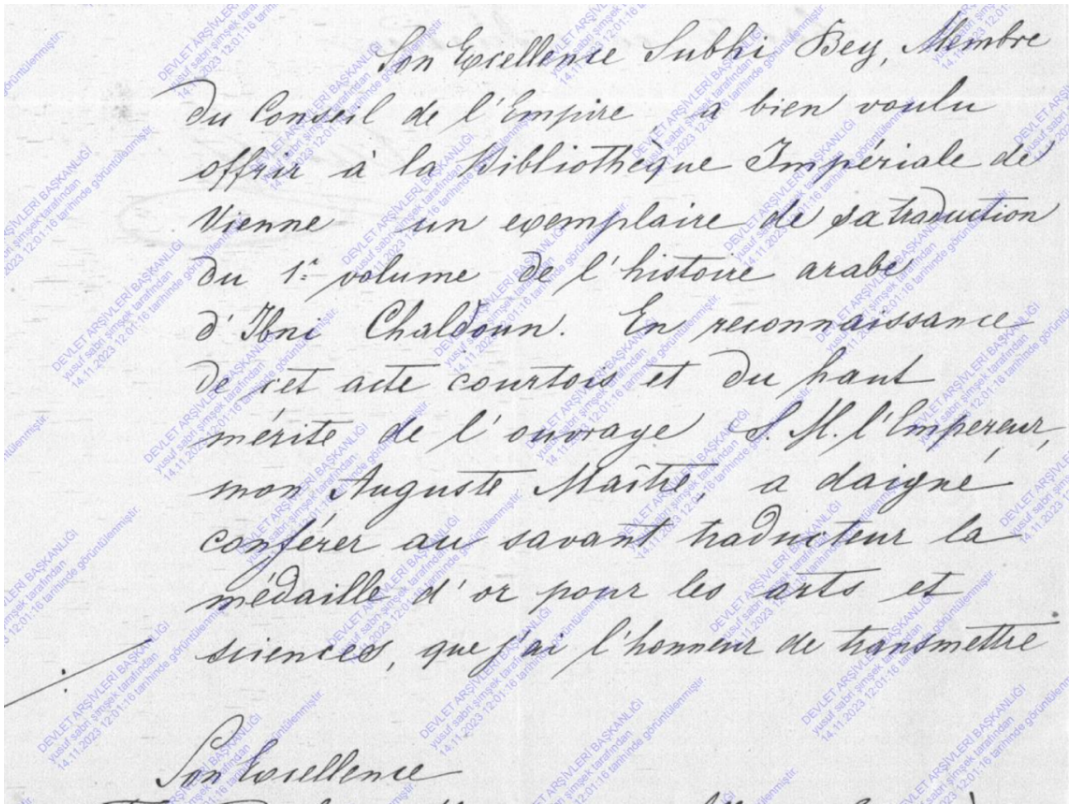
Ek-10: Ethem Paşa Sadrazamlığa getirildiğinde Fransız Basınında Resmedilişi. *Le Voleur*, no.1024, (16 Şubat 1877).

Ek-11: İbrahim Hakkı Paşa Döneminin Maârif İdaresini Eleştiren Bir Gazete Manşeti. *Kalem,* no.1 (3 Temmuz 1908).

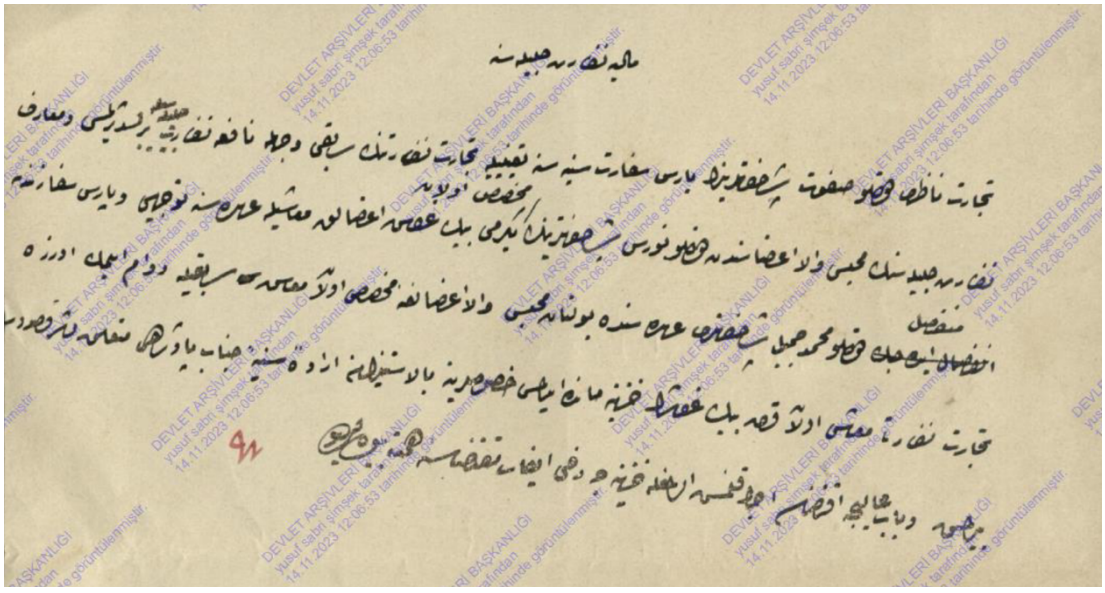
Ek – 12: Emrullah Efendi'nin Dalgınlığını, Nâzırlıkta Kalmakta Israr Etmesini ve Tuba Ağacı Metaforunu Mizahi Bir Şekilde Eleştiren Kalem Dergisindeki Resmi. *Kale*m, no. 109 (6 Kanunusani 1326/19 Ocak 1911), 1.

Son Excellence Subhi Bey, Membre du Conseil de l'Empire a bien voulu offrir à la Bibliothèque Impériale de Vienne un exemplaire de sa traduction du 1er volume de l'histoire arabe d'Ibni Chaldoun. En reconnaissance de cet acte courtois et du haut mérite de l'ouvrage S. M. l'Empereur, mon Auguste Maître, a daigné conférer au savant traducteur la médaille d'or pour les arts et sciences, que j'ai l'honneur de lui remettre

Son Excellence

Ek – 13: Abdüllatif Suphi Paşa'ya Avusturya imparatoru tarafından verilmek istenen madalyanın Babıali tarafından kabulünü gösteren belge. BOA., İ..HR.., 176/9694, (H-08.12.1276).

Ek – 14: Nevres Paşa'nın Maârif Nezâretine Tayin Edildiğini Gösteren Evrak. BOA., A.]MKT.MHM., 327/99, (H-24.10.1281).

4- Maarif Madalyası (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

Ek – 15: Maârif Madalyası

مصور مدنیت

۹۳

۱۲۹۱

{ ۱۲۹۱ شوال ۱۸ } هفته‌لق جریده { ۱۵ تشرین ثانی ۱۲۹۰ }

{ دفعه ۸ } { صاحب امتیاز عارف افندی } { استانبولده جمعه کونلری نشر اولنور } { اداره مأموری لطفی افندی } { سنه ۱ }

فهرست

رسملر

۱ دولتلو کمال پاشا حضرتلرینك تصویری

۲ مصر والیسی مرحوم محمد علی پاشانك تصویری

۳ انکلتره قرالی برنجی شارلك رسمی

٤ آثار عتیقه دن ایکی پارچه‌نك رسمی

مندرجات

ـ کمال پاشا حضرتلرینك ترجمهٔ حالی

ـ محمد علی پاشا مرحومك ترجمهٔ حالی

ـ مادام دفانزك ترجمهٔ حالی

ـ ماری ستوارتك ترجمهٔ حالندن مابعد

ـ (اوطه‌مك ایچنده برسیاحت) روماتندن مابعد

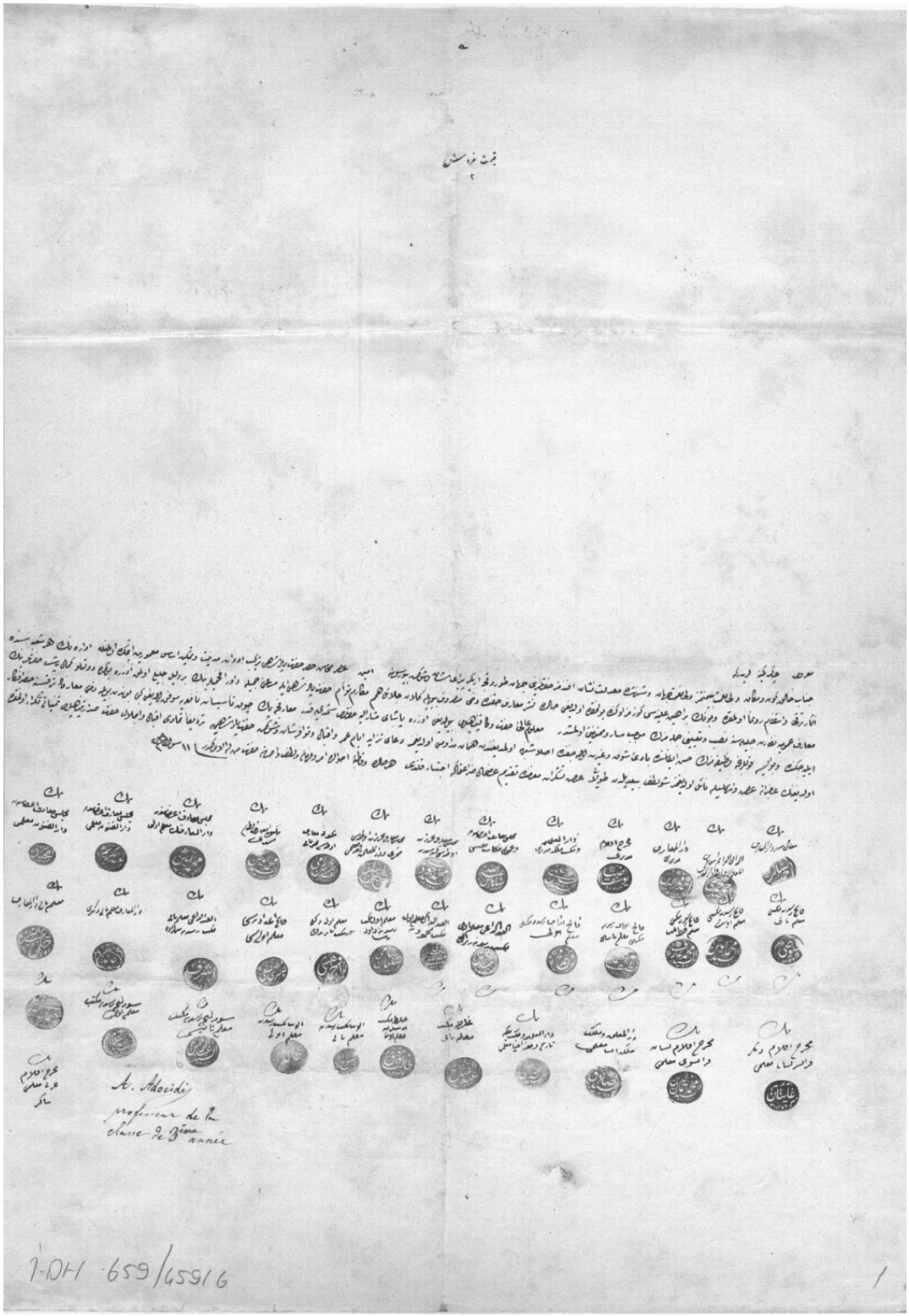
ـ دوقتور (دتیه) نك آثار عتیقه حفنده‌کی رساله‌سنك مابعد

اوقاف همایون ناظری دولتلو کمال پاشا حضرتلری

مصور نسخه‌مزه اعاظم عصرك تصویرلریله ترجمهٔ حالارینی درج ایلدیکمزه صره ده اوقاف همایون ناظری دولتلو کمال پاشا حضرتلری کبی برذات سامی قدرك تمثال حکمت مآثاریله ترجمهٔ حالارینی درج ایلمامش اولسه ق وظیفه‌سزلك ایتمش اولورز بناءً علیه بونسخه‌مزده مشار الیه حضرتلرینك

{ عبداه قرداشلرینك فوطوغرافیاسندن } اوقاف همایون ناظری دولتلو کمال پاشا حضرتلری { ترجمهٔ حالی صحیفه ۵۷ }

Ek – 16: Ahmet Kemal Paşa. Musavver Medeniyet (27 Kasım 1874).

Ek – 17: Ahmet Kemal Paşa'nın 1972'de Maârif Nezâretine Tayin Edilmesinden Dolayı Maârif Nezâreti Heyetinin Sultana Gönderdiği Teşekkür Yazısı. BOA. İ.DH. 659/45916 (H. 11 Şevval 1289 / M. 12 Aralık 1872).